कृष्णयजुर्वेदीयं

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्)

भाग I

प्रो० पुष्पेन्द्र कुमार

नाग प्रकाशक

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्)

प्रो० पुष्पेन्द्र कुमार

भाग I

Taittiriya Brahmana is related to Taittiriya Samhita of Kṛṣṇa Yajurveda. It may be called the extention of Taittiriya Samhita. Scholars agree that it is the oldest available Bramana Granthạ. Its text is accented like Śatapath Brahmana. The vacabulary and syntax also prove it the oldest one. The Sāyanāchārya has written his Bhāsya first of all on this Brahmana. The Taittiriya Samhita and Taittriya Brahmana both the works are popular throughout the South India. It has three Kaṇḍas and each Kaṇḍa is again devided into Adhyayas. The first and second Kaṇḍa are comprised of eight Adhyayas while third one has twelve chapters.

This Brahmana Granth explains in details the performance of Agnyādhana, Vajpeya, Soma-yagas, Rajsūya, Sautramani sacrifices, all mentioned in Taittriya Samhita. The Purushamedha sacrifice is a speciality of this Brahamana. It discuses in detail the rights and duties of four varnas and Ashramas respectively. Pashu-yagas and Iṣṭis are discussed elaborately. It is also very rich in old stories called Akyanas. The story of Bharadvaja, Nachiketa, Prahlada, Agastya are the main Akhyanas. Similarly Upakhyanas of Sita, Savitri and Usha are mainly the love stories, which make the book very interesting. In the second Kaṇḍa an elaborate discussion is given about the creation of the world. The publication of this Brahmana will surely be of much interest of the Vedic scholars in India and abroad.

कृष्णयजुर्वेदीय

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

भाग १

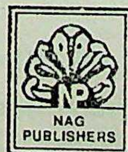
कृष्णयजुर्वेदीयं

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्)

भाग १

सम्पादकः
प्रो० पुष्पेन्द्र कुमार

नाग प्रकाशक
११ ए/यू० ए० जवाहर नगर,
दिल्ली-११०००७

THIS PUBLICATION HAS BEEN BROUGHT OUT WITH THE FINANCIAL ASSISTANCE FROM RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN, NEW DELHI.

NAG PUBLISHERS

(i) 11A/U.A. (Post Office Building), Jawahar Nagar, Delhi 110 007.

(ii) Sanskrit Bhawan, 12,15, Sanskrit Nagar, Plot No. 3, Sector-14, Rohini, New Delhi - 110 085

(iii) Jalalpur Mafi, Chunar, Dist. Mirzapur, U. P.

ISBN : 81-7081-395-6 (Set)

ISBN : 81-7081-396-4 (Vol. 1)

FIRST EDITION : 1998

Price : 307.00 (3 Vols.)

PRINTED IN INDIA

Published by Surendra Pratap for Nag Publishers,
11A/U.A., Jawahar Nagar, Delhi-110007
and printed at G. Print Process, 308/2,
Shahzada Bagh, Dayabasti, Delhi-110035.
Laser Typesetting by **Compu-Media**,
43, Bunglow Road, Kamla Nagar, Delhi-110 007.

प्राक्कथनम्

'ब्रह्मणोऽयमिति ब्राह्मणम्' इति व्युत्पत्या (ब्रह्मन् + अण्) ब्राह्मण संज्ञया तस्य साहित्यस्य संज्ञानं भवति यत्तु संहितानन्तरं लिखितमासीत्, अपरं च येषु ग्रन्थेषु यज्ञीयकृत्यानां यागानां चाशेषतया वर्णनं क्रियते। साहित्यमिदं 'वेद' इति स्वीक्रियते प्राचीन परम्परया 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति सायणवचनम्। शतपथ ब्राह्मणानुसारं 'ब्रह्म वै मन्त्रः'ब्रह्मशब्देन वेदमन्त्राणां यज्ञीयमन्त्रानां च संज्ञानं स्यात्। इत्थं प्रकारेण मन्त्राश्च यज्ञाश्चापि 'ब्रह्म' इति पदेन गृह्यन्ते। यज्ञीय कृत्यानां, यागानां, मन्त्रार्थानां सहैव प्राचीनानामाख्यानानामपि प्राचुर्येण सामग्री वर्त्तते ब्राह्मण ग्रन्थेषु। सृष्टि प्रक्रियाया विशदं विवेचनं व्याख्यानं च समुपलभ्यते। भास्कराचार्यः कथयति 'ब्राह्मणं नाम कर्मणस्तन्मन्त्राणां च व्याख्यानग्रन्थः।

वाचस्पतिमिश्र महाभागैः कथितम्-

नैरुक्त्यं यस्य मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम्।
प्रतिष्ठानं विधिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ।

अधुनातने काले ब्राह्मणग्रन्था विश्वकोषरूपेण अंगीक्रियन्ते विद्वद्भि। एषु च ग्रन्थेषु मन्त्राणां चापि यज्ञानां वैज्ञानिकमाधिभौतिकमाध्यात्मिकं चापि व्याख्यानं परिशीलनं च वर्त्तते। संख्यादृष्ट्या चैते ग्रन्थाः बहुलतरा आसन् इति ज्ञायते परं कालक्रमेण केचित् लुप्ताः इति मन्यते। इदानीमपि दशाधिकाः ब्राह्मणग्रन्था प्रकाशिताः सन्ति, अपरान् च प्रकाशतामानेतुं विद्वद्भिः प्रयत्नः क्रियते।

शावरभाष्ये ब्राह्मणेषु वर्णितानां विषयानां परिगणनं कृतम। तदनुसारं विषयाः इत्थं स्वीक्रियन्ते।

हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः।
परिक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणं कल्पना।
उपमानं दशैते हि विषयो ब्राह्मणस्य तु ॥

विधिश्चार्थवादश्च इति प्रमुखतया वर्णितास्तत्र । विधिरिति पदेन वेदप्रतिपाद्य नियमानां कृत्यानां चापि प्रतिपादनम् प्रतिपालनं च विश्लेषितं ब्राह्मणग्रन्थेषु । मन्त्रव्याख्यानमाख्यानानामुपवृहनं दार्शनिकविचारसमीक्षनम् च सर्वमत्र विद्यते ।

अर्थवादे च मन्त्राणां व्याख्यानं मतमतान्तराणामुल्लेखः सम्यक् मीमांसा च परिदृश्यते । वैदिकानां कृत्यानां फलश्रुति महत्त्वमिष्टसंपादनं, अनिष्टनिरसनम. निषिद्ध निषेधनमादय प्रतिपादयन्ते । अर्थवादेन, प्रशंसा, निन्दा, विनियोगो निरुक्तिश्च सर्वमपि गोचरी भवति । यथा -'सर्वस्मात् पाप्मनो निर्मुच्यते य एव विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ।"- इति

ब्राह्मणेषु- आख्यानपरम्परा, उपाख्यानानि च प्राप्यन्ते । पुरुरवा- उर्वशी-कथा, जलौघसम्बन्धी मत्स्योपाख्यानं, शुनः शेपस्य कथा च वर्णिता भवन्ति । यज्ञीयविधे सार्थकतां परिशीलयन्तोपाख्यानानि चात्र वर्णिता सन्ति । लोकप्रियकथाश्रितानि पौराणिकानि आख्यानानि च बहूनि समुपलम्यन्ते । पुराणमिति पदेन च व्यवह्रियन्ते । सृष्टे प्रक्रिया यज्ञस्वरूपं लोकप्रियं कथानकं परिवार-सस्नेहत्वं, समाजकल्याणं चापि वर्णितम् ।

तैत्तिरीयब्राह्मणं नाम कृष्णयजुर्वेदस्य ब्राह्मणग्रन्थः समग्ररूपेणोपलभ्यते । शतपथब्राह्मणवत् ब्राह्मणस्यास्य पाठः स्वराङ्कितः प्राप्यते । अनेनास्य ग्रन्थस्य प्राचीनत्वं सिध्यति । ग्रन्थस्यास्य विभाजनं त्रिषु काण्डेषु भवति प्रथमद्वितीयकाण्डयोः अष्टौ-अष्टौ अध्यायाः प्रपाठका वा सन्ति । तृतीये काण्डे द्वादश अध्याया सन्ति । अवान्तरं विभाजनं अनुवाकेषु भवति । अनुवाकानां संख्या त्रिपञ्चाशतोत्तरं त्रिशतं प्राप्यते

अद्य यावत् तैत्तिरीय ब्राह्मणस्य त्रीणि संस्करणानि मुद्रितानि सन्ति ।

१. प्रथमं तावत् कलिकातातः १८६२ तमे वर्षे श्रीराजेन्द्रलाल मित्रामहोदयेन सायणभाष्य सहितं सम्पादितमासीत् ।

२. द्वितीयं च आनन्दाश्रमपूनातः १९३४ तमे वर्षे प्रकाशितमभवत् ।

३. तृतीयं संस्करणं महादेव शास्त्री महोदयेन सम्पादितम् भट्टभास्करभाष्य सहितं मैसूर नगरात् प्रकाशितमभवत् ।

ब्राह्मणेऽस्मिन् मानवजीवनस्य चतुर्विधमभ्युत्थानमेवमुदात्तरूपेण श्रेयः प्राप्तिनिमित्तं प्रशस्तमाचारदर्शनं वर्णितमस्ति । तैत्तिरीयब्राह्मणप्रवक्तृरूपेण वैशम्पायनशिष्यस्य तित्तिरिमहोदयस्य प्रसिद्धिर्वर्त्तते । अनेनैव तैत्तिरीय ब्राह्मणमिति संज्ञा भवति । परम्परानुसारं ब्राह्मणस्यास्य प्रचारः प्रसारो नर्मदाया दक्षिणे तटे आन्ध्रप्रदेशे दरीदृश्यते । सर्वस्मिन दक्षिणभारते तैत्तिरीयशाखायाः

प्रसारत्वात् । सुप्रसिद्धो माष्यकार सायणाचार्योऽपि सर्वप्रथमं ब्राह्मणग्रन्थेषु तैत्तिरीय ब्राह्मणमाश्रित्य भाष्यं रचितवान् । तस्य स्वकीया शाखापि तैत्तिरीय शाखा भवत् ।

तैत्तिरीयब्राह्मणे अध्वर्युकर्तृकानां यागकृत्यानां च सविस्तरं परिशीलनं विद्यते । सायणमहोदयः कथयति यत् तैत्तिरीयब्राह्मणे यज्ञशरीरस्य निर्मिति अध्वर्युना एवं ऋत्विग्मण्डलीद्वारा याजुषैः मन्त्रैः प्रक्रियाभिश्च क्रियते । एषा यागपद्धतिः यज्ञमीमांसा चातीव व्यापकरूपेण वरीवर्ति । ब्राह्मणस्यास्य प्रथमे काण्डे अग्न्याधानं, गवामयनं, वाजपेययागः, नक्षत्रेष्टिः राजसूयादियज्ञानां सविशेषं वर्णनं भवति । द्वितीये काण्डेऽग्निहोत्रं, उपहोमः, सौत्रामणियागस्तथा च बृहस्पतिसवः प्रभृतीनां निरूपणं भवति । तृतीयकाण्डे नक्षत्रेष्टय पुरुषमेधश्च समुपवर्णितः ।

ब्राह्मणेष्वन्येषु मुख्यतया सोमयागानां वर्चस्वं वरीवर्ति । परन्तु तैत्तिरीय ब्राह्मणे पशुयागानामिष्टिनां च विशदं विवेचनं विद्यते । नक्षत्रहोमः इष्टयश्च नाचिकेतस्य सावित्रस्य चयनञ्च कृष्णयजुर्वेदस्य वैशिष्ट्यं दरीदृश्यते । सर्वप्रथममग्न्याधानं विवेचितं यथा दर्शपूर्णमासस्यानुष्ठानं विनैवाग्न्याधानमसंभवम् । अग्न्याधानस्य कालमीमांसावसरे विशिष्टेषु नक्षत्रेषु ऋतुषु च देवयजनं समीचीनतया समुपवृंहितम् । कृष्णयजुर्वेदीयोऽनुष्ठाता रात्रौ गार्हपत्याग्निं प्रातःकाले चाहवनीयाग्निं समादधाति । नक्तं गार्हपत्यमादधाति । अर्धोदिते सूर्ये आहवनीयमादधाति ।'

प्रथमकाण्डस्य प्रथमे प्रपाठके नवमेऽनुवाके ब्रह्मौदन-विधि विनिश्चिता । ओदनमिदं ब्राह्महोमाय ऋत्विजां भोजनार्थं च पच्यते । द्वितीयप्रपाठके गवामयनयागस्य वर्णनं प्रारभ्यते यतोहि ब्राह्मण वचनानुसारं यागेऽस्मिन् सकलाना मपि सोमयागानमन्तर्भावः भवति । द्वितीये काण्डे आख्यायिका माध्यमेनाग्नि-होत्रस्य विशदं निरूपणं जातम् । 'स एतद् भागधेयमभ्यजायत यदग्निहोत्रम् । (२।१।२।५-६)

ब्राह्मणे ऽस्मिन् उदितहोमस्य विधानं कृतमस्ति । उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति । सायंकाले चाग्निसूर्ययोः संसृष्ट-होमो विधीयते । गृहागतानामतिथिनां चान्नदानेन तृप्तिप्रदानं कर्तव्यम् । अनेन गृहस्य गृहपतेश्च निष्कृति संभवा । सायं यावानश्चवै देवाः प्रार्तर्यावाणश्चाग्निहोत्रिणो गृहमागच्छन्ति । तान्यन्नेण तर्पयेत्' (तै. ब्रा. २।१।५।१०) अपराह्नकालो यागानुष्ठानादिनां कृते शुभङ्करो भवति इति विधानम् । यतोहि कालोऽयं कुमारीनां प्रसाधनसमयरूपेण निश्चितः । चतुर्थेऽनुवाके यागीयपात्रानां सविस्तरं विवरणं वर्त्तते विशेषतया च काष्ठमयानाम् । गवामयनसत्रस्य प्रथमं निरुपणमस्ति यतो हि विभिन्नानामेकान्हहोमानां अहीनयागेषु

चानुष्ठेयकृत्यानां पौनः-पुण्येन भवति आवृत्तिः । अनेन प्रकारेण गवामयन-यागस्य वर्णनात् सर्वेषामपि यागानां निरूपणं भवतीति ।

वाजपेययागनिरूपणप्रसंगे केचन अर्थवादात्मका प्रसंगा अतीवसुन्दररूपेण प्रस्थापिता आख्यानानि च दत्तानि । सोमश्च पुरुषरूपेण सुरा च स्त्रीरूपेण निरूपितौ । दुन्दुभिवादनं परमावाकरुपेण स्वीक्रियते । वाग्देव्या नादात्मक रुपंवा 'परमा वा एषा वाक या दुन्दुभी' । वैदिक विदुषां पुरुषमेधयागेन ध्यानाकृष्टमस्ति साम्प्रतिके युगे । पुरुषमेधस्य सविस्तारं विशिष्टं विवरणमस्मिन् ग्रन्थे प्राप्यते । यथाऽश्वमेधेऽश्वस्य संज्ञपनं विशसनं तस्यांगैः र्होमश्च विधीयते तथैव पुरुषमेधे पुरुषस्य संज्ञपनं, अगैंश्च होमः स्यात्, इत्याशंका भवति परं नैतत् सर्वं घटति अपितु पुरुषस्योपाकरणं देवानां समक्षे तदनतरं जीवन्तमेव पुरुषं संत्यजन्ति । नापि होमः, न विशसनं । ध्यानसमये पुरुषसूक्तस्य पठनं भवति । (१९८) अष्टनवत्यधिकशतसंख्यानां पुरुषानां विवरणं अत्र प्राप्यतेऽनेन च प्राचीनकालीनानां विभिन्नानां व्यवसायानामपि परिचयो जायते । यज्ञस्यानुष्ठाता सर्वस्वमुत्सृज्य वने गच्छति स्म ।

तैत्तिरीयब्राह्मणे राज्ञीनां ऋत्विजां च मध्ये 'अश्लीलं संभाषणादिकं अश्वमेध प्रसंगेन न भवति । यथान्यग्रन्थेषु एवं प्राप्यते सवानामकयागा एकान्हा वर्णिताः सन्ति । सूयते ईश्वरत्वेन अभिषिच्यते एष्विति सवा । दशहोत्राणामपि वर्णनं ब्राह्मणस्यास्य वैशिष्ट्यम् । द्वितीयकाण्डे उपहोमानां विधानमस्ति-ये श्रौताः स्मार्त्ताश्च स्वीकृता । सौत्रामणीनामकस्य पशुयागस्य विधि प्रदत्ता षष्ठे प्रपाठके ।

तृतीय काण्डे दशमे प्रपाठके सावित्रचयनं निरुपितम् पक्वेष्टिका निर्मितं स्थानविशेषं चयनं भवति । यागानां जटिलप्रक्रियामध्येऽपि ग्रन्येऽस्मिन् काव्यसौष्ठवस्यावसरो लब्ध ऋषिणा । यागानामतीव विप्रकीर्णरूपेण वर्णनं लभ्यते येनास्यानन्तरं च एकादशे प्रपाठके सुप्रसिद्धं नचिकेतोपाख्यानं वर्णितम् । ग्रन्थेऽत्र पुरातनत्वं स्वीकृतं यागमीमांसाया फलप्राप्ते विशदं संर्वागसम्पन्न निरूपणं चास्ति । अत्र प्रतिपादितमस्ति यज्ञो हि मानवस्य सर्वस्वमस्ति प्रार्थ्यते च 'यज्ञो वर्धताम् यज्ञपरम्परा च वर्धताम्' । अयं यज्ञो वर्धतां गोभिरश्वैः इयं वेदि इयं वेदि स्वपत्या सुवीरा । इति

तैत्तिरीय ब्राह्मणे बहूनि सुप्रसिद्धानि आख्यानानि उपाख्यानानि च वर्त्तन्ते । सर्वप्रसिद्धमेतेषु तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके भारद्वाजोपाख्यानं भवति । वेदा अनन्ता कथिताः । परमतत्वस्य च विवेचनमाध्यमेन ब्राह्मणमेतद् उपनिषद्वत् गौरवान्वितं भवति । नाचिकेतोपाख्यानं प्रह्लादोपाख्यानं अगस्त्योपाख्यानमुल्लेखनीयानि सन्ति । सीतोपाख्यानं सावित्र्युपाख्यानं उषोपाख्यानं च प्रणयाख्यायिका भवन्ति ग्रन्थस्यास्य रोचकतां परिवर्धयन्ति च । कतिपयाख्यानानि, यज्ञपरकानि,

सृष्टिपरकानि, नक्षत्रसम्वंधीनि च वर्त्तन्ते। देवविषयकाख्यानानां माध्यमेन देवशास्त्रस्य देवपरिवारस्य च विकासो दृष्टव्य ।

द्वितीयकाण्डे सर्वाधिका सामग्री सृष्टिप्रक्रिया विश्लेषणपरा अस्ति। नासदीयसूक्तस्य प्रभावः परिलक्ष्यते । सृष्टे. प्राक न किमप्यासीत् । अव्यक्तेन इच्छा कृता यद् व्यक्तः स्याम् 'तदसदेव सन्मनोऽकुरुत स्यामिति । सोऽतप्यत अनन्तरं च धूम अग्निः ज्योति आम्रादीनि च सृष्टानि । सर्वाधिकं मनसो योगदानमभवत 'असतोऽधि मनोऽसृज्यत । मनः प्रजापतिमसृजत् । प्रजापति प्रजाः असृजत् सृष्टे संरक्षणं प्राकृतिकनियमानां संरक्षणेऽऽधृतमस्ति इदं ऋत् इत्यभिधीयते। अनतिक्रमणीयोऽयं ऋत इति 'ऋते समुद्र आहितःऋत भूमिरियमाश्रिता ।

आचारदर्शने ब्राह्मणमिदं कथयति देववद् मानवीयाचरणं भवितव्यम् । सत्या सुनृता च वाणी, तपोमयं जीवनं, संगठनं समाजस्य , अतिथिसत्कारः, सम्पत्ते परोपकाराय विनियोजनं, सात्त्विकमाहारं, ब्रह्मचर्यस्य पालनम्-विशेषरूपेण समाद्रियते। एतेषां पालनेऽसावधानतया प्रायश्चित्तेन परिशुध्यति। सत्यस्य परिपालनं सर्वश्रेष्ठं मन्यते। 'आहिताग्नि नानृतं वदेत्।' अनृतात् सत्यमुपैमि मानुषाद्दैन्यमुपैमि' । दैवीं वाचं यच्छामि' । तपोमयं जीवनं ब्राह्मणेस्मिन् महनीयं जीवनमूल्यं संवर्धितं । तपसा देवा उच्चां स्थितिं प्राप्तवन्तः । ऋषीणां स्वर्गिकं सुखं तथा शत्रूणां च विनाश तपसाभवत् । तपसर्षयः स्वरन्वविन्दन ।'तपसा सपत्नान् प्रणुदोमशतीः' । लोकस्य प्रतिष्ठा श्रद्धाश्रिता भवति । 'श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुते ।' मानवस्य मन एव सर्वोच्च प्रजापतिरस्ति । सर्वा क्रिया मनसैव सिध्यन्ति अतएव मनसः शुद्धिः परमावश्यकी। इत्थं शाश्वतिकानि जीवनमूल्यानि बहुसंस्तुतानि तैत्तिरीयब्राह्मणे ।

विदितमेवेदं सर्वेषां विदुषां सर्वत्र सुप्रसिद्धं च तत्रभवान् आचार्य-सायन चतुर्णामपि वेदानामर्थं भाष्यमुखेन प्रकाशयामास । तत्रापि प्रथमतः प्रणीतं विशिष्टतरं तैत्तिरीय कृष्णयजुर्वेदस्य भाष्यमेव सर्वतः प्राधान्येन वरीवति । 'यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उत्व' (ऋग्वेद १० ।७१ ।११) मन्त्रवर्णनात् वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ता' इति स्मरणाच्च सर्वेषामेव वेदानां यज्ञार्थमेव प्रवृत्तिः। यज्ञे चास्मिन् यजुर्वेदस्यैव प्राधान्यात् तथा च अधीतस्वशाखाद्यभिनिवेशेन विशेषतया तदर्थप्रकाशन कौतुहलेन स्वनुष्ठितयज्ञादि क्रियाकलाप-विज्ञानप्राचुर्याच्च प्रथमतो कृष्ण यजुर्वेदभाष्यं प्रणीतमाचार्येण ।

भाष्यं च तदतिगम्भीरं महद्विस्तीर्णं यज्ञादितत्वविचारप्रचुरं विशेषतः ब्राह्मणकल्पसूत्राद्यनुरोधेन सुप्रसिद्ध-प्रकृति-विकृतिरूपदर्शपूर्णमाससोमादि-

यज्ञीयविनियोगपरेणार्थेन परिपूर्णं मीमांसादिन्यायपरिक्लृप्तं सर्वेषां शास्त्रचिन्तकानां सर्वथा विचारास्पदं प्रमाणभूतं च भवति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणं कृष्णयजुर्वेदस्य ब्राह्मणमस्ति । रचनाकालदृष्टया प्राचीनतमं ब्राह्मणमिदं स्वरांकितं विद्यते। अस्य पदावली वाक्यरचनापि प्राचीनतामेव कथयति । ब्राह्मणेऽस्मिन् त्रयः काण्डा विद्यते । वस्तुतः कृष्ण यजुर्वेद संहितायाः परिशिष्टमेव प्रतिभाति । संहितायां विवेचिता यज्ञाः सविस्तरं ब्राह्मणग्रन्थे वर्णिता सप्रयोगश्च । पुरुषमेधसदृशा यज्ञा ब्राह्मणग्रन्थे विवेचिता परं न प्राप्यन्ते संहितायाम् । त्रिषु काण्डेषु अग्न्याधानं वाजपेय-सोमयाग, राजसूय -सौत्रामणी इत्यादयो यज्ञा वर्णिता विवेचिताश्च। सममेव चत्वारो वर्णा आश्रमाश्चापि विस्तृतरूपेण वर्णिताः व्याख्यायिताश्च । यागानामिष्टिनां, होमानां सविस्तरं वर्णन तैत्तिरीयब्राह्मणस्यास्यात्यन्तं महत्वपूर्णं स्थानं निश्चिनोति । सामाजिकरूपेण जीवनमूल्यानां शाश्वतिकानामादर्शानां पोषणमत्र विहितम् आख्यानानामुपाख्यानानां चात्र संग्रहणेन ब्राह्मणमिदं विश्वकोशरूपेण स्वीक्रियते। "तैत्तिरीय ब्राह्मणस्य प्रकाशनेन संस्कृतविदुषां शोधछात्राणां च महानुपकारो मविष्यति । राष्ट्रीय संस्कृत संस्थानस्य निदेशकमहोदयानामाभारप्रदर्शनं क्रियेत यै प्रकाशनव्ययं स्वीकृतम् शास्त्रप्रकाशनयोजनायाम् । दिल्लीस्थ नागप्रकाशकेन सर्वविधसुन्दरं प्रकाशनं कृतमतोहितेधन्यवादार्हा । अन्ते च क्षमायाचनां करोमि संस्करणेऽस्मिन् असावधानतया यापि त्रुटयः स्युताः क्षन्तव्याः ।

'नवरात्रम्' २०५४ विक्रमसम्वत्
२ ।१० ।१९९७

विदुषां वशंवदः
पुष्पेन्द्र कुमारः
आचार्यः संस्कृत विभागे
दिल्ली विश्वविद्यालया
दिल्ली ।

तैत्तिरीयब्राह्मणविषयानुक्रमणिका ।

अश्वमेधब्राह्मणम्

(द्वितीयमहस्तृतीयं चाहः)

समाप्तेयं तैत्तिरीयब्राह्मणस्य विषयानुक्रमणी ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

कृष्णयजुर्वेदीयं

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम् ।

आदिमं काण्डम् ।

तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ।। १ ।
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ।। २ ।।
तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद् बुक्कमहीपतिः ।
आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ।। ३ ।।
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।
कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ।। ४ ।।
व्याख्याता सुखबोधाय तैत्तिरीयकसंहिता ।
तद्ब्राह्मणं व्याकरिष्ये सुखेनार्थविबुद्धये ।। ५ ।।

यद्यपि संहिताया 'इषे त्वोर्जे त्वा' इत्यादीनां दर्शपूर्णमासमन्त्राणामादौ समाम्नातत्वात्तद् व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे पौरोडाशिककाण्डमादौ पठितव्यं तथाऽपि दर्शपूर्णमासयोराहवनीयाद्यग्निसापेक्षत्वादग्नीनांचाऽऽधानसाध्यत्वात्प्रथम- काण्डस्याऽऽद्ये प्रपाठकेऽग्न्याधानविधिरुच्यते । यद्यपि 'कृत्तिकास्व- ग्निमादधीत' इत्ययमेवाऽऽधानब्राह्मणस्योपक्रमस्तथाऽपि संहितायां ग्रहकाण्डे शुक्रामन्थिग्रहप्रचारार्थानां मन्त्राणामनुक्तत्वेनात्र वक्तव्यत्वात्तेषां चाऽऽशासनीयफलप्रतिपादकत्वेन मङ्गलरूपत्वादाद्येऽनुवाके तान्परिशिष्टान्मन्त्रानभिदधानोऽर्थान्मङ्गलाचरणं संपादयति-

ब्रह्म॒ संध॑त्तं॒ तन्मे॑ जिन्वतम् । क्ष॒त्रꣳ संध॑त्तं॒ तन्मे॑ जिन्वतम् ।
इष॒ꣳ संध॑त्तं॒ तां मे॑ जिन्वतम् । ऊर्ज॒ꣳ संध॑त्तं॒ तां मे॑ जिन्वतम् ।
र॒यिꣳ संध॑त्तं॒ तां मे॑ जिन्वतम् । पुष्टि॒ꣳ संध॑त्तं॒ तां मे

जिन्वतम् । प्रजा ँ संधत्तं तां मे जिन्वतम् । पशून्संधत्तं तान्मे जिन्वतम् ।

ब्रह्म संधत्तमित्यादिना । ब्रह्मशब्दो जगत्कारणे परमात्मनि मुख्यतया-'वेदे प्रयुज्यते । तथा चैतरेयिणः स्वकीयोपनिषदि समामनन्ति- 'प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' इति तैत्तिरीयाश्च-'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति । वाजसनेयिनश्च-'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ' इति । एवं सति ब्रह्मशब्दस्य तत्प्रतिपादकवर्णमात्रपरत्वेऽपि परब्रह्मणः सहसा बुद्धिस्थत्वादर्थान्मङ्गलाचरणं संपद्यते । तस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वेन वेदोऽपि ब्रह्मशब्दस्यार्थः । ततो ग्रन्थादौ वेदपुरुषोऽप्यनुस्मृतो भवति । तादृशवेदाध्ययनाध्यापनयोर्मुख्या-धिकारसंपादिका ब्राह्मणजातिरपि ब्रह्मशब्दस्यार्थः । सोऽयमत्र मन्त्रे विवक्षितः । उत्तरवाक्यगतक्षत्रशब्दसाहचर्यात् । एवं सत्यत्र प्रतिपाद्यत्वेनाविवक्षितोऽपि परमात्मा सहसा प्रतीयमानो विघ्नपरिहारादिरूपं माङ्गल्यं संपादयति । यथा ब्राह्मण-भोजनार्थमानीयमानस्य दधिकुम्भस्य दर्शनेन ग्रामान्तरे जिगमिषूणां माङ्गल्यं तद्वत् । तस्मादाद्यानुवाके 'ब्रह्म संधत्तम्' इत्यादि मन्त्राणामाम्नानं युक्ततरम् । मन्त्रविनियोगं चाऽऽपस्तम्बो दर्शयति--'अपरेणोत्तरवेदिं ग्रहावरत्नी वा संधत्तः-ब्रह्म संधत्तं तन्मे जिन्वतं क्षत्रं संधत्तं तन्मे जिन्वतमिषं संधत्तं तां मे जिन्वतमूर्ज ँ संधत्तं तां मे जिन्वतं रमि ँ संधत्तं तां मे जिन्वतं पुष्टि ँ संधत्तं तां मे जिन्वतं प्रज ँ संधत्तं तां मे जिन्वतं पशून्संधत्तं तान्मे जिन्वतम् " इति । अथाध्वर्युः शुक्रपात्रं प्रतिप्रस्थाता मन्थिपात्रं चाऽऽदायोत्तरवेदेः पश्चाद्भागेऽवस्थाय परस्परसंसृष्टे कुरुतः । यद्वा स्वकीयावरत्नी परस्परसंसृष्टे कुरुतः । हे ग्रहौ युवां ब्रह्म यजमानसंबन्धिनीं ब्राह्मणजातिं संधत्तं स्वोचितधर्मराहित्यं यथा च भवति तथा संपादयतम् । किंच मे तद्ब्रह्म मदीयां ब्राह्मणजातिं जिन्वतं प्रीणयतम् । एवमग्रेऽपि सर्वत्र योज्यम् । क्षत्रं देशाधिपतिस्वामिगता क्षत्रियजातिः। इडित्यन्नम् । ऊर्क्क्षीरादिरसः। रयिर्धनम् । पुष्टिः शरीरपोषः। प्रजा पुत्रपौत्रादिः । पशव गवादयः ।

स्तुतोऽसि जनधाः देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्तु (१)

कल्पः-"स्तुतोऽसि जनधा देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्त्विति शुक्रमध्वर्युरादत्ते" इति । पूर्वोक्तग्रहसंधानात्प्रागेवेदमुपादानम् । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् । हे शुक्रग्रह त्वमस्माभिः स्तुतोऽसि ।

हे जनधा जनानां धारयितः शुक्रग्रहा (पा) ये देवाः शुक्रपात्रस्थस्य सोमस्य पातारस्ते त्वां प्रकर्षेणाऽऽहवनीयसमीपे नयन्तु ।

सुवीराः प्रजाः प्रजनयन्परीहि शुक्रः। शुक्रशोचिषा ।

कल्पः–"सुवीराः प्रजाः प्रजनयन्परीहि शुक्रः शुक्रशोचिषा, इति दक्षिणेनाध्वर्युः प्रतिपद्यते" इति । पात्रं हस्ते गृहीत्वा हविर्धानस्य पूर्वद्वारि निर्गत्युत्तरवेदेर्दक्षिणेन मार्गेण पूर्वस्यां दिश्यध्वर्युर्गच्छति । हे शुक्रग्रह शुक्रशोचिषा भास्वरदीप्तया युक्तः सुवीराः शोभनवीरभृत्ययुक्ताः प्रजाः पुत्रपौत्रादिकाः प्रजनयन्नुत्पादयन्नुत्तरवेदेः परितो गच्छ ।

स्तुतोऽसि जनधाः । देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणयन्तु ।

कल्पः–"स्तुतोऽसि जनधा देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणयन्तु, इति मन्थिनं प्रतिप्रस्थाता" इति । आदत्त इत्यनुवर्तते । हे मन्थिग्रह त्वमस्माभिः स्तुतोऽसि । हे जनधा जनानां धारयितर्मन्थिपात्रस्थस्य सोमस्य पातारो ये देवास्ते त्वां प्रकर्षेणाऽऽहवनीयसमीपे नयन्तु ।

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परी हि । मन्थी मन्थिशोचिषा ।

कल्पः–"सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि मन्थी मन्थिशोचिषा, इत्युत्तरेण प्रतिप्रस्थाता" इति । प्रतिपद्यत इत्यनुवर्तते । हे ग्रह त्वं मन्थी मन्थिनामको ग्रहो भूत्वा मन्थिशोचिषा मन्थ्याख्यस्य तव तेजसा युक्तः सुप्रजाः शोभनापत्योपेताः प्रजा भ्रातृबन्ध्वादिकाः । प्रजनयन्नुत्पादयन्परीहि, उत्तरवेदेरुत्तरभागे परीत्य पूर्वस्यां दिशि गच्छ ।

संजग्मानौ दिव आ पृथिव्याऽऽयुः। संधत्तं तन्मे जिन्वतम् । प्राण ँ संधत्तं तं मे जिन्वतम् । अपान ँ संधत्त तं मे जिन्वतम् (२) व्यान ँ संधत्तं तं मे जिन्वतम् । चक्षुः संधत्तं तन्मे जिन्वतम् । श्रोत्र ँ संधत्तं तन्मे जिन्वतम् । मनः संधत्तं तन्मे जिन्वतम् । वाच ँ संधत्त तां मे जिन्वतम् ।

कल्पः–"अग्रेणोत्तरवेदिं ग्रहावरत्नी वा संधत्तः- संजग्मानौ दिव आ पृथिव्याऽऽयुः संधत्तं तन्मे जिन्वतं प्राण ँ संधत्तं त मे जिन्वतमपान ँ संधत्तं तं मे जिन्वतं व्यान ँ संधत्तं तं मे जिन्वतं चक्षुः संधत्तं तन्मे जिन्वतं

श्रोत्र ँसंधत्तं तन्मे जिन्वतं मनः संधत्तं तन्मे जिन्वतं वाच ँसंधत्तं तां मे जिन्वतम्, इति। हे शुक्रामन्थिनौ युवां संजग्मानौ परस्परं संगतावेकमत्यं गता वा दिवो द्युलोकसहितया पृथिव्या च संगतावस्मदीयमायुः संधत्तं सम्यग्धारयतमभिवर्धयतमित्यर्थः। प्राण ऊर्ध्वगामी वायुः। अपानोऽधोगामी वायुः। व्यानो मध्यवायुः चक्षुः श्रोत्रे मनो वाक्चेत्येतानीन्द्रियाणि। एतेषु सर्वेषु पूर्ववद्व्याख्येयम्। ब्रह्म संधत्तमित्यत्रोत्तरवेदेः पश्चात्संधानम्। इह तु पुरस्तादिति विशेषः।

आयुः स्थ आयुर्मे धत्तम्। आयुर्यज्ञाय धत्तम्। आयुर्यज्ञपतये धत्तम्। प्राणः स्थः प्राणं मे धत्तम्। प्राणं यज्ञा' धत्तम् (३) प्राणं यज्ञपतये धत्तम्। चक्षुः स्थश्चक्षुर्मे धत्तम्। चक्षुर्यज्ञाय धत्तम्। चक्षुर्यज्ञपतये धत्तम्। श्रोत्र ँ स्थः श्रोत्रं' मे धत्तम्। श्रोत्रं' यज्ञाय धत्तम्। श्रोत्रं' यज्ञपतये धत्तम्। तौ देवौ शुक्रामन्थिनौ। कल्पयतं दैवीर्विशः कल्प- यतं मानुषीः (४) इषमूर्जमस्मासु धत्तम्। प्राणान्पशुषु। प्रजां मयि च यजमाने च।

कल्पः-"अथैनावध्वर्युरभिमन्त्रयते-आयुःस्थ आयुर्मे धत्तमायुर्यज्ञाय धत्तमायुर्यज्ञपतये धत्तं प्राणः स्थः प्राणं मे धत्तं प्राणं यज्ञाय धत्तं प्राणं यज्ञपतये धत्तं चक्षुः स्थश्चक्षुर्मे धत्तं चक्षुर्यज्ञाय धत्तं चक्षुर्यज्ञपतये धत्तं श्रोत्र ँ स्थः श्रोत्रं मे धत्तं श्रोत्रं यज्ञाय धत्तं श्रोत्रं यज्ञपतये धत्तं तौ देवौ शुक्रामन्थिनौ कल्पयतं दैवीर्विशः कल्पयतं मानुषीरिषमर्जूमस्मासु धत्तं प्राणान्पशुषु प्रजां मयि च यजमाने च" इति। हे शुक्रामन्थिनौ युवामायुःस्थ आयुषः स्वामिनौ भवथः। अतो मे ममाध्वर्योरायुर्धत्तमभिवर्धयतम्। तथा यज्ञस्याप्यायुर्धत्तम्। समाप्तिरेव यज्ञस्याऽऽयुः। तथा यज्ञपतये यजमानस्याप्यायुरभिवर्धयतम्। एवं प्राणादिषु योज्यम्। तौ युवां प्राणादिस्वामिनौ शुक्रामन्थिनौ ग्रहद्वयाधिपती देवौ दैवीर्विशो देवसंबन्धिनीः प्रजाः कल्पयतमस्मदनुकूलाः कुरुतम। तथा मनुष्यजातियुक्ताः प्रजाश्चास्मदनुकूलाः कुरुतम। किंचेतं व्रीह्याद्यन्नमूर्जं क्षीरादिरसं चास्मासु स्थापयतम्। पशुषु गवादिषु चिरजीवनहेतून्प्राणान्स्थापयतम। मय्यध्वर्यौ चास्मिन्यजमाने च प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां स्थापयतम्।

निरस्तः शण्डः निरस्तो मर्कः।

कल्पः-"अप्रोक्षितौ शकलौ बहिर्वेदि निरस्यतो निरस्तौ शण्डामर्कौ सहामुनेति निरस्तः शण्ड इति वाऽध्वर्युर्द्वेष्यं मनसाः ध्यायन्निरस्तो मर्क इति प्रति प्रस्थाता" इति। अत्र द्विवचनान्तो मन्त्रः शाखान्तरगतः। योऽयं शण्डाख्योऽसुरपुरोहितः सोऽयं यज्ञभूमेर्वेदेर्बहिर्निष्कासितः। यश्च मर्काख्योऽसुरपुरोहितः सोऽपि बहिर्निष्कासित इत्याभ्यां मन्त्राभ्यामुभावप्रोक्षितौ काष्ठशकलौ बहिर्निरस्यतः।

अप॑नुत्तौ॒ शण्डा॒मर्कौ॑ स॒हामुना॑।

कल्पः-"तौ प्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्यामपिधायाप्रोक्षिताभ्यामधस्तात्पांसुनपध्वंसयत। अपनुत्तौ शण्डामर्कौ सहामुना" इति। अयं च मन्त्रोऽर्थक्रमानुसारेण शकलनिरसनमन्त्रात्प्रागेव द्रष्टव्यः। पात्रयोरधस्तनपांसुरूपेणावस्थितौ शण्डामर्कावसुरावमुनाऽस्मद्द्वेष्येण सहापनुत्तौ निराकृतौ।

शु॒क्रस्य॑ स॒मिद॑सि। म॒न्थिनः॑ स॒मिद॑सि।

कल्पः-"प्रोक्षितावाधत्तः। शुक्रस्य समिदसीत्यध्वर्युर्मन्थिनः समिदसीति प्रतिप्रस्थातेत्यप्रोक्षितौ शकलौ बहिर्निरस्य प्रोक्षितौ शकलावग्नवाधत्तः" (इति)। हे शकल त्वं शुक्रग्रहस्य समिन्धनहेतुरसि। तथा हे शकल त्वं मन्थिग्रहस्य समिन्धनहेतुरसि।

स प्र॒थ॒मः संकृ॑तिर्वि॒श्वक॑र्मा। स प्र॒थ॒मो मि॒त्रो वरु॑णो अ॒ग्निः। स प्र॒थ॒मो बृह॒स्पति॑श्चिकि॒-त्वान्। तस्मा॒ इन्द्रा॑य सु॒तमाजु॑होमि (५)

न॒य॒न्त्व॒पा॒न ँसंध॒त्तं तं मे जिन्वतं प्रा॒णं य॒ज्ञाय॑ धत्तं मा॒नु॑षीर॒ग्निर्द्वे च।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथम प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः॥ १॥

कल्पः-"शुक्रामन्थिनोः प्रतिनिगद्य होमः-स प्रथमः संकृतिर्विश्वकर्मा स प्रथमो मित्रो वरुणो अग्निः स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोमि" इति। इतरग्रहेषु होतृप्रयुक्तवषट्कारेणैव होमः। न त्वध्वर्योर्मन्त्रपाठोऽस्ति। इह त्वेनं मन्त्रं प्रतिनिगद्य होमः कर्तव्यः। स इन्द्रः प्रथमो देवानां मध्ये मुख्यः। संकृतिः

समीचीना कृतिर्जगद्रक्षणरूपव्यापारो यस्यासौ संकृतिः। विश्वानि कर्माणि जगद्रक्षणहेतुभूतान्यसुरयुद्धादीनि यस्यासौ विश्वकर्मा । स एव मुख्य इन्द्रो मूर्तिविशेषान्धृत्वा मित्रादिरूपः संपन्नः । स एवेन्द्रश्चिकित्वान्सर्वज्ञानकुशलो बृहस्पतिरपि संपन्नः । तस्मै तादृशायेन्द्राय सुतमपिषुतमिमं सोममा सर्वतो जुहोमि ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चाऽऽदाय ग्रहावुभौ ।
ब्रह्म शुक्रामन्थिपात्रं संधत्ते वेदिपश्चिमे ।।

स्तुतौ ग्रहावाददीत सुवीर्यातो दिशोर्द्वयोः ।
संजग्म वेदेः पुरतः संधत्तः पूर्ववद् ग्रहौ ।।

आयुर्मन्त्रयतेऽध्वर्युर्निरस्तः शकलौ त्यजेत् ।
अथ पांसुमपध्वस्य शुक्रामन्थिद्वयादुभौ ।।

प्रोक्षितौ शकलौ क्षिप्त्वा स प्रेति ग्रहयोर्हुतिः ।
स्तुतः स्तुतो निरस्तेति द्वयं द्वयमुदीरितम् ।
आद्यानुवाके कथिता मन्त्रा एत त्रयोदश ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।। १ ।।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमानुवाके सोमयागशेषभूताः शुक्रामन्थिग्रहप्रचारमन्त्रा उक्ताः । अथाऽऽधानप्रकरणमारभ्यते । तत्रास्मिन्ननुवाके कालविशेषं विधत्ते--

कृत्तिकास्वग्निमादधीत । एतद्वा अग्नेर्न क्षत्रम् । यत्कृत्तिकाः स्वायामेवैनं देवतायामाधाय ब्रह्मवर्चसी भवति, इति ।

अग्निचयनकाण्डेऽम्बादुला नितत्निरित्याद्याः कृत्तिकास्ता यस्मिन्दिने चन्द्रेण संयुज्यन्ते तस्मिन्दिने तासु कृत्तिकासु चन्द्रयोगं प्राप्तास्वग्न्याधानं कुर्यात् । यदेतत्कृत्तिकासंपातरूपं तदेतदग्निसंबन्धि नक्षत्रम् । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्-"कृत्तिका नक्षत्रमग्निर्देवता" इति ।

अत आधेयस्याग्नेः कृत्तिकास्वाधाने सति स्वरूपभूतायामेव देवतायामाधानं कृतं भवति । अग्नेर्ब्राह्मणाभिमानित्वात्तत्प्रसादेनाधीतश्रुताध्ययनरूपब्रह्मवर्चससंपन्नो भवति ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति-

मुखं वा एतन्नक्षत्राणाम् । यत्कृत्तिकाः यः कृत्तिकास्वग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति, इति ।

कृत्तिका इति यत्तदेतन्नक्षत्राणां मध्ये मुखं प्रथमं नक्षत्रम् । अत एव नक्षत्रप्रतिपादकेऽप्यनुवाक आदौ पठ्यते "कृत्तिका नक्षत्रमग्निर्देवता" इत्येकत्र । "अग्नेः कृत्तिकाः शुक्रं परस्तात्" इत्यन्यत्र । "अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः । नक्षत्रं देवमिन्द्रियम्" इत्यन्यत्र । तदेतत्सर्वं मन्त्रानुवाकेष्विष्टिविधायकेऽप्यनुवाक एतदीयैवेष्टिरादावाम्नाता "अग्निर्वा अकामयत । अन्नादो देवानाँ स्यामिति । स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्" इति । अतो मुखभूतासु कृत्तिकास्वादधानः पुमान्सर्वेषु स्वयं मुख्यो भवति ।

अस्मिन्पक्षे गुणमुक्त्वा दोषमपि कंचिद्दर्शयति-

अथो खलु (१) अग्निनक्षत्रमित्यपचा यन्ति । गृहान्ह दाहुको भवति, इति ।

पूर्वोक्तगुणवैलक्षण्यद्योतनायाथोशब्दः । अभिज्ञाः खल्वग्निदेवताकमिदं नक्षत्रमित्येवं निन्दन्ति तस्मिन्नक्षत्र आदधानस्य यजमानस्य गृहान्सोऽग्निर्दाहुको दहनशीलो भवति ।

अथ निर्दोषं नक्षत्रं विधत्ते-

प्रजापती रोहिण्यामग्निमसृजत । तं देवा रोहिण्यामादधत । ततो वै ते सर्वान्रोहानरोहन् । तद्रोहिण्यै रोहिणित्वम् । यो रोहिण्यामग्निमाधत्ते । ऋध्नोत्येव । सर्वान्रोहान्रोहति, इति ।

रुह्यन्ते प्राप्यन्त इति रोहाः कामास्ते च यस्यां रुह्यन्ते सा रोहिणी । ऋध्नोत्येव समृद्धो भवत्येव । समृद्धिरेव सर्वानित्यनेन विशदीकृता ।

नक्षत्रान्तरं विधत्ते-

देवा वै भद्राः सन्तोऽग्निमाधित्सन्त (२) तेषामनाहितोऽग्निरासीत् । अथैभ्यो वामं वस्वपाकामत् । ते पुनर्वस्वोरादधत । ततो वै तान्वामं वसूपावर्तत । यः पुरा भद्रः सन्पापीयान्स्यात् । स पुनर्वस्वोरग्निमादधीत । पुनरेवैनं वामं वसूपावर्तते । भद्रो भवति, इति ।

भद्रा धनसंपन्ना आधित्सन्ताऽऽधातुमैच्छन् । तेषां धनगर्वेण श्रद्धाराहित्यादग्निः सम्यगाहितो नाऽऽसीत् । अनन्तरं तेन विकलानुष्ठानेन तदीयं वामं वननीयं मणिमुक्तादिकं धनं तेभ्योऽपगतम् । ततस्ते देवाः श्रद्धालवो भूत्वा पुनर्वसू नक्षत्रवयवौ तारकाविशेषौ यस्मिन्दिने चन्द्रेण युक्तौ तस्मिन्दिनेऽग्निं सम्यगाधाय तद्धनं पुनर्लब्धवन्तः । ततोऽप्यन्योऽपि पूर्वं धनिकः सन्केनापि निमित्तेन पश्चात्पापीयान्स्यादत्यन्तनिर्धनो भवेत् । स पुनर्वस्वोरग्निमाधाय पूर्ववद्धनं प्राप्य सर्वेषां मध्ये भद्रः पूज्यो भवति । पुनरपि वसु लभ्यते ययोस्तौ पुनर्वसू ।

अथ नक्षत्रान्तरं विधत्ते-

यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरिति । स पूर्वयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत (३) । अर्यम्णो वा एतन्नक्षत्रम् । यत्पूर्वे फल्गुनी । अर्यमेति तमाहुर्यो ददाति । दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति, इति ।

सर्वाः प्रजा मे मह्यं धनं दातुमिच्छन्त्विति यो यजमानः कामयेत सोऽयं पूर्वयोः फल्गुन्योराधाय प्रजाभिर्दत्तं धनं लभते । एतच्च नक्षत्रमर्यमदेवताकम् । "फल्गुनी नक्षत्रमर्यमा देवता" इत्यन्यत्राऽऽम्नानात् । अरीन्यमयति धनदानेन वशी करोतीत्यर्यमा धनस्य दाता ।

नक्षत्रान्तरं विधत्ते-

यः कामयेत भगी स्यामिति । स उत्तरयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत । भगस्य वा एतन्नक्षत्रम् । यदुत्तरे फल्गुनी । भग्येव भवति, इति ।

भगी, ऐश्वर्यादिगुणषट्ककामः । तथा च स्मर्यते-

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ।। इति ।

सत्काम उत्तरयोः फल्गुन्योराधाय तत्फलं प्राप्नोति । उत्तरयोः फल्गुन्योर्भगदेवताकत्वमन्यत्राऽऽम्नातम् । "फल्गुनी नक्षत्रं भगो देवता" इति ।

अथ नक्षत्रान्तरं विधत्ते-

कालकञ्जा वै नामासुरा आसन् (४) । ते सुवर्गाय लोकायाग्निमचिन्वन्त । पुरुष इष्टकामुपादधात्पुरुष इष्टकाम् । स इन्द्रो ब्राह्मणो ब्रुवाण इष्टकामुपाधत्त । एषा मे चित्रा नामेति । ते सुवर्गँलोकमाप्रारोहन् । स इन्द्र इष्टकामावृहत् । तेऽवाकीर्यन्त । येऽवाकीर्यन्त । त ऊर्णाविभयोऽभवन् । द्वावुदपतताम् (५) । तौ दिव्यौ श्वानावभवताम् । यो भ्रातृव्यवान्त्सयात् । स चित्रायामग्निमादधीत अवकीर्यैव भ्रातृव्यान् । ओजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते, इति ।

कालकञ्जशब्दोऽसुरविशेषनामधेयम् । ते चासुरा इति स्वर्गार्थमग्निं चेतुं प्रारभन्त तदानीमेकैकोऽसुर एकैकामिष्टकामुपादधत् । तानसुराञ्जेतुकाम इन्द्रो वेषान्तरं कृत्वा ब्राह्मणोऽहमिति ब्रुवाणस्तन्मध्ये प्रविश्य कांचिदिष्टकामुपाधत्त । तदानीं मनस्येषा मे मदीयेष्टका चित्रेति नामधेयेन युक्ताऽपेक्षितविचित्रफलमदातृत्वादित्यमन्यत । तेन चाग्निचयनेनासुराः स्वर्गमारोढुं प्रारभन्त । तदानीं स इन्द्रः स्वकीयां तामिष्टां चितेरुद्धृतवान् । चितिभ्रंशेन मार्गमध्य एवासुराः प्रभ्रष्टाः । ते चोर्णनाभिनामका लूताः कीटा अभवन् । तेन कीटेन संसृष्टं तन्तुजालमूर्णशब्देनोच्यते । ऊर्णौ तस्मिन्नूर्णे सूत्रजाले स्थिता अभयो भीतिरहिता आसते । ते ह्याधारयोः काष्ठयोर्मध्य आकाशे तन्तुजालं सृष्ट्वा तत्र निर्भयास्तिष्ठन्तीत्येतत्सर्वं लोकप्रसिद्धम् । ऊर्णाविभय इति पदद्वयं

मिलित्वैकं नामधेयम्। अपानपादिति पदद्वयं यथैकस्याग्नेर्नाम तद्वत्। तेषामसुराणां मध्ये द्वावसुरौ श्रद्धातिशयात्स्वर्गं प्राप्य चितिभ्रंशात्तत्र देवलोके श्वानावभूताम्। यस्मादत्रेन्द्रश्चित्रेष्टकापातेन तानसुरान्विनाशितवांस्तस्माद्यजमानश्चित्रानक्षत्रेऽग्निमाधाय भ्रातृव्यान्विनाश्य स्वस्मिन्नोज आदिकं स्थापयति। ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः। बलं प्रसिद्धम्। इन्द्रियं चक्षुरादिकम्। वीर्यं तदीयव्यवहारपाटवम्।

इत्थं नक्षत्राणि विधायाधिकारिविशेषादृतून्विधत्ते-

वसन्ता ब्राह्मणोऽग्निमादधीत। वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः। स्व एवैनमृतावाधाय। ब्रह्मवर्चसी भवति। मुखं वा एतदृतूनाम् (६)। यद्वसन्तः। यो वसन्ताऽग्निमाधत्ते। मुख्य एव भवति। अथो योनिमन्तमेवैनं प्रजातमाधत्ते। ग्रीष्मे राजन्य आदधीत। ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्तुः। स्व एवैनमृतावाधाय। इन्द्रियावी भवति। शरदि वैश्य आदधीत। शरद्वै वैश्यस्यर्तुः (७)। स्व एवैनमृतावाधाय। पशुमान्भवति, इति।

वसन्तो वसन्तर्तुस्तस्य च ब्राह्मणस्य च प्राथम्यसाम्यात्स्वस्वामिभावात्स्वकीयऋतावादधानस्य ब्राह्मणस्य स्वोचितं ब्रह्मवर्चसमेव फलम्। किंच 'मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू' इत्याम्नानान्मुखत्वं प्राथम्यं वसन्तस्याप्यवगन्तव्यम्। अपि च यथा स्त्रीणामृतुविशेषे प्रवृत्तः पुरुषः प्रजननसमर्थो भवति तथर्तुविशेषे योनिमन्तं प्रजननसामर्थ्यवन्तं प्रादुर्भूतं प्रजातं चाग्निमाधत्ते। एवं ग्रीष्मशरद्वाक्ययोरपि व्याख्येयम्।

पूर्वं काम्य आधाने पूर्वोत्तरफल्गुनीनक्षत्रद्वयं विहितम्। इदानीं तु नित्य आधाने नक्षत्रमेकं निषिध्येतरद्विधत्ते -

न पूर्वयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत। एषा वै जघन्या रात्रिः। संवत्सरस्य। यत्पूर्वे फल्गुनी। पृष्टित एव संवत्सरस्याग्निमाधाय। पापीयान्भवति। उत्तरयोरादधीत। एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य।

यदुत्तरे फल्गुनी । मुखत एवं संवत्सरस्याग्निमाधाय ।
वसीयान्भवति, इति ।

फाल्गुनमासे येयं पूर्णिमा तत्र प्राप्तं यत्पूर्वफल्गुनीनक्षत्रं तद्युक्ता रात्रिः पूर्वसंवत्सरस्य समाप्तिस्थानीया । अतस्तत्राऽऽ दधानः संवत्सरस्य पृष्टितः पृष्ठभागेऽनुष्ठानाद्दरिद्रो भवति । उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे भाविसंवत्सरादित्वात्तन्नाऽऽदधानः संवत्सरप्रारम्भ एवाऽऽधायात्यन्तधनिको भवति ।

पक्षान्तरं विधत्ते-

अथो खलु । यदेवैनं यज्ञ उपनमेत् । अथाऽऽदधीत ।
सैवास्यर्धिः (९), इति ।

खल्वधित्सन्त फल्गुन्योरग्निमादधीतासन्नपततामृतूनां वैश्यस्यर्तुरुत्तरे फल्गुनी षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ।। २ ।।

अन्येऽभिज्ञा एवमाहुः खलु यस्मिन्नेव काल एनं पुरुषं सोमयज्ञः प्राप्नुयात्सोमयागं करिष्याम्यहमिति बुद्धिरुदियात्तदानीमेवाऽऽदधीत । न तु नक्षत्रादिकं परीक्षितव्यम् । सैव सोमयागबुद्धिरेवास्य पुरुषस्य नक्षत्रादिकृत्स्नविहितकालसमृद्धिः । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्-"सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं सूर्क्षेन्न नक्षत्रम्" इति । अत्र मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम्-

आधानं किं प्रकृत्यर्थं वह्निमात्रेण वा युतम् ।
संस्कृताग्निप्रनाड्यैतत्पर्णवत्प्रकृतौ स्थितम् ।।
लौकिकाकारमात्रत्वे विफलत्वात्क्रतौ युतिः ।
पर्णस्याऽऽहवनीयादौ शास्त्रीयेऽस्तु स्वतन्त्रता ।।

अनारभ्याधीतं पर्णमयीत्वं यथा जुहूप्रना(णा)ड्या प्रकृतौ निविष्टं तथैवाग्निप्रना (णा)ड्या तत्संस्काररूपमाधानं प्रकृतौ निविशत इति चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । द्विविधो हि जुह्वा आकारः । लौकिकः शास्त्रीयश्च । अरत्निमात्रदैर्ध्यंहंसमुखत्वावाग्विलत्वादिरूपो दृश्यमानो लौकिकः । अपूर्वीयत्वाकारस्तु शास्त्रीयः । तयोरपूर्वीयत्वं

क्रतुप्रवेशमन्तरेण नास्ति । तच्च यदि लौकिकाकारमात्रे पर्यवस्येत्तदा पर्णमयीत्त्रं विफलं भवेत् । काष्ठान्तरेणापि तदाकारस्य सुसंपादकत्वात् । अतोऽपूर्वीयत्वाय पर्णता क्रतौ प्रविष्टा । आहवनीयादीनां त्वेक एव शास्त्रीयाकारः । स च विधिबलादाधानेनैव जन्यते नान्यथा । तस्मादाधानस्य क्रतुप्रवेशं विनैव शास्त्रीयाहवनीयाद्याकार-संपादनसमर्थत्वादग्निमात्रेण तत्संयुज्यते । तथा सति पर्णवैषम्यात्प्रकृतावप्रविश्याग्नीनुत्पाद्य क्रतुर्वत्स्वा- तन्त्र्येणावतिष्ठते । ततो लौककोपायसंपादितसुवर्णव्रीह्यादिवदा- धानसंपादितानां स्वतन्त्राणामेवाऽऽहवनीयाद्यग्नीनां पश्चाद्वाक्यैः क्रतुषु विनियोगोऽस्तु । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

आधानं पवमानादरिष्टेरङ्गं न वा भवेत् ।
अग्नीनामिष्टिशेषत्वात्तद् द्वाराऽस्य तदङ्गता ।।

अनारभ्य विधानात्तु नाङ्गं कस्यचिदाहितिः ।
अग्न्यर्थत्वात्तत्समेष्टिरग्नयस्त्वग्निहोत्रगाः ।।

इदमाम्नायते-"अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचये" इति । "वसन्ता ब्राह्मणोऽग्निमादधीत" इति च । तत्राऽऽधानं पवमानादीनामिष्टीनामङ्गं भवेत् । कुतः । दर्शपूर्णमासविकृतिषु पवमानादीष्टिषु चोदकप्राप्तानामाहवनीयाद्यग्नीना-मिष्टयङ्गत्वे सत्यग्निद्वारा तत्संस्काररूपस्याऽऽधानस्यापि तदङ्गताया अनिवार्यत्वादिति चेत् । मैवम् । न ह्येतदाधानं कस्यचित्क्रतोः प्रकरणे पठितं किंत्वनारभ्याधीतम् । अतो न कस्याप्यङ्गम् । किंत्वाधानवदिष्टीनामप्यग्निसंस्कारार्थत्वात्परस्परं नास्त्यङ्गाङ्गि-भावशङ्का । ननु पवमानेष्ट्यङ्गत्वाभावऽग्निसंस्कार वैयर्थ्यादग्निद्वारा तदङ्गत्वं युक्तमिति चेत् । न संस्कृतानामग्नीनामग्निहोत्राद्युत्तरक्रतुषु तत्तद्वाक्यैर्विनियोगावगमात् । तस्मान्नाऽऽधानमङ्गम् । द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्-

वसन्ते विप्र आदध्यात्तत्रैवोपनयीत् तम् ।
अनुवादः प्रापणं वाऽनुवादः कालसिद्धये ।।

अन्तरेणाग्निविद्याभ्यां कर्मानुष्ठित्यसंभवात् ।
क्लृप्ते आधानोपनीती प्राप्ता विप्रादयस्ततः ।

लौकिकाग्नेः पुस्तकाच्च तत्सिद्धेर्नास्ति कल्पनम् ।
कालविप्रादिसंयुक्तोऽप्राप्तं विधीयते ।।

"वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्यः । शरदि वैश्यः" इति श्रूयते । "वसन्ते ब्राह्मणमुपनीयत । ग्रीष्मे राजन्यम् । शरदि वैश्यम्" इति च । तत्र वसन्तादिकालविशेषं विधातुं ब्राह्मणादयोऽनूद्यन्ते । न च तेषां प्राप्त्यभावः । क्रत्वनुष्ठानान्यथानुपपत्या क्लृप्तत्वात् । न ह्याहुत्याधारभूतमग्निमनुष्ठानप्रकारज्ञापिकां विद्यां च विना कर्मानुष्ठानं संभवति । अग्निश्च नाऽऽधानमन्तरेणास्तीति ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानं कल्पयति । विद्या चोपनयनपूर्वकाध्ययनमन्तरेण न संभवतीति ब्राह्मणाद्युपनयनं कल्पयतीति तत्प्राप्तिरिति चेत् । मैवम् । लौकिकाग्नौ होतुं पुस्तकपाठेनाधिगन्तुं च शक्यत्वेनाऽऽधानोपनयनयोरकल्पने ब्राह्मणादीनामप्राप्तेः । तस्माद्वसन्तादिकालविशिष्टे ब्राह्मणादिकर्तृके आधानोपनयने अत्र विधीयेते ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-पुंसोरेकस्य वाऽऽधानं वसानावित्यतो द्वयोः । एष क्षौमविधिर्द्वित्व दंपत्योरेकता ततः ।।

आधाने श्रूयते-"क्षौमे वसानावग्निमादधीयताम् " इति । तत्र वसानाविति पुंलिङ्गद्विवचनादुभयोः पुंसोराधानेऽधिकार इति चेत् । मैवम् । क्षौमस्याप्राप्तस्य विधेयतया पुंद्वित्वस्यापि विधाने वाक्यभेदान्न तद्विधीयते । किंतु दंपत्योः सहाधिकारेण प्राप्तं द्वित्वमनूद्यते । पतिश्च पत्नी चेति विगृह्य पतिशब्दस्यैकशेषात्पुंलिङ्गद्विवचनमविरुद्धम् । तस्मादाधानेऽधिकारिणः पुंस एकत्वमेव ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।। २ ।।

अथ तृतीयोऽनुवाकः

द्वितीयानुवाके आधानार्थे नक्षत्रादिकालोऽभिहितः । तृतीये देवयजनार्थाः संभारा उच्यन्ते । 'यदुक्तं सूत्रकारेण-'प्राचीनमवणं देवयजनमुद्धत्य ' इति । तदिदं विधत्ते-

उद्धन्ति । यदेवास्या अमेध्यम् । तदपहन्ति, इति ।

भूतेरूर्ध्वभागं खनित्रादिना खनेत् । तेन निष्ठीवनादिनिमित्तं यदमेध्यं तदपहतं भवति । उद्धननमन्त्रस्तु-'उद्धन्यमान-" इत्यादि । स चोपरि तनप्रपाठकादावाम्नातत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । एवमुत्तरेष्वपि विधिषु द्रष्टव्यम् ।

अथ विधत्ते-

अपो वोक्षति शान्त्यै, इति ।

उद्धननकृता भूमेर्वेदना जलेन शाम्यति । 'आपो वै शान्ताः' इत्यन्यत्रोपशमहेतुत्वश्रवणात् ।

विधत्ते -

सिकता निर्वपति । एतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपम् । रूपेणैव वैश्वानरमवरुन्द्धे, इति ।

सिकतानां तद्रूपत्वं 'वैश्वानरस्य रूपम्' इति मन्त्रादवगन्तव्यम् । सिकतादयो द्रव्यविशेषा देवयजनभूमौ प्रक्षेपणीयाः संभाराः । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्-'सप्त पार्थिवान्संभारानाहरत्येवं वानस्पत्यान्' इति । तत्र पार्थिवेषु सिकतारूप एकः संभार उक्तः ।

ऊषान्निर्वपति । पुष्टिर्वा एषा प्रजननम् । यदूषाः (१) । पुष्ट्यामेव प्रजननेऽग्निमाधत्ते । अथा संज्ञान एव । संज्ञान ँह्यैतत्पशूनाम् । यदूषाः, इति ।

पशवो ह्यूषरक्षेत्रोत्पन्नं तृणादिकं रसान्तरयुक्तत्वादादरेण भक्षयित्वा पुष्टाः सन्तोऽपत्यानुत्पादयन्ति । तस्मादूषा लवणाम्भसा मिश्रिता भूम्यवयवा इति यावत् । सैषा पुष्टिः प्रजननं च तस्मादूषनिवापेन तदुभयप्राप्तिः । अपि च संज्ञाने प्रदेश एवाग्निरहितो भवति । एतच्चोषरक्षेत्रं पशूनां संज्ञानम् । पशवो ह्याघ्राणेन तत्संस्थानं जानन्ति । तस्मादूषा आधानस्य स्थाने निवपनीयाः ।

एतन्निवपनकाले ध्यानविशेषं विधत्ते

द्यावापृथिवी सहाऽऽस्ताम् । ते वियती अब्रूताम् । अस्त्वेव नौ सह यज्ञियमिति । यदमुष्या यज्ञियमासीत् । तदस्यामदधात् । त ऊषा अभवन् (२) । यदस्या यज्ञियमासीत् तदमुष्यामदधात् । तददश्चन्द्रमसि कृष्णम् । ऊषान्निवपन्नदो ध्यायेत् । द्यावापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्निमाधत्ते, इति ।

सृष्टिकाले द्याव्यापृथिव्यौ मध्यगतान्तरिक्षव्यवधानरहिते अभूतां तदा प्राणिनामवकाशार्थमीश्वरानुज्ञया परस्परवियोगं गते वियोगकाले च स्नेहातिशयात्परस्परमेवमब्रूतामावयोर्यज्ञयोग्यं यत्सारमस्ति तत्सहैव तिष्ठतु । भूसारस्य दिवो वियोगो मा भूद् द्युसारस्य च भूमेर्वियोगो मा भूदिति । ततोऽमुष्या दिवः संबन्धि यद्यज्ञियं सारं तदस्यां पृथिव्यां सा द्यौरस्थापयत् । ते च द्युलोकसारांशा एते दृश्यमाना भूम्यवयवा ऊषरूपा अभवन् । तस्यां पृथिव्यां यद्यज्ञियं सारमासीत्तदमुष्यां दिवि भूमिरस्थापयत् । तच्च स्थापितं भूसारमदो दृश्यमानं चन्द्रमसि कलङ्करूपं कृष्णम् । तस्माद्भूसारत्वादूषाणां निवपनकाले तत्कृष्णरूपमत्र तिष्ठतीति ध्यायेत् । तथा सति द्युलोकसंबन्धिन्यूषे भूलोकसंबन्धिनि कृष्णे चाग्निराहितो भवति ।

अथ तृतीयं संभारं विधत्ते-

अग्निर्देवेभ्यो निलायत । आखूरूपं कृत्वा । स पृथिवीं प्राविशत् । ऊतीः कुर्वाणः पृथिवीमनुसमचरत् । तदाखुकरीषमभवत् (३) । यदाखुकरीषꣳ संभारो भवति यदेवास्य तत्र न्यक्तम् । तदेवावरुन्द्धे, इति ।

अग्निः कदाचित्केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपरक्तः सन्मूषको भूत्वा तदीयं रूपं च संपूर्णं कृत्वा निलीनो देवैरदृश्यो भूत्वा स च पृथिवीं प्रविष्टो बिलानि कुर्वाणोऽनुक्रमेण भूमेरन्तरेव समचरत् । यद्बिलनिर्माणे निःसारितं पांसुरूपं तदेतदाखुकरीषं तस्मिन्संभृते सति तत्र निगूढं यदग्नेस्तेजस्तत्सर्वं प्राप्नोति ।

अथ चतुर्थं संभारं विधत्ते-

ऊर्जं वा एतꣳ रसं पृथिव्या उपदीका उद्दिहन्ति ।

यद्वल्मीकम् । यद्वल्मीकवपा संभारो भवति । ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवरुन्द्धे । अथो श्रोत्रमेव । श्रोत्रꣳ ह्येतत्पृथिव्याः । यद्वल्मीकः (४), इति ।

उपदीकाः पिपीलिकासमाना आर्द्रीकृतमृत्तिकोपचयक्षमा जन्तवस्ते हि पृथिव्याः संबन्धिनर्भूर्शब्दाभिधेयं रसं पृथिव्याः सकाशादूर्ध्वमानीयोपचिन्वन्ति । तत्संभारेण भूसारं प्राप्नोति । अपि च श्रोत्रेन्द्रियसामर्थ्यमपि प्राप्नोति । वल्मीकस्य पृथिवीश्रोत्रत्वात् ।

एतद्वेदनं प्रशंसति-

अबधिरो भवति । य एवं वेद, इति ।

अथ पञ्चमं संभारं विधत्ते -

प्रजापतिः प्रजा असृजत । तासामन्नमुपाक्षीयत । ताभ्यः सूदमुपप्राभिनत् । ततो वै तासामन्नं नाक्षीयत् । यस्य सूदः संभारो भवति । नास्य गृहेऽन्नं क्षीयते, इति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिः सृष्टानां प्रजानां यदन्नं तद्भुज्यमानमुपक्षीणमभूत् । ततः प्रजार्थं सूदमशोष्यजलप्रदेशावस्थितं कर्दममुपानीय प्राभिनत् । तेषु तेषु पृथिवीप्रदेशेषु पृथक्पृथक्प्रसारितवान् । ततस्तत्र तत्र तस्योत्पत्तौ सत्यां तासां प्रजानामन्नमक्षीणमभूत् । अतस्तत्संभारेण गृहेऽन्नमक्षयं भवति ।

अथ षष्ठं संभारं विधत्ते-

आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् । तेन प्रजापतिरश्राम्यत् (५) । कथमिदꣳ स्यादिति । सोऽपश्यत्पुष्करपर्णं तिष्ठत् । सोऽमन्यत । अस्ति वै तत् । यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति । स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत् स पृथिवीमध आर्च्छत् । तस्या उपहत्योदमज्जत् । तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् । यदप्रथयत् (६) तत्पृथिव्यै पृथिवित्वम् । अभूद्वा इदमिति । तद्भूम्यै भूमित्वम् । तां दिशोऽनु वातः समवहत । ताꣳ

शर्कराभिदृँहत् । शं वै नोऽभूदिति । तच्छर्कराणा शर्करत्वम् । यद्वराहविहतँ संभारो भवति । अस्यामेवाच्छम्बटकारमग्निमाधत्ते । शर्करा भवन्ति धृत्यै (७)। अथो शंत्वार्य, इति ।

इदमिदानीं दृश्यमानं गिरिनदीसमुद्रादिकं स्थावरं मनुष्यगवादिकं जंगमं च सृष्टेः पूर्वमीदृशं नाऽऽसीत् । किंतु सलिलरूपमासीत् । 'षलगतौ' औणादिक इलच् । इदं दृश्यमानं जगत्सलिलं कारणेन संगतमविभागापन्नम् । यद्वा "इमे वै लोकाः सरिरम्" इति श्रुतेः सरिरशब्देन लोका उच्यन्ते । रलयोरभेदात्सलिलरूपमासीत्तत्राप्याप एव न तु भूमिस्वरूपम् । तदानीं प्रजापतिस्तेन सिसृक्षित-जगन्निमित्तेनाश्राम्यत् । पर्यालोचनरूपं तपोऽकुरुत । कथं नामेदं सर्वं जगद्भवेदिति विचार्य तस्य सलिलस्य मध्ये दीर्घनालाग्रेऽवस्थितमेकं पद्मपत्रमपश्यत् । तच्च दृष्ट्वा मनस्येवमतर्कयत् यस्मिन्नाधार इदं सनालं पद्मपत्रमधिश्रित्य तिष्ठति किंचिदधस्तादस्त्येवेति तर्कयित्वा च स प्रजापतिर्वराहो भूत्वा तदीयं रूपं च सम्यक्कृत्वा तस्य पद्मपत्रनालस्य समीपे जलमध्ये निमग्नोऽभूत् । मग्नश्चासावधस्ताद् भूमिं प्राप्तवान् । तस्या भूमेः सकाशात्कियतीमप्यार्द्रां मृदं स्वदंष्ट्रया पृथक्कृत्य सलिलस्योपर्युन्मज्जनं कृतवान् । तच्च मृद्रूपं तस्मिन्पुष्करपर्णे प्रसारितवान् । यस्मादियं मृत्तिका प्रथिता तस्मात्पृथिवीनाम संपन्नम् । ततः संतुष्ट इदं स्थावरजंगमाधारभूतं वस्त्वभूदित्युवाच । ततो भवतीति व्युत्पत्या भूमिनाम संपन्नम् । तामार्द्रां भूमिमनुलक्ष्य शोषयितुं चतस्रो दिशोऽप्यनुप्रजापतिसंकल्पाद्वायुः स (सं) प्रवृत्तः। शुष्यन्तीं तां भूमिं स प्रजापतिः शर्कराभिः क्षुद्रपाषाणैर्दृढीचकार । कृत्वा च नोऽस्माकं शं सुखमभूदित्युवाच । तस्मात्कारणाच्छं सुखं कृतमाभिरीति व्युत्पत्या शर्करेति नाम संपन्नम् । यस्माद्वराहेणाऽऽनीताया मृद ईदृशो महिमा तस्माद्वराहेण भूमौ विहतं खनितमस्यां मृत्स्वरूपं संभरणीयम् । तथा सत्यस्यां भूम्यामेव वैयर्थ्यं, यथा न भवति तथाऽग्निमाधत्ते । यस्माच्छर्कराभिर्भूमिर्दृढीकृता तस्मादत्रापि धृत्यै दार्ढ्याय शर्कराः प्रक्षेप्तव्याः । अथो अपि च शंत्वाय सुखसिद्ध्ये शर्कराः कार्याः ।

अथ सप्तमं संभारं विधत्ते–

सरैता अग्निराधेय इत्याहुः । आपो वरुणस्य पत्नय आसन् । ता अग्निरभ्यध्यायत् । ताः समभवन् । तस्य

रेतः पराऽपतत्। तद्धिरण्यमभवत्। यद्धिरण्यमुपास्यति। सरेतसमेवाग्निमाधत्ते, इति।

या अब्देवता वरुणस्य भार्यास्ताः कामुकोऽग्निर्ध्यात्वा, संभोगं कृतवान्। तदानीं व्यग्रस्य तस्य रेतो भूमौ हिरण्यमभूत्। अतोऽत्र हिरण्ये प्रक्षिप्ते सति सरेतस्कोऽग्निराहितो भवति। एतस्य हिरण्य प्रक्षेपस्थानं विधत्ते-

पुरुष इन्वै रुवाद्रेतसो बीभत्सत इत्याहुः (८)। उत्तरत उपास्यबिभित्सायै, इति।

इन्वा इति निपातत्रयं मिलित्वा प्रसिद्धिमाचष्टे। लोके सर्वोऽपि पुरुषः स्वकीयं रेतो हस्तेन स्प्रष्टुं जुगुप्सते। तदेतत्प्रसिद्धमित्यभिज्ञा आहुः। तस्मादत्राग्निस्थापनप्रदेशं विहायोत्तरस्मिन्पार्श्वे हिरण्यं प्रक्षिपेत्। तच्चाविभित्सायै संपद्यते।

यदुक्तं सूत्रकारेण-"द्वेष्याय रजतं प्रयच्छति' इति। तदिदं विधत्ते-

अति प्रयच्छति। आर्ति मेवातिप्रयच्छति, इति।

देवयजने प्रक्षिप्तं सुवर्णमतिक्रम्यान्यद्रजतं प्रयच्छेत्। तथा सति स्वात्मानमतिक्रम्यान्यस्मै द्वेष्याय स्वकीयामार्ति दत्तवान्भवति।

तदेवं पार्थिवाः संभारा विहिताः। तथा वानस्पत्येषु सप्तसु संभारेषु प्रथमं संभारं विधत्ते-

अग्निर्देवेभ्यो निलायत। अश्वो रूपं कृत्वा। सोऽश्वत्थे संवत्सरमतिष्ठत्। तदश्वत्थस्याश्वत्थत्वम्। यदाश्वत्थः संभारो भवति। यदेवास्य तत्र न्यक्तम्। तदेवावरुन्द्धे (९), इति।

कदाचिदाग्निर्देवेभ्योऽपक्रम्याश्वो भूत्वा तदीयं रूपं स्वस्य कृत्वाऽश्वत्थवृक्षे निरूढः संवत्सरमात्रमतिष्ठत्। अश्वस्तिष्ठत्यस्मिन्निति व्युत्पत्या तस्य वृक्षस्याश्वत्थनाम संपन्नम्। तस्मादश्वत्थसंभारेण तत्र निरूढमग्नेस्तेजः प्राप्नोति।

द्वितीयं संभारं विधत्ते-

देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त । तत उदुम्बर उदतिष्ठत् । ऊर्ग्वा उदुम्बरः । यदौदुम्बरः संभारो भवति । ऊर्जमेवावरुन्द्धे, इति ।

देवाः सर्वे कदाचिदेकत्रोपविश्यान्नरसं विभक्तवन्तस्तदा तस्मिन्स्थाने पतितादन्नरसादुदुम्बरवृक्ष उदतिष्ठत् । तस्मादन्नरसस्यैवोदुम्बरत्वात्तत्संभारेणान्नरसं प्राप्नोत्येव ।

अथ तृतीयं संभारं विधत्ते-

तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्यहरत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत । तत्पर्णोऽभवत् । तत्पर्णस्य पर्णत्वम् । (१०) । यस्य पर्णमयः संभारो भवति । सोमपीथमेवावरुन्द्धे इति ।

इतो भूलोकादारभ्य गणनायामन्तरिक्षमतिक्रम्य परतो वर्तमाना या द्यौस्तृतीया तस्यां सोमवल्ली स्थिता । तं च सोमं गायत्री देवता तत्रत्यैः सोमरक्षकैः सह युद्धं कृत्वा समाहरत् । अयं च वृत्तान्तः "कद्रूश्च वै सुपर्णी च" इत्यनुवाके प्रपञ्चितः। सहसा समानीयमानस्य तस्य सोमस्यैकं पर्णं छिन्नं सद्भमौ पतित्वा पलाशवृक्षोऽभवत् । पर्णजन्यत्वात्तस्य वृक्षस्य पर्णनाम संपन्नम । सोमजन्यस्य तस्य संभरणेन सोमपानमेव प्राप्नोति ।

पुनरपि तमेव संभारं प्रशंसति-

देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त । तत्पर्ण उपाशृणोत् । सुश्रवा वै नाम । यत्पर्णमयः संभारो भवति । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्द्धे, इति ।

देवाः कदाचिदेकान्ते पलाशवृक्षच्छायायामुपविश्य परस्मिन्ब्रह्मणि संवादं कृतवन्तः । तत्सर्वं समीपे स्थितः पलाशवृक्षोऽऽशृणोत् । शोभनं वस्तु श्रुतवानिति व्युत्पत्या सुश्रवा इति नाम संपन्नम् । तस्मात्परं ब्रह्म श्रुतवतो वृक्षस्य संभरणेन ब्रह्मवर्चसमेव प्राप्नोति ।

अथ चतुर्थं संभारं विधत्ते-

प्रजापतिरग्निमसृजत । सोऽबिभेत्प्र मा धक्ष्यतीति । त ँ शम्याऽशमयत् (११) । तच्छम्यै शमित्वम् । तच्छमीमयः संभारो भवति । शान्त्या अप्रदाहाय, इति ।

प्रजापतिरग्निं सृष्ट्वा मामयमग्निः परातीति भीतः शमीशाखया ज्वालामशमयत् । शमयत्यनेनेति व्युत्पत्या शमीति नाम संपन्नम् । अतस्तत्संभारः पूर्वं विद्यमानस्य दाहस्योपशान्त्यै, इतः परमदाहाय च संपद्यते । अथ पञ्चमं संभारं विधत्ते-

अग्नेः सृष्टस्य यतः । विकङ्कतं भा आर्च्छत् । यद्वै कङ्कतः संभारो भवति । भा एवावरुन्द्धे, इति ।

प्रजापतिना सृष्टोऽग्निस्त्वरया गच्छन्विकङ्कतवृक्षमपश्यत् । तदा तदीयं तेजो वृक्षं प्राप्नोत् । अतस्तत्संभारं सति भा एव दीप्तिमेवावरुन्धे ।

अथ षष्ठं संभारं विधत्ते-

सहृदयोऽग्निराधेय इत्याहुः । मरुतोऽद्भिरग्निमतमयन् । तस्य तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दन् । साऽशनिरभवत् । यदशनिहतस्य वृक्षस्य संभारो भवति । सहृदयमेवाग्निमाधत्ते (१२), इति ।

उषा अभवन्नभवद्वल्मीकेश्राम्यदप्रथयद्भूत्यै बीभत्सत इत्याहू रुन्द्धे पर्णत्वमशमयदच्छिन्द ँ स्त्रीणि च ।। ३ ।।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।। ३ ।।

मरुतः कदाचिदग्निना सह विरोधे सति तमग्निमद्भिरतमयन्ग्लानिं प्रापयन् । ततो निष्क्लिन्नस्याग्नेर्हृदयमाच्छिन्दन् । तस्य हृदयमशनिरूपेणोदभूत् । तस्मादशनिहतस्य वृक्षस्य संभारेण सहृदयोऽग्निराहितो भवति ।।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।। ३ ।।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये देवयजनदेशे प्रक्षेप्तव्याः संभारा उक्ताः । अथ चतुर्थे तैः संभारैर्युक्तेष्वायतनेषु वह्न्याधानमभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण- "प्राचीनप्रवणं देवयजनमुद्धत्य तस्मिन्नुदीचीनवꣳशꣳशरणं करोति तस्याग्रेण मध्यमं वꣳ गार्हपत्यायतनं भवति । तस्मात्प्राचीनमष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणस्याऽऽहवनीयायतनमेकादशसु राजन्यस्य द्वादशसु वैश्यस्य चतुर्विꣳशत्यामपरिमिते वा यावता वा चक्षुषा मन्यते तस्मान्नातिदूरमाधेय इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते " इति । तत्रैकं पक्षं विधत्ते-

द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीत । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरादेवैनमवरुध्याऽऽधत्ते, इति ।

विक्रामः प्रक्रमः । स च द्विपदः । तथा चोक्तम्- "प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा" इति । गार्हपत्याद्द्वादशसु विक्रामेषु समाप्तेष्वाहवनीयायतनं कृत्वा तत्राऽग्निमादध्यात् । संख्यासाम्येन मासद्वारा संवत्सरबलादेनमग्निमवरुध्याऽऽधानं कृतवान् ।

पक्षान्तरं विधत्ते-

यद्द्वादशसु विक्रामेष्वादधीत । परीमितमवरुन्धीत । चक्षुर्निमित आदधीत । इयद्द्वादशविक्रामा ३ इति । परिमितं चैवापरिमितं चावरुन्द्धे, इति ।

द्वादशसु विक्रामेष्वाधाने सति देशस्य पादेन परिमितत्वात्फलमपि परिमितमेव भवति । तस्माद्देशो न पादेन परिमातव्यः । किंतु चक्षुषा दृष्ट्वा प्रायेणैतावान्देशो द्वादशविक्रामः संभवतीति निश्चित्य तत्राऽऽदधीत । एवं सति पादेन परिमितत्वाभावात्परिमितदोषोऽपि न भविष्यति। चक्षुषा परिमितत्वात्तदीयगुणश्च भविष्यति । चाक्षुषनिश्चयद्योतनार्था प्लुतिः ।

इममेव पक्षं पुनःप्रशंसति-

अनृतं वै वाचा वदति । अनृतं मनसा ध्यायति (१) । चक्षुर्वै सत्यम् । अद्रा३गित्याह । अदर्शमिति । तत्सत्यम् । यश्चक्षुर्निमितेऽग्निमाधत्ते । सत्य एवैनमाधत्ते, इति ।

वाङ्मनसयोरनृतविषयत्वमपि क्वचिद् दृष्टम् । चक्षुस्तु पुरोवर्तिवस्तुनो याथात्म्यमेव पश्यतीति तत्सत्यस्वरूपम् । अत एव लोकेऽपि दूरदेशवृत्तान्तं पुरुषमुखादाकर्ण्य किं त्वमेव दृष्टवानुत श्रुतवानसीत्येवं सत्यत्वनिश्चयाय पृच्छन्ति । विचारार्था प्लुतिः । सोऽप्यहमेव दृष्टवानस्मीति यदा ब्रूते तदा तत्सत्यमिति निश्चिन्वन्ति । तस्माच्चक्षुर्निर्मितस्य सत्यत्वात्सत्यदेशेऽग्निराहितो भवति । यत्तु लोके शुक्तिरजतादिदर्शनं तच्च काचकामलादिदोषकृतमिति न कदाचिदपि चक्षुः सत्यं व्यभिचरति ।

इदानीं प्रसङ्गादाहिताग्नेः कंचिद्धर्मं दर्शयति-

तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेत् । नास्य ब्राह्मणोऽनाश्वान्गृहे वसेत् । सत्ये ह्यस्याग्निराहितः, इति ।

यस्माच्चक्षुर्निर्मितत्वेनसत्यभूतेदेशेऽ यमग्निराहितस्तस्मादाहिताग्निः सत्यमेव वदेत् । न त्वनृतम् । सत्यानृतयोरेकत्र विरोधात् । गृहस्थस्य गृहे ब्राह्मणस्यानश्नतो यो निवासः सोऽप्यनृतसमानः । तस्मात्तं भोजयेदेव । देशविशेषं विधाय कालविशेषं विधत्ते-

आग्नेयी वै रात्रिः (२) आग्नेयाः पशवः । ऐन्द्रमहः । नक्तं गार्हपत्यमादधाति । पशूनेवावरुन्द्धे । दिवाऽऽहवनीयम् । इन्द्रियमेवावरुन्द्धे इति ।

रात्रावग्नेः प्रकाशाधिक्याद्रात्रिराग्नेयी । एतच्चाग्निहोत्रब्राह्मण एवोपपादितम्-"अग्निं वावाऽऽदित्यः सायं प्रविशति । तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे" इति । अग्नेः पशुप्रदत्वात्पशूनामग्नेयत्वम् । एतच्चाग्न्युपस्थानब्राह्मणे देवैरभिहितम्"इममेवाग्निँ स्तवाम स नः स्तुतः पशूःपुनर्दास्यतीति । तेऽग्निमस्तुवन्स एभ्यः स्तुतो रात्रिया अध्यहरभिपशून्निरार्जत् " इति । एवमिन्द्रस्याहः संबन्धो ब्राह्मणान्तराद् द्रष्टव्यः । तस्माद्रात्रौ गार्हपत्याधानेन पशून्प्राप्नोति । अहन्याहवनीयाधानेन्द्रियं प्राप्नोति ।

अहन्यपि विशेषं विधत्ते-

अर्धोदिते सूर्ये आहवनीयमादधाति । एतस्मिन्वै लोके प्रजापतिः प्रजा असृजत । प्रजा एव तद्यजमानः सृजते । अथो भूतं चैव भविष्यच्चवरुन्द्धे (३), इति ।

लोक्यतऽवगम्यत इति व्युत्पत्या लोकशब्दः कालपरः । अर्धोदयकाले प्रजानां सृष्टत्वात्तत्राऽऽधानं प्रजार्थं भवति । अपि चोदयस्यासंपूर्णत्वाद्भूतमतीतं रात्रिरूपं च भविष्यदागाम्यहश्चेत्युभयं प्राप्तं भवति ।

अथाऽऽधातव्यानामग्नीनां क्रमं निर्णेतुमाहवनीयस्य प्राथम्यं निराचष्टे-

इडा वै मानवी यज्ञानूकाशिन्यासीत् । साऽशृणोत् । असुरा अग्निमादधत इति । तदगच्छत् । त आहवनीयमग्र आदधत । अथ गार्हपत्यम् । अथान्वाहार्यपचनम् । साऽब्रवीत् प्रतीच्यैषाँ श्रीरगात् । भद्रा भूत्वा पराभविष्यन्तीति (४) । यस्यैवमग्निराधीयते । प्रतीच्यस्य श्रीरेति । भद्रोभूत्वा पराभवति, इति ।

इडा नाम गोरूपा काचिद्देवता । सा च मनुसंबन्धिनी । तत्संबन्धश्च मानवी घृतपदी मैत्रावरुणीतीडोपाह्वानस्य ब्राह्मणे स्पष्टमाम्नातः- "मानवीत्याह मनुह्येतामग्रेऽपश्यत्" इति । सा चेडा यज्ञानूकाशिनी यज्ञतत्त्वप्रकाशनसमर्थाऽऽसीत् । सा कदाचिदसुराणामग्न्याधानवार्तां श्रुत्वा द्रष्टुं गता । दृष्ट्वा मनोः पार्श्वे समागत्यैवमुवाच-'असुराः प्रथमं पूर्वदिगवस्थितमाहवनीयमाधाय ततः पश्चिमदिगवस्थितं गार्हपत्यमाधाय दक्षिणदिगवस्थितमन्वाहार्यपचनं चाऽऽहितवन्तः । तथा चाऽऽधानसकृतेन कंचित्कालं धनिका भूत्वा पश्चाद्विनाशं प्राप्स्यन्ति । एतेषां पश्चिमभिमुखत्वे प्रवृत्तत्वादेषां श्रीरपि प्रतीची प्रतिकूलगमना सती तेभ्योऽसुरेभ्यो निवर्तिष्यते' इति । अतोऽसुरवदिदानींतनस्याऽऽहिताग्नेरप्यन्ते पराभवो भवति ।

अथान्वाहार्यपचनस्य प्राथम्यं निराचष्टे-

साऽशृणोत् । देवा अग्निमादधत इति । तदगच्छत् । तेऽन्वाहार्यपचनमग्र आदधत् । अथ गार्हपत्यम् । अथाऽऽहवनीयम् । साऽब्रवीत् (५) । प्राच्यैषाँ श्रीरगात् । भद्रा भूत्वा सुवर्गं लोकमैष्यन्ति । प्रजां तु न वेत्स्यन्त इति । यस्यैवमग्निराधीयते । प्राच्यस्य श्रीरेति । भद्रो

भूत्वा सुवर्गं लोकमेति । प्रजां तु न विन्दते , इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् । अत्र गार्हपत्यादूर्ध्वं प्राङ्मुखप्रवृत्तेर्देवानां श्रीरपि प्राची प्रवृत्ता । प्रकृष्टं पूर्वदिगवस्थितं स्वर्गमञ्चति गच्छतीति प्राची । तस्माद्देवानां स्वर्गप्राप्तिर्भविष्यति, किंतु प्रजाहेतोर्गार्हपत्यस्य पूर्वमाधानाभावात्प्रजा न लप्स्यन्ते । एवं तादृगाधानकर्तरि यजमानेऽपि द्रष्टव्यम् ।

अथ गार्हपत्यस्य प्राथम्यं विधत्ते-

साऽब्रवीदिडा मनुम् । तथा वा अहं तवाग्निमधास्यामि । यथा प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जनिष्यसे (६) । प्रत्यस्मिँल्लोके स्थास्यासि । अभि सुवर्गं लोकं जेष्यसीति । गार्हपत्यमग्र आदधात् । गार्हपत्यं वा अनु प्रजाः पशवः प्रजायन्ते । गार्हपत्येनैवास्मै प्रजां पशून्प्राजनयत् । अथान्वाहार्यपचनम् । तिर्यङ्ङिव वा अयं लोकः । अस्मिन्नेव तेन लोके प्रत्यतिष्ठत् । अथाऽऽहवनीयम् । तेनैव सुवर्गं लोकमभ्यजयत् (७) । यस्यैवमग्निराधीयते । प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते । प्रत्यस्मिँल्लोके तिष्ठति । अभि सुवर्गं लोकं जयति, इति ।

गार्हपत्यस्य प्रजापशुस्वामित्वात्तस्य प्रथमाधानेन तत्प्राप्तिः। गार्हपत्यस्य दक्षिणभागे स्थितो योऽ यमन्वाहार्यपचनस्तस्य तिर्यक्त्वेन वर्तमानस्योर्ध्वगमनाभावेन मनुष्यलोकसदृशत्वात्तदाधानेन मनुष्यलोके प्रतिष्ठाः। तत ऊर्ध्वमाहवनीयाधानाय प्राङ्मुखप्रवृत्तेः स्वर्गस्य च प्राग्वर्तित्वात्तत्प्राप्तिः ।

अथाधिकारिभेदेनाऽऽधानमन्त्रविशेषान्विधत्ते-

यस्य वा अयथादेवतमग्निराधीयते । आ देवताभ्यो वृश्च्यते । पापीयान्भवति । यस्य यथादेवतम् । न देवताभ्य आ वृश्च्यते । वसीयान्भवति । भृगूणां त्वाऽङ्गिरसां व्रतपते व्रतेनाऽऽदधामीति

भृग्वङ्गिरसामादध्यात् । आदित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनाऽऽदधामी त्यन्यासां ब्राह्मणीनां प्रजानाम् । वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपते व्रतेनाऽऽदधामीति राज्ञः । इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपते व्रतेनाऽऽदधामीति राजन्यस्य । मनोस्त्वा ग्रामण्यो व्रतपते व्रतेनाऽऽदधामीति वैश्यस्य । ऋभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनाऽऽदधामीति रथकारस्य । यथादेवतमग्निनाधीयते । न देवताभ्य आवृश्च्यते । वसीयान्भवति (८), इति ।

ध्यायति रात्रिश्चावरुन्द्धे भविष्यन्तीत्यब्रवीज्जनिष्यसे-ऽजयद्वसीयान्भवति नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे

प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।। ४ ।।

यस्य पुरुषस्य याऽभिमानिनी देवता तामनतिक्रम्याऽऽधानं तस्य पुरुषस्य यथादेवतमित्युच्यते । तदतिक्रमे सति देवताद्रोहो दारिद्र्यं च भवति । अनतिक्रमे तु देवताप्रसादो धनसंपत्तिश्च भवति । ये मनुष्या भृगुगोत्रोत्पन्ना ये चाङ्गिरोगोत्रोत्पन्नास्तेषामुभयेषां तत्प्रतिपादकेन भृगूणामिति मन्त्रेणाऽऽधानम् । हे व्रतपते कर्मस्वामिन्नग्रे (ग्न) भृगूणामङ्गिरसां च संबन्धिना व्रतेन कर्मविशेषेण निमित्तभूतेन त्वामादधामीहाऽऽयतने स्थापयामीति मन्त्रार्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । गोत्रान्तरगतानां ब्राह्मणानामादित्या एव देवताः । अभिषिक्तस्य राज्ञो वरुणो देवता । इतरस्य क्षत्रियस्येन्द्रो देवता । इन्द्रियेण व्रतेनेन्द्रियाभिवृद्धिहेतुना कर्मणेत्यर्थः । वैश्यस्य ग्रामनिर्वाहको मनुर्देवता । रथकारोऽनुलोमजः संकीर्णजातिः । तस्य ऋभवो देवता । एतैर्मन्त्रैर्यथादेवतमाधानं संपद्यते ।

अत्र मीमांसा । षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् -

विप्रादिरेव रथकृदन्यो वाऽऽद्योऽस्तु योगतः ।
रूढवर्णान्तरं तस्याऽऽधाने वर्षर्तुरुच्यते ।। (इति) ।

आधाने श्रूयते-"वर्षासु रथकार आदधीत" इति । तत्र रथं करोतीति व्युत्पत्या त्रैवर्णिको रथकार इति चेत् । मैवम् । संकीर्णजातिविशेषे रूढत्वात् । वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः । शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना

करिणी तस्यां करिण्यां माहिष्यादुत्पन्नो रथकारः । तथा च याज्ञवल्क्यः-

माहिष्येण करिण्यां तु रथकारः प्रजायते । इति ।

तस्य च रथकारस्याऽऽधानकालो वर्षर्तुः ।।

इति श्रीमत्सायणचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।। ४ ।।

अथ पञ्मोऽनुवाकः

चतुर्थे त्रयाणामाहवनीयादीनामाधानमुक्तम् । पञ्चमे तत्रैव कंचिद्विशेषं पवमानहवींषि चाभिदधाति । तत्राऽऽदौ व्याहृतिमन्त्रान्विधत्ते-

प्रजापतिर्वाचः सत्यमपश्यत् । तेनाग्निमाधत्त । तेन वै स आर्ध्नोत् । भूर्भुवः सुवरित्याह । एतद्वै वाचः सत्यम् । य एतेनाग्निमाधत्ते । ऋध्नोत्येव । अथो सत्यप्राशूरेव भवति । अथो य एवं विद्वानभिचरति । स्तृणुत एवैनम् (१), इति ।

वाचः संबन्धि यत्सत्यमवश्यंभाविफलसाधनं मन्त्ररूपं तच्छास्त्रमुखेन (ण) दृष्ट्वा प्रजापतिस्तेनाग्निमाधाय समृद्धोऽभूत् । किं तत्सत्यमिति पृच्छद्भ्यः शिष्येभ्यो भूर्भुवः सुवरिति मन्त्रस्वरूपं प्राह । एतस्य वाक्संबन्धिसत्यत्वादेतेनाग्निमादधानः समृद्धो भवति । अपि चासौ सत्याप्राशूर्भवत्येव । प्रकर्षेणाश्यते व्याप्यतेऽभिमतमनेनेति प्राशूः पराक्रमः। सत्यः कदाचिदप्यविसंवादी प्राशूः । अपि चैवं व्याहृतिमहिमानं विद्वान् शत्रुं मारयितुमभिचरन्नैनं हिनस्त्येव ।

सामर्थ्यप्रदर्शनेन व्याहृतित्रयं प्रशंसति--

भूरित्याह । प्रजा एव तद्यजमानः सृजते । भुव इत्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत । सुवरित्याह । सुवर्ग एव लोके प्रतितिष्ठति, इति ।

योऽयं भूरिति मन्त्रमुच्चारयत्यसौ तन्मन्त्रसामर्थ्येन प्रजाः पुत्रपौत्रादिका उत्पादयति । एवमुत्तरयोरपि योज्यम् ।

सामान्येन विहितं व्याहृतित्रयं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते –

त्रिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधाति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते । सर्वैः पञ्चभिराहवनीयम् (२) । सुवर्गाय वा एष लोकायाऽऽधीयते । यदाहवनीयः सुवर्ग एवास्मै लोके वाचः सत्यं सर्वमाप्नोति, इति ।

भूर्भुव इत्येतानि त्रीण्यक्षराणि तैराधीयमानस्त्रित्वसाम्याल्लोकत्रये प्रतिष्ठितोऽग्निराहितो भवति । भूर्भुवः सुवरिति पञ्चाक्षराणि तैराधीयमानस्याऽऽहवनीयस्य स्वर्गाश्रयत्वात्स्वर्गे वाक्संबधि कृत्स्नं सत्यमस्मै प्राप्नोति ।

अथ त्रयं पञ्चकं च मिलित्वा प्रशंसति–

त्रिभिर्गार्हपत्यमादधाति । पञ्चभिराहवनीयम् । अष्टौ संपद्यन्ते । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानेवाग्निः । तमाधत्ते (३), इति ।

अग्नेर्मुखजत्वेन गायत्रीसंबन्धित्वम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण–"गार्हपत्ये प्रणयनीयमाश्वत्थमिध्ममादीपयति । सिकताश्चोपयमनीरुपकल्पयते तमुद्यच्छति" इति । तदेतद्विधत्ते–

प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता अस्मात्सृष्टाः पराचीरायन् । ताभ्यो ज्योतिरुदगृह्णात् । तं ज्योतिःपश्यन्तीः प्रजा अभिसमावर्तन्त । उपरीवाग्निमुद्गृह्णीयादुद्धरन् । ज्योतिरेव पश्यन्तीः प्रजा यजमानमभिसमावर्तन्ते, इति ।

प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः पराच्यः पुनरावृत्तिरहिता यदा गतास्तदा प्रजापतिस्ताभ्यो ज्योतिरुदगृह्णात् । अन्धकारे पलायमानानां प्रजानां दर्शनार्थं कंचिद्दीपमूर्ध्वं धृतवान् । ताश्च प्रजा ज्योतिर्दृष्ट्वा तं प्रजापतिमभिलक्ष्य समावृत्ताः । अतो गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यग्निमुद्धरन्नूर्ध्वमेव गृह्णीयान्नत्वधो धारयेत् । तेन सर्वाः प्रजा ज्योतिः पश्यन्त्यो यजमानं प्रत्यावर्तन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण–"प्राञ्चोऽश्वप्रथमा अभिप्रव्रजन्ति" इति । तदेतद्विधत्ते–

प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् । तत्परापतत् । तदश्वोऽभवत् । तदश्वस्याश्वत्वम् (४) । एष वै प्रजापतिः । यदग्निः । प्राजापत्योऽश्वः । यदश्वं पुरस्तान्नयति । स्वमेव चक्षुः पश्यन्प्रजापतिरनूदैति, इति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतेरक्षिगोलकं केनापि व्याधिनोच्छूनं भूत्वा भूमौ पतितं सदश्वरूपेणोदभूत् । अश्वयदयमिति व्युत्पत्या तस्याश्वनाम संपन्नम् । अग्निश्च प्रजापतिसृष्टत्वात्प्रजापतिरेव । अश्वश्चोक्तरीत्या प्राजापत्यः । तस्मादाहवनीयं प्रति गच्छन्नश्व पुरस्तान्नयेत् । तथा सति स्वकीयमेव चक्षुः पश्यन्प्रजापतिरूपोऽग्निरनुगच्छति ।

एतदेवाश्वस्य पुरोगमनं पुनः प्रशंसति-

वज्री वा एषः । यदश्वः । यदश्वं पुरस्तान्नयति । जातानेव भ्रातृव्यान्प्रणुदते, इति ।

वज्रिवद्युद्धेशत्रुविनाशहेतुत्वादश्वो वज्री । स च पुरस्तान्नीयमानो यजमानस्य पूर्वमुत्पन्नान्भ्रातृव्यान्विनाशयति । वज्रसमानदन्तोपेतत्वाद्वाऽस्य वज्रित्वम् । एतदेवाभिप्रेत्याग्निब्राह्मणे समाम्नातम्-"वज्री वा एष यदश्वो दद्भिरन्यतो दद्भ्यो भूयान्" इति ।

आहवनीयपर्यन्तं नीतस्याश्वस्य तेनैव पथा पुनरावृत्तिं विधत्ते-

पुनरावर्तयति (५) । जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते, इति ।

आहवनीयात्पुनरावृत्या भविष्यतः शत्रून्प्रतिबध्नाति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-"पूर्ववाडश्वो भवति" इति । तदिदं विधत्ते-

न्याहवनीयो गार्हपत्यमकामयत । नि गार्हपत्य आहवनीयम् । तौ विभाजं नाशक्नोत् । सोऽश्वः पूर्ववाड् भूत्वा । प्राञ्चं पूर्वमुदवहत् । तत्पूर्ववाहः पूर्ववाट् त्वम् । यदश्वं पुरस्तान्नयति । विभक्तिरेवैनयोः सा । अथो नानावीर्यावेवैनौ कुरुते (६), इति ।

पुरा कदाचिदाहवनीयो गार्हपत्य नितरामकामयत । गार्हपत्यधर्मं धृतवानित्यर्थः । गार्हपत्यश्च नितरामाहवनीयधर्मं धृतवान् ।

ततस्तावुभावग्नी संकीर्णधर्मतया प्रजापतिविभाजं विभक्तुं नाशक्नोत् । ततस्तद्विभागाय स्वयं पूर्ववाडश्वो भूत्वा धर्मसांकर्यं परिहृत्य प्राञ्चं प्राग्देशनिवासयोग्यमाहवनीयं पूर्वमुदवहत् । पूर्वदेशं प्रत्युद्धृत्य नीतवान् । पूर्ववाडित्यश्वविशेषः । सेनामध्य इतरेभ्योऽश्वेभ्यः । पूर्वं वहतीति वा पूर्वस्मिन्वयस्यत्यन्तबाल्य एव वहतीति वा पूर्ववाट् । अतस्तादृशमश्वमत्र पुरस्तान्नयेत् । तस्य च विभागक्षमत्वादेनयोरग्न्योः सैव विभक्तिर्विभागः संपद्यते । पूर्वदेशेऽवस्थित आहवनीयः पश्चिमदेशेऽवस्थितो गार्हपत्य इति विभागः । अपि च य धर्मसांकर्यपरिहारादेनावुभावग्नी भिन्नवीर्याविव करोति । पत्नीसंयाजहोमाधारत्वलक्षणं वीर्यं गार्हपत्यस्यैव । आग्नेयादि-हविराधारत्वलक्षणमाहवनीयस्यैव ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-"न कर्णदघ्नमत्युदगृह्णाति" इति । तददिदं विधत्ते-

यदुपर्युपरि शिरो हरेत् । प्राणान्विच्छिन्द्यात् अधोऽधः शिरो हरति । प्राणानां गोपीथाय, इति ।

हस्तेनोद्धृत्याऽऽहवनीयं प्रति नीयमानमग्निं शिर उपर्युपरि शिरःसमीपवर्तिन्यूर्ध्वभागे धृत्वा यदि हरेत्तदा प्राणा विच्छिद्येरन् । अतः प्राणरक्षणाय शिरसः समीपवर्तिन्यधः प्रदेशे धृत्वा नयेत् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-"जानुदघ्न धारयमाणस्तृतीयमध्वनोऽग्निं हरति नाभिदघ्ने तृतीयमास्यदघ्ने तृतीयम्" इति । तदेतदङ्गुल्याऽभिनयन्विधत्ते-

इयत्यग्रे हरति । अथेयत्यथेयति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते, इति ।

इयति जानुदघ्ने । एवं नाभिदघ्नास्यदघ्नयोरपि ।

एतस्मादग्निप्रणयनात्पूर्वमग्नेर्विभागं विधत्ते-

प्रजापतिरग्निमसृजत । सोऽबिभेत्प्र मा धक्ष्यतीति (७) । तस्य त्रेधा महिमानं व्यौहत् । शान्त्या अप्रदाहाय । यत्रेधाऽग्निराधीयते । महिमानमेवास्य तद्व्यूहति । शान्त्या अप्रदाहाय, इति ।

अग्निं सृष्ट्वा तदीयदाहाद्बिभ्यत्प्रजापतिस्तदीयसार्थ्यं त्रेधा व्यभजत् । सोऽयं विभागो ज्वालायाः शान्त्यै स्वविषये दाहाभावाय च संपन्नः । एवमत्राऽऽधित्सुरपि गार्हपत्यादग्नेरेकं भागमाहवनीयार्थमपरं भागं दक्षिणाग्न्यर्थं च विभज्य शान्त्यर्थमपदाहार्यं च त्रेधा कुर्यात् ।

तत्राऽऽहवनीयार्थस्याग्नेराहवनीयायतनं प्रति नयनं विधत्ते-

पुनरावर्तयति । महिमानमेवास्य संदधाति, इति ।

विभागेन योऽग्नेर्महिमा शान्तस्तं महिमानं पुनः संधातुं विभक्तमग्निमाहवनीयायतने स्थापयेत् ।

तत्र स्थापने कंचिद्विशेषं विधत्ते-

पशुर्वा एषः। यदश्वः । एष रुद्रः (८) । यदग्निः । यदश्वस्य पदेऽग्निमादध्यात् रुद्राय पशूनपिदध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् । यन्नाऽऽक्रमयेत् । अनवरुद्धा अस्य पशवः स्युः । पार्श्वत आक्रमयेत् । यथाऽऽहितस्याग्नेरङ्गारा अभ्यववर्तेरन् । अवरुद्धा अस्य पशवो भवन्ति । न रुद्रायापिदधाति (९), इति ।

अत्रेदं चिन्त्यते । पुरस्तादानीतमश्वं किमाहवनीयायतनमाक्रमयेन्न वेति । उभयमप्येतदनुपपन्नम् । अश्वस्य पशुत्वात् । अग्नेः क्रूरदेवतावत्वाच्च । अश्वपदलाञ्छिते प्रदेशेऽग्निस्थापने सति क्रूरदेवाय पशून्समर्पयेत् । ततो यजमानः पशुरहितः स्यात् । अनाक्रमणे तु यजमानस्य पशवो न संभवेयुः । अत उभयदोषपरिहारार्थमायतनस्य कस्मिंश्चित्पार्श्वे तमश्वमाक्रमयेत् । स्वायतने स्थापितस्य प्रज्वाल्यमानस्याग्नेरङ्गारा येन प्रकारेण तदश्वपदमभिलक्ष्य स्वत एव प्रवृत्ता भवन्ति तथा समीपवर्तिप्रदेशमाक्रमयेत् । एवं सत्यङ्गाराणामश्वपदे प्रविष्टत्वात्पशवोऽपि लभ्यन्ते । स्वयं बुद्धिपूर्वकमश्वपदेऽग्नेरप्रतिष्ठापनादुग्रदेवाय पशवोऽपि न समर्पिता भवन्ति ।

इत्थमाधानगतो विशेषो निरूपितः । अथ पवमानहवींषि विधत्ते-

त्रीणि हवींषि निर्वपति । विराज एव विक्रान्तं यजमानोऽनुविक्रमते, इति ।

विशेषेण राजत इति विराडग्निस्तस्य विक्रान्तं सामर्थ्यमनु यजमानोऽपि विक्रमते समर्थो भवति ।

सामान्येन विहितानां हविषां देवताविशेषान्विधत्ते-

अ॒ग्नये॒ पव॑मानाय । अ॒ग्नयै॑ पाव॒काय॑ । अ॒ग्नये॒ शुच॑ये । यद॒ग्नये॒ पव॑मानाय नि॒र्वप॑ति । पु॒नात्ये॒वैन॑म् । यद॒ग्नयै॑ पाव॒काय॑ । पू॒त ए॒वास्मि॑न्न॒न्नाद्यं॑ दधाति । यद॒ग्नये॒ शुच॑ये । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सम॒वास्मि॑न्नु॒परि॑ष्टाद्दधाति (१०), इति ।

ए॒नमा॒ह॒वनी॑यं धत्तेऽश्व॒त्वं व॑र्तयति कुरु॒त इति॑ रु॒द्रो दधाति॒ यदग्नये॒ शुच॑य॒ एकं॑ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे
प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।। ५ ।।

पवमानः स्वयं शुद्धः । पावकोऽन्यस्य शोधकः । शुचिर्दीप्यमानः । तत्र प्रथमं यजमानशुद्धिः। द्वितीयेनान्नप्राप्तिः । तृतीयेन फलद्वयस्योपरिष्टादब्रह्मवर्चसप्राप्ति । अत्र मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम्-

संस्कृते पवमानेष्ट्या वह्नौ सेष्टिर्न वेष्टयः ।
वह्नौ तत्संस्कृते कार्याश्चोदकस्यानुरोधतः ।।

चोदकः पवमानेष्टौ न ता प्रापयितु प्रभुः ।
अनङ्गत्वेष्ट्यसिद्धिभ्यामिष्टयस्तदसंस्कृते ।। (इति) ।।

पवमानादीष्टिभिराहवनीयाद्यग्नयः संस्क्रियन्ते । संस्कृतेष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिक्रतवः प्रवर्तन्ते । तथा सति विमताः पवमानेष्टयस्ताभिरिष्टिभिः संस्कृते वह्नौ कर्तव्या इष्टित्वादितरेष्टिवत् । चोदकोऽप्येवं सत्यनुगृहीतो भवति । एताभिरिष्टिभिः संस्कृते वह्नौ प्रकृत्यनुष्ठानादिति प्राप्ते ब्रूमः । यद्यपि पवमानेष्टिर्विकृतिस्तथाऽपि चोदको न तस्यां पवमानेष्टौ तां पवमानेष्टिमतिदेष्टुं प्रभवति । प्रकृतौ प्रयाजादिवत्पवमानेष्टेरङ्गत्वाभावात् । किंचैतस्याः पवमानेष्टेः संस्कृताग्निसिद्ध्यर्थं पवमानेष्ट्यन्तराङ्गीकारे तत्रापि तथेत्यनवस्थायामिष्टिरेव न सिध्येत् । तस्मात्ताभिरिष्टिभिरसंस्कृते वह्नौ पवमानेष्टयः कर्तव्याः। दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

लुप्यते पवमानेष्टौ निर्वापः क्रियतेऽथवा ।
लुप्यते साधनः भावात्तेन मुख्यो न लुप्यते ।। (इति) ।

आधानप्रकरणाम्नाताया पवमानेष्टौ निर्वापसाधनं नास्ति । अग्निहोत्र हवणी हि प्रकृतौ निर्वापसाधनं सा चाऽऽधानकाले न संभवति । अग्निहोत्रस्याऽऽधानोत्तरकालीनत्वेन तद्धोमसाधनभूतायास्तस्या अपि तथात्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। मुखो निर्वापस्तं प्रति गुणभूताऽग्निहोत्रहवणी । न हि गुणलोपेन मुख्यो लोप्तुमर्हति । किंचाऽधानकाले स्वरूपेणैवाविद्यमानाया अग्निहोत्रहवण्याः साधनत्वं दूरापेतम् । ततः साधनाभावादित्यनुपन्यासः । तस्मान्निर्वापो न लुप्यते । पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे- चिन्तितम्-

आहिते पवमानेष्टिसंस्कृते वाऽग्निहोत्रकम् ।
आधानेनाग्निनिष्णातेस्तन्मात्रे कर्म संभवेत् ।।

आधानस्यानपेक्षस्य नाप्युत्पादकता मता ।
समुच्चितस्य हेतुत्वात्कर्म स्यादिष्टि संस्कृते ।। (इति)।

अग्न्याधानादूर्ध्वं विलम्ब्य पवमानेष्टयः क्रियन्ते । द्वादशसु रात्रीष्वनुनिर्वपेदितीष्टिकालविधानात् । ताभ्यः पुरा द्वादशसु दिनेष्वग्निहोत्रमनुष्ठेयम् । आधानमात्रेणाऽऽहवनीयाद्यग्नेर्निष्पन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । आधानेन पवमानेष्टिनिरपेक्षेण नाऽऽ हवनीयाद्यग्निरुत्पद्यते । अन्यथा पवमानेष्टिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च विकल्पः । आधानमुपजीव्य तस्मादुत्तरकाले विधानात् । तत इष्टिभिः समुच्चित्यैवाऽऽधानमग्न्युत्पादकमितीष्टिभिः संस्कृते वह्नौ पश्चादग्निहोत्रानुष्ठानम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।। ५ ।।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे पवमानहवींषि संक्षिप्योक्तानि । अथ षष्ठे तद्विस्तारो हविरन्तराणि दक्षिणाश्चोच्यन्ते। तत्र प्रथमं तावत्पवमानहविषां देवताविशेषस्य पूर्वमुक्तत्वानदनुवादेन हविर्विशेषं विधत्ते-

देवासुरा संयत्ता आसन् । ते देवा विजयमुपयन्तः अग्नौ वामं वसु मन्यदधत । इदमु नो भविष्यति । यदि नो

जेष्यन्तीति । तदग्निर्नोत्सहमशक्नोत् । तत्त्रेधा विन्यदधात् । पशुषु तृतीयम् । अप्सु तृतीयम् । आदित्ये तृतीयम् । (१) । तद्देवा विजित्य । पुनरवारुरुत्सन्त । तेऽग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपन् । पशवो वा अग्निः पवमानः । यदेव पशुष्वासीत् । तत्तेनावारुन्धत । तेऽग्नये पावकाय । आपो वा अग्निः पावकः । यदेवाप्स्वासीत् । तत्तेनावारुन्धत (२) । तेऽग्नये शुचये । असौ वा आदित्योऽग्निः शुचिः । यदेवाऽऽदित्य आसीत् । तत्तेनावारुन्धत, इति ।

यदा देवासुराः परस्परं युद्धोद्युक्तास्तदानीं विजयमपेक्षमाणा देवाः स्वकीयं वामं वमनीयं वसु धनमग्नौ सम्यक्स्थापितवन्तः । तेषामयमभिप्रायः । यद्यस्मानसुरा जेष्यन्ति तदानीमापत्कालेऽस्माकमिदमेव धनं जीवनाय भविष्यतीति । अग्निस्तद्भाराधिक्येन तद्धनमुद्धृत्य सोढुं नाशक्नोत् । तत्त्रेधा विभज्य पश्वादिषु स्थापितवान् । तदानीं देवाश्चासुरान्विजित्य पुनः स्वकीयं धनं प्राप्तुमैच्छन् । तदा पश्वाद्यभिमानिदेवतासु स्थापितं धनं बलादवरोद्धुमशक्ताः सन्तस्तदुत्कोचार्थं पवमानगुणकायाग्नये पुरोडाशं निरवपन् । पशवश्च पवमानाग्न्यधीनत्वात्तत्स्वरूपाः । तेन च हविषा पवमानमग्निं तर्पयित्वा पशुष्ववस्थितं धनं स्वीकृतवन्तः । एवं ते देवाः पावकगुणकायाग्नये पुरोडाशं निरवपन्नित्यमनुवर्तते । अपां पावकाग्न्यधीनत्वात्तन्मुखेनाप्सु स्थितं धनं प्राप्नुवन् । तथा शुचिगुणकायाग्नये पुरोडाशं तस्याग्नेरादित्यरूपत्वादादित्ये स्थापितं धनमवाप्नुवन् । तस्मादेताभ्यो देवताभ्यः प्रत्येकमष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति द्रव्यविधिरुन्नेयः ।

अथैतेषां हविषामाग्नेयेन हविरन्तरेण सह निर्वापं विधत्ते–

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । तनुवो वावैता अग्न्याधेयस्य । आग्नेयो वा अष्टाकपालोऽग्न्याधेयमिति । यत्तं निर्वपेत् । नैतानि । यथाऽऽत्मा स्यात् (३) । नाङ्गानि । तादृगेव

तत् । यदेतानि निर्वपेत् । न तम् । यथाऽङ्गानि स्युः । नाऽऽत्मा । तादृगेव तत् ।. उभयानि सह निरूप्याणि । यज्ञस्य सात्मत्वाय', इति ।

याः पूर्वोक्ताः पवमानाग्न्यादिदेवतास्तिस्रस्ता अग्न्याधेयरूपस्य देवविशेषस्य शरीराणि। यस्तु ताभ्योऽतिरिक्तोऽष्टाकपाल आग्नेयः सोऽग्न्याधेयस्य स्वरूपभूतः पूर्वोक्तशरीरत्रयस्वामी । एवं सत्याग्नेयं निरूप्य पवमानहविषामनिर्वापेऽवयवरहितः केवल आत्मैव स्यात् । अथ तानि हवींषि निरूप्याऽऽग्नेयस्य निर्वापो न क्रियेत् तदानीमात्मरहिताः केवला अवयवा एव स्युः । तस्मादाग्नेयेन सह पूर्वाणि त्रीणि हवींषि निरूप्याणि । तथा सति यज्ञस्य सावयवत्वं सात्मत्वं च संपद्यते ।

अथानुनिर्वाप्यहविर्द्वयं विधत्ते-

उभयं वा एतस्येन्द्रियं वीर्यमाप्यते (४) । योऽग्निमाधत्ते । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालमनुनिर्वपेत् । आदित्यं चरुम् । इन्द्राग्नी वै देवानामयातयामानौ । ये एव देवते अयातयाम्नी । ताभ्यामेवास्मा इन्द्रियं वीर्यमवरुन्द्धे । आदित्यो भवति । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति, इति ।

अग्निमादधानस्येन्द्रियवीर्यस्य प्राप्त्या भवितव्यम् । अतस्तत्सिद्ध्यर्थमिन्द्राग्निदेवताकं पुरोडाशमनिर्वपेत् । देवानां मध्य इन्द्राग्न्योरगतसारत्वात्तत्प्रसादेनेन्द्रियवीर्यप्राप्तिर्भवति । अगतसारत्वं चानयोर्जितृत्वादवगन्तव्यम् । जयश्च राजसूयप्रकरणे पठ्यते -"देवा वा ओषधीष्वाजिमयुः । ता इन्द्राग्नी उदजयताम्' इति । आदित्यचरुनिर्वापेन भूम्यां प्रतितिष्ठति । भूमेरखण्डनीयत्वेनादितित्वात् ।

अस्य चरोः सहकारि द्रव्यं घृतं विधत्ते-

धेन्वै वा एतद्रेतः (५) यदाज्यम् । अनडुहस्तण्डुलाः । मिथुनमेवावरुन्द्धे । घृते भवति । यज्ञस्यालूक्षान्तत्वाय, इति ।

आज्यस्य धेनुनिष्पाद्यत्वात्तद्रेतस्त्वम् । तण्डुलानां चानडुहाकृष्टायां भूमौ निष्पाद्यत्वात्तद्रेतस्त्वम् । अत उभयमेलने सति मिथुनं संपद्यते । तस्माच्चरूनिष्पत्तये घृते तण्डुलाः प्रक्षेप्तव्याः । एतेन घृतेन यज्ञस्यालूक्षान्तत्वं संपद्यते । लूक्षो रुक्षः स्नेहरतिः परुषः । तद्वैपरीत्याच्चालूक्षः । तादृशोऽन्तः समीपवर्ती द्रव्यविशेषो यज्ञस्य सोऽयमलूक्षान्तस्तस्य भावोऽलूक्षान्तत्वं तत्सिद्धये घृतस्वीकारः ।

यदुक्तं सूत्रेण-(सूत्रकारेण) "चतुर्धाकरणकाल आदित्यं ब्रह्मणे परिहरित . तं चत्वार आर्षेयाः प्राश्नन्ति" इति । तदिदं विधत्ते-

चत्वार आर्षेयाः प्राश्नन्ति । दिशामेव ज्योतिंषि जुहोति, इति ।

योऽयमादित्यस्यश्चरुस्तस्यैतद्धविषश्चतुर्धाकरणं नास्ति, किंतु ब्रह्मणे हस्ते सर्वं दत्वा चत्वार ऋत्विजः प्राश्नीयुः। तेषां श्रुताध्ययनसंपन्नत्वादार्षेयत्वम् । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्-"आर्षेयो यः शुश्रुवान्" इति । चतुःसंख्यासाम्येन दिशां चतसृणां संबन्धिनि ज्योतिषि हुतं भवति ।

उक्तानां हविषां कालविशेषं विधत्ते-

पशवो वा एतानि हवीꣳषि । एष रुद्रः । यदग्निः (६) । यत्सद्य एतानि हवीꣳषि निर्वपेत् । रुद्राय पशूनपि दध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् । यन्नानुनिर्वपेत् अनवरुद्धा अस्य पशवः स्युः । द्वादशसु रात्रीष्वनुनिर्वपेत् । संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः । संवत्सरेणैवास्मै रुद्रꣳ शमयित्वा । पशूनवरुन्द्धे, इति ।

अत्रेदं विचिन्त्यते-यस्मिन्दिनेऽग्नय आहितास्तस्मिन्दिने किमेतानि हवींषि निर्वपेत्किंवा नेति । तत्र निर्वापो न युक्तः । एतेषां हविषां पशुसाधनत्वेन पशुरूपत्वात् । आहितस्य चाग्नेः क्रूरदेवत्वात्तस्मै क्रूराय पशुसमर्पणप्रसङ्गाद्यजमानोऽप्यपशुः स्यात् । अनिर्वापपक्षे तु पशवो न संपादिताः स्युः । अतो दोषद्वयपरिहारायाऽऽधानादूर्ध्वं द्वादशसु रात्रीषु गतासु पश्चाद्धवींषि निर्वपेत् । द्वादशसंख्याया मासद्वारेण तासां संवत्सरसदृशत्वादेतद्यजमानार्थे संवत्सरेणैवाग्निं शान्तं कृत्वा पशून्प्राप्नोति ।

तन्निर्वापे कंचिद्विशेषं विधत्ते-

यदेकमेकमेतानि हवीꣳषि निर्वपेत् (७) । यथा त्रीण्यावपनानि पूरयेत् । तादृक्तत् । न प्रजननमुच्छिꣳषेत् । एकं निरुप्य । उत्तरे समस्येत् । तृतीयमेवास्मै लोकमुच्छिꣳषति प्रजननाय । तं प्रजया पशुभिरनुप्रजायते । अथो यज्ञस्यैवैषाऽभिक्रान्तिः, इति ।

एतानि त्रीणि पवमानहवींषि पृथक्पृथगेव निर्वपेदिति केषांचिन्मन्दानां पक्षः । तस्मिन् पक्षे यथा लोके त्रीणि बीजावापस्थानानि । क्षेत्राणि बीजैः पूरितानि भवन्ति तथा लोकत्रयस्यापि त्रिभिर्हविर्भिः पूरितत्वाद्यजमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रजोत्पत्तिस्थानं किमपि नावशिष्येत । तस्मात्प्रथममेकं हविः पृथङ् निरूप्य द्वितीयतृतीये हविषी संभूय निर्वपेत् । तथा सति निर्वापद्वयेन लोकद्वयस्यैव पूरितत्वात्तृतीयो लोको यजमानस्य प्रजोत्पादानायावशेषितो भवति । ततस्तं लोकमनुयजमानः प्रजापशुसमृद्धो भवति । अपि च यत्तृतीयलोकावशेषणमेषा यज्ञस्यैवाभिक्रान्तिरभितो व्याप्तिः । प्रजापशुरूपस्य तत्फलस्य निष्पन्नत्वात् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-"प्राञ्चोऽश्वप्रथमा अभिप्रव्रजन्ति दक्षिणतो ब्रह्मा रथं रथचक्रं वा प्रवर्तयति यावच्चक्रं त्रिः परिवर्तते" इति । तदेतद्विधत्ते-

रथचक्रं प्रवर्तयति । मनुष्यरथेनैव देवरथं प्रत्यवरोहति (८), इति ।

गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यग्नेः प्रणयनकाले रथचक्रस्य प्रवर्तनम् । अनेन मनुष्यरथप्रवर्तनेन नीयमानाग्न्यर्थं देवरथ एव प्रवर्तितो भवति ।

अथ मीमांसामुखेन होमनिर्णयं करोति-

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यमग्निहोत्रां३ न होतव्या३मिति । यद्यजुषा जुहुयात् । अयथापूर्वमाहुतीजु (तीर्जु) हुयात् । यत्र जुहुयात् । अग्निः पराभवेत् । तूष्णीमेव होतव्यम् । यथापूर्वमाहुती जु (तीर्जु) होति । नाग्निः पराभवति, इति ।

नेयं नित्याग्निहोत्रविषया मीमांसा । तस्य पवमानेष्टिभ्य ऊर्ध्वं प्रवर्तिष्यमाणत्वात् । किंत्वाधानाङ्गमेतत्किंचित्कर्म । पूर्णाहुतेः प्राक्प्रवर्तमानत्वात् । "पूर्णाहुत्यन्तमग्न्याधेयम्" इत्याश्वलायनेनोक्तम् । अस्य चाऽऽधानाङ्गस्याग्निहोत्रस्य मन्त्रेण होमे सत्ययथापूर्वत्वं प्रसज्येत । तथा हि अग्निहोत्रशब्दोऽत्र नित्याग्निहोत्रधर्मानतिदिशति । नित्याग्निहोत्रे च- "सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा" इति । अयमहनि पठितो होममन्त्रः सोऽत्र प्रसक्तः । अहन्येव हूयमानत्वात् । प्रकृतिभूते त्वग्निहोत्रे रात्रावेवोपक्रमात् । "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा" इति मन्त्रस्य रात्रिहोमाङ्गत्वात्तेन मन्त्रेण प्रथममनुष्ठाय पश्चात्प्रातः काले "सूर्यो ज्योतिः" इति मन्त्रेणानुष्ठानमित्येव क्रमः । इह त्वादावेव "सूर्यो ज्योतिः" इति मन्त्रेणानुष्ठानं प्रकृतिवैलक्षण्यादयथापूर्वत्वम् । अहोमपक्षे त्वाधानेनोत्पन्नोऽग्निराहाराभावात्पराभूतो भवेत् । अतो दोषद्वयं परिहर्तुं मन्त्रं परित्यज्य तूष्णीमेव होतव्यम् । तथा सति मन्त्रवैपरीत्याभावादयथापूर्वत्वदोषो न भवति । होमस्यानुष्ठितत्वादग्नेः पराभवोऽपि न भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-"आग्नेयस्य दक्षिणाकाले दक्षिणां ददात्यजं पूर्णपात्रमुपबर्हण ँसार्वसूत्रमित्यग्नीध उपबर्हणं ददात्यश्वं ब्रह्मणेऽध्वर्यवे वाऽऽ हवनीयदेशेऽनड्वाहमध्वर्यवेऽपरेण गार्हपत्यं धेनु ँ होत्रे वासो गावौ मिथुनौ गावौ नवं च रथ ददाति तानि साधारणानि सर्वेषामा द्वादशभ्यो ददातीत्युक्त्वाऽऽ ह काममूर्ध्वं देयमपरिमितस्यावरुद्ध्या इति विज्ञायते । ऊर्ध्वमादिष्टदक्षिणाभ्यो वदति षड् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देया इति ता विकल्प्यन्ते " इति । तदेतत्सर्वं क्रमेण विधत्ते-

आग्नीध्रे ददाति (९) । अग्निमुखानेवर्तून्प्रीणाति । उपबर्हणं ददाति । रूपाणामवरुद्ध्यै । अश्वं ब्रह्मणे । इन्द्रियमेवावरुन्द्धे । धेनु ँहोत्रे । आशिष एवावरुन्द्धे । अनड्वाहमध्वर्यवे । वह्निरवा अनड्वान् । वह्निरध्वर्युः (१०) । वह्निनैव वह्नियज्ञस्यावरुन्द्धे । मिथुनौ गावौ ददाति । मिथुनस्यावरुन्द्धे (ध्यै) । वासो ददाति । सर्वदेवत्यं वै वासः। सर्वा एव देवताः प्रीणाति । आ द्वादशभ्यो ददाति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सर

एव प्रतितिष्ठति। काममूर्ध्वं देयम्। अपरिमितस्यावरुद्ध्यै (११) इति।

आदित्ये तृतीयमप्स्वासीत्तत्तेनावारुन्धत स्यादाप्यते रेतोऽग्निरेकमेकमेतानि हवी ँषिनिर्वपेत्प्रत्यवरोहति ददात्यध्वर्युर्देयमेकं च।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे
प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।। ६ ।।

आग्नीध्रेण तत्तदृतावग्नेरिध्यमानत्वात्तस्मै दत्तेन द्रव्येणाग्निसहितानामृतूनां प्रीतिः। तस्मै यद्देयमुपबर्हणं शिरसः पृष्ठस्य वाऽऽधारभूतं तस्य कार्पासशाणोर्ण्यादिमयैः शुक्लनीलपीतादिवर्णैः सर्वैः सूत्रैर्निष्पन्नत्वात्तेन रूपाणां प्राप्तिः। अश्वस्य प्रजापतिचक्षुर्जन्यत्वात्तेनेन्द्रियप्राप्तिः। दातव्याया धेनोः कामधेनुरूपत्वादाशिषां प्राप्तिः। अनड्वाञ्शकटं वहति। अग्निश्च द्रव्यं वहति। अध्वर्युरप्यनुष्ठानं वहति। ततः समानत्वाद्बलीवर्दरूपेणाध्वर्युरूपेण च वह्निनैव यज्ञस्य वह्नियज्ञसंबन्धिहविर्वाहनमग्निं प्राप्नोति। गोमिथुनेन मनुष्यमिथुनं प्राप्तिः। वाससः सर्वदेवत्यत्वं दीक्षाप्रकरणे–"अग्नेस्तूषाधानं वायोर्वातपानम्" इत्यादिवाक्येन प्रतिपादितम्। आ द्वादशभ्यो गोभ्य इति शेषः। उक्तदक्षिणाभ्य ऊर्ध्वं–"षड् देया द्वादश देयाः" इत्यादिशाखान्तरोक्तं बहुपक्षानुसारेण स्वाभिमतं यावत्तावद्देयम्। तेनापरिमितफलप्राप्तिः। अत्र मीमांसा। एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्–

पवमानेष्टिहविषां तन्त्रं भेदोऽथ वाऽग्रिमः।
साध्यदेशाद्यभेदान्नो काम्ये भेदोक्तितोऽन्तिमः।। इति।

आधानप्रकरणे पठ्यते–"अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकाथाग्नये शुचये" इति। तैरेतैर्हविर्भिः साध्यस्याग्नेरेकत्वाद्देशाद्यभेदाच्चाङ्गानां तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः–"यः कामयेतोत्तरं वसीयाञ्श्रेयान्स्यामिति तस्याग्नये पवमानाय निरूप्याथ पावकाय शुचये चोत्तरे हविषी समानबर्हिषी निर्वपेत्" इति वचनात्काम्याप्रयोगे प्रथमस्य हविषोऽङ्गभेदः। उत्तरयोस्तन्त्रम्। नित्यप्रयोगे तु त्रयाणां तन्त्रम्। द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्–

एका देया समुच्चेयं विकल्प्यं वाऽऽद्य आनतेः ।
सौलभ्यादन्तिमौ नैरपेक्ष्यात्संख्यान्तरादपि ।। इति ।

आधाने श्रूयते–"एका देया षड् देया द्वादश देयाः" इत्यादि । तत्र सोमक्रयन्यायेनाऽऽनतेः सौलभ्यात्समुच्चय इति चेत् । मैवम् । संख्यानां व्रीह्यादिवत्परस्परनैरपेक्ष्यावगमात् । समुच्चये तु श्रूयमाणाभिः संख्याभिः संख्यान्तरस्य दुर्वारत्वाच्च । तस्माद्विकल्पः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
प्रथम प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।। ६ ।।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे हविर्विशेषा दक्षिणाश्चोक्ताः । अथ सप्तम आधानमन्त्रा उच्यन्ते । तत्राऽऽदौ गार्हपत्यविषयं मन्त्रमाह–

धर्मः शिरस्तदयमग्निः । संप्रियः पशुभिर्भुवत् । छर्दिस्तोकाय तनयाय यच्छ, इति ।

धर्मो दीप्तिर्ज्वाला स च धर्मोऽग्निशरीरस्य शिरः स्थानीयः । तच्च शिरोऽयं पुरोवर्ती गार्हपत्योऽग्निः । तादृश हे गार्हपत्याग्ने त्वमस्मदीयैः पशुभिः सहसंप्रियो भुवत्सम्यक्प्रीतियुक्तो भव । ततोऽस्मदपत्याय तदीयापत्याय च च्छर्दिर्यच्छ तेजो देहि ।

अथान्वाहार्यपचनविषयं मन्त्रमाह–

वातः प्राणस्तदयमग्निः । संप्रियः पशुभिर्भुवत् । स्वदितं तोकाय तनयाय पितुं पच, इति ।

योऽयमग्निसखो वायुः सोऽग्नेः प्राणस्तत्प्राणरूपमयमाधीयमानोऽन्वाहार्यपचनोऽग्निः । हेऽन्वाहार्यपचन त्वमस्मदीयैः पशुभिः सह संप्रियो भव । अस्मत्पुत्राय तत्पुत्राय च स्वदितं स्वादुयुक्तं पितुमन्नं पच पक्वं कुरु ।

अथाऽऽहवनीयदेशं प्रति गमनमन्त्रमाह–

प्राचीमनुप्रदिशं प्रेहि विद्वान् अग्नेरग्ने पुरो अग्निर्भवेह ।

विश्वा आशा दीद्यानो विभाहि । ऊर्जं नो धेहि । द्विपदे चतुष्पदे (१), इति ।

हेऽग्ने त्वं विद्वान्मार्गं जानन्प्राचीं प्रदिशमनु प्रागाख्यां प्रकृष्टां दिशमनु लक्ष्य प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ । गत्वा चेहाऽऽयतने प्रथममाहितस्य गार्हपत्यस्याग्नेः पुरोऽग्निः पूर्वदिग्वर्ती वह्निर्भव । ततो दीद्यानः प्रकाशमानो विश्वाआशाः सर्वा दिशो विभाहि विशेषेण प्रकाशय । नोऽस्मदीयाय द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे पशवे चोर्जं धेहि देह्यन्नरसं संपादय ।

अथाऽऽहवनीयविषयं मन्त्रमाह–

अर्कश्चक्षुस्तदसौ सूर्यस्तदयमग्निः । संप्रियः पशुभिर्भुवत् । यत्ते शुक्र शुक्रं वर्चः शुक्रा तनूः । शुक्रं ज्योतिरजस्रम् । तेन दीदिहि तेन त्वाऽऽदधे । अग्निनाऽग्ने ब्रह्मणा, इति ।

अर्कोऽर्चमानो मण्डलात्मा वह्निशरीरस्य चक्षुःस्थानीयस्तच्चक्षुः स्वरूपमसौ दिवि दृश्यमानः सूर्यरूपः स सूर्योऽयमाधीयमान आहवनीयोऽग्निः । ह आहवनीयास्मदीयैः पशुभिः संप्रियो भव । हे शुक्र ऽऽहवनीय ते त्वदीयं यच्छुक्रं वर्चो बहिः प्रसृतं दीप्तिरूपं तेजो या च शुक्रा तनूर्ज्वालाः रूपं शरीरं यदप्यजस्रं शुक्रं ज्योतिः सर्वदा वर्तमानो भारूपशरीरगतप्रकाशस्तेन सर्वेण मे दीदिहि मां प्रकाशय । हेऽग्ने परिवृढेन–"अर्कश्चक्षुः" इति मन्त्रेण तेन पूर्वोक्तगुण–युक्तेनाग्निनाऽऽहवनीयरूपेण त्वामिहाऽऽदधे ।

अथाऽऽहितस्याग्नेरभिमन्त्रणमन्त्रमाह–

आनशे व्यानशे सर्वमायुर्व्यानशे, इति ।

अयमग्निरानशे जाठराग्निरूपेण भोक्तृशरीरं व्याप्तवान् । तथा व्यानशे विविधं भोग्यजातं व्याप्तवान् । तथा सर्वमायुर्व्यानशेऽपमृत्युपरिहारेण संपूर्णमायुः संपादितवान् ।

ये ते अग्न शिवे तनुवौ । विराट् च स्वराट् च । त मा विशतां ते मा जिन्वताम् (२) । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । सम्राट् चाभिभूश्च । ते माविशतां ते मा जिन्वताम् । ये

ते अग्ने शिवे तनुवौ । विभूश्च परिभूश्च । ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । प्रभ्वी च प्रभूतिश्च । ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । यास्ते अग्ने शिवास्तनुवः ताभिस्त्वाऽऽदधे, (इति) ।

कल्पः-"अथ यजमानः शिवा जपति-ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विराट् च स्वराट् च ते मा विशतां ते मा जिन्वतां ये त अग्ने शिवे तनुवौ सम्राट् चाभिभूश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वतां ये ते अग्ने शिव तनुवौ विभूश्च परिभूश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वतां ये ते अग्ने शिवे तनुवौ प्रभ्वी च प्रभूतिश्च ते मा शिवतां ते मा जिन्वतां यास्ते अग्ने शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वाऽऽदधे" इति । विराडादिभिः प्रभूतिपर्यन्तैरष्टाभिः शब्दैरुक्ता अग्नेः शिवाः शान्तास्तनुवः । हेऽग्ने ते त्वदीये विराट्-स्वराडाख्ये ये शान्ते तनू ते उभे मां प्रविश्य प्रीणयताम् । एवमुत्तरत्रापि । विविधं राजत इति विराट् । स्वयमेव राजत इति स्वराट् । सम्यग्राजत इति सम्राट् । वैरिणोऽभिभवतीत्यभिभूः । विशिष्टेन रूपेण भवतीति विभूः । परितो भवतीति परिभूः । आज्ञालक्षणेन प्रभुत्वेन युक्ता प्रभ्वी । प्रकृष्टेनैश्वर्येणोपेता प्रभूतिः । हेऽग्ने या एतास्ते त्वदीयाः शिवास्तनुवस्ताभिर्युक्तं त्वामिहाऽऽदधे ।

यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । ताभिरमुं गच्छ (३), (इति) ।

चतुष्पदे जिन्वतां तनुवस्त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे
प्रथमप्रपाठके प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

कल्पः-"यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं गच्छ इति यजमानो द्वेष्याय प्रहिणोति" इति । घोरतनवः क्षुत्तृष्णादिरूपाः । तथा चाऽऽरण्यकाण्डे समाम्नातम् "यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः क्षुच्च तृष्णा च" इत्यादि । ताभिर्घोराभिस्तनुभिरमुं शत्रुं गच्छ प्राप्नुहि ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकण्डे
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

आधानमन्त्राः सप्तमेऽभिहिताः । अष्टमे तद्ब्राह्मणमुच्यते । तत्र त्रीनाधानमन्त्रान्विनियुङ्क्ते–

इम वा एत लोका अग्नयः। ते यदव्यावृत्ता आधीयेरन् । शोचयेयुर्यजमानम् । धर्मः शिर इति गार्हपत्यमादधाति । वातः प्राण इत्यन्वाहार्यपचनम् । अर्कश्चक्षुरित्याहवनीयम् । तेनैवैनान्व्यावर्तयति । तथा न शोचयन्ति यजमानम्, इति ।

एते त्रयोऽग्नयस्त्रित्वसाम्यादिमे त्रयो लोका भवन्ति । ते यदि परस्परम्-व्यावृत्ताः समुदिता आधीयेरंस्तदा दाहाधिक्येन यजमानं संतापयेयुः । अतस्त्रिभिर्मन्त्रैः पृथगादध्यात् । तेन व्यावृत्ताः सन्तस्तापाधिक्याभावाद्यजमानं नैव संतापयन्ति ।

अथाऽऽधानकाले सामगानं विधत्ते–

रथंतरमभिगायते गार्हपत्य आधीयमाने । राथन्तरो वा अयं लोकः (१) । अस्मिन्नेवैनं लोके प्रतिष्ठितमाधत्त । वामदेव्यमभिगायत उ (द्) ध्रियमाणे । अन्तरिक्षं वै वामदेव्यम् । अन्तरिक्ष एवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते । अथो शान्तिर्वै वामदेव्यम् । शान्तमेवैनं पशव्यमुद्धरते । बृहदभिगायत आहवनीय आधीयमाने बार्हतो वा असौ लोकः । अमुष्मिन्नेवैनं लोके प्रतिष्ठितमाधत्ते, इति ।

"अभि त्वा शूर नोनुमः" इत्यस्यामृच्युत्पन्नं रथंतरम् । "कया नश्चित्र आभुवत्" इत्यस्यामृच्युत्पन्नं वामदेव्यम् । "त्वामिद्धि हवामहे" इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत् । रथंतरादीनां भूरादिलोकभोगहेतुत्वाल्लोकरूपत्वम् । अत एतेषां गाने सति तत्तल्लोकेऽग्निः प्रतिष्ठितो भवति । अपि च वामदेव्यस्योपद्रवशान्तिकरत्वात्पशुप्राप्तिहेतुत्वाच्चैनमुदध्रियमाणमग्निं शान्तं पशुसाधनं च कृत्वोद्धरति ।

पुनरपि सामद्वयं विधत्ते–

प्रजापतिरग्निमसृजत (२)। सोऽश्वो वारो भूत्वापराङ्त्। तं वारवन्तीयेनावारयत। तद्वारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वम्। श्यैतेन श्येती अकुरुत। तच्छ्यैतस्य श्यैतत्वम्। यद्वारवन्तीयमभिगायते। वारयित्वैवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते। श्यैतेन श्येती कुरुते, इति।

यः प्रजापतिना सृष्टोऽग्निः स वारोऽश्वो भूत्वा पुनरावृत्तिरहितः पलायनमकरोत्। यो हस्तद्वयेन खलिनं गृहीत्वा बलान्निवारणीयः स वारः। तं वारमश्वं पलायमानं वारवन्तीयेन साम्ना प्रजापतिर्निवारयामास। "अश्वं नत्वा वारवन्तम्" इत्यस्यामृच्युत्पन्नं वारवन्तीयम्। निवारणहेतुत्वात्तस्य वारवन्तीयं नाम संपन्नम्। निवारितमश्वं श्यैतसाम्ना श्येतीकृतवान्स्वाधीनीकृतवानित्यर्थः। "अभि प्रवः सुराधसम्" इत्यस्यामृच्युत्पन्नं श्यैतम्। स्वाधीनकरणहेतुत्वात्तस्य श्यैतनाम संपन्नम्। अतो वारवन्तीयसाम्ना पलायनं निवार्य प्रतिष्ठितमग्निमाधाय श्यैतगानेनाग्निं स्वाधीनं करोति।

आधानमन्त्रे शिरः शब्दतात्पर्यं दर्शयति-

धर्मः शिर इति गार्हपत्यमादधाति। सशीर्षाणमेवैनमाधत्ते (३)। उपैनमुत्तरो यज्ञो नमति, इति।

अग्नेः शिरःसहितत्वे सति न्यूनत्वाभावादुत्तरो दर्शपूर्णमाससोमादिरेनं प्राप्नोति।

संप्रियशब्दतात्पर्यं दर्शयति-

रुद्रो वा एषः यदग्निः। स आधीयमान ईश्वर यजमानस्य पशून्हिँसितोः। संप्रियः पशुभिर्भुवदित्याह। पशुभिरेवैनँसंप्रियं करोति। पशूनामहिँसायै, इति।

आधीयमानस्याग्नेः क्रूरत्वेन पशून्हिंसितुं समर्थत्वादहिंसार्थं पशुभिः सह संप्रीतिं मन्त्रेण करोति।

यच्छेति पदस्याऽऽशीरर्थं दर्शयति-

छर्दिस्तोकाय तनयाय यच्छेत्याह। आशिषमेवै

तामाशास्ते, इति ।

प्राणशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति-

वातः प्राण इत्यन्वाहार्यपचनम् (४) । सप्राणमेवैनमाधत्ते, इति ।

स्वदितपितुशब्दयोस्तात्पर्यं दर्शयति-

स्वदितं तोकाय तनयाय पितुं पचेत्याह । अन्नमेवास्मै स्वदयति, इति ।

प्राचीं प्रेहीति पदद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति ।

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह । विभक्तिरेवैनयोः सा । अथो नानावीर्यावेवैनौ कुरुते, इति ।

येयं प्राच्यां दिशि गतिरयमेवैनयोराहवनीयगार्हपत्ययोर्विभागः । अपि च विभागे सति पूर्वोक्तरीत्या द्वयोः पृथक्सामर्थ्यं भवति ।

धेहीति पदस्याऽऽशीरर्थत्वं दर्शयति-

ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद इत्याह । आशिषमेवैतामाशास्त, इति ।

अर्कशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति-

अर्कश्चक्षुरित्याहवनीयम् । अर्को वै देवानामन्नम् (५) । अन्नमेवावरुन्द्धे, इति ।

अर्चनीयत्वव्युत्पत्या देवानामन्नकारित्वादन्नप्राप्तिः ।

दीदिहिशब्दस्य समिन्धनार्थत्वं दर्शयति-

तेन मे दीदिहीत्याह । समिन्ध एवैनम्, इति ।

पूर्वपक्षहतुत्वेन मंत्रस्य कंचिद्विनियोगं दर्शयति-

आनशे व्यानश इति त्रिरुदिङ्गयति । त्रय इमे लोकाः ।

एष्वेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते, इति ।

हस्ते धृतस्याग्नेस्त्रिवारमूर्ध्वचलनेन लोकत्रयप्रतिष्ठा ।

तमेतं दूषयित्वा विनियोगान्तरं दर्शयति-

तत्तथा न कार्यम् । वीङ्गितमप्रतिष्ठितमादधीत । उद्धृत्यैवाऽऽधायाभिमन्त्र्यः । अवीङ्गितमेवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते, इति ।

त्रिरूर्ध्वचलनेन वीङ्गितं विविधं चालितमप्रतिष्ठितमग्निमाहितवान्भवेत् । तस्मात्तथोर्ध्वचलनं न कार्यम् । किंतु हस्ते सकृदुद्धृत्यैवाऽऽयतने तमग्निमाधाय पश्चात्सोऽग्निरनेन मन्त्रेण मन्त्रणीयः । तथा सति विविधचलनरहितं स्थिरत्वेन प्रतिष्ठितमग्निमाहितवान्भवति ।

विराडादिशब्दानां तात्पर्यं दर्शयति-

विराट् च स्वराट् च यास्ते अग्ने शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वाऽऽदध इत्याह । एता वा अग्नेः शिवास्तनुवः। ताभिरेवैनꣳ समर्धयति, इति ।

मन्त्रान्तरं विनियुङ्क्ते-

यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्थाभिरमुं गच्छेति ब्रूयाद्यं द्विष्यात् । ताभिरेवैनं पराभावयति (६), इति ।

लोकेऽसृजतैनमाधत्तेऽन्वाहार्यपचनं देवानामन्नमेनं प्रतिष्ठितमाधत्ते पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके

प्रथमाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ।। ८ ।।

यं पुरुषमसौ यजमानो द्विष्यात्तं प्रत्येतं मन्त्रं ब्रूयात् । तथा सति ताभिरेव घोराभिस्तनुभिरेनं द्वेष्यं विनाशयति । अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्-

उन्नेयो ब्रह्मगानस्य निषेधो विहितस्तुतिः ।

विकल्पितो वा शून्योऽपि वपोत्खेद इव स्तुतिः ।।

विध्यनन्वयतोऽस्तोत्रं ब्रह्मोद्गाता तथा सति ।

विषयैक्याद्विकल्पोऽत्र षोडशिग्रहवन्मतः ।। (इति) ।

आधाने वामदेव्यादिसाम्नां गानानि विहितानि । आधान एवेदमपरमाम्नायते-"उपवीता वा एतस्याग्नयो यस्याग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायति" इति । उपशब्दः सामीप्यं ब्रूते । वीता विगताः कालविलम्बमन्तरेण परित्यक्ता इत्यर्थः । अनया निन्दया ब्रह्मणः सामगाननिषेध उन्नीयते । स निषेध उद्गातृविहितं वामदेव्यादिसामगानं स्तौति । ननु ब्रह्मणः सामगानमप्रसक्तम् । अतस्तन्निषेधोऽत्यन्तमसंभावितत्वाच्छशविषाणवच्छून्यः । न हि वन्ध्यापुत्रो वा तद्वधो वा संभावयितुं शक्यते । तथा सति तादृशेन निषेधेन कथं स्तुतिरिति चेत् । वपोत्खेदवदिति ब्रूमः। स आत्मनो वपामुदखिददित्यनेनात्यन्तासंभावितार्थेन यथा प्राजापत्यस्य तूपरस्याजस्य विधिः स्तूयते तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः । नेदं वामदेव्यादि साम विधीनां स्तोत्रं भवितुमर्हति । विधीनामनेकत्वेन स्वस्वसंनिधिपठितैरर्थवादैर्निराकाङ्क्षत्वेन च तदन्वयायोगात् । का तर्ह्यस्य वाक्यस्य गतिरिति चेत् । उच्यते ब्रह्मशब्दोऽत्र विप्रत्वजातिद्वारेणोद्गातारं ब्रूते । यस्य च गानं प्रसक्तं तस्मिन्निषेधे सति विधिनिषेधाभ्यामेकविषयाभ्यामुद्गातुर्गानं विकल्प्यते । (अथ) मीमांसा । एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्-

प्रतिकर्म पृथक्कार्यमाधानं यदि वा सकृत् ।

अन्याङ्गवत्पृथङ्नैवं स्वकालत्वसमत्वतः ।।

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेति विहितमाधानं प्रयाजाद्यङ्गवत्प्रतिकर्म पृथक्कार्यमिति चेत् । मैवम् । आधानस्य स्वातन्त्र्येण'वसन्तादिकाले विहिते तत्तत्कर्मकालेषु पृथुगनुष्ठानायोगात् । स्वकालेऽनुष्ठितस्य सर्वैः कर्मभिः संबन्धः समानः । न च प्रकरणेन विशेषो नियन्तुं शक्यः । आधानस्यानारभ्याधीतत्वात् । "आहवनीये जुहोति" इत्यादिवाक्येन त्वैष्टिकपाशुकसौमिकदार्विकहोमेषु संबन्धः साधारणः प्रतिपाद्यते । तस्मात्तन्त्रेणानुष्ठेयम् । यद्यप्याधानं नेष्ट्यादिकर्मणां साक्षादङ्गं तथाऽपि पृथक्फलाभावादाहवनीयादिद्वारा कर्मोपकारित्वाच्चाङ्गत्वमभ्युपेत्येयं चिन्ता ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे

प्रथमप्रपाठ केऽष्टमोऽनुवाकः ।। ८ ।।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टम आधानमन्त्रव्याख्यानमुक्तम् । अथ नवमे ब्रह्मौदनमुच्यते । तत्राऽऽदौ तावद्ब्रह्मौदनात्पराचीनमाधानात्प्राचीमग्निमन्थनमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण–"ब्राह्मौदनिकाद्भस्मापोह्य तस्मिञ्शमीगर्भादग्निं मन्थति" इति । तदिदं विधत्ते–

शमीगर्भादग्निं मन्थति । एषा वा अग्नेर्यज्ञिया तनूः । तामेवास्मै जनयति, इति ।

आधानदिनात्पूर्वेद्युर्ब्रह्मौदनं पक्त्वाऽपरेद्युरुद्युदयात्पूर्वं तस्मा-ब्राह्मौदनिकादग्नेर्भस्मापोह्य तस्मिन्स्थाने शमीवृक्षस्य गर्भगतेनाश्वत्थेन निष्पादितामरणिमवस्थाप्याग्निं मन्थेत् । तस्माच्छमीगर्भा-दुत्पन्नायाऽग्नेस्तनूरेषा यज्ञार्हाऽतस्तामेव जनयति ।

अथ ब्रह्मौदनं विधत्ते–

अदितिः पुत्रकामा । साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत् । तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राऽऽश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्यै धाता चार्यमा चाजायेताम् । सा द्वितीयमपचत् (१)। तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राऽऽश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्यै मित्रश्च वरुणश्चाजायेताम् । सा तृतीयमपचत् । तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राऽऽश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्या अꣳशश्च भगश्चाजायेताम् । सा चतुर्थमपचत् (२) । तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राऽऽश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्या इन्द्रश्च विवस्वाँश्चाजायेताम् । ब्रह्मौदनं पचति । रेत एव तद्दधाति, इति ।

ब्रह्मणं देवमुद्दिश्य होमार्थं ब्राह्मणानामृत्विजां प्राशनार्थं च पच्यमान ओदनो ब्रह्मौदनः । तं कदाचिददितिर्देवी पुत्रकामा सती साध्येभ्यो देवेभ्य उत्पादनीयधात्रादिदेवाद्यर्थमपचत् । तदानीमृत्विजो होमं प्राशनं च कृत्वा शिष्टमोदनं तस्या अदितये प्रायच्छन् । सा च यदुच्छेषणं प्राश्य

गर्भमाधत्त । तस्माद्गर्भाद् द्वादशादित्यानामादिभूतौ धाता चार्यमा चेत्युभावजायेताम् । एवमुत्तरेषु त्रिष्वपि पर्यायेषु योज्यम् । तस्मादावित्सुर्ब्रह्मौदनं पचेत् । तेन पुत्रोत्पादकं रेत एव तद्दधाति ।

ऋत्विजां प्राशनं विधत्ते-

प्राश्नन्ति ब्राह्मणा औदनम्, इति ।

तस्मात्प्राशनात्पूर्वं समिदाधानं विधत्ते-

यदाज्यमुच्छिष्यते । तेन समिधोऽभ्यज्याऽऽदधाति । उच्छेषणाद्वा अदिती रेतोऽधत्त (३)। उच्छेषणादेव तद्रेतो धत्ते, इति ।

होमोच्छिष्टं समिदञ्जनसाधनमाज्यं प्रशस्य तेनाभ्यक्ताः समिधः प्रशंसति-

अस्थि वा एतत् । यत्समिधः । एतद्रेतः । यदाज्यम् । यदाज्येन समिधोऽभ्यज्याऽऽदधाति । अस्थ्येव तद्रेतसि दधाति, इति ।

काठिन्यसाम्यात्समिधामस्थित्वम् ।

समित्संख्यां विधत्ते-

तिस्र आदधाति मिथुनत्वाय, इति ।

सपुत्रयोर्मातापित्रोर्मिथुनरूपयोस्त्रित्वसाम्यम् । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्-“माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनम्” इति ।

प्रादेशाभिनयेन समिधा परिमाणं विधत्ते-

इयतीर्भवन्ति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमिताः(४) । इयतीर्भवन्ति । यज्ञपरूषा संमिताः । इयतीर्भवन्ति । एतावद्वै पुरुषे वीर्यम् । वीर्यसंमिताः, इति ।

इयत्यः प्रादेशपरिमिताः । प्रजापत्यवतारस्य यज्ञपुरुषस्य मुखं मूर्धानमारभ्य चुबुकपर्यन्तं प्रादेशपरिमितं भवति । अवस्तत्तुल्यत्वम् ।

यज्ञस्य परु पर्वावयवविशेषः पवित्ररूपः । तस्य च प्रादेशप्रमाणं तन्मन्त्रे समाम्नातम् –"त्रिवृत्पलाशे दर्भ इयान्प्रादेशसंमितः" इति । अतो यज्ञपर्वणा तुल्यत्वम् । किंच पुरुषविशेषे चक्षुःश्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियसामर्थ्यं प्रादेशपरिमिते मुखे वर्तते । अतस्तेन वीर्येण तुल्यत्वम् ।

तासां समिधां शुष्कत्वं वारयितुं विधत्ते–

आर्द्रा भवन्ति । आर्द्रमिव हि रेतः सिच्यते, इति । इवशब्द एवकारार्थः ।

समिधां वृक्षविशेषं विधत्ते–

चित्रियस्याश्वत्थस्याऽऽदधाति । चित्रमेव भवति, इति ।

अश्वत्थग्रामोऽश्वत्थचित्रक इत्युच्यते ।

योऽश्वत्थो ग्रामादेश्चिह्नीभूतस्तदीयाः समिध आदध्यात् । तेन विचित्रमेवैश्वर्यं भवति ।

समिदाधानार्थानृग्विशेषान्विधत्ते–

घृतवतीभिरादधाति (५) । एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम । यद् घृतम् । प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयति । अथो तेजसा, इति ।

घृतशब्दो यास्वृक्षु स्थितस्ता घृतवत्यः । घृतैर्बोधयतातिथिमित्येवं घृतशब्दस्तत्र श्रूयते । घृतेन ज्वालाभिवृद्धेरग्नेर्घृतप्रियत्वम् । अतस्तेन घृतयुक्तेन मन्त्रेण समिध आदधानः प्रियेण स्थानेन समृद्धो भवति । अपि च तेजसा समृद्धो भवति ।

आधिकारिभेदादृग्व्यवस्थां विधत्ते–

गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्याऽऽदध्यात् । गायत्रच्छन्दा वै ब्राह्मणः । स्वस्य च्छन्दसः प्रत्ययनस्त्वाय । त्रिष्टुब्भी राजन्यस्य । त्रिष्टुप्छन्दा वै राजन्यः । स्वस्य छन्दसः प्रत्ययनस्त्वाय (६) । जगतीभिर्वैश्यस्य । जगतीछन्दा वै वैश्यः । स्वस्य छन्दसः प्रत्ययनस्त्वाय, इति ।

"समिधाऽग्निं दुवस्यत" इत्याद्या गायत्र्यः । "समिध्यमानः प्रथमोऽनु धर्मः" इत्याद्यास्त्रिष्टुभः । "त्वामग्ने समिधानम्" इत्याद्या जगत्यः । एताश्चोपरितनप्रपाठक आम्नास्यन्ते । गायत्रीब्राह्मणयोरेकमुखत्वं संबन्धः। अतः स्वकीयस्यैव गायत्रीछन्दसः प्रत्ययनस्त्वाय पुनः प्राप्तये गायत्रीभिबर्ब्राह्मणास्याऽऽदध्यात् । एवमुत्तरयोर्वाक्ययोर्योज्यम् ।

समिद्धस्य ब्राह्मोदनिकाग्नेश्चिरावस्थानं विधत्ते-

त ँसंवत्सरं गोपायेत् । संवत्सर ँहि रेतो हितं वर्धते, इति ।

यस्माल्लोके गर्भाशये स्थापितं रेतः संवत्सरं वर्धते तस्मादग्निरूपस्य गर्भस्य वृद्धये संवत्सरमभिरक्षेत् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-"यद्येन ँसंवत्सरेऽग्न्याधेयं नोपनमेब्रह्मौदनं पक्त्वा समिध आधाय यदैवैनमुपनमेदथाऽऽदधीत" इति । तदिदं विधत्ते-

यद्येन ँसंवत्सरे नोपनमेत् । समिधः पुनरादध्यात् । रेत एव तद्धितं वर्धमानमेति, इति ।

केनापि द्रव्यराहित्यादिना निमित्तेनास्य यजमानस्याग्न्याधेयप्राप्तिर्यदि न स्यात्तदा संवत्सरगोपिते तस्मिन्ब्राह्मौदनिकेऽग्नौ समिध आधाय तत्सिद्धिपर्यन्तं गोपायेत् । तेन गर्भाशये स्थापितं रेतः संवत्सरं वर्धते । तस्माद्ग्निरूपस्य गर्भस्य वृद्धये संवत्सरमभिरक्षेत् । तेन गर्भाशये स्थापितं वर्धमानं रेतः प्राप्नोति ।

ब्राह्मौदनिकस्य रक्षणकर्तुर्नियमविशेषं विधत्ते-

न मा ँसमश्नीयात् । न स्त्रियमुपेयात् (७), इति ।

व्यतिरेकमुखेण नियमं प्रशंसति-

यन्मा ँसमश्नीयात् । यत्स्त्रियमुपेयात् । निर्वीर्यः स्यात् । नैनमग्निरुपनमेत्, इति ।

अग्न्याधेयं न प्राप्नुयादित्यर्थः ।

आधानदिनात्पूर्वदिने पनब्रह्मौदनं विधत्ते-

श्व आधास्यमानो ब्रह्मौदनं पचति । आदित्या वा इत उत्तमाः सुवर्गं लोकमायन् । ते वा इतो यन्तं प्रतिनुदन्ते । एते खलु वावाऽऽदित्याः । यद्ब्राह्मणाः । तैरेव सन्त्वं गच्छति (८) । नैनं प्रतिनुदन्ते, इति ।

पुरा कदाचिदादित्या इतो भूलोकादुद्गततमाः स्वर्गं प्राप्ताः । ते चान्यं पुरुषमितः स्वर्गे गच्छन्तं प्रतिबध्नन्ति । भूलोकवर्तित्वात् । ब्राह्मणा एवादितिसंबन्धादादित्याः । अनेन ब्रह्मौदनेन तुष्टैस्तैर्ब्राह्मणैरादित्यैः सहस्वर्गप्राप्तौ संमतत्वं गच्छति । तत एनं न प्रतिबध्नन्ति ।

तस्य ब्राह्मौदनिकाग्नेः समिन्धनं तस्मिन्नरणिप्रतापनं च विधत्ते–

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । क्वा सः । अग्निः कार्यः । योऽस्मै प्रजां पशून्प्रजनयतीति । शल्कैस्ताꣳ रात्रिमग्निमिन्धीत । तस्मिन्नुपव्युषमरणी निष्टपेत् । यथर्षभाय वाशितान्याविच्छायति । तादृगेव तत्, इति ।

आधातव्यो योऽग्निरस्मा आहिताग्नये प्रजां पशूंश्च संपादयति सोऽग्निः क्व कार्यः कुत्र संपादनीय इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः। तस्यैतदुत्तरम् । तस्यां रात्रौ निरन्तरं तस्मिन्काष्ठालेशैरग्निं समिध्यऽग्नावुषः कालसमीपे मन्थनसाधनमरणिद्वयं निष्टपेन्निःशेषेण तपेत् । तेन स ब्राह्मौदनिकोऽग्निररण्योः प्रविशति । यथा लोके कस्मैचिदृषभाय प्रियाणि वाशितानि किकिटादिशब्दजातानि तदागमनाय विशेषेण संपादयति । तदरणिप्रतापनं तादृगेवेति द्रष्टव्यम् ।

अथ देशविशेषे मन्थनं विधत्ते–

अपोदूह्य भस्माग्निं मन्थति (९) । सैव साऽग्नेः संततिः, इति ।

ब्राह्मौदनिकाग्निसंबन्धिभस्मान्यपोदूह्य निःसार्य तस्मिन्स्थाने तप्ताभ्यामरणीभ्यामग्निं मन्थेत् । तस्मिन्स्थाने येयं मन्थनक्रिया सैव ब्राह्मौदनिकस्याग्नेरुत्पत्स्यमानेनाग्निना सह सा संततिः । तथाविधो विच्छेदाभावः।

मथितस्याग्नेर्गार्हपत्याधानार्थमुद्धरणं विधत्ते-

तं मन्थित्वा प्राञ्चमुद्धरति । संवत्सरमेव तद्रेतो हितं प्रजनयति, इति ।

अरणावुत्पन्नं मथितमग्निं कस्मिंश्चित्पात्रे प्राञ्चमुद्धरति, न तु प्रत्यञ्चम् । यथा लोके संवत्सरं गर्भे धत्ते रेतोऽन्ते प्रजनयति तद्वदेतद्भवति ।

ब्राह्मौदनिकेऽग्नौ गायत्र्यादिभिर्यः समिदाधानविधौ विधिरुक्तस्तमेव पक्षान्तरविधानाय पुनः परामृशति-

अनाहितस्तस्याग्निरित्याहुः । यः समिधोऽनाधायाग्निमाधत्त इति । ताः संवत्सरे पुरस्तादादध्यात् । संवत्सरादेवैनमवरुध्याऽऽधत्ते, इति ।

समिदाधानाभावे कृतमप्याधानमकृतमेव स्यादित्यभिज्ञा आहुः । तस्मादाधानात्पुरस्तात्संवत्सरपरिमिते काले समिदाधानं मुख्यः पक्षः। तमेतं मुख्यं पक्षमनूद्य तदसंभवेऽनुकल्पं विधत्ते-

यदि संवत्सरे नाऽऽदध्यात् । द्वादश्यां पुरस्तादादध्यात् । संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः । संवत्सरमेवाऽऽस्याहिता भवन्ति, इति ।

आधानदिनमारभ्याधस्तनतिथिगणनायां या द्वादशसंख्यापूरणी तिथिस्तस्यां ताः समिध आदध्यात् । द्वादशानां रात्रीणां मासस्थानीयत्वेन मिलित्वा संवत्सरसादृश्यम् ।

पुनरप्यसंभवेऽनुकल्पान्तरं विधत्ते-

यदि द्वादश्यां नाऽऽदध्यात् । त्र्यहे पुरस्तादादध्यात् । आहिता एवास्य भवन्ति (१०), इति ।

द्वितीयमपचच्चतुर्थमपचददितीरितोऽधत्त संमिताघृतवतीभिरादधाति राजन्यःस्वस्य छन्दसः प्रत्ययनस्त्वार्ययादगच्छति। मन्थति रात्र्यश्चत्वारि च।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
प्रथमाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम्।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः।

नवमे ब्रह्मौदनोऽभिहितः। अथ दशमे पञ्चाग्न्याधानमभिधीयते। पूर्वं पञ्चमेऽनुवाके यत्त्रेधाऽग्निराधीयत इत्यग्नित्र्याधानपक्ष एवाभिहितः। इह तु पञ्चाग्न्याधानं विधातुमाख्यायिकामाह-

प्रजापतिः प्रजा असृजत। स रिरिचानोऽमन्यत। स तपोऽतप्यत। स आत्मन्वीर्यमपश्यत्। तदवर्धत। तदस्मात्सहसोर्ध्वमसृज्यत। सा विराडभवत्। तां देवासुरा व्यगृह्णत। सोऽब्रवीत्प्रजापतिः। मम वा एषा (१)। दोहा एव युष्माकमिति, इति।

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा स्वकीयस्य वीर्यस्योपक्षयेण रिक्तोऽहमिति मत्वा वीर्यलाभाय स तपस्तप्त्वा स्वात्मनि किंचिद्वीर्यमपश्यत्। तच्च वीर्यं कालेनावर्धत। तत्प्रवृद्धं वीर्यं धारयितुमशक्यं सच्छीघ्रमेवास्मात्प्रजापतेरूर्ध्वं निर्गत्य केनचिद्रूपेण सृष्टमभूत्। सा सृष्टा निष्पन्ना विविधं राजमाना काचिद्गौरभवत्। तामुद्दिश्य देवाश्चासुराश्च वयमेवैतां गृह्णीम इत्येवं परस्परं विग्रहमकुर्वन्। तदा विग्रहशान्तये प्रजापतिरेवमब्रवीत्। एषा गौर्ममैवेति। युष्माकं तु दोहा एव क्षीराण्येवेति।

सा ततः प्राच्युदक्रामत्। तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात्। अथर्व पितुं मे गोपायेति। सा द्वितीयमुदक्रामत्। तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात्। नर्य प्रजां मे गोपायेति। सा तृतीयमुदक्रामत्।

तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । शस्यं पशून्मे गोपायेति (२) । सा चतुर्थमुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । सप्रथ सभां मे गोपायेति । सा पञ्चममुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति । अग्नीन्वाव सा तान्व्यक्रमत । तान्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अथो पङ्क्तिमेव, इति ।

येयं गौः प्रजापतिना स्वार्थमेव स्वीकृता विराट् सा प्रजापतेः सकाशात्प्राङ्मुखी सत्युदक्रामत् . तदा प्रजापतिरथर्वेति मन्त्रेण तां विराजं परितो निरुद्धवान् । हेऽथर्व चतुर्थवेदप्रवर्तकाचार्यरूप दक्षिणाग्ने, यद्वा हिंसारहितं मे पितुं मदीयमन्नं गोपाय । एवमुत्तरेषु चर्तुषु योज्यम् । नरेभ्यो मनुष्येभ्यो हितो नर्यो गार्हपत्यः । ऋत्विग्भिः प्रशंसनीयरूपत्वाच्छंस्य आहवनीयः । प्रथया कीर्त्या सह वर्तमानत्वात्सप्रथः सभ्यः । अहिंसकत्वाद्बुध्ने मूले जगदादावुत्पन्नत्वाच्चहिर्बुध्निय आवसथ्यः । ऋगादिर्भन्त्रः । इत्थं सैव विराट् तानग्नीन्पञ्चधा विवेक्तुं पञ्चवारं व्यक्रामत् । तान्पञ्चाग्नीन्प्रजापतिः परितः स्वीकृतवान् । अपि च क्रमेणावस्थानात्पञ्चसंख्यान्वयाद्वा पङ्क्तिमेवैतावदग्निविषयां गृहीतवान् ।

इदानीं विधत्ते-

पङ्क्तिर्वा एषा ब्राह्मणे प्रविष्टा (३) । तामात्मनोऽधि निर्मिमीते । यदग्निराधीयते । तस्मादेतावन्तोऽग्नय आधीयन्ते । पाङ्क्तं वा इदं सर्वम् । पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तं स्पृणोति, इति ।

पूर्वोक्तानामाथर्वेत्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणेनाधीतत्वात्प्रजापति-प्रतिपाद्यत्वाद्वा पङ्क्तिर्विप्रे प्रविष्टा । तथा सत्यग्न्याधानेन तां पङ्क्तिं तस्मादुत्पादयति । तस्मादेतावन्तः पञ्चाग्नय आधातव्याः । यदिदं मनुष्यपश्वादिरूपं जगत्सर्वं पञ्चसंख्योपेतत्वात्पाङ्क्तम् । शिरो हस्तौ पादौ चेत्येवं मनुष्याणां पञ्चावयवाः । शिरसा पुच्छेन वा सह चत्वारः पादाः पशूनां पञ्चावयवाः। अतः पञ्चसंख्यायुक्तेनैवाग्निना पञ्चसंख्यायुक्तं जगत्प्रीणयति ।

अथ मन्त्राणां तात्पर्यं क्रमेण दर्शयति-

अथर्व पितुं मे गोपायेत्याह । अन्नमेवैतेन स्पृणोति । नर्य प्रजां मे गोपायेत्याह । प्रजामेवैतेन स्पृणोति । शस्यं पशून्मे गोपायेत्याह (४) । पशूनेवैतेन स्पृणोति । सप्रथ सभां मे गोपायेत्याह । सभामेवैतेनैन्द्रियं स्पृणोति । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेत्याह । मन्त्रमेवैतेन । श्रियं स्पृणोति, इति ।

मन्त्रे तानिन्द्रियावत इत्यभिधानादिन्द्रियप्रीतिः । सा हि श्रीरित्यभिधानाच्छ्रियः प्रीतिः ।

पञ्चानामग्नीनां पृथगुपयोगं दर्शयन्प्रशंसति–

यदन्वाहार्यपचनेऽन्वाहार्यं पचन्ति । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः । यद्गार्हपत्य आज्यमधिश्रयन्ति संपत्नीर्याजयन्ति । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः । यदाहवनीये जुह्वति (५) । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः । यत्सभायां विजयन्ते । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः । यदावसथेऽन्नं हरन्ति । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः । तथाऽस्य सर्वे प्रीता अभीष्टा आधीयन्ते, इति ।

दर्शपूर्णमासकर्मणि ऋत्विजामनु दक्षिणार्थं आह्रियत इत्योदनोऽन्वाहार्यः । स च पच्यते यस्मिन्दक्षिणाग्नौ सोऽयमन्वाहार्यपचनः । तेनौदनपाकेनोपयुक्तत्वात्स दक्षिणाग्निरस्य यजमानस्याभीष्टोऽपि भवति । एतदीयपरिचर्यया प्रीतश्च भवति । एवमुत्तरत्रापि । गार्हपत्ये ह्याज्यं विलापयन्ति । देवपत्नीश्च संयाजयन्ति । अतः पत्नीसंबन्धाद् गृहपतिना संयुक्त इति गार्हपत्यः । प्रधानाहुति जुहोत्यस्मिन्नित्याहवनीयः । अथ सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धत्येत्यादिना द्यूतविजयः सूत्रेऽभिहितः । तां द्यूतसभामर्हतीति सभ्यः । "तदन्नं संस्कृत्य सभासद्भ्य उपहरन्त्यावसथे भुञ्जते" इति सूत्रेऽन्नहरणमुक्तम् । तद् गृहमावसथः । तमर्हतीत्यावसथ्यः । तेनोक्तप्रकारेण सर्वेऽप्यग्नयोऽस्य यजमानस्य प्रीतिपूर्वकमभीष्टं संपादयन्त आहिता भवन्ति ।

पूर्वोक्तैरथर्व पितुमित्यादिमन्त्रैरुपस्थानं विधत्ते-

प्रवसथमेष्यन्नेवमुपतिष्ठेतैकमेकम् । यथा ब्राह्मणाय गृहेवासिनें परिदाय गृहानेति । तादृगेव तत्, इति ।

आहिताग्निर्यदा देशान्तरं गमिष्यति तदा पूर्ववदुपतिष्ठेत् । पूर्ववत्प्रजापतिर्विराजः क्रमेणाथर्व पितुमित्यादिमन्त्रैर्विराजं परिगृहीतवानित्यर्थवाद उक्तः । तेनार्थवादेनाऽऽधानकालीनस्योपस्थानस्य विधिरुन्नेयः । अत एव सूत्रकार आधानादूर्ध्वं पवमानेष्टिभ्यः पूर्वमेतदुवाच-“अथ विराट् क्रमैर्यजमान उपतिष्ठते, अथर्वपितुं मे गोपाय” इत्यादि । अत आधानाकालीनमुपस्थानं दृष्टान्तीकर्तुमेवमित्युक्तम् । यथा लोके गृहस्वामी कश्चिदन्यं कंचिद्ब्राह्मणं गृहरक्षार्थं वासयित्वा तस्मै ब्राह्मणाय गृहान्परिदाय त्वमेवमेवं रक्षेति बुद्धिप्रदानं कृत्वा ग्रामान्तरे गच्छति तादृगेव तदुपस्थानं द्रष्टव्यम् ।

उपस्थानान्तरं विधत्ते-

पुनरागत्योपतिष्ठते । साऽभागेयमेवैषां तत् । सा ततं ऊर्ध्वाऽऽरोहत् । सा रोहिण्यभवत् । तद्रोहिण्यै रोहिणित्वम् । रोहिण्यामग्निमादधीत । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठितमाधत्ते । ऋध्नोत्येनेन (६), इति ।

एषा पशून्मे गोपायेति प्रविष्टा पशून्मे गोपायेत्याह जुह्वति तिष्ठते सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

ग्रामान्तरादागत्य पुनरप्याहितानग्नीनथर्व पितुमित्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठेत । ते च प्रत्येकमुपस्थानमन्त्राः संध्योपस्थानमन्त्रस्तु पञ्चधाऽग्नीन्व्यक्रामदित्यादिः । स चैवमुत्तरप्रपाठके पठिष्यते-‘ ‘पञ्चधाऽग्नीन्व्यक्रामत् । विराट् सृष्टा प्रजापतेः । ऊर्ध्वाऽऽरोहद्रोहिणी । योनिरग्नेः प्रतिष्ठितिः” इति । गेयमित्यादिना तदीयतात्पर्यमुच्यते । येयं प्रजापतिसृष्टा विराट् सेयं तदानीमेषामग्नीनां भागरहिताऽभूत् । अन्वाहार्यपचन्त्याज्यमधिश्रयन्तीत्याद्युपयोगो यथाऽग्नीनामभिहितो न तथा विराजः कश्चिदुपयोग उक्तः । तस्मादभागत्वम् । सा च भागरहिता ततो देशादूर्ध्वा

भूत्वा दिवमारोहत् । आरुह्य च रोहिणीनक्षत्ररूपाऽभूत् । रोहनीति व्युत्पत्या रोहिणी नाम संपन्नम् । एवं च सति रोहिण्यामग्न्याधानेन स्वकारण एवाग्निः प्रतिष्ठित आहितोभवति । रोहिण्या विराड्-रूपेणाग्निकारणत्वात् । तथा च सत्युपयुक्तत्वाद्विराट् सभागा संपद्यते। आधाता च समृद्धिं प्राप्नोति। अत एव पूर्वत्र-यो रोहिण्यामग्निमाधत्ते । ऋध्नोत्येव' इति विहितम् । अत्र तु तद्विध्यनुवादेन विराण्मन्त्रः प्रशस्यते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः।। १० ।।

ब्रह्म संधत्तं कृत्तिकासूद्धन्ति द्वादशसु प्रजापतिर्वाचो देवासुरा धर्मः शिरः इमं वै शमीगर्भात्प्रजापतिः स रिरिचानः स तपः स आत्मन्वीर्य दर्श ।।

ब्रह्म संधत्तं तौ दिव्यावथौ शन्त्वाय प्राच्यैषां यदुपर्युपरि यत्सद्यः सोऽश्वो वारो भूत्वा जगतीभिरशीतिः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽध्यायः ।। १ ।।

अस्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः-

अनुवाका दश प्रोक्ताः प्रथमेऽस्मिन्प्रपाठके।
शुक्रामन्थिगता मन्त्रा आधाने कालनिर्णयः ।। १ ।।
संभारविधिराधानं तत्प्रकारस्तथेष्टयः ।।
आधानमन्त्रव्याख्यानं ब्रह्मौदनविधिस्तथा ।
पञ्चाग्निपक्ष इत्येवमनुवाका उदीरिताः ।। २ ।।
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ।। ३ ।।

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ।। १ ।।

(मूलक्रमेण-अष्ट० १ अध्या. १ अनु. १०)
(भाष्यक्रमेण-का. १ प्रपा. १ अनु. १०) ।

अथ द्वितीयप्रपाठकारम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ।।। १ ।।

आद्ये प्रपाठके प्रोक्तो विधिराधानगोऽखिलः ।
गवामयनशेषोऽयं द्वितीयेऽस्मिन्नुदीर्यते ।। २ ।।

आद्यानुवाक आधाने ये मन्त्रा नोदिताः पुरा ।
ते सर्वेऽप्यभिधीयन्ते पूर्वशेषो भवेत्ततः ।। ३ ।।

उद्धन्यमानमस्या अमेध्यम् । अप पाप्मानं यजमानस्य हन्तु । शिवा नः सन्तु प्रदिशश्चतस्रः । शं नो माता पृथिवी तोकसाता ।

कल्पः-"उद्धन्यमानमस्याः अमेध्यमप पाप्मानं यजमानस्य हन्तु शिवा नः सन्तु प्रदिशश्चतस्रः शं नो माता पृथिवी तोकसाता, इति प्राचीनप्रवणं देवयनमुद्धत्य" इति । अस्याः पृथिव्याः संबन्धि यत्स्थानं निष्ठीवनादिभिरुपहतत्वादमेध्यं यज्ञायोग्यं तदिदानीमुद्धन्यमानं सद्यजमानस्य पाप्मानमपहन्तु । प्राच्यादिचतस्रः प्रकृष्टा दिशो नोऽस्मान्प्रति शिवाः सुखप्रदाः सन्तु । तोकसाता तोकसातयेऽपत्यलाभाय पृथिवी माता नोऽस्माकं शं सुखं करोतु ।

शं नो देवीरभिष्टये । आपो भवन्तु पीतये । शं योरभिस्रवन्तु नः ।

कल्पः-"शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये शं योरभिस्रवन्तु नः, इत्यद्भिरवोक्ष्य" इति । आपो देवीरिमा जनदेवता नोऽस्माकमभिष्टयेऽभीष्टप्राप्त्यर्थं पीतये पानाय शं भवन्तु सुखप्रदा भवन्तु । किंच नोऽस्माकं शं सुखं संपादयितुर्दुःखं पृथक्कर्तुं चाभिस्रवन्तु सर्वतः प्रवर्तन्ताम् ।

वैश्वानरस्य रूपम् । पृथिव्यां परिस्रसा । स्योनमाविशन्तु नः (१) ।

कल्पः–"सप्त पार्थिवान्संभारानाहरत्येवं वानस्पत्यान्पञ्च पञ्च वा भूयसो वा पार्थिवान्संभारानाहरेदिति वाजसनेयकम् । वैश्वानरस्य रूपं पृथिव्यां परिस्रसा स्योनमाविशन्तु नः, इति सिकताः" इति । विश्वेषां नराणां हितकारी वैश्वानरोऽग्निस्तस्याग्नेः स्वरूपं पृथिव्यां परिस्रसा परितः पारयन्त्यः सिकताः स्योनं सुखं यथा भवति तथा नोऽस्माकं देवयजनमाविशन्तु ।

यदिदं दिवो यददः पृथिव्याः । संजज्ञाने रोदसी संबभूवतुः । ऊषान्कृष्णमवतु कृष्णमूषाः । इहोभयोर्यज्ञियमागमिष्ठाः ।

कल्पः–"यदिदं दिवो यददः पृथिव्याः संजज्ञान रोदसी संबभूवतुरूपान्कृष्णमवतु कृष्णमूषा इहोभयोर्यज्ञियमागमिष्ठा इत्यूषान्" इति । आहरतीत्येवं सर्वत्रानुवर्तते । दिवः संबन्धि यदिदमूषररूपं पृथिव्यां स्थापितं पृथिव्याः संबन्धि यददः कृष्णरूपं चन्द्रमसि स्थापितं तत्र यद्रूपद्वयं संजज्ञानेसम्यगवगच्छन्त्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ संबभूवतुः परस्परसंगते अभूताम् । तत्र यत्कृष्णरूपं द्यावापृथिवीरूपमस्ति तदेतदूषान्दिवः स्वरूपभूतानवतु रक्षतु । ते चोषास्तत्कृष्णमवन्तु । उभयोर्द्यावापृथिव्योः संबन्धि यज्ञियं यज्ञयोग्यमंशद्वयमिह देवयजन आगमिष्ठा आगच्छतु ।

ऊतीः कुर्वाणो यत्पृथिवीमचरः । गुहाकारमाखुरूपं प्रतीत्य । तत्ते न्यक्तमिह संभरन्तः । शतं जीवेम शरदः सवीराः ।

कल्पः–"ऊतीः कुर्वाणो यत्पृथिवीमचरो गुहाकारमाखुरूपं प्रतीत्य तत्ते न्यक्तमिह संभरन्तः शतं जीवेम शरदः सवीरा इत्याखुकरषिम्" इति । हेऽग्नेत्वामाखुरूपं मूषरूपं स्वीकृत्य गुहाकारं पर्वतगुहाया आकारो यथा भवति तथोतीर्बिलानि कुर्वाणः पृथिवीमचरो भूम्यां चरितवानसीति यत्तत्तत्र न्यक्तं निगूढं ते त्वदीयं सारमिह देवयजने संभरन्तः संपादयन्तो वयं सवीराः पुत्रभृत्यसहिताः शरदः शतं शतसंख्याकान्संवत्सराञ्जीवेम ।

ऊर्जं पृथिव्या रसमाभरन्तः । शतं जीवेम शरदः पुरूचीः (२) । वम्रीभिरनुवित्तं गुहासु । श्रोतं त उर्व्यबधिरा भवामः ।

कल्पः-"ऊर्जं पृथिव्या रसमाभरन्तः शतं जीवेम शरदः पुरूचीर्वम्रीभिरनुवितं गुहासु श्रोत्रं त उर्व्यबधिरा भवाम इति वल्मीकवपाम्" इति । पृथिव्या रसः सारमूर्जं क्षीरादिवत्समानं वल्मीकवपारूपं संभरन्तो वयं शतं शरदो जीवेम । कीदृशीः शरदः पुरूचीः पुरूणि बहूनि भोग्यान्यञ्चन्ति संपादयन्तीति पुरूच्यस्तादृशीः । कीदृशं रसं गुहासु भूछिद्रेषु वम्रीभिः पिपीलिकासदृशीभिरनुवित्तमनुक्रमेण लब्धम् । हे उर्वि तच्छ्रोत्रं त्वदीयश्रोत्रस्थानीयां वल्मीकवपामाहृत्य वयमबधिरा अनुपहतश्रोत्रेन्द्रिया भूयास्म ।

प्रजापतिसृष्टानां प्रजानाम् । क्षुधोपहत्यै सुवितं नो अस्तु ।
उपप्रभिन्नमिषमूर्जं प्रजाभ्यः । सूदं गृहेभ्यो रसमाभरामि ।

कल्पः-"प्रजापतिसृष्टानां प्रजानां क्षुधोपहत्यै सुवितं नो अस्तु, उपप्रभिन्नमिषमूर्जं प्रजाभ्यः सूदं गृहेभ्यो रसमाभरामि, इति सूदम्" इति । या प्रजापतिसृष्टाः प्रजास्तासां क्षुन्निवारणाय नोऽस्मत्संबन्धीदं कर्दमरूपं सुवितं सुष्ठु प्राप्तमस्तु । येयमिडन्नं या चोर्ग्रसः, उभयं प्रजाभ्यः प्रजार्थमुपप्रभिन्नमत्यन्तसामीप्यं यथा भवति तथैकीभूतं तादृशं सूदरसं पङ्करूपं गृहेभ्यो वह्नीनामायतनार्थमाहरामीहाऽऽनयामि ।

यस्य रूपं बिभ्रदिमामविन्दत् । गुहा प्रविष्टाꣳ सरिरस्य मध्ये । तस्येदं विहतमाभरन्तः । अच्छंबट्कारमस्यां विधेम (३) ।

कल्पः-"यस्य रूपं बिभ्रदिमामविन्दुद्गुहा प्रविष्टाꣳ सरिरस्य मध्ये तस्येदं विहतमाभरन्तोऽच्छंबटकारमस्यां विधेम, इति वराहविहतम्" इति । पुरा प्रजापतिर्यस्य वराहस्य रूपं बिभ्रद्धार्यमाण इमां पृथिवीमविन्ददलभत। कीदृशीं सरिरस्य मध्ये प्रलयकालीनजलस्यान्तर्गुहा गोप्यं स्थानं पातालरूपं प्रविष्टाम् । अयमर्थस्त्रिरात्रब्रह्मणे स्पष्टमाम्नातः-"आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन्प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत्स इमामपश्यत्तां वराहो भूत्वाऽहरत्" इति । तस्य वराहस्य विहतं पोत्रोत्खातमिदं मृदद्रव्यमाभरन्त आनयन्तो वयमस्यां पृथिव्यामच्छंबट् कारं वैयर्थ्यं यथा न भवति तथा विधेम कर्माण्यनुतिष्ठेम ।

यत्पर्यपश्यत्सरिरस्य मध्ये । उर्वीमपश्यज्जगतः प्रतिष्ठाम् ।

तत्पुष्करस्याऽऽयतनाद्धि जातम् । पर्णं पृथिव्याः प्रथन ँ हरामि ।

कल्पः–"यत्पर्यपश्यत्सरिरस्य मध्य उर्वीमपश्यज्जगतः प्रतिष्ठाम् तत्पुष्करस्याऽऽयतनाद्धि जातं पर्णं पृथिव्याः प्रथन ँहरामीति पर्णम् " (इति) । जगतः स्थावरजङ्गमरूपस्य प्रतिष्ठामाधारभूतामुर्वीं लब्धकामः प्रजापतिः सरिरस्य मध्ये प्रलयकालीनजलस्यान्तर्यत्पुष्करपर्णमपश्यत् । तथा च पूर्वमाम्नातम्–"सोऽपश्यत्पुष्करपर्णं तिष्ठत् " इति । तत्पुष्करस्य पर्णं हरामि । देवयजनभूमौ नयामि । कीदृशम् । आयतनाद्धि जलमध्ये निमग्नादाधारादुत्पन्नम् । हि शब्दो ब्राह्मणप्रसिद्धिं सूचयति । तच्च ब्राह्मणं पूर्वमेवोक्तम्–"सोऽमन्यत । अस्ति वै तत् । यस्मिन्निदमधितिष्ठति " इति तादृशाधारादिदमुत्पन्नम् । तथा पृथिव्याः प्रथमभूमेर्विस्तारस्थानम् । एतदपि पूर्वत्राऽऽम्नातम्–"तत्पुष्करपर्णे प्रथयत्" इति ।

याभिरदृ ँहज्जगतः प्रतिष्ठाम् । उर्वीमिमां विश्वजनस्य भर्त्रीम् । ता नः शिवाः शर्कराः सन्तु सर्वाः ।

कल्पः–"याभिरदृँ हज्जगतः प्रतिष्ठामूर्वीमिमां विश्वजनस्य भर्त्रीम्, ता नः शिवाः शर्कराः सन्तु सर्वा (इति शर्कराः)" इति । जगतः स्थावरादेः प्रतिष्ठामाश्रयभूतां विश्वजनस्य भर्त्रीं सस्यादिद्वारा सर्वजनस्य पोषयित्रीमिमामुर्वीं याभिः शर्कराभिरदृ ँ हददृढीकृतवान्प्रजापतिः । एतदपि पूर्वमुक्तम्– "ता ँ शर्कराभिरदृ ँ हत्" इति । तास्तादृश्यः शर्कराः क्षुद्रपाषाणोऽस्मदर्थं सुखप्रदाः सन्तु ।

अग्नेरेतश्चन्द्र ँहिरण्यम् । अद्भ्यः संभूतममृतं प्रजासु । तत्संभरन्नुत्तरतो निधाय (४)। अतिप्रयच्छन्दुरितिं तरेयम् ।

कल्पः–"अग्नेरेतश्चन्द्र ँ हिरण्यमद्भ्यः संभूतममृतं प्रजासु तत्संभरन्नुत्तरतो निधायातिप्रयच्छन्दुरितिं तरेयमिति हिरण्यम" इति । तद्धिरण्यं तत्संभरन्संपादयन्नग्नेर्बीभत्सानिवारणायोत्तरपार्श्वे तद्धिरण्यं निधाय द्वेष्याय रजतमतिप्रयच्छन्नहं दुरितिं दुर्गतिं तरेयम ।

अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्थेऽतिष्ठः । संवत्सरं देवेभ्यो निलाय । तत्ते न्यक्तमिह संभरन्तः । शतं जीवेम शरदः सर्वीराः ।

कल्पः–"अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्थेऽतिष्ठः संवत्सरं देवेभ्यो निलाय तत्ते न्यक्तमिह संभरन्तः, शतं जीवेम शरदः सवीरा इत्यश्वत्थम्" इति । हेऽग्ने त्वं यद्यदाऽ श्वः संस्तदीयं रूपं च सम्यक्कृत्वा देवेभ्यो निलाय ऽपक्रम्य संवत्सरं निरन्तरमश्वत्थे स्थितवानसि । तत्तदा ते त्वदीयं न्यक्तमश्वत्थे निगूढं तेजः सारमिह यज्ञभूमौ संभरन्तः संपादयन्तो वयं सवीराः पुत्रभृत्यसहिताः शतं शरदो जीवेम ।

ऊर्जः पृथिव्या अध्युत्थितोऽसि । वनस्पते शतवल्शो विरोह । त्वया वयमिषमूर्जं मदन्तः । रायस्पोषेण समिषा मदेम ।

कल्पः–"ऊर्जः पृथिव्या अध्युत्थितोऽसि वनस्पते शतवल्शो विरोह त्वया वयमिषमूर्जं मदन्तो रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्युदुम्बरम्" इति । हे वनस्पत उदुम्बरवृक्ष ऊर्जो रसनिमित्तात्तत्सिद्धये पृथिव्या अध्युत्थितोऽसि भूमेरूपरि प्ररूढोऽसि । अतोऽस्माभिश्छिन्नोऽपि पुनः शतवल्शः शतशाखायुक्तो विरोह विशेषेण प्रादुर्भाव । त्वयोपकृता वयमिषमन्नमूर्जं रसं च मदन्तो हर्षपुरःसरं प्राप्नुवन्तो रायस्पोषेण धनपुष्ट्या समीचीनेनान्नेन युक्ता मदेम पुनरपि हृष्या स्म ।

गायत्रिया ह्रियमाणस्य यत्ते (५) पर्णमपतत्तृतीयस्यै दिवोऽधि । सोयं पर्णः सोमपर्णाद्धि जातः । ततो हरामि सोमपीथस्यावरुद्ध्यै । देवानां ब्रह्मवादं वदतां यत् । उपाशृणोः सुश्रवा वै श्रुतोऽसि । ततो मामाविशतु ब्रह्मवर्चसम् । तत्संभरँस्तदवरुन्धीय साक्षात् ।

कल्पः–"गायत्रिया ह्रियमाणस्य यत्ते पर्णपतत्तृतीयस्यै दिवोऽधिसोऽयं पर्णः सोमपर्णाद्धि जातस्ततो हरामि सोमपीथस्यावरुद्ध्यै देवानां ब्रह्मवादं वदतां यदुपाशृणोः सुश्रवा वै श्रुतोऽसि ततो मामाविशतु ब्रह्मवर्चसं तत्संभरँस्तदवरुन्धीय साक्षादित्येताभ्यां पर्णम्" इति । हे सोम तृतीयस्यै दिवोऽधीमं लोकमारभ्य गणनायां तृतीयस्य द्युलोकस्योपरिगायत्रिया ह्रियमाणस्य गायत्रीदेवतया बलादिह्रियमाणस्य ते तव यत्पर्णं भूमावपतत्सोऽयं पर्णः पलाशवृक्षः स च सोमपर्णाज्जात इति पर्णनामधेयेनैव प्रसिद्धः । ततस्तस्मात्कारणात्सोमपीथस्थस्यावरुद्ध्यै सोमपानस्य सिद्ध्यै हरामि त्वामिहाऽऽनयामि । किं च पलाशवृक्षच्छायायामुपविश्य ब्रह्मवादं वदतामात्मविषयं संवादं कुर्वतां

देवानां संबन्धं ब्रह्मवादं यद्यस्मात्कारणात्त्वमुपाशृणोः समीपे स्थित्वा श्रुतवानसि । अत एव सुश्रवा इति नाम्नैव त्वं श्रुतोऽसि प्रसिद्धोऽसि तत्तस्मात्कारणात्त्वदानयने प्रवृत्तं मां ब्रह्मवर्चसमाविशतु । तत्तादृशं पर्णाख्यं संभरन्नहं ब्रह्मवर्चसं साक्षादवरुन्धीय विलम्बमन्तरेण प्राप्नुयाम् ।

ययाॅ ते सृष्टस्याग्नेः । हेतिमशमयत्प्रजापॅतिः । ता मिमामप्रॅदाहाय (६) । शमी ँँशान्त्यै हराम्यहम् ।

कल्पः–"यया ते सृष्टस्याग्नेर्हेतिमशमयत्प्रजापतिस्तामिमामप्रदाहाय शमी ँँशान्त्यै हराम्यहमिति शमीम्" इति । हे शमीवृक्ष ते त्वदीयया यया शाखया प्रजापतिः स्वसृष्टस्याग्नेर्हेतिं प्रदाहरूपमायुधमशमयत्तामिमां शमीं पूर्वस्य दाहस्य शान्त्या इत ऊर्ध्वमप्रदाहाय च हरामि यज्ञभूमावानयामि ।

यत्ते सृष्टस्यॅ यतः । विकॅङ्कतं भा आर्च्छज्ञातवेदः । तयाॅ भासा संमिॅतः । उरूं नौ लोकमनुप्रभाॅहि ।

कल्पः–"यत्ते सृष्टस्य यतो विकङ्कतं भा आर्च्छज्ञातवेदस्तया भासा संमित उरुं नो लोकमनुप्रभाहीति विकङ्कतम्" इति । हे जातवेदः प्रजापतिना सृष्टस्य यतः शीघ्रं गच्छतस्ते तव भा या दीप्तिर्विकङ्कतवृक्षमार्च्छत्प्राप्नोत्तया भासा संयुक्तः सन्नोऽस्मदर्थमुरुं विस्तीर्णं लोकं स्थानमनुप्रभाह्यनुक्रमेण प्रकाशय ।

यत्ते तान्तस्य हृदॅयमाच्छिॅन्दज्ञातवेदः । मरुतोऽद्- भिस्तॅमयित्वा । एतत्ते तदॅशनेः संभॅरामि । सात्माॅ अग्ने सहॅृदयो भवेह ।

कल्पः–"यत्ते तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दज्ञातवेदो मरुतोऽद्भिस्त- ममित्वैतत्ते तदशनेः संभरामि सात्मा अग्ने सहृदयो भवेहेत्यशनिहतस्य वृक्षस्य शकलानि त्वचो वा" इति । हे जातवेदः पुरा कदाचिन्मरुतो देवा विद्वेषादद्भिस्त्वदीयां तां ज्वालां तमयित्वा शमयित्वा म्लानिं प्रापय्य तान्तस्य म्लानिं प्राप्तस्य ते तव यद्धृदयमाच्छिन्दंस्तदेतत्ते हृदयमशनेः सकाशादहं संभरामि । छिन्नस्य हृदयस्याशनौ प्रविष्टत्वात् । ततः संभरणं युक्तम् । "साऽशनिरभवत्" इति ब्राह्मणं पुरोदाहृतम् । तस्य हृदयस्य मया संभृतत्त्वादिह देवयजने हेऽग्ने त्वं सात्मा सत्स्वरूपः सहृदयो हृदययुक्तश्च

भव । एतेषूक्तेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषूद्धन्तीत्याद्यनुवाकोक्तं तत्तद्ब्राह्मणमनुसंधेयम् ।

चित्रियादश्वत्थात्संभृता बृहत्यः (७) । शरीरमभिसꣳस्कृताः स्थ । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमिताः । तिस्रस्त्रिवृद्धिर्मिथुनाः प्रजात्यै ।

कल्पः–"अथ ब्रह्मौदनशेषꣳसꣳस्कृत्य तस्मिन्नाज्यशेषमानीय तस्मिꣳश्चित्रियाश्वत्थस्य तिस्रस्तिस्रः समिध आर्द्राः सपलाशाः प्रादेशमात्र्यस्तिभिकवत्यो विवर्तयन्ति– चित्रियादश्वत्थात्संभृता बृहत्यः शरीरमभिसꣳस्कृताः स्थ प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितास्तिस्रस्त्रिवृद्धिर्मिथुनाः प्रजापत्यै" इति । ग्रामतडागादिचिह्नभूतः प्रसिद्धोऽश्वत्थश्चित्रियः । हे समिधो यूयं चित्रियादश्वत्थात्संभूता मया संपादिताः । अत एव बृहत्यो महत्यः पूज्यास्तथा शरीरमभिसंस्कृताः स्थ । चरुगते महत्याज्ये विवर्तनेन कृत्स्नं स्वशरीरमभिव्याप्य संस्कारयुक्ता भवथ । किं च प्रजापतिरूपेण यज्ञपुरुषमुखेन प्रादेशमात्रेण संमितास्तुल्यास्तादृश्यस्तिस्रः समिधस्त्रिवृद्धिर्भविष्यदाहवनीयतादिरूपेण त्रिगुणैरग्निभिः सह प्रजात्यै मिथुनाः प्रजोत्पादनार्थं मिथुनीभूताः।

अश्वत्थाद्धव्यवाहाद्धि जाताम् । अग्नेस्तनूं यज्ञियाꣳसंभरामि । शान्तयोनिꣳशमीगर्भम् अग्नये प्रजनयितवै ।

कल्पः–"अश्वत्थाद्धव्यवाहाद्धि जातामग्नेस्तनूं यज्ञियाꣳसंभरामि शान्तयोनिꣳशमीगर्भमग्नये प्रजनयितव इत्यायुर्मयि धेह्यायुर्यजमान इत्यरणी अभिमन्त्र्य" इति । आयुरित्यादिकः सौत्रो मन्त्रः । हव्यं वहतीति हव्यवाहोऽग्निस्तद्रूपोऽयमश्वत्थोऽश्वरूपं धृत्वाऽग्नेस्तस्मिन्वृक्षे प्रविश्य संवत्सरमवस्थितत्वात्तस्मादश्वत्थज्जातामुत्पन्नामरणिं संभरामि संपादयामि कीदृशमग्नेर्यज्ञिया तनूं लौकिकदाहपाकादिहेतुर्यज्ञिया तनूम्। अरणिरूपा तु या यज्ञार्हा शान्तयोनिं दाहप्रकाशाद्यनभिव्यक्त्या शान्तामग्न्युत्पादकत्वेन योनिश्च शमीगर्भं शमीवृक्षवेष्टिताश्वत्थवृक्षजन्यत्वेन शमीगर्भमीदृशीमरणिमग्नये प्रजनयितवेऽग्नेरुत्पादनार्थं संभरामीति पूर्वत्रान्वयः ।

ये अश्वत्थः शमीगर्भः । आरुरोह त्वे स चा । तं ते हरामि ब्रह्मण (८) । यज्ञियैः केतुभिः सह ।

कल्पः–"यो अश्वत्थः शमीगर्भ आरुरोह त्वे स चा तं ते हरामि ब्रह्मणा यज्ञियैः केतुभिः सहेति शमीगर्भस्याश्वत्थस्यारणी आहरति" इति । अर्थक्रमादयं मन्त्रः पूर्वभावी द्रष्टव्यः । न ह्याहरणमन्तरेणाभिमन्त्रयितुं शक्यते । रणे त्वे त्वयि निमित्तभूतायां सत्यां शमीगर्भोऽश्वत्थः स च तया शम्या समवेत आरुरोह समारुह्य प्रवृद्धस्तं तादृशमश्वत्थं ते त्वदर्थं ब्रह्मणा मन्त्रेण यज्ञियैः केतुभिर्यज्ञार्हैर्लाञ्छनैरभिमन्त्रणादिवक्ष्यमाणसंस्कारैश्च सह हरामि यज्ञभूमावानयामि ।

यं त्वा॑ स॒मभ॑रञ्जातवेदः । य॒था॒श॒री॒रं भू॒तेषु॒ न्य॑क्तम् । स संभृ॑तः सीद शि॒वः प्र॒जाभ्य॑: । उ॒रुं नो॑ लो॒कमनु॑नेषि वि॒द्वान् ।

कल्पः–"यं त्वा समभरं जातवेदो यथाशरीरं भूतेषु न्यक्तं स संभृतः सीद शिवः प्रजाभ्य उरुं नो लोकमनुनेषि विद्वानिति संभृत्य निदधाति" इति । हे जातवेदो यं त्वा त्वामृत्विजः समभरन्संभारयुक्तं कृतवन्तः । कीदृशं त्वां भूतेषु प्राणिषु यथाशरीरं तत्तच्छरीरमनतिक्रम्य न्यक्तमौदर्याग्निरूपेण निगूढं स तादृशस्त्वं संभृतः संभारैर्युक्तः प्रजाभ्यः शिवः प्रजानां सुखप्रदो भूत्वा सीदेह देवयजनस्थानमुपविश। विद्वान्सर्वलोकाभिज्ञस्त्वं नोऽस्मदर्थमुरु विस्तीर्णं लोकमनुनेष्यनुक्रमेण । विद्वान्सर्वलोकाभिज्ञस्त्वं नोऽस्मदर्थमुरुं विस्तीर्णं लोकामनुनेष्यनुक्रमेण संपादय ।

प्र वे॒धसे॑ क॒वये॒ मेध्या॑य । वचो॑ व॒न्दारु॑ वृष॒भाय॒ वृष्णे॑ । यतो॑ भ॒यमभ॑यं॒ तन्नो॑ अस्तु । अव॑ दे॒वान्य॑जे॒ हेड्यान् ।

कल्पः–"दर्व्या ब्रह्मौदनादुद्धृत्य-प्र वेधसे कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे यतो भयमभयं तन्नो अस्त्वव देवान्यजे हेड्यानिति जुहोति" इति । वेधसे कर्मद्वारा जगतो धात्रे कवये विदुषे सर्वज्ञाय मेध्याय यज्ञयोग्याय वृषभाय देवश्रेष्ठाय वृष्णे कामानां वर्षयित्रे वह्नये वन्दारु वचो नमस्कारशीलं वाक्यमस्माभिः प्राऽऽरब्धम् । प्राणिनां यतो यस्मान्नरकाद्भयं तत्तस्मान्नोऽस्माकमभयमस्तु । हेड्यान्क्रोधयोग्यानस्मद्विरोधिनो देवानवयजे विनाशयामि ।

यदुक्तं समिदाधानप्रतिपादके ब्राह्मणे–"गायत्रीभिबर्ब्राह्मणस्याऽऽदध्यात्" इति, तत्र प्रथममाह–

समिधाऽग्निं दुवस्यत (९) घृतैर्बोधयतातिथिम् । आऽस्मिन्हव्या जुहोतन इति ।

हे ऋत्विजोऽनया प्रक्षिप्यमाणवा समिधाऽग्निं दुवस्यत प्रीणयत । अतिथिं वैश्वदेवान्ते समागतं ब्राह्मणमिव पूजनीयमेनमग्निं घृतैर्बोधयत दीपयत । अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींष्याजुहोतन सर्वत्र जुहुत ।

अथ द्वितीयमाह–

उप त्वाऽग्ने हविष्मतीः । घृताचीर्यन्तु हर्यत् । जुषस्व समिधो मम, इति ।

हे हर्यत भजनीय वह्ने हविष्मतीर्ब्रह्मौदनाख्यहविष्मत्यो घृताचीर्घृताच्यो घृतसंपृक्ता एताः समिधस्त्वामुपयन्तु । मम समिधो जुषस्व प्रीत्या सेवस्व ।

अथ तृतीयमाह–

तं त्वा समिद्भिरङ्गिरः। घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठ्य, इति ।

हेऽङ्गिरोऽङ्गसौष्ठवयुक्त वह्ने तं तादृशं सर्वकर्मसु प्रसिद्धं त्वां समिद्भिर्घृतेन च वर्धयामसि वयं वर्धयामः । हे यविष्ठ्य युवतमाग्ने बृहच्छोचा महत्त्वं यथा भवति तथा दीप्यस्व ।

यदुक्तं ब्राह्मणे--"त्रिष्टुग्मी राजन्यस्य" इति तत्र प्रथममाह–

समिध्यमानः प्रथमो नु धर्मः । समक्तुभिरज्यते विश्ववारः (१०) । शोचिष्केशो घृतनिर्णिक्पावकः। सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान्, इति ।

अयमग्निर्देवान्यजत्राय यष्टुक्तुभिर्घृताक्ताभिः समिद्भिः समज्यते सम्यगभिव्यज्यते दीप्यते । कीदृशोऽग्निः सर्वैर्यजमानैः सर्वत्र समिध्यमानः प्रथमो नु सर्वासां देवतानां मध्येऽवश्यं प्रथमभावी । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्–"अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम्" इति । धर्मो विश्वस्य धारयिता विश्ववारोऽनिष्टं सर्वं निवारयितुं समर्थः । शोचींषि ज्वाला केशस्थानीया । यस्यासौ शोचिष्केशः । घृतेन निर्णिज्यते । निःशेषेण

बोध्यते धूमरहितज्वालायुक्तः क्रियत इति घृतनिर्णिक् । पावकः सर्वस्य शोधकः । सुयज्ञः शोभनज्योतिष्टोमादियज्ञहेतुः ।

अथ द्वितीयमाह-

घृतप्रतीको घृतयोनिरग्निः । घृतैः समिद्धो घृतमस्यान्नम् । घृतप्रुषस्त्वा सरितो वहन्ति । घृतं पिबन्सुयजा यक्षि देवान्, इति ।

अयमग्निर्घृतप्रतीकः प्रतीकशब्दो मुखवाची "मुखं प्रतीकम्" इति वाजसनेयश्रुतेः । घृतं प्रतीकं मुखं यस्यासौ घृतप्रतीकः । तत्तदाहुतिषु घृतं पिबतीत्यर्थः । घृतमेव योनिर्ज्वालोत्पत्तिकारणं यस्येति घृतयोनिः । अत एव घृतैः समिद्ध सम्यक्प्रज्वालितः । अन्नमप्यस्य घृतमेव । हेऽग्ने घृतपुषो घृतबिन्दुयुक्ताः सरितस्त्वां वहन्ति । घृतवाहिनीषु नदीषु वायुना घृतबिन्दवस्तीरे प्रसरन्ति तादृशीषु नदीषु प्लवमानस्त्वं क्रीडस्वेत्यर्थः । तथाविधस्त्वमस्मद्दत्तं घृतं पिबन्सुयजाः शोभनेन यज्ञेन देवान्यक्षि पूजय ।

अत तृतीयमाह-

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणः । घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारुगव्यम् । पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमम् (११), इति ।

हेऽग्ने हविषो जुषाणो हवींषि सेवमानो घृतप्रतीको घृतयोनिः सन्नायुर्दा एधि, अस्माकमायुष्प्रदो भव । तथा मधु मधुरं चारुगव्यं रमणीयं गोसंबन्धिरसं घृतं पीत्वेमं यजमानमभिरक्षतात्सर्वतो रक्ष । यथा पिता पुत्रं रक्षति तद्वत् ।

यदुक्तं ब्राह्मणे-"जगतीभिर्वैश्यस्य " इति, तत्र प्रथममाह-

त्वामग्ने समिधानं यविष्ठ । देवा दूतं चक्रिरे हव्यवाहम् । उरुज्रयसं घृतयोनिमाहुतम् । त्वेषं चक्षुर्दधिरे चोदयन्वति, इति ।

हे यविष्ठ युवतमाग्ने समिध्यमानं सम्यक्प्रकाशमानं त्वां देवाः सर्वे हव्यवाहं हविषां बोढारं दूतं चक्रिरे। अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्-"अग्निर्देवानां दूत आसीत्" इति । उरुज्रयसमुरूणि

ज्रयांसि वैरिणामभिभवनानि यस्यासावुरुज्रयास्तादृशं घृतयोनिं घृतेनोत्पन्नज्वालमाहुतमाहुतिभिराराधितं त्वेषं दीप्यमानं त्वां चोदयन्वति विधायकवाक्ययुक्ते कर्मणि चक्षुर्दधिरे चक्षुः स्थानीयं कृतवन्तो देवाः। यथा लोके चक्षुषा रूपं स्पष्टं प्रकाश्यते तथा त्वया विधिवाक्योक्तानि कर्माणि संपाद्यन्त इत्यर्थः।

अथ द्वितीयमाह-

त्वामग्ने प्रदिव आहुतं घृतेनं सुम्नायवः सुषमिधा समीधिरे। स वावृधान ओषधीभिरुक्षितः। उरु ज्रयांसि पार्थिवा वितिष्ठमे, इति।

सुम्नं सुखमात्मन इच्छतीति सुम्नायव ऋत्विजस्ते प्रदिवे प्रकृष्टस्वर्गार्थं यद्वा प्रदिवः प्रकृष्टस्वर्गान्निमित्तभूतात्। हेऽग्ने त्वां घृतेनाऽऽहुतं सर्वत आराधितं सुषमिधा शोभनया समिधा समीधिरे सम्यगुद्दीपितवन्तः। स त्वमोषधीभिरोषध्युपलक्षिताभिर्वावृधानोऽयं वर्धमान उक्षितो घृतेनसिक्तः। पार्थिवा पार्थिवानि ज्रयांसि बाधकान्युरु वितिष्ठसेऽत्यन्तविश्लिष्टानि स्थापय।

अथ तृतीयमाह -

घृतप्रतीकं च ऋतस्य धूर्षदम्। अग्निं मित्रं न संमिधान ऋञ्जते (१२)। इन्धानो अक्रो विदथेषु दीद्येत। शुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियम्, इति।

हे ऋत्विग्यजमाना युष्मत्संबन्धिन ऋतस्य यज्ञस्य धूर्षदं धुरि सीदन्तं निर्वाहकमित्यर्थः। तादृशं घृतप्रतीकमग्निं समिधानो दीपयन्नयमध्वर्युर्मित्रं न मित्रमिव ऋञ्जतेऽलं करोति। इन्धानः स्वयं दीप्यमानोऽक्रः केनापिनाऽऽक्रान्तोऽयमग्निर्विदथेषु दीद्यस्मान्प्रकाशयन्नोऽस्मदीयां शुक्रवर्णां निर्मलरूपां धियं प्रज्ञामुदयंसतेऽत्यन्तमुद्यच्छतेऽभिवर्धयतीत्यर्थः।

प्रजा अग्ने संवासय। आशाश्व पशुभिः सह। राष्ट्राण्यस्मा आधेहि। यान्यासन्सवितुः सवे।

कल्पः-"प्रजा अग्ने संवासयाऽऽशाश्च पशुभिः सह राष्ट्राण्यस्या आधेहि यान्यासन्सवितुः सव इत्युत्तरेण गार्हपत्यायतनं कल्माषमजं

बध्नाति" इति । तत्राग्निशब्देनाजः संबोध्यते तस्याग्निसंबन्धित्वात् । "आग्नेयी वा एषा यदजा" इति श्रुत्यन्तरादग्निना सह प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वाच्च । हेऽग्नेऽजात्मन्प्रजा अस्मदीयाः पशुभिः सहाऽऽशा दिग्वर्तिनः प्राणिनश्च संवासय संवासनेन पालय । यानि राष्ट्राणि सवितुः सवे परमेश्वरस्याऽऽज्ञायां पूर्वमासंस्तानि राष्ट्राण्यस्मै यजमानायाऽऽधेहि सर्वतः संपादय ।

मही विश्पत्नी सदने ऋतस्य । अर्वाची एतं धरुणे रयीणाम् । अन्तर्वत्नी जन्यं जातवेदसम् । अध्वराणां जनयथः पुरोगाम् (१३) ।

कल्पः–"मही विश्पत्नी सदने धरुणे रयीणामन्तर्वत्नी जन्यं जातवेदसमध्वराणां जनयथः पुरोगामित्यरणी आह्रियमाणे यजमानः प्रतीक्षते" इति । रयीणां धनानां धरुणे धारयित्र्यौ हेऽरणीमही महत्यौ पूजनीये विश्पत्नी प्रजानां पालयित्र्यपावर्त्राची अभिमुखे सत्यावृतस्य सदने यज्ञस्य स्थान एतमागच्छतम् । अन्तर्वत्नी गर्भिण्यौ युवां जन्यं जनयितारमग्निं जातवेदसं जातानां वेदितारमध्वराणां पुरोगां यज्ञानामग्रगामिणं जनयथ उत्पादयतम् ।

आरोहतं दशतं शक्करीर्मम । ऋतेनाग्न आयुषा वर्चसा सह । ज्योग्जीवन्त उत्तरामुत्तरां समाम् । दर्शमहं पूर्णमासं यज्ञं यथा यजै ।

कल्पः–"आरोहतं दशतं शक्करीर्मम ऋतेनाग्न आयुषा वर्चसा सह ज्योतिग्जीवन्त उत्तरामुत्तरां समां दर्शमहं पूर्णमासं यज्ञं यथा यजा इति हस्ताभ्यां प्रतिगृह्य" इति । हेऽरणी मम मदीयाः शक्तियुक्ता अङ्गुलयो याः सन्ति तासां दशतं दशसंख्यायुक्तवर्गमारोहतम् । हेऽग्नेऽरणिगर्भस्थ त्वमपि ऋतेन यज्ञेनाऽऽयुषाऽस्मदीयेन दीर्घायुष्येण वर्चसा बलेन सह दशतमारोह । वयं ज्योग्दीर्घकालं जीवन्त उत्तरामुत्तरां समामुत्तरोत्तर-संवत्सरे विच्छेदमन्तरेण दर्शं पूर्णमासं च यज्ञं यथा यजे यथा यजामि तथा त्वमारोहेति पूर्वत्रान्वयः ।

ऋत्वियवती स्थो अग्निरेतसौ । गर्भं दधाथां ते वामहं ददे । तत्सत्यं यद्वीरं बिभृथः । वीरं जनयिष्यथः । ते

मत्प्रातः प्रजनिष्येथे । ते मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः (१४) । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे लोके ।

कल्पः–"ऋत्वियवती स्थो अग्निरेतसौ गर्भं दधाथां ते वामहं ददे तत्सत्यं यद्वीरं बिभृथो वीरं जनयिष्यथस्ते मत्प्रातः प्रजनिष्येथे ते मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे लोक इति प्रतिगृह्याभिमन्त्रयते यजमानः" इति । हेऽरणी युवामृत्वियवती ऋतुः प्राप्तोऽस्येत्यृत्वियो योनिः स ययोररण्योस्ते ऋत्वियवती प्रजननाभिमुखगर्भवत्यौ । अग्निरेवरेतोरूपेण गर्भो ययोस्ते अग्निरेतसौ तादृश्यौ स्थो भवथः । तादृश्यौ युवां गर्भं दधाथां गर्भं पोषयतम् । ते तादृश्यौ वां युवामहं ददे आदत्तवानस्मि । ते युवा वीरं कर्मसु शूरं पुत्रं बिभृथो धारयथः । अतो वीरमेव जनयिष्यथ इति यत्तत्सत्यं न तु मिथ्या । ये युवा मन्मत्तो निमित्तभूतात्प्रातः प्रजनिष्येथे परेद्युः प्रातःकाले सर्वथा वह्निमुत्पादयिष्यथः बह्निमुत्पादितवत्यौ ते युवामपि प्रजनयिष्यथः प्रजनयितारं करिष्यथः । अतः स्वर्गे लोके प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन च युक्तो भविष्यामीति शेषः ।

अनृतात्सत्यमुपैमि । मानुषाद्दैव्यमुपैमि । दैवीं वाचं यच्छामि ।

कल्पः–"अथ यजमानो व्रतमुपैति वाचं यच्छति–अनृतात्सत्यमुपैमि मानुषाद्दैव्यमुपैमि दैवीं वाचं यच्छामि" इति । अनृतादग्निराहित्यालक्षणात्सत्यमग्निमत्वलक्षणमुपैमि प्राप्नोमि । मानुषान्मनुष्याचरणाद्दैव्यं देवयोग्यमाचरणमुपैमि प्राप्नोमि । दैवीं देवसंबन्धिनीं वाचं यच्छामि नियतां करोमि । संस्कृतभाषयैव व्यवहरामीत्यर्थः ।

शल्कैरग्निमिन्धानः । उभौ लोकौ सनेमहम् । उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वा । अति मृत्युं तराम्यहम् ।

कल्पः–"शल्कैरेता ~ रात्रिमेतमग्निमिन्धानआस्ते–शल्कैरग्निमिन्धान उभौ लोकौ सनेमहमुभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वाऽतिमृत्युं तराम्यहमित्येतया" इति । अहं शल्कैः काष्ठलेशैरग्निमिन्धानः प्रज्वालयन्नुभौ लोकावेतल्लोकपरलोकौ सनं संजयेयम् । तयोरुभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वा समृद्धो भूत्वा मृत्युमहमतिशयेन तरामि ।

जातवेदो भुवनस्य रेतः । इह सिञ्च तपसो यज्जनिष्यते (१५) । अग्निमश्वत्थादधि हव्यवाहम् । शमीगर्भाज्जनयन्यो मयोभूः ।

कल्पः–"तस्मिन्नुपव्युषमरणी निष्टपति–जातवेदो भुवनस्य रेत इह सिञ्च तपसो यज्जनिष्यतेऽग्निमश्वत्थादधि हव्यवाहं शमीगर्भाज्जनयन्यो मयोभूरयं ते योनिरृत्विय इत्येताभ्याम्" द्वितीयमन्त्रः संहितायामपि पठितत्वात्सूत्रकारेण सर्वोऽपि न पठितः । हे जातवेदो ब्राह्मौदनिकाग्ने भुवनस्य रेतः सर्वलोकस्य कारणभूतमाधातव्याग्निरूपमिह सिञ्चानयो-ररण्योर्निषिञ्च । यद्रेतस्तपसोऽ स्मात्संतापनाज्जनिष्यत उत्पत्स्यते तादृशं रेतः सिञ्चेति पूर्वत्रान्वयः। योऽग्निराधातव्यो मयोभूः सुखस्य भावयिता हव्यवाहं हविषो वोढारं शमीगर्भादरणिरूपादश्वत्थाज्जनयज्जनयितुकामो निषिञ्चेति पूर्वत्रान्वयः ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु–

अयं ते योनिरृत्वियः । यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोह । अथा नो वर्धया रयिम्, इति ।

हे जनयितव्याग्नेऽयमरणिद्वयसंघस्ते तवोत्पत्यर्थमृत्वियो योनिरृतुयुक्तमुत्पत्तिस्थानं यतो योनेर्जातस्त्वमरोचथा लोके दीप्तिमानासीः । योनिमेतदरणिरूपं जानन्नारोह । अथानन्तरं नोऽस्माकं रयिं धनं वर्धय ।

कल्पः–"अपेत वीतेति गार्हपत्यायतनमुद्धत्य" इति । पाठस्तु–

अपेत वीत वि च सर्पतातः । येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूतनाः । अदादिदं यमो वसानं पृथिव्याः । अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै (१६), इति ।

यमपुरुषाः संबोध्यन्ते । "यमेमेव देवयजनमस्यै निर्याच्य" इत्येतन्मन्त्रब्राह्मणे समाम्नानात् । हे यमपुरुषा अत्रास्मिन्देशे पुराणा ये यूयं स्थ नूतनाश्च ये यूयं स्थ ते सर्वेऽप्यतो देशादपेतापगच्छत। वीर परस्परं वियुक्ता गच्छत । पुनरपि वि दूरं सर्पत । यमो राजेदमवस्थानमदाद्यजमानाय दत्तवान् । पितरश्चेमं लोकं स्थानविशेषमस्मै यजमानार्थमक्रन्कृतवन्तः ।

कल्पः-"सिकतानामर्धं द्वैधं विभज्यार्धं गार्हपत्यायतने निवपत्यर्धं दक्षिणाग्नेरर्धं त्रैधं विभज्य पूर्वेष्वेतेनैव कल्पेन सर्वान्पार्थिवान्निवपति । अग्नेर्भस्मासीति सिकता निवपति" इति । पाठस्तु -

अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि, इति ।

हे सिकतेऽग्नेर्भस्म भासमानहेतुस्त्वमसि तथाऽग्ने पुरीषं पूरणहेतुस्त्वमसि ।

कल्पः-"संज्ञानमित्यूषांस्तान्निवपन्यददश्चन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा ध्यायति" इति । पाठस्तु-

संज्ञानमसि कामधरणम् । मयि ते कामधरणं भूयात्, इति ।

हे ऊष संज्ञानं सम्यग्ज्ञानहेतुः कामधरणं धारणहेतुश्च त्वमसि । ते त्वदीयं यत्कामधारणं सामर्थ्यं तन्मय्यपि भूयात् ।

सं वः सृजामि हृदयानि । सꣳसृष्टं मनो अस्तु वः ।
सꣳसृष्टः प्राणो अस्तु वः ।

कल्पः-"सं या वः प्रियास्तनुव इत्येषा । संवः सृजामि हृदयानि सꣳसृष्टं मनो अस्तु वः सꣳसृष्टः प्राणो अस्तु व इत्येताभ्यां बानस्पत्यान्सँसृज्य सिकतावद्विभज्य निवपति" इति । अत्र "सं वः सृजामि" इति मन्त्रः पूर्वमाम्नातः । हे वानस्पत्यसंभारा वो युष्माकं हृदयानि संसृजामि परस्परमनुरक्तानि करोमि । तथा वो युष्माकं मनो वचश्च संसृष्टमस्तु । हृदयवाक्येन परस्परस्नेहोऽपि विवक्षितः । मनोवाक्येन कार्येष्वैकमत्यम् । तथा वो युष्माकं प्राणश्च संसृष्टोऽस्तु । अनेनैकविद्या प्रवृत्तिर्विवक्षिता ।

"सं या वः" इति मन्त्रस्य संहितायामाम्नातत्वात्प्रतीकमात्रं सूत्रे दर्शितम् । इह तु सर्वोऽप्येवमाम्नातः-

सं या वः प्रियास्तनुवः । सं प्रिया हृदयानि वः । आत्मा वो अस्तु सं प्रियः सं प्रियास्तनुवो मम (१७) इति ।

हे वानस्पत्यसंभारा वो युष्माकं याः प्रियास्तनुवस्ताः संसृज्यन्तामेकस्मिन्नेव कार्ये प्रवर्तन्ताम् । तथा वो युष्माकं प्रियाणि

हृदयानि च संसृज्यन्ताम् । तथा वो युष्माकं प्रिय आत्मा जीवश्च संसृज्यताम् । तथा ममप्रियास्तनुवोऽपि संसृज्यन्ताम् । एकस्मिन्कार्ये प्रवर्तन्ताम् । ऋत्विग्भिः सह शरीरं बहुत्वम् ।

कल्पः-"क्लृप्तिसामनसीभ्यामग्नीन्यजमान उपतिष्ठते- कल्पेतां द्यावापृथिवी येऽग्नय समनसः" इति । तत्र क्लृप्त्यभिधायिकाया ऋचः पाठस्तु-

कल्पेतां द्यावापृथिवी । कल्पन्तामाप ओषधीः ।
कल्पन्तामग्नयः पृथक् । मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः, इति ।

द्यावापृथिव्यादयः सर्वे मम ज्यैष्ठयायोत्तमफलसिद्धये सव्रता व्रतेन कर्मणा युक्ताः सन्तः । स्वस्वव्यापारक्षमा भवन्तु ।

सामनस्याभिधायिकाया ऋचः पाठस्तु-

येऽग्नयः समनसः । अन्तरा द्यावापृथिवी ।
वासन्तिकावृतू अभिकल्पमानाः । इन्द्रमिव देवा
अभिसंविशन्तु, इति ।

हेऽग्ने द्यावापृथिव्योर्मध्ये त्वया सह समानमनस्काऽग्नयः सन्ति ते सर्वेऽपि वासन्तिकावृतू ऋत्ववयवौ वासन्तिकमासौ चैत्रवैशाखाख्यावभिकल्पमानाः सर्वतः संपादयन्तस्तामभितः संविशन्तु । यथा देवा इन्द्रमभिसं विशन्ति तद्वत् ।

अनन्तरमन्त्रस्तु गार्हपत्याधानमन्त्राणां मध्ये सूत्रकारेणोदाहृतः । पाठस्तु-

दिवस्त्वा वीर्येण । पृथिव्यै महिम्ना (१८) । अन्तरिक्षस्य
पोषेण । सर्वपशुमादधे, इति ।

हे गार्हपत्य द्युलोकस्य यद्वीर्य पृथिव्याश्च यो ऽन्तरिक्षस्य यत्पोषं सामर्थ्यं तैः सर्वैरपि सर्वपशुप्रदानसमर्थं त्वामिहायतन आदधे ।

अजीजनन्नमृतं मर्त्यासः । अस्रेमाणं तरणिं वीडुजम्भम् ।
दश स्वसारो अग्रुवः । समीचीः । पुमा ँ सं
जातमभिस ँरभन्ताम् ।

कल्पः–"अजीजनन्नमृतं मर्त्यासोऽस्रेमाणं तरणिं वीडुजम्भं दश स्वसारो अग्रुवः समीचीः पुमाँसं जातमभिसँरभन्तामिति जातमञ्जलिनाऽभिगृह्य" इति मर्त्यासो मनुष्यऋत्विजोऽमृतं मरणरहितामग्निं देवमजीजनन्नुत्पादितवन्तः । कीदृशमग्निमस्रेमाणमगम्यमशोषणीयं वा । स्रिवु गतिशोषणयोरिति धातुः तरणिं दुःखेभ्यस्तारकं वीडुजम्भं दृढदन्तमूलमग्रुवोऽङ्गुलयस्ताश्च शरीरेण सहोत्पन्नत्वात्स्वसारो भगिनीसमानाः । दशसंख्याकास्ता अङ्गुलयः समीचीरनुकूला भूत्वा जातमभिरूपं पुमांसमभिसरंभन्तामभितः संगृह्णन्तु ।

प्रजापतेस्त्वा प्राणेनाभिप्राणिमि । पूष्णः पोषेण मह्यम् । दीर्घायुत्वाय शतशारदाय । शत ँ शरद्भ्य आयुषे वर्चसे (१९)। जीवात्वै पुण्याय ।

कल्पः–"जातं यजमानोऽभिप्राणिति–प्रजापतेस्त्वा प्राणेनाभिप्राणिमि पूष्णः पोषेण मह्यं दीर्घायुत्वाय शतशारदाय शत ँ शरद्भ्य आयुषे वर्चसे जीवात्वै पुण्याय" इति । हेऽग्ने प्रजापतेः प्राणेन प्राणवायुना त्वामभिलक्ष्य प्राणिमि श्वासं करोमि । तथा पूष्णो देवस्य पोषेण सामर्थ्येन वाऽभिप्राणिमि । किमर्थं मह्यं मम शतशारदाय दीर्घायुत्वाय शतसंवत्सरपरिमितं यद्दीर्घायुस्तत्सिद्धये । किंच, शतं शरद्भ्यः शतसंख्याकेभ्यः संवत्सरेभ्य ऊर्ध्वमप्यायुःसिद्धये वर्चसे बलाय जीवात्वै जीवनौषधाय पुण्याय सुकृतसिद्धये च ।

अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् । ममासि योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन्वह हव्यान्यग्ने । पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः ।

कल्पः–"अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतन्ममासि योनिस्तव योनिरस्मि ममैव सन्वह हव्यान्यग्ने पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेद इत्याधीयमानमनुमन्त्रयते यजमानः" इति । ह आहवनीयाग्नेऽहं त्वत्तो हेतोरस्मि । यदा त्वमासीस्तदानीमहमस्मि । यदा तु त्वं नाऽऽसीस्तदानीं विद्यमानोऽप्यहं निष्प्रयोजनत्वेन नास्मि । त्वं च मदसि मत्तो हेतोर्जायसे । एतच्च प्रत्यक्षम् । एवमुक्तप्रकारेण मम योनिः कारणं त्वमसि । तवापि योनिः कारणमहमस्मि । तस्मान्ममेव बन्धुः सन्मदीयानि हव्यानि वह । हे जातवेदो यथा लोके पुत्रः पित्रे लोककृत्पुण्यलोकसंपादको भवति तद्वदतिस्नेहेन मम लोककृद्भव ।

अनन्तरमन्त्रो गार्हपत्याधानमन्त्रेषु सूत्रकृतोदाहृतः । पाठस्तु-

प्राणे त्वाऽमृतमादधामि । अन्नादमन्नाद्याय । गोप्तारं गुप्तयै, इति ।

हे गार्हपत्य प्राणेऽस्मदीये निमित्तभूते सति तद्रक्षार्थममृतं त्वामादधामि । ममान्नाद्यसिद्धयेऽ न्नादं मम गुप्तयै रक्षणसिद्धये गोप्त्यै त्वाऽऽ दधामि ।

सुगार्हपत्यो विदहन्नरातीः । उषसः श्रेयसीः श्रेयसीर्दधत् (२०) । अग्ने सपत्नाँ अपबाधमानः । रायस्पोषमिषमूर्जमस्मासु धेहि ।

कल्पः-"सुगार्हापत्यो विदहन्नरातीरुषसः श्रेयसीः श्रेयसीर्दधदग्ने सपत्नाँ अपबाधमानो रायस्पोषमिषमूर्जमस्मासु धेहीत्याधीयमानमभिमन्त्रयते यजमानः" इति । शोभनो गार्हपत्योऽयमग्निररातीर्द्वेद्विणो विशेषेण दध्नुषसो दिवसाञ्श्रेयसीः श्रेयसीर्दधदुत्तरोत्तरश्रेष्ठान्कुर्वन्वर्तते । हेऽग्ने गार्हपत्य सपत्नास्मदीयाञ्शत्रूनपबाधमानः पीडयन्धनपुष्टिमन्नरसं चास्मासु संपादय ।

इमा उ मामुपतिष्ठन्तु रायः । आभिः प्रजाभिरिह संवसेय । इहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी । मध्ये वसोर्दीदिहि जातवेदः ।

कल्पः-"इमा उ मामुपतिष्ठन्तु राय आभिः प्रजाभिरिह संवसेयेहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी मध्ये वसोर्दीदिहि जातवेद इति प्राञ्चोऽश्वप्रथमा अभिप्रव्रजन्ति" इति । इमा उ रायो लोके दृश्यमानानि सर्वाण्यपि धनानि मामुपतिष्ठन्तु प्राप्नुवन्तु । आभिः पुत्रपौत्रादिभिः प्रजाभिः सहेहास्मिञ्जन्मनि संवसेय सम्यक् तिष्ठामि । किंचेहहैव जन्मनि विश्वरूपी महिष्यजाद्यनेकपशुरूपयुक्तेडा गौस्तिष्ठतु । हे जातवेदस्त्वस्मदीयस्य वसोर्मध्ये स्वामित्वेन स्थित्वा दीदिहि दीप्यस्व ।

ओजसे बलाय त्वोद्यच्छे । वृषणे शुष्मायाऽऽयुषे वर्चसे । सपत्नतूरसि वृत्रतूः । यस्ते देवेषु महिमा सुवर्गः (२१) ।

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः । पुष्टिर्या ते मनुष्येषु पप्रथे तया । नो अग्ने जुषमाण ऐहि ।

कल्पः-"गार्हपत्ये प्रणयनीयमाश्वत्थमिध्ममादीप्य सिक्तश्चोपयमनीरुपकल्पयते तमुद्यच्छति-ओजसे बलाय त्वोद्यच्छे वृषणे शुष्मायाऽऽयुषेवर्चसे सपत्नतूरसि वृत्रतूर्यस्ते देवेषु महिमा सुवर्गो यस्त आत्मा पशुषुप्रविष्टः पुष्टिर्या ते मनुष्येषु पप्रथे तया नो अग्ने जुषमाण एहि" इति । हेऽग्नेत्वामोजः प्रभृतिसिद्ध्यर्थमुद्यच्छे ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । बलं शरीरसामर्थ्यम् । वृषञ्शब्दः सेचनसामर्थ्यवाची । शुष्माशब्दोऽत्र सहकारिसंपादितां शक्तिमाचष्टे । आयुः प्रसिद्धम् । वर्चः कान्तिः । हेऽग्ने त्वं सपत्नतूरसि वैरिहिंसकोऽसि । तथा वृत्रतूर्धर्मबुद्धेरावकाणां पापानां हिंसकोऽपि सोऽयमेको मन्त्रः। हेऽग्ने देवेषु मध्ये कर्मफलभूतः स्वर्गरूपो यस्ते महिमा पशुषु क्षीरादिहविःस्वरूपेण प्रविष्टो यस्तवाऽऽत्माऽत्यन्तप्रियः पदार्थो मनुष्येषूराग्निजनिता या त्वदीया पुष्टिः पप्रथे प्रसिद्धा वर्तते तया पुष्ट्या तदुपलक्षितस्वर्गक्षीराभ्यां च नोऽस्माञ्जुषमाण एहि ।

असौ द्वितीयो मन्त्रः-

दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् । वातात्पशुभ्यो अध्योषधीभ्यः । यत्र यत्र जातवेदः संबभूथ । ततो नो अग्ने जुषमाण एहि, इति ।

दिवः पृथिव्या अन्तरिक्षाद्वोपरि वातात्पशुभ्य ओषधिभ्यश्चोपरि तथा यत्र यत्र देशविशेषे हे जातवेदः संबभूयोत्पन्नोऽसि । हेऽग्ने ततः सर्वस्मात्स्थानान्नोऽस्माञ्जुषमाण एहि ।

अनन्तरभाविनस्त्रयो मन्त्राः प्रणयनकाले गमनार्थाः। तत्र प्रथममाह-

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वान् । अग्नेरग्ने पुरो अग्निर्भवेह । विश्वा आशा दीद्यानो विभाहि (२२) । ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे, इति ।

हेऽग्ने प्राचीं पूर्वां प्रदिशं प्रकृष्टां दिशमनुलक्ष्य विद्वान्मार्गाभिज्ञः प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ । अग्नेर्गार्हपत्यस्येह पुरोऽग्निर्भवास्मिन्देवयजने पूर्वदिग्वर्ती वह्निर्भव । दीद्यानः स्वयं प्रकाशमानो विश्वा आशा विभाहि सर्वा दिशः प्रकाशय । नोऽस्मदीयाय द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे

पशवे चोर्जं रसं धेहि संपादय। अयं मन्त्रो "धर्मः शिरः" इत्यनुवाकेऽपि समाम्नातः। प्रयोजनं तु द्विराम्नातस्य सूत्रान्तरे द्रष्टव्यम्।

अथ द्वितीयमाह–

अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत्। अन्वहानि प्रथमो जातवेदाः। अनु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीन्। अनु द्यावापृथिवी आततान, इति।

अयमग्निरुपसामग्रं प्राप्तोऽन्वख्यदनुक्रमेण प्रकाशितवान्। प्रथमो देवेषु मुख्योऽयं जातवेदा अहानि दिवसानन्वख्यत्। किंच सूर्यस्य पुरुत्रा सर्वानपि रश्मीनन्वख्यत्। तथा द्यावापृथिव्यावनुक्रमेणाऽऽ ततान सर्वतो व्याप्तवान्। यद्यप्ययं मन्त्रो नाऽऽपस्तम्बेन विनियुक्तस्तथाऽपि सूत्रान्तरानुसारेणात्र विनियोगो द्रष्टव्यः।

अथ तृतीयमाह–

विक्रमस्व महाँ असि। वेदिषन्मानुषेभ्यः। त्रिषु लोकेषु जागृहि, इति।

हेऽग्ने विक्रमस्वानिष्टनिवारणे पराक्रमं कुरु। त्वं महानस्यधिक शक्ति युक्तोऽसि। मानुषेभ्यो मनुष्याणामर्थे वेदिषन्वेद्यामुपविष्टः संस्त्रिषु लोकेषु जागृहि यजमानं नेतुं सावधानो भव।

यदिदं दिवो यददः पृथिव्याः। संविदाने रोदसी संबभूवतुः (२३)। तयोः पृष्ठे सीदतु जातवेदाः। शंभूः प्रजाभ्यस्तनुवे स्योनः।

कल्पः–"यदिदं दिवो यददः पृथिव्याः संविदाने रोदसी संबभूवतुस्तयोः पृष्ठे सीदतु जातवेदाः शंभूः प्रजाभ्यस्तनुवे स्योन इत्यभिमन्त्र्य" इति। यदिदमूषाख्यं दिवो यज्ञियं पृथिव्यां वर्तते यच्चादः कृष्णाख्यं पृथिव्या यज्ञियं दिवि चन्द्रमसि वर्तते तेनोभयेन वयमेनं मन्यामहे। रोदसीद्यावापृथिव्यौ संविदान ऐकमत्यं गते संबभूवतुः। पूर्वमेकी बभूवतुरिति तयोस्तादृश्योर्द्यावापृथिव्योः पृष्ठ उपरि जातवेदाः सीदतु। कीदृशः प्रजाभ्यः शंभूः प्रजानां सुखस्य भावयिता तनुवे स्योनः स्वशरीराय च सुखकरः। अनन्तरमन्त्रा आहवनीयाधाने सूत्रकारेणोदाहृताः। तत्पाठस्तु–

प्राणं त्वाऽमृत आदधामि । अन्नादमन्नाद्याय । गोप्तारं गुप्त्यै । यत्ते शुक्र शुक्रं वर्चः शुक्रा तनूः । शुक्रं ज्योतिरजस्रम् । तेन मे दीदिहि तेन त्वाऽऽदधे । अग्निनाऽग्ने ब्रह्मणा । आनशे व्यानशे सर्वमायुर्व्यानशे (२४), इति ।

हे आहवनीय प्राणरूपं त्वाममृते स्थाने विनाशरहित आदधामि। अस्माकमन्नाद्यसिद्ध्यर्थमन्नादं त्वाऽऽदधामि। रक्षणार्थं गोप्तारं त्वामादधामि । सोऽयमेको मन्त्रः । हे शुक्र दीप्यमानाग्ने तव यच्छुक्रं वर्चो निर्मला कान्तिर्या च शुक्रा तनूर्निर्मलो देहो यच्चाजस्रं निरन्तरं शुक्रं ज्योतिर्निर्मलमितरभासकत्वं तेन सर्वेण युक्तो मे मदर्थं दीदीहि प्रकाशस्व । तेन कारणेन हेऽग्नेऽग्निना ब्रह्मणाऽग्निप्रकाशकेन मन्त्रेण त्वामादधे । अयं द्वितीयो मन्त्रः। अयमग्निरानशे भोक्तृदेहं व्याप्तवान् । व्यानशे विविधं भोग्यजातं व्याप्तवान् । तथा सर्वमायुरपमृत्युपरिहारेण व्याप्तवान् । अयं तृतीयो मन्त्रः । तावेतौ द्वितीयतृतीयौ "धर्मः शिरः" इत्यनुवाकेऽप्याम्नातौ । तयोः प्राचीमितिमन्त्रवत्पृथगुपयोगः सूत्रान्तरे द्रष्टव्यः । यद्वाऽस्यानुवाकस्य मन्त्रकाण्डानुरूपत्वाद् धर्मः शिर इत्यादिकमप्यत्रत्यमेवेति दर्शयितुं तदेकदेशोऽत्र पठति । ब्राह्मणसंबन्धार्थे तत्राऽऽम्नातं (नं) द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-"अथ विराट् कर्मयजमान उपतिष्ठते" इति, तत्र प्रथमं विराट् क्रममन्त्रमाह-

नर्य प्रजां मे गोपाय । अमृतत्वाय जीवसे । जातां जनिष्यमाणां च । अमृते सत्ये प्रतिष्ठिताम्, इति ।

हे नर्य मनुष्येभ्यो हित गार्हपत्य मे मदीयां प्रजां गोपाय । किमर्थममृतत्वाय जीवसेऽपमृत्युरहितजीवनाय । कीदृशीं प्रजाम् । पूर्वमुत्पन्नामितः परमुत्पत्स्यमानां च । तथाऽमृतत्वहेतौ सत्ये प्रतिष्ठितां सर्वदा सत्यवादिनीमित्यर्थः ।

अथ द्वितीयमाह-

अथर्व पितुं मे गोपाय । रसमन्नमिहाऽऽयुषे । अदब्धायोऽशीततनो । अविषं नः पितुं कृणु, इति ।

अथर्व पूर्वमथर्वाख्येन (ण) महर्षिणा मथितत्वात्तद्रूपत्वम् । तथा चान्यत्राऽऽम्नातम्-" अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने " इति । तादृश हे दक्षिणाग्ने मे पितुं मदीयमन्नं गोपाय । यो रसः क्षीरादिर्यच्चान्नं व्रीहियवादिकं तदुभयमिह शरीर आयुष आयुरर्थं स्थापयेति शेषः । हेऽदब्धायो केनाप्यहिंसितागमन, न खलु त्वदीयमानगमनं केनचिदपि निवारयितुं शक्यम् । हेऽशीततनो, उष्ण शरीर नोऽस्मदीयं पितुमन्नमविषं विषरहितं कुरु ।

अथ तृतीयमाह-

शꣳस्य॑ प॒शून्मे॑ गोपाय । द्वि॒पादो॒ ये चतु॑ष्पदः (२५) ।
अ॒ष्टाश॑फाश्च॒ य इ॒हाग्ने॑ । ये चैक॑शफा आशु॒गाः, इति ।

हे शंस्यर्त्विग्भिः प्रशस्यमानाऽऽहवनीय मे पशून्गोपाय । ये पशवो द्विपादो मनुष्यरूपा येऽपि चतुष्पदो गवादिरूपास्तेष्वपि चतुष्पात्स्वष्टाशफा गोमहिष्यादय एकशफा आशुगामिनश्चाश्वादयो ये सन्ति तान्सर्वानिह लोके हेऽग्ने गोपाय ।

अथ चतुर्थमाह-

सप्रथ स॒भां मे॑ गोपाय । ये च॒ सभ्या॑ः सभा॒सदः॑ ।
तावि॑न्द्रि॒याव॑तः कुरु । स॒र्व॒मायु॒रुपा॑सताम्, इति ।

प्रथया ख्यात्या सहितः सप्रथः । तादृश हे सभ्य मे सभामधिदेवनस्थानं गोपाय । ये चं सभ्याः सभायोग्यः सभासदः सभायामुपविष्टाः सन्ति तान्सर्वानिन्द्रियावतश्चक्षुरादीन्द्रियपाटवयुक्तान्कुरु । ते च सभ्याः सर्वमायुः शतसंवत्सरमायुरुपासतां सेवन्ताम् ।

अत्र पञ्चममाह-

अहे॑ बुध्निय॒ मन्त्रं॑ मे गोपाय । यमृष॑यस्त्रयवि॒दा वि॒दुः ।
ऋचः॒ सामा॑नि॒ यजूꣳषि । सा हि श्रीर॒मृता॑ स॒ताम्, (२६),
इति ।

हेऽहेऽहिंसितव्य बुध्निय बुध्ने मूले जगदादावुत्पन्नाऽऽत्रसभ्य मे मदीयमृगादिरूपं मन्त्रं गोपाय । यं मन्त्रं त्रयिविदा वेदत्रयाभिज्ञा ऋषयोऽतीन्द्रियद्रष्टारो विदुर्जानन्ति । तं मन्त्रं गोपायेति पूर्वत्रान्वयः । वेदत्रयोक्ता

मन्त्रविशेषा ऋगादयः । गृहक्षेत्रादिपालनं परित्यज्य मन्त्रपालनप्रार्थने कारयेत्युच्यते । सतां सन्मार्गवर्तिनामृगादिरूपा सा खल्वमृता श्रीः । धनादिरूपायाः श्रियो बहुधा विनाशः संभावितः ऋगादिरूपायास्तु पुनः पुनरभ्यासेनाभिवृद्धिरेव न तूपक्षयः ।

चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । मर्मृज्यमाना महते सौभगाय । मह्यं धुक्ष्व यजमानाय कामान् ।

कल्पः–"चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये मर्मृज्यमाना महते सौभगाय मह्यं धुक्ष्व यजमानाय कामानिति वेदिं संमृज्यमानाम्" इति । अनुमन्त्रयत इति शेषः । अस्य च दर्शपूर्णमासगतयाजमानत्वात्तस्याङ्ग एवायं मन्त्र उत्तरे द्रष्टव्यः । बालानां मूर्धगताः शिखण्डाश्चत्वारः । शिखण्डवदुन्नताः श्रोणिद्वयांसद्वयप्रदेश यस्या वेदेः सा चतुःशिखण्डा युवतिर्मिश्रयित्री । सर्वाणि हवींषि वेद्यां मिश्री भवन्ति । तत्राऽऽहितत्वात् । सुपेशाः सुपर्णं तद्वच्छोभमानं यस्याः सा सुपेशाः । घृतप्रतीका घृतमेव प्रतीके मुखे यस्याः सा घृतप्रतीका आदावाज्यमेव वेद्यामासद्यते । तादृशी वेदिर्भुवनस्य मध्येऽस्माकं महते सौभगाय मर्मृज्यमानाऽतिशयेन शोध्यमाना वर्तते । हे वेदे यजमानाय मह्यं कामान्धुक्ष्व संपादय ।

इहैव सन्तत्र सतो वो अग्नयः । प्राणेन वाचा मनसा बिभर्मि । तिरो मा सन्तमायुर्मा प्रहासीत् । ज्योतिषा वो वैश्वानरेणोपतिष्ठे ।

कल्पः–"इहैव सन्तत्र सतो वो अग्नयः प्राणेन वाचा मनसा बिभर्मि तिरो मा संतमायुर्मा प्रहासीज्ज्योतिषा वो वैश्वानरेणोपतिष्ठ इति यद्यनुपस्थाय प्रवसेदेतयैवोपतिष्ठेत" इति । अग्निहोत्रिणो ग्रामान्तरगमने प्राप्ते सत्यग्न्युपस्थानं कृत्वा पश्चाद्गन्तव्यम् । यदि कदाचिन्महत उपस्थानस्यावसरो न स्यात्तदानीमेतयैवैकयोपतिष्ठेत । हेऽग्नय इहैव देशे सन्नहं तत्र तत्र गृहविशेषे सतो वर्तमानान्युष्मान्प्राणेन वाचा मनसा बिभर्मि धारयामि । ग्रामान्तरे गतस्यापि मम प्राणादयो भवद्विषयदेशवर्तित्वेन तिरोभूय सन्तमवस्थितं मामायुर्मा प्रहासीन्मा परित्यजतु । वैश्वानरेण सर्वमनुष्यहितेन ज्योतिषा युक्तान्वो युष्मानुपतिष्ठे यत्र तत्र स्थितोऽप्यहं सेवे । अयं मन्त्रोऽग्न्युपस्थानप्रकरणेऽग्निहोत्रविषये नेतव्यः ।

पञ्चधाऽग्नीन्व्यक्रामत् । विराट्सृष्टा प्रजापतेः । ऊर्ध्वाऽऽरोहद्रोहिणी । योनिरग्नेः प्रतिष्ठितिः (२७) ।

विशन्तु नः पुरूचीर्विधम निधाय यत्तेऽप्रदाहाय बृहत्यौ ब्रह्मणा दुवस्यत विश्ववीर इममृञ्जते पुरोगां प्रजनयिष्यथौ जनिष्यतेऽस्मै मम महिम्ना वर्चसे दधत्सुवर्गो माहि संबभूवतुरायुर्व्यानशे चतुष्पदः सतां प्रजापतेर्द्वे च ।

इति कृष्णयर्जुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
द्वितीयाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ।। १ ।।

कल्पः-"पञ्चधाऽग्नीन्व्यक्रामद्विराट् सृष्टा प्रजापतेरुर्ध्वाऽऽरोह-द्रोहिणी योनिरग्नेः प्रतिष्ठितिरिति सर्वान्" इति । यजमान उपतिष्ठत इत्यनुवर्तते । प्रजापतेः संबन्धिनी येयं सृष्टा विराड्विशेषेण राजमाना गोशरीरधारिणी तानेतानग्नीन्पञ्चधा व्यक्रामद्विभज्य क्रान्तवन्ती। अस्मिन्प्रदेशे गार्हपत्योऽस्मिन्नाहवनीय इत्येवं पदेनाऽऽक्रम्य दर्शितवतीत्यर्थः । सा पुनः स्वस्याः प्रयोजनविशेषमेव पश्यन्त्यूर्ध्वाऽभिमुखी द्युलोकमारोहत् । आरुह्य च रोहिण्यभूत् । सा चाग्नेर्योनिः कारणभूता प्रतिष्ठाहेतुश्च । रोहिणीनक्षत्रेऽग्नीनामाधेयत्वात् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

उद्धन्य भूमिमुद्धन्ति शं नो देवीरवोक्षति ।
वैश्वेति सिकता न्युप्य यदेत्युषान्वपेत्तथा ।। १ ।।

ऊतीराखुकरीषं चोर्जं वल्मीकवपां प्रजाम् ।
सूदं यस्य तु वाराहीमृदं यत्पद्मपत्रकम् ।। २ ।।

याभिस्तु शर्करा अग्नेः स्वर्णमश्वेति पिप्पलम् ।
ऊर्ज औदुम्बरं गायद्द्वाभ्यां पर्णं यया शमीम् ।। ३ ।।

यत्ते विकङ्कन्तं यत्तेऽशनिदग्धं तरुं तथा ।
चित्रीत्यश्वत्थसमिधोऽश्वत्थादरणिमन्त्रणम् ।। ४ ।।

यो अश्वारण्युपादानं यं त्वां संभारसादनम् ।
प्रवे ब्रह्मौदने होमस्त्रिभिः समिध क्षिपेत् ।। ५ ।।

समित्रिभिस्तु राजन्यस्त्वां त्रयेण च वैश्यकः ।
प्रजा अजं प्रबध्नाति मही अरणिवीक्षणम् ।। ६ ।।

आगोऽरणी प्रगृह्णाति ऋत्विग्द्वाभ्यां तु मन्त्रणम् ।
अनृ वाचं नियम्याथ शल्कै रात्रौ समिध्यते ।। ७ ।।
जात द्वाभ्यां प्रातरग्नावरणी निष्टपेत्तथा ।
अपेति स्थानमुद्धन्यादग्नेस्तु सिकता वपेत् ।। ८ ।।
सं वो द्वाभ्यां तु संभारान्वानस्पत्यान्प्रसंसृजेत् ।
ऋग्द्वाभ्यामग्न्युपस्थानं दिवस्त्वापोश्वमानलम् ।। ९ ।।
आधात्तेजीजनन्नाग्निमञ्जलौ धारयेत्प्रजाः ।
जातं प्राणित्यहं पूर्वानलाधानेऽभिमन्त्रयेत् ।। १० ।।
प्राणे त्वा पश्चिमाधा नं सुगार्हेत्यभिमन्त्रणम् ।
इमाः प्राञ्चोऽभियान्त्योजस्त्रिभिरुद्यम्यतेऽनलः ।। ११ ।।
प्राची त्रिभिः पूर्वयानं यदि वह्न्यभिमन्त्रणम् ।
प्राणं द्वाभ्या पूर्ववह्नेस्त्रधानं ह्यनुमन्त्रयेत् ।। १२ ।।
उपस्थितिर्नर्य पञ्च चतुर्वेदिं समीक्षते ।
इह गन्तुरुपस्थानं पञ्च सर्वाग्निमन्त्रणम् ।।
अत्राऽऽधानगता मन्त्रा द्वासप्ततिरुदीरिताः ।। १३ ।।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।। १ ।।

अथ द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमेऽनुवाक आधानमन्त्रा उक्ताः । तावताऽऽधानं समाप्तम् । अथ पञ्चस्वनुवाकेषु गवामयने केचिद्विशेषा उच्यन्ते । तत्रास्मिन्ननुवाके विषुवन्नामकं मुख्यमहः । तदुभयपार्श्ववर्तीनि चत्वार्यहान्युच्यन्ते । तदेतद्विधत्ते -

नवैतान्यहानि भवन्ति । नव वै सुवर्गा लोकाः । यदेतान्यहान्युपयन्ति । नवस्वेव तत्सुवर्गेषु लोकेषु सत्रिणः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति, इति ।

षष्ठे मासि षड्विंशतिसंख्याकेष्वहस्सु गतेष्ववशिष्टानि चत्वार्यहानि तत ऊर्ध्वं विषुवन्नामकमेकं मुख्यमहः । ततोऽप्यूर्ध्वमुत्तरमासषट्कस्याऽऽदौ चत्वार्यहानीत्येवमेतानि नवसंख्याकान्य-

हान्यनुष्ठेयानि । अष्टाभिर्लोकपालैःपरिपालिता अष्टसंख्याकाः स्वर्गा लोकास्तेषां मध्ये कश्चिदूर्ध्वदिग्वर्ती स्वर्ग इत्येवं नवसंख्याकाः स्वर्गाः । तेषु नवस्वपि तेन यथोक्तानुष्ठानेन प्रतिष्ठां प्राप्नुवन्तो गच्छन्ति ।

अत्र कंचिच्छाखान्तरीयं पक्षमुपन्यस्यति–

अग्निष्टोमाः परः सामानः कार्या इत्याहुः । अग्निष्टोमसंमितः सुवर्गो लोक इति । द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि । द्वादश मासाः संवत्सरः, इति ।

परांस्युत्कृष्टतराणि सामानि येष्वहर्विशेषेषु ते परःसामानः । तेषु विषुवतोऽह्नः त्रयस्त्रयस्ते षडप्यग्निष्टोमात्मकाः कर्तव्या इति शाखान्तराध्यायिन आहुः । तत्रायं हेतुः । अग्निष्टोमेन सदृशः स्वर्गस्तत्कथमिति तदुच्यते । अग्निष्टोमस्य द्वादशसंख्याकानि स्तोत्राणि विद्यन्ते । प्रातः सवने बहिष्पवमानाख्यमेकं स्तोत्रं चत्वार्याज्यस्तोत्राणि । माध्यंदिने सवने माध्यंदिनपवमानाख्यमेकं स्तोत्रम् । पृष्ठस्तोत्राणि चत्वारि । तृतीयसवन आर्भवपवमानाख्यमेकं स्तोत्रं यज्ञायज्ञियं द्वितीयम् । तदेवं द्वादश स्तोत्राणि । संख्यासाम्यन्मासद्वारा संवत्सरसंपत्तौ सत्यां स्वर्गवासिना संवत्सरदेवेनाग्निष्टोमः समो भवति ।

तमेतं शाखान्तरपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षं विधत्ते–

तत्तन्न सूक्ष्यम् । उक्थ्या एव सप्तदशाः परःसामानः कार्याः (१) । पशवो वा उक्थानि । पशूनामवरुद्ध्यै, इति ।

परःसामाख्या अहर्विशेषा अग्निष्टोमरूपा इति यदन्यैरुक्तं तत्तथा न सूक्ष्यं न द्रष्टव्यम् । सूक्ष दर्शन इति धातुः । कथं तर्हीति तदुच्यते । उक्थ्यनामकानि द्वादशेभ्यःस्तोत्रेभ्य उपरितनानि त्रीणि स्तोत्राणि यस्मिन्क्रतौ सोऽयमुक्थ्यः । तादृश एव परःसामाख्या अहर्विशेषाः सप्तदशस्तोमयुक्ताः कर्तव्याः । यानि त्रीण्युक्थ्यस्तोत्राणि तानि पशुप्राप्तिहेतुत्वात्पशव एव । तस्मादुक्थ्यानुष्ठानं पशुप्राप्तये भवति ।

उभयपार्श्ववर्तिभ्यः परःसामाख्येभ्योऽहर्विशेषेभ्यः पुरस्तादुपरिष्टाच्च द्वे अहनी विधत्ते–

विश्वजिदभिजितावग्निष्टोमौ, इति ।

विश्वजिदाख्यो योऽयमेकाहः स उक्थ्येभ्यः पुरस्तात्कर्तव्यः स च षष्ठे मासि सप्तत्रिंशे दिने प्राप्नोति । अभिजिदाख्योऽपर एकाहः स च पुरःसामभ्य उपरिष्टात्कर्तव्यः । तथा सति विषुवत उपरितने मासि चतुर्थदिने प्राप्नोति । तावेतावग्निष्टोमौ द्वादशस्तोत्रयुक्तावेव कार्यौ ।

अथ पूर्वोक्तान्यहानि प्रशंसति–

उक्थ्याः सप्तदशाः परः सामानः । ते सँस्तुना विराजमभिसंपद्यन्ते । द्वे चर्चावतिरिच्येते । एकया गौरतिरिक्तः । एकयाऽऽयुरूनः । सुवर्गो वै लोको ज्योतिः । ऊर्ग्विराट् (२) । सुवर्गमेव तेन लोकमभिजयन्ति, इति ।

विषुवतः पुरस्तादुपरिष्टाच्च सप्तदशस्तोमयुक्ताः परःसामाख्या अहर्विशेषा उक्थ्यरूपा ये पूर्वं विहिताः सन्ति तेषु विद्यमानाः स्तोत्रविशेषा विराजं दशसंख्यां संपद्यन्ते । तत्प्रकारस्तु सामवेदविहितप्रकारेण गणयित्वा द्रष्टव्यः । ते च परःसामानः पूर्वस्मिन्पक्षे ज्योतिर्गौरायुरित्येवमनुक्रमेण कर्तव्याः । उत्तरस्मिन्पक्ष आयुर्गौर्ज्यौतिरित्येवं व्युत्क्रमेण कर्तव्याः । तत्र तत्र सामवेदोक्तप्रकारेण गोनामकः क्रतुरेकया स्तोतृतया दशसंख्यातोऽतिरिच्यते । आयुर्नामकः क्रतुरेकया न्यूनः । तयोरुभयोर्मेलनेन पुनरपि षट् संख्या पूर्यते । किंचैतेषु योऽयं ज्योति राख्योऽहर्विशेषः स स्वर्गप्रकाशकत्वात्स्वर्ग एव । या च विराड्रूपा लक्षणभूता दशसंख्या सेयमूर्ग्रस्वरूपा । तेन तादृशेन परःसामानुष्ठानेन स्वर्गं लोकमभिजयन्तीति ।

अथैतेषु षट्सु परःसाम्सु पृष्ठस्तोत्रगतानि क्रमेण विधत्ते–

यत्पर राथंतरम् । तत्प्रथमेऽहन्कार्यम् । बृहद्द्वितीये । वैरूपं तृतीये । वैराजं चतुर्थे । शाक्वरं पञ्चमे । रैवत षष्ठे । तद्वु पृष्ठेभ्यो नयन्ति, इति ।

पूर्वपक्षवर्तिनि प्रथमे परः साम्नि ज्योतिराख्ये रथंतरेण निष्पाद्यं राथंतरं यत्पृष्ठस्तोत्रं तत्कर्तव्यम् । द्वितीयेऽह्नि गोनामके बृहत्साम्नि निष्पाद्यं पृष्ठस्तोत्रं कार्यम् । आयुर्नामके तृतीये वैरुपसामयुक्तं पृष्ठस्तोत्रं कार्यम् । विषुवत ऊर्ध्वभाविन्यायुर्नाम्नि चतुर्थे परः साम्नि वैराजसामयुक्तं पृष्ठस्तोत्रम् । पञ्चमे गोनाम्नि शाक्वरसामयुक्तं पृष्ठस्तोत्रम् । ज्योतिर्नाम्नि षष्ठे रैवतकसामयुक्तं पृष्ठस्तोत्रम् । तद् तेनैव प्रकारेणानुतिष्ठन्त एतान्यहानि

पृष्ठेभ्यः पृष्ठ (ष्ठ्य) षडहगतेभ्योऽहोभ्य उपरि नयन्ति । यद्यप्येतानि ज्योतिरादीन्यभिप्लवषडहगतान्यहानि तथाऽपि रथंतरादिपृष्ठस्तोत्रयोगात्पृष्ठ (ष्ठ्य) षडहगतान्येव संपद्यन्त इत्यर्थः ।

अथैतेष्वहःस्वतिग्राह्यविशेषान्विधत्ते-

संतनय एते ग्रहा गृह्यन्ते (३) । अतिग्राह्याः परः सामसु इमानेवैतैर्लोकान्संतन्वन्ति, इति ।

संहितायां तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके -"देवा वै यद्यज्ञेन नावारुन्धन्त" इत्यस्मिन्षष्ठेऽनुवाके परः शब्दाभिधेयास्त्रयोऽतिग्राह्या विहिताः। तत्र" अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो गृह्णामि " इति प्रथमस्य मन्त्र । " ओषधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्यो गृह्णामि " इति द्वितीयस्य मन्त्रः । "प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये गृह्णामि" इति तृतीयस्य मन्त्रः । एभिर्मन्त्रैः परःसामसु ज्योतिर्गौरायुरित्येतेष्वहःसु अतिग्राह्यनामकाः ग्रहाः संतनयः संतता ग्रहीतव्याः । प्रथमेऽह्नि प्रथमो द्वितीयेऽह्नि द्वितीयस्तृतीयेऽह्नि तृतीय इत्येवं सांतत्यम् । एतैः संततं गृहीतैरिमान्भूरादींस्त्रीँल्लोकान्संततान्कुर्वन्ति ।

अथ विषुवत ऊर्ध्वभाविषु परः सामसु व्युत्क्रमेण तानेव ग्रहान्विधत्ते -

मिथुना एते ग्रहा गृह्यन्ते । अतिग्राह्याः परःसामसु । मिथुनमेव तैर्यजमाना अवरुन्धते, इति ।

एते ग्रहाः पूर्वेष्वहःस्वनुक्रमगता उत्तरेष्वहःसु व्युत्क्रमगताः । एतच्च संहितायामेव स्पष्टमाम्नातम्-"पूर्वेष्वहःस्वितः पराञ्चो गृह्यन्त उत्तरेष्वहःस्वमुतोऽर्वाञ्चो गृह्यन्ते" इति । उत्तरगतान्यहान्यप्यायुर्गौर्ज्योतिरित्येवं व्युत्क्रमगतानि । एवं च सति प्रथमषष्ठ्योर्ज्योतिराख्ययोरह्नोरद्भ्य इत्यादिमत्रयुक्तोऽतिग्राह्यो द्विरावृत्तः । गोनाम्नोर्द्वितीयपञ्चमयोरोषधीभ्य इतिमन्त्रयुक्तोऽ तिग्राह्यो द्विरावृत्तः । आयुर्नाम्नोस्तृतीयचतुर्थयोः प्रजाभ्य इतिमन्त्रयुक्तोऽतिग्राह्यो द्विरावृत्तः । एवं सत्येते मिथुनरूपाः संपद्यन्ते। तैर्यजमाना मिथुनं प्राप्नुवन्ति ।

अथ विषुवद्दिने पृष्ठस्तोत्रगतं साम विधत्ते-

बृहत्पृष्ठं भवति । बृहद्वै सुवर्गो लोकः । बृहतैव सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

बृहत्साम्नः स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात्तद्रूपत्वम् ।

पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषं विधाय पवमानस्तोत्रे सामविशेषं विधत्ते-

त्रयस्त्रिंशि नाम साम । माध्यंदिने पवमाने भवति (४) । त्रयस्त्रिंशद्वै देवताः। देवता एवावरुन्धते, इति ।

त्रयस्त्रिंशीति कस्यचित्साम्नो नामधेयम् । तच्च साम माध्यंदिने पवमानाख्ये स्तोत्रे गायेत् । देवतानामियं संख्या-"त्रिंशत्त्रयश्च गणिनः" इत्यादिमन्त्रे प्रसिद्धा ।

इदानीं विषुवत उत्तरेषु परः सामसु पूर्वोक्तविपरीतक्रमं विधत्ते-

ये वा इतः पराञ्चꣳ संवत्सरमुपयन्ति । न हैनं ते स्वस्ति समश्नुवते। अथयेऽमुतोऽर्वाञ्चमुपयन्ति । ते हैनꣳस्वस्ति समश्नुवते। एतद्वा अमुतोऽर्वाञ्चमुपयन्ति । यदेवम् । यो ह खलु वाव प्रजापतिः । स उ वेवेन्द्रः । तदु देवेभ्यो नयन्ति (५), इति ।

कार्या विराड् गृह्यन्ते पवमाने भवतीन्द्र एकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

ये यजमान इतो भूलोकरूपाददभ्य इत्यादिमन्त्रयुक्ताद-तिग्राह्यादारभ्य पराञ्चमनुक्रमगतमेव संवत्सरक्रतुमनुतिष्ठन्ति ते यजमाना एनं क्रतुं स्वस्ति क्षेमेण न समश्नुवते न सम्यक्प्राप्नुवन्ति । ये तु विषुवत ऊर्ध्वममुतो द्युलोकरूपात्प्रजाभ्यस्त्वेत्यादिमन्त्रयुक्तात्तृतीया-दतिग्राह्यादारभ्यार्वाञ्चं व्युत्क्रमगतं संवत्सरक्रतुमनुतिष्ठन्ति त एव यजमाना एनं क्रतुं क्षेमेण समापयन्ति । एवमतिग्राह्याणां व्युत्क्रमानुष्ठानं यदस्त्येतेनैव प्रकारेणामुतोऽन्तादारभ्यार्वाञ्चं व्युत्क्रमगतं संवत्सरमनुष्ठितवन्तो भवन्ति । तस्मादेवमनुतिष्ठेदित्यर्थः । यः संवत्सरसत्रात्मकः प्रजापतिः स एवेन्द्रो देवानामधिपतिः । तस्मात्कारणाद्देवेभ्यो नयन्ति । देवार्थमेवैनं क्रतुमधिष्ठितवन्तो भवन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः

द्वितीयेऽनुवाके नवाहानि विहितानि । अथ तृतीयेऽनुवाके तेषां मध्यमेऽह्नि विषुवति केचिद्विशेषा उच्यन्ते । पूर्वत्र षड् दिनेषु पराञ्चोऽर्वाञ्चश्च येऽतिग्राह्या विहितास्तानुभयविधानस्मिन्विषुवत्यह्नि विधत्ते-

संततिर्वा एते ग्रहाः । यत्परः सामानः । विषूवान्दिवाकीर्त्यम् । यथा शालायै पक्षसी । एवꣳ संवत्सरस्य पक्षसी । यदेते न गृह्येरन् । विषूची संवत्सरस्य पक्षसी व्यवस्रँसेयाताम् । आर्तिमार्छेयुः यदेते गृह्यन्ते । यथा शालायै पक्षसी मध्यमं वꣳशमभिसमायच्छति । (१) । एवꣳ संवत्सरस्य पक्षसी दिवाकीर्त्यमभिसंतन्वन्ति । नाऽऽर्तिमार्छन्ति, इति ।

परःसामशब्देन तदहर्गताः पूर्वोक्ताः । पराञ्चोऽर्वाञ्चश्चातिग्राह्या लक्ष्यन्ते । तादृशा ये सन्ति ते संततिरूपा । अविच्छेदकरज्जुस्थानीयाः। यत्तु दिवाकीर्त्यमहः सोऽहर्विशेषो विषूवान् । दिवैव कीर्त्यं सर्वमनुष्ठेयं न तु रात्राविति दिवाकीर्त्यम् । विष्वक्परस्परविपरीतत्वेन वर्तमानावुभौ पक्षौ यस्याहर्विशेषस्य सोऽयं विषूवान् । तदेतदहर्लौकिकदृष्टान्तेन स्पष्टी क्रियते । लोके प्रौढां शालां कुर्वन्तो मध्य उन्नतान्स्तम्भांस्थापयित्वा तेषामग्रे तिर्यग्वंशं दीर्घं प्रतिष्ठाप्य तदाधारेणोभौ शालापक्षौ निर्मिमीते । यथा लौकिकी शालैवमत्रापि संवत्सरसत्ररूपा शाला । तस्याश्च विषूवानेव स्तम्भाग्रगतवंशस्थानीयः । पूर्वोत्तरमासषट्कद्वयं पक्षद्वयस्थानीयम् । तत्र पूर्वोत्तरेषु परःसामसु षडहःसुमध्यमे च विषुवति गृह्यमाणा अतिग्राह्याः पृष्ठवंशपक्षद्वयबन्धनरज्जुस्थानीयाः । एवं सति यद्येते ऽतिग्राह्याः परः सामसु विषुवति च न गृह्येरंस्तदा संवत्सरस्य पार्श्वद्वयवर्तिनौ पक्षौ विष्वग्गती सन्तौ विस्रस्तौ विनष्टौ भवेताम् । ततो यजमाना आर्तिं प्राप्नुयुः । यदि त्वतिग्राह्या गृह्यन्ते तदानीं यथा लोके शालायाः पक्षद्वयं मध्यमेन वंशेन सह पुरुषो रज्ज्वा दृढं बध्नात्येवमस्य संवत्सरसत्रस्य पक्षद्वयस्थानीयं मासषट्कद्वयं . वंशस्थानीयस्य दिवाकीर्त्यस्योभयोः पार्श्वयोस्तेन दिवाकीर्त्येन सह दृढं संतन्वन्ति । तस्मिंश्च सातत्ये सति यजमाना आर्तिं नाऽऽप्नुवन्ति । तस्मात्परःसामस्विव विषुवत्यपि सांतत्यायातिग्राह्याः कर्तव्या इति तात्पर्यार्थः ।

अथ विषुवत्यहनि स्तोमविशेषं ग्रहक्रमविशेषं च विधत्ते-

एकविंशमहर्भवति । शुक्राग्रा ग्रहा गृह्यन्ते । प्रत्युत्तब्ध्यै सयत्वाय, इति ।

त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशापेक्षयाऽयमेकविंशस्तोम उन्नतः । एतदनुष्ठानेन वंशस्थानीयस्य विषुवतः प्रत्युत्तब्ध्यै प्राप्तिस्विकायोन्नतबन्धाय भवति । ग्रहाणां चैन्द्रवायव्याग्नेयत्वं परित्यज्य शुक्राग्रत्वानुष्ठानेन सयत्वं भवति । षिञ् बन्धन इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नः सयशब्दः । शुक्राग्रग्रहसामर्थ्येन दृढबन्धनं भवतीति भावः ।

अथ तस्मिन्पशुविशेषमतिग्राह्यविशेषं च क्रमेण विधत्ते-

सौर्य एतदहः पशुरालभ्यते । सौर्योऽतिग्राह्यो गृह्यते । अहरेव रूपेण समर्धयन्ति । अथो अह्न एवैष बलिर्ह्रियते, इति ।

एतस्मिन्विषुवत्यह्नि सूर्यदेवताकः पशुरालम्भनीयः । अतिग्राह्यश्च सूर्यदेवताको ग्रहीतव्यः । तथा सति दिवाकीर्त्यस्याह्नः सूर्यसंबन्धेन रूपं समृद्धं भवति । अपि चैतस्याह्नः सूर्यसंबन्धरूप एव बलिः पूजा कृता भवति ।

विषुवद्दिनगतामतिग्राह्यसंख्यां प्रशंसति-

सप्तैतदहरतिग्राह्या गृह्यन्ते (२) । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । असावादित्यः शिरः प्रजानाम् । शीर्षन्नेव प्रजानां प्राणान्दधाति । तस्मात्सप्त शीर्षन्प्राणाः, इति ।

परःसामसंबन्धिनोऽद्भ्यस्त्वोषधीभ्य इत्यादिमन्त्रसाध्याः पराञ्चोऽर्वाञ्चश्चातिग्राह्याः षट्संख्या विषुवति विहिताः । तेषां मध्ये सौर्य एक एवमेते सप्तसंख्याकाः शिरोगातच्छिद्रवर्तिनश्च प्राणाः सप्त मध्यातिग्राह्यस्य देव आदित्य ऊर्ध्ववर्तित्वात्प्रजानां शिरः स्थानीयः । तथा सति प्रजानां शिरस्येव प्राणाः स्थापिता भवन्ति । तस्माल्लोके सर्वत्र शिरसि सप्त प्राणा दृश्यन्ते ।

अथाष्टममतिग्राह्यं विधत्ते -

इन्द्रो वृत्रँ हत्वा । असुरान्पराभाव्य । स इमाँल्लोकानभ्यजयत् । तस्यासौ लोकोऽनभिजित आसीत् । तं

विश्वकर्मा भूत्वाऽभ्यजयत् । यद्वैश्वकर्मणो गृह्यते (३) । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै, इति ।

पुरा कदाचिदिन्द्रो वृत्रं हत्वा तदीयानसुरांश्च तिरस्कृत्य लोकान्वशीकुर्वन्स्वर्गं न वशीचकार । ततः स्वयं विश्वकर्मा भूत्वा तं स्वर्गमभ्यजयत् । अतो वैश्वकर्मणातिग्राह्येण स्वर्गाभिजयो भवति ।

परेद्युरदितिदेवताकमतिग्राह्यं विधत्ते-

प्र वा एतेऽस्माल्लोकाच्च्यवन्ते । ये वैश्वकर्मणं गृह्णते । आदित्यः श्वो गृह्यते । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति, इति ।

वैश्वकर्मणस्य स्वर्गहेतुत्वात्तस्माल्लोकात्पच्यवन्ते प्रच्युता भवन्ति । तस्मादेतल्लोकप्रतिष्ठार्थमदितिदेवताकं गृह्णीयात् ।

योऽयं विषुवति वैश्वकर्मणोऽतिग्राह्यो यश्च परेद्युरादित्योऽतिग्राह्यस्तदुभयं प्रशंसति-

अन्योऽन्यो गृह्येते । विश्वान्येवान्येन कर्माणि कुर्वाणा यन्ति । अस्यामन्येन प्रतितिष्ठन्ति, इति ।

विषुवति वैश्वकर्मणाख्योऽन्यः परेद्युरादित्याख्योऽन्यो गृह्येते इत्येवमेकैकः पृथग्ग्रहीतव्यः । तत्र विषुवत्यनुष्ठितेनान्येन वैश्वकर्मणेन विश्वानि कर्माणि कुर्वाणा यजमानाः समाप्तिं प्राप्नुवन्ति । परेद्युरनुष्ठिनादितिदेवताकेनान्येन भूमौ प्रतितिष्ठन्तीति ।

उत्तरेष्वपि दिनेषु पर्यायेणैतद् ग्रहद्वयं विधत्ते-

तावापरार्धात्संवत्सरस्यान्योऽन्यो गृह्येति, इति ।

संवत्सरसत्रस्य द्वावर्धौ । तत्र यः परोऽर्ध उत्तरषण्मासात्मकस्तत्समाप्तिपर्यन्तमेकस्मिन्दिने वैश्वकर्मणः परेद्युरादित्यग्रहद्वयमनुष्ठेयम् ।

उत्तरमासषट्कस्योपान्त्ये दिने तयोरुभयोः प्रयोगं विधत्ते -

तावुभौ सह महाव्रते गृह्यते । यज्ञस्यैवान्तं गत्वा । उभयौर्लोकयोः प्रतितिष्ठन्ति, इति ।

महाव्रतदिवसो यज्ञस्यान्तः । परेद्युरेव सत्रसमाप्तेस्तत्र ग्रहणे सति यज्ञसमाप्तौ लोकद्वये प्रतिष्ठा भवति । सोऽयं ग्रहग्रहणप्रकारः सूत्रे स्पष्टमभिहितः-

"तानूर्ध्वानावृत्तांश्च तेषां मध्ये सौर्य उदुत्यं जातवेदसमित्येतस्मिन्नेवाहनि वैश्वकर्मणमतिग्राह्याणामष्टमं गृह्णाति वाचस्पतिं विश्वकर्माणमिति । श्वोभूत आदित्यं महीमूषुमातरमिति तावेवमेव व्यत्यासं गृह्णात्यामहाव्रतात्तौ सह महाव्रत" इति ।

अथ विषुवति शस्त्रविशेषं विधत्ते-

अर्क्यमुक्थं भवति । अन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै, (४) इति ।

समायच्छत्यतिग्राह्या गृह्यते गृह्यते संवत्सरस्यान्योऽन्यो गृह्येते पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये तृतीयः प्रपाठ (यो ऽ ुवा)कः ।। ३ ।।

अर्चनीयो देवोऽर्कस्तत्संबद्धमुक्थं शस्त्रमर्क्यं तच्छंसनीयम् । "अर्को वै देवानामन्नम्" इति श्रुत्यन्तरादन्नप्राप्तिर्युक्ता ।

इति श्रुत्यन्तरादन्नप्राप्तिर्युक्ता ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।। ३ ।।

अथ द्वितीय प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽनुवाके विषुवद्दिनेऽतिग्राह्यविशेषाः उक्ताः । अथ चतुर्थे तस्मिन्नेव दिने दिवाकीर्त्यनामानि सामान्युच्यन्ते । यद्विहितं पूर्वानुवाक एकविँशमहर्भवतीति तदिह तावदादौ प्रशंसति-

एकवि ँ॒श एष भवति । एतेन वै देवा एकवि ँ॒शेन । आदित्यामित उत्तम ँ॒ सुवर्गं लोकमारोहयन् । स वा एष

इत एकवि ँशः । तस्य दशावस्तादहानि । दश परस्तात् । स वा एष विराज्युभयतः प्रतिष्ठितः । विराजि हि वा एष उभयतः प्रतिष्ठितः । तस्मादन्तरेमौ यन् । सर्वेषु सुवर्गेषु लोकेष्वभितपन्नेति (१), इति ।

एष विषुवानेकविंशस्तोमको भवति । एतेनैकविंशस्तोमेन पुरा देवा इतो भूलोकादुत्कृष्टतमं स्वर्गलोकं प्रत्यादित्यमारोहयन् । न केवलमेकविंशस्तोमयोगेनाह्न एकविंशत्वम् । किंत्वितोऽपि कारणात्स एष विषुवानेकविंशः। किं तत्कारणमिति तदुच्यते । तस्य ऽधोभागेऽभिप्लवषडहव्यतिरिक्तानि दशाहानि विद्यन्ते । तद्यथा-पृष्ठ्यः षडहः, अभिजिदेकाहः त्रयः परः सामानोऽहर्विशेषाः, इत्येवं दशाहानि । तथा विषुवत ऊर्ध्वमपि । तथा हि- आवृत्या त्रयः परःसामानः, अभिजिदेकाहः पृष्ठ्यः षडहः, इत्येवं दशाहानि । सोऽयं विषुवानुभयतो दशसंख्यायुक्तत्वेन विराड्रूपेऽहःसंघे प्रतिष्ठितः। यस्मादेष विषुवानुभयतो विराजि प्रतिष्ठितस्तस्मादेतदीयेनैकविंशेन स्वर्गमारूढ आदित्योऽप्युभयतोऽस्मिन्संघरूपे विराजि प्रतिष्ठितः । अधस्तात्पञ्च शतानि रश्मयः । उपरिष्टात्पञ्च शतानि । यद्वा प्रधानभूता रश्मयोऽधस्ताद्दशोपरिष्टाद्दश । तस्माद्विराजि प्रतिष्ठितत्वादनयोर्लोकयोर्मध्ये संचरन्नादित्य ऊर्ध्वस्थितेषु द्युलोकादिषु स्वर्गेष्वधःस्थितेषु भौमेषु पातालवर्तिषु च स्वर्गेषु स्वकीयरश्मिभिरभितपन्संचरति । एवमादित्यसदृशत्वादयं विषुवान्प्रशस्तः ।

अथ विषुवति दिवाकीर्त्यसामानि विधत्ते-

देवा वा आदित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य । पराचोऽतिपादादबिभयुः । तं छन्दोभिरदृ ँहन्धृत्यै । देवा वा आदित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य । अवाचोऽवपादादबिभयुः । तं पञ्चभी रश्मिभिरुदवयन् । तस्मादेकवि ँशेऽहन्पञ्च दिवाकीर्त्यानि क्रियन्ते । रश्मयो वै दिवाकीर्त्यानि, इति ।

स्वर्गलोकगतो योऽयमादित्यस्तस्य पराचोऽतिपादात्पुनरावृत्तिरहितादूर्ध्वभाविनोऽतिगमनाद्देवा भीता आदित्यो निरवधिकमूर्ध्वं गच्छति न तु स्वर्गे स्थास्यतीति भीतास्तत्परिहाराय

तमादित्यं सवनगतैर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिरदृंहस्तम्भितवन्तः । रज्जुभिर्बद्धमिवाकुर्वन् । तस्माद्धृत्यै छन्दांसि भवन्ति । ततो देवा आदित्यस्यावाचोऽवपादादधःपतनादबिभयुः । तत्परिहाराय पञ्चमी रश्मिभिरादित्यमुदवयन्नूर्ध्वमुत्तम्भितवन्तः । तस्मादेकविंशे विषुवत्यह्नि दिवाकीर्त्यनामकानि पञ्च सामानि कर्तव्यानि । तानि च यथोक्तपञ्चरश्मिस्थानानि ।

अथ सामान्यतो विहितानि पञ्च सामानि विशेषाकारेण विधत्ते-

ये गायत्रे । ते गायत्रीषूत्तरयोः पवमानयोः (२) । महादिवाकीर्त्यँ होतुः पृष्ठम् । विकर्णं ब्रह्मसाम । भासोऽग्निष्टोमः, इति ।

गायत्रीछन्दोयुक्ते प्रातः सवने दिवैव कीर्तनीये भ्राजभासाख्ये ये सामनी ते एवोत्तरयोर्माध्यंदिनार्भवपवमानयोर्गायत्रीछन्दस्कास्वृक्षु गातव्ये । महादिवाकीर्त्यनामकं यत्साम तद्धोतृसंबन्धिपृष्ठस्तोत्रं कार्यम् । तथा विकर्णनामकं यत्तद्ब्रह्मसाम कार्यम् । तदेतदुभयं चतुर्षु पृष्ठस्तोत्रेषु प्रथमतृतीययोः संपद्यते । भासाख्यं यत्सामाऽग्निष्टोमसाम कार्यम् । येनाग्निष्टोमः समाप्यते तदग्निष्टोमसाम ।

एवं विषुवति सामानि पुनरप्युभयतः स्थितानां परःसाम्नां स्तुतिः क्रियते-

अथैतानि पराणि । परैर्वै देवा आदित्यँ सुवर्गं लोकमपारयन् । यदपारयन् । तत्पराणां परत्वम् । पारयन्त्येनं पराणि । य एवं वेद । अथैतानि स्पराणि । स्परैर्वै देवा आदित्यँसुवर्गं यदस्पारयन् । तत्प (त्स्प) राणाँस्परत्वम् । स्पारयन्त्येनँस्पराणि । य एवं वेद (३), इति ।

एति पवमानयोः स्पराणि पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
द्वितीयाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ।। ४ ।।

पूर्वोक्तविधिव्यवच्छेदार्थोऽथशब्दः । एतानि पुरस्तादुपरिष्टाच्च कर्तव्यानि परःसामाख्यान्यहानि पराणि परशब्दाभिधेयानि । तत्कथमिति तदुच्यते । पुरा देवाः पराख्यैरेतैरहोभिरेवाऽऽदित्यं स्वर्गं लोकमपारयन्प्रापितवन्तः। अतः पारयन्त्येभिरिति व्युत्पत्या परत्वं संपन्नम् । य एवं परत्वं जानाति तमेनं पुरुषं पराख्याण्यहान्यभीष्टफलसमाप्तिं प्रापयन्ति । अपि चैतानि स्परशब्देनाप्यभिधीयन्ते । स्पारयति प्रीणयत्येभिरिति स्परत्वम् । अन्यत्पूर्ववत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।। ४ ।।

अथ द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे दिवाकीर्त्यनामकानि सामानि विहितानि । अथ पञ्चमे पशवोऽभिधीयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण-"अथ पशुक्लृप्तिराग्नेयं प्रायणीय आलभन्ते श्वोभूते सारस्वतीं मेषीमेवं विहितानेकादशिनानन्वहमारभन्ते सौर्यं विषुवत्युपालभ्यं तेषामेवेपाकुर्वतां द्वादशाहीयस्य दशरात्रस्य सप्तदश उक्थ्यो द्वात्रिँशतमेकादशिन्यो प्रवृज्यन्ते नवाहान्यतिरिच्यन्ते तेषु गव्यानतिरिक्त पशूनालभन्ते वैष्णवं वामनमेकविँशमैन्द्राग्नं त्रिणवे वैश्वदेवं त्रयस्त्रिँशे द्यावापृथिव्यां धेनुं प्रथमे छन्दोमे तस्या एव वायव्यं वत्सं मध्यम आदित्यामविं वशामुत्तमे मैत्रावरुणीमविवाक्ये प्राजापत्यमृषभं तूपरं महाव्रतमाग्नेयमुदयनीयः" इति । तत्रोक्तांन्वैष्णवान्विधातुं प्रस्तौति-

अप्रतिष्ठां वा एते गच्छन्ति । येषा संवत्सरेऽनाप्तेऽथ । एकादशिन्याप्यते, इति ।

येषां यजमानानामसमाप्ते संवत्सरसत्रे सति तत्समाप्तेः प्रागेव पश्वेकादशिनी समाप्यते ते यजमानाः संवत्सरसंपूर्तिपर्यन्तं पश्वभावादप्रतिष्ठां गच्छन्ति । "आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषी बभ्रुः सौम्यः" इत्याद्यनुवाके पञ्चमकाण्डगते पश्वेकादशिनी समाम्नाता । सेयं संवत्सरगतेषु दिनेषु प्रतिदिनमेकैकः पशुरित्येवं क्रमेण पुनः पुनरावर्तनीया । तथा सति द्विपञ्चाशदधिकशतत्रयसंख्याकेष्वहःसु द्वात्रिंशदेकादशिन्यः समाप्यन्ते । इत ऊर्ध्वं पुनरप्येकादशिनी

कर्तुमशक्या । नवामामेवाह्नामवशिष्टत्वात्संवत्सरपूरणाय तावदष्टाहान्यवशिष्टानि । मध्ये विषुवत एकस्याह्नोऽधिकस्य प्रविष्टत्वादत्र नवाहावशेषः ।

तेषु नवसु पश्वभावेन येयमप्रतिष्ठा प्राप्ता तां वारयितुं क्रमेण नव पशून्वैष्णवादीन्विधत्ते-

वैष्णवं वामनमालभन्ते । यज्ञो वै विष्णुः। यज्ञमेवाऽलभन्ते प्रतिष्ठित्यै ऐन्द्राग्नमालभन्ते । इन्द्राग्नी वै देवानामयातयामानौ । ये एव देवते अयातयाम्नी । ते एवाऽऽलभन्ते (१) । वैश्वदेवमालभन्ते । देवता एवावरुन्धते । द्यावापृथिव्यां धेनुमालभन्ते । द्यावापृथिव्योरेव प्रतितिष्ठन्ति । वायव्यं वत्समालभन्ते । वायुरेवैभ्यो यथाऽऽयतनाद्देवता अवरुन्धे । आदित्यामविं वशामालभन्ते । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति । मैत्रावरूणीमालभन्ते (२) । मित्रेणैव यज्ञस्य स्विष्टꣳशमयन्ति । वरुणेन दुरिष्टम् । प्राजापत्यं तूपरं महाव्रत आलभन्ते । प्राजापत्योऽतिग्राह्यो गृह्यते । अहरेव रूपेण समर्धयन्ति । अथो अह्न एवैष बलिर्ह्रियते । आग्नेयमालभन्ते प्रतिप्रज्ञात्यै, इति ।

प्राजापत्याभ्यां पश्वतिग्राह्याभ्यां महाव्रताख्यमहः प्रजापतिसंबन्धात्स्वानुकूलेन रूपेण समृद्धं भवति । अपि च प्रजापतिसंबन्धोऽस्याह्नोऽस्तीतीत्येवं पूजा च संपद्यते । आग्नेयेन च पशुनाऽग्निप्रकाशवद् बुद्धिप्रकाशरूपं प्रज्ञानं संपद्यते । स्पष्टमन्यत् ।

तानेतान्पशून्देवताद्वारा प्रत्येकं प्रशस्य जातिद्वारा पुनः प्रशंसति-

अजपेत्वान्वा एते पूर्वैर्मासैरवरुन्धते । यदेते गव्याः पशव आलभ्यन्ते । उभयेषां पशूनामवरुद्ध्यै, इति ।

आग्नेयः कृष्णग्रीव इत्यादिकाः सर्वेऽप्यजास्तेष्वन्तिमः पेत्वो

गालितवृषणः । अजाश्च पेत्वाश्चाजपेत्वास्तानजपेत्वानेव पशून्पूर्वैर्मासैरेते यजमानाः प्राप्नुवन्ति । इदानीं विधीयमानपशुयुक्तदिनेभ्यः पूर्वेषु मासेषु तादृशानामेव पशूनामालब्धत्वादेतेषु तु विधीयमानेषु पशुषु धेन्वादयो गव्याः सन्ति । तदालम्भने पशूनामुभयेषां पूर्वमालब्धानामजानामिदानीमालभ्यमानानां गव्यानां च प्राप्तिर्भवति ।

पुनरपि व्यतिरेकमुखेण तानेव पशून्प्रशंसति–

यदतिरिक्तामेकादशिनीमालभेरन् । अप्रियं भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्येत । यद् द्वौद्वौ पशू सम स्येयुः कनीय आयुः कुर्वीरन् । यदेत ब्राह्मण वन्तः पशव आलभ्यन्ते । नाप्रियं भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते । न कनीय आयुः कुर्वते (३) , इति ।

ते एवाऽऽलभन्ते मैत्रावरुणीमालभन्तेऽवरुद्ध्यै सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
द्वितीयाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ।। ५ ।।

अतिविशिष्टेष्वपि दिनेष्वेकादशिन्येवाऽऽलब्धव्येति दुराग्रहाद्यो मन्यते स प्रष्टव्यः किं वत्सरादूर्ध्वदिनद्वयेनातिरिक्ता सेयमेकादशिन्यालब्धव्या किंवा चरमयोर्दिनद्वयोर्द्वौ द्वौ पशू समस्याऽऽलब्धव्याविति । नाऽऽद्यः । दिनातिरेके सत्यप्रियस्य भ्रातृव्यस्याभिवृद्धिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । एकादशिन्या दिनसंपूर्णा (त्र्य) भावेनाऽऽयुःक्षयप्रसङ्गात् । अतो दोषद्वयपरिहारायानेन ब्राह्मणेनोक्ताः पशव आलम्भनीयाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।। ५ ।।

अथ द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे वैष्णवाद्या नव पशवोऽभिहिताः । अथ षष्ठे महाव्रतमुच्यते तत्राऽऽदौ तच्छब्दनिरुक्तिद्वारेण प्रशंसति–

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा वृत्तोऽशयत् । तं देवा भूताना रसं तेजः संभृत्य । तेनैनमभिषज्यन् । महानववर्तीति ।

तन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वम् । महद् व्रतमिति ।
तन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वम् । महतो व्रतमिति ।
तन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वम्, इति ।

प्रजासृष्टिव्यापारेण श्रान्तः प्रजापतिर्यदा शयनं कृतवांस्तदा देवाः सर्वेषां भूतानां सारभूतं तेजः संपाद्य तेन तेजसा तमेनं श्रान्तं प्रजापतिं चिकित्सितवन्तः । ततोऽयं प्रजापतिर्महानभूदित्युक्तवन्तः । यदिदं रसरूपं तेजस्तदिदं महाव्रताख्ये विद्यमानं हविः । तथा सति महानववर्तिष्टानेन कर्मणेति व्युत्पत्त्या तस्य कर्मणो महाव्रतनाम संपन्नम् । यद्वा कर्मणोऽस्य महाफलहेतुत्वेन महत्वान्महच्चतद् व्रतमिति तद् व्युत्पत्तिः । अथवा महतः प्रजापतेरौषधरूपत्वान्महतो व्रतमिति व्युत्पत्तिः ।

तस्मिन्महाव्रताख्येऽह्नि प्रधानभूतस्तोमं विधत्ते-

पञ्चविंशः स्तोमो भवति (१) । चतुर्विंशत्यर्धमासः संवत्सरः । यद्वा एतस्मिन्संवत्सरेऽधिप्रजायत । तदन्नं पञ्चवि ँ शमभवत्, इति ।

एकस्मिन्सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचामावृत्तिविशेषेण संपाद्यः पञ्चविंशतिसंख्यायुक्तः स्तोमः कर्तव्यः। तत्र चतुर्विंशतिसंख्ययाऽर्धमासद्वारेण संवत्सरसंपत्तिः। यच्चैतस्मिन्संवत्सरेऽधिकमन्नमुत्पन्नं तत्पञ्चविंशतिसंख्यापूरकमभवत् ।

एवं प्रशस्तेन पञ्चविंशतिस्तोमेन युक्तस्याह्नः स्थानविशेषं विधत्ते-

मध्यतः क्रियते । मध्यतो ह्यन्नमशितं धिनोति । अथो मध्यत एव प्रजानामूर्ध्वीयते, इति ।

संवत्सरस्य समाप्तिहेतोरतिरात्ररूपादन्तिमादह्नः पूर्वभावित्वेन संवत्सरमध्ये तदनुष्ठानम् । लोकेऽपि यदन्नमशितं सन्नात्यधिकं नात्यल्पं भवति तदेव मध्यमप्रमाणयुक्तं भोक्तारं प्रीणयति । अति च भुक्तोरसः शरीरमध्य एव स्थाप्यते । तस्मात्संवत्सरमध्येऽनुष्ठानं प्रशस्तम् ।

तस्मिन्नपि मध्ये पुनर्विशेषेण स्थापनं विधत्ते-

अथ यद्वा इदमन्ततः क्रियते । तस्मादुदन्ते प्रजाः समेधन्ते । अन्ततः क्रियते प्रजननायैव, इति ।

अन्तिमादतिरात्रात्पूर्वेष्वहःसु योऽन्तः संवत्सरस्योपान्तरूपो देशस्तत्रैतदहः कर्तव्यम् । यद्यस्मादिदमेव महाव्रतमन्ते क्रियते तस्माल्लोकेषूत्कृष्टस्य कृष्यादिव्यापारस्यान्ते फलदशायां प्रजाः सम्यग्वर्धन्ते । तस्मात्प्रजावृद्ध्यर्थमितरेषामह्नामन्त एवैतत्कर्तव्यम् ।

अस्याह्नः पक्षिरूपत्वं परिकल्प्य तदवयवरूपेण स्तोमं विधत्ते-

त्रिवृच्छिरो भवति (२)। त्रेधा विहितं हि शिरः । लोम छवीरस्थि, इति ।

ऋक्त्रयात्मकमेकं सूक्तं तादृशानि त्रीणि सूक्तानि त्रिवृतोऽवयवा यस्य स्तोमस्य सोऽयं स्तोमस्त्रिवृत् । स च पक्ष्याकारस्य शिरः स्थानीयः । लोकेऽपि शिरस्त्रिधा निर्मितम् । लोम केशः । छवीस्त्वक् । अस्थि प्रसिद्धम् । तदिदं शिरसस्त्रैविध्यम् ।

तस्य त्रिवृत्स्तोमस्य पञ्चदशादिस्तोमवदावृत्तगानशङ्कां वारयितुमूर्ध्वगानं विधत्ते-

पराचा स्तुवन्ति । तस्मात्तत्सदृगेव । न मेद्यतोऽनुमेद्यति । न कृश्यतोऽनु कृश्यति, इति ।

आवृत्तिराहित्यं पराक्त्वं तादृशेन त्रिवृता स्तुतिं कुर्युः। यस्माच्छिरःस्थानीयस्य त्रिवृत आवृत्तिर्नास्ति तस्माल्लोकेऽपि त्रिवृत्स्थानीयं तच्छिर एक रूपमेव मेद्यतः स्थौल्यं गच्छतः शरीरस्यापि संबन्धि भूत्वा स्वयं न मेद्यति न स्थूली भवति। तथा कृश्यतः कृशीभवतः शरीरस्य संबन्धि भूत्वा स्वयं न कृशी भवति ।

अथ पक्षद्वयस्थानीयं स्तोमद्वयं विधत्ते-

पञ्चदशोऽन्यः पक्षो भवति । सप्तदशोऽन्यः । तस्माद्वयाꣳस्यन्यतरमर्धमभिपर्यावर्तन्ते । अन्यतरतो हि तद्गरीयः क्रियते (३), इति ।

यस्मादत्रान्यतरत एकस्मिन्पक्षरूपे सप्तदशाख्ये स्तोमे तत्स्तोत्रं गरीयोऽधिकावृत्तिरूपम् । यस्माल्लोकेऽपि पक्षिण आकाशे गच्छन्तः पर्यावर्तमाना दक्षिणं वामं वाऽन्यतरमर्धमभिलक्ष्य प्रवृद्धमिव कृत्वा पर्यावर्तन्ते ।

योऽयं पूर्वत्र विहितः पञ्चविंशः स्तोमो भवतीति तं मध्यशरीरत्वकल्पनया प्रशंसति-

पञ्चवि ँ श आत्मा भवति । तस्मान्मध्यतः पशवो वरिष्ठाः, इति ।

आत्मा पक्ष्याकारस्य महाव्रतस्य मध्यशरीरम् । तस्मादयं पञ्चविंशस्तोम इतरेभ्यस्त्रिवृदादिस्तोमेभ्यो भूयांस्तस्मात्पशवो मध्यशरीरभागे वरिष्ठाः स्थौल्ययुक्ता दृश्यन्ते ।

अथ पुच्छस्थानीयं स्तोमन्तरं विधत्ते-

एकवि ँ शं पुच्छम् । द्विपदासु स्तुवन्ति प्रतिष्ठित्यै, इति ।

योऽयमेकविंशस्त्र्यावृत्तिरूपः स्तोमस्तत्पक्षिरूपस्य महाव्रतस्य पुच्छम् । तंचित्स्तोमं द्विपदास्वृक्षु स्तुवन्ति । पादद्वयेन हि मनुष्याः प्रतितिष्ठन्ति । त्रिवृदादिस्तोमानामृत्विजां च समुच्चयं विधत्ते-

सर्वेण सह स्तुवन्ति । सर्वेण ह्यात्मनाऽऽत्मन्वी । सहोत्पतन्ति, इति ।

योऽयं त्रिवृदादिकः पञ्चविंशान्तः स्तोमसंघस्तेन सर्वेणापि स्तुतिं कुर्यू ऋत्विजश्च सर्वे सहैव स्तुतिं कुर्युः । यस्माल्लोके सर्वेणाऽऽत्मना कृत्स्नेनाप्यवगर्वसंघेन पक्षपुच्छादिना पतङ्ग आत्मन्यवयवी भवति न त्वेकैकेनावयवेन । तस्मादत्रापि सर्वे स्तोमाः यस्माच्च लोके सर्वे पक्षिणः सहोत्पतन्ति तस्मादत्र सर्वेऽप्यृत्विजः सहैव स्तुतिं कुर्युः । अत एव च्छन्दोगा आमनन्ति- "सर्वे सहर्त्विजो महाव्रतेन स्तुवीरन् । अध्वर्युशिरसोद्गायेत्" इत्यादिना ।

तत्र कंचिद्विशेषं विधत्ते-

एकैकामुच्छि ँ षन्ति । आत्मन्ह्यङ्गानि बद्धानि, इति ।

अध्वर्युप्रभृतयः स्वस्वस्तोत्रेण गानं कुर्वन्तः स्वकीयामन्तिमां स्तोत्रीयामुच्छिषेयुः, न तु तया स्तुतिं कुर्युः । यतो लोके कस्मिंश्चिदात्मन्मध्यशरीरे सर्वाण्यवयवान्तराणि बद्धानि भवन्त्यतोऽत्रापि मध्यशरीरस्थानीयायामेकैकस्यां स्तोत्रीयायामवशेषितायामङ्गान्तराणि तत्राऽऽ पादयितुं शक्यानि । अन्यथा निराधाराण्यङ्गानि स्युः । तां च तत्र तत्रावशिष्टां स्तोत्रीयामुद्गाता गायेत् । अत एव च्छन्दोगैराम्नायते-"एवं

कुर्युरकैकया स्तोत्रीययाऽ स्तुतयोद्गातारमभिसमेयुः" इत्यादिना । संहितायामप्यस्तुतायां गानमुद्गातुराम्नायते-"एकैकयाऽ स्तुतया समायन्ति दिग्भ्य एवान्नाद्य ँसंभरन्ति ताभिरुद्गातोद्गायनि दिग्भ्य एवान्नाद्यं संभृत्य तेज आत्मन्दधते " इति ।

अथ हर्षहेतुव्यापारविशेषान्विधत्ते-

न वा एतेन सर्वः पुरुषः (४) । यदित इतो लोमानि दतो नखान् . परिमादः क्रियन्ते । तान्येव तेन प्रत्युप्यन्ते, इति ।

इयत्पूर्वमुक्तमेकैकस्तोत्रीयोच्छेषणेन सर्वाण्यङ्गानिस्वात्मनि बद्धानि भवन्तीति । तत्रायं पुरुषो लोमानीतः प्राप्तवान् । दतो दन्तानितः प्राप्तवान् । नखानितः प्राप्तवानिति । यदेतेन लोमदन्तादिप्राप्तिमात्रेण पुरुषः सर्वो नैव भवति.। पुरुषस्य भोगसंपूर्णत्वं नास्ति । अतो भोगः परिपूर्यते । परिमादःपरितो हर्षहेतवो विनोदव्यापाराः कर्तव्याः । तैर्व्यापारैस्तान्यङ्गानि भोगपरिपूर्णानि प्रत्युप्यन्ते स्थाप्यन्ते ।

सामान्यतो व्यापारविशेषा उक्ताः । अथ विशेषाकारेणैकं विधत्ते-

औदुम्बरस्तल्पो भवति । ऊर्ग्वा अन्नमुदुम्बरः । ऊर्ज एवान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै, इति ।

आसंदी चौदुम्बरी कार्या । उदुम्बरस्यान्नरसरूपत्वात्तत्प्राप्तिर्भवति । एतच्च संहितायामप्याम्नातम्- "आसन्दीमुद्गाताऽऽरोहति साम्राज्यमेव गच्छति" इति ।

अथ तल्पे कर्तव्यं विधत्ते-

यस्य तल्पसद्यमनभिजित ँस्यात् । स देवाना ँसाम्यक्षे । तल्पसद्यमभिजयानीति तल्पमारुह्योद्गायेत् । तल्पसद्यमेवाभिजयति (५) । यस्य तल्पसद्यमभिजित ँस्यात् । स देवाना ँसाम्यक्षे । तल्पसद्यं मा पराजेषीति तल्पमारुह्योद्गायेत् । न तल्पसद्यं पराजयते, इति ।

तल्पे मञ्चके सद्यं सदनमुपवेशनं तल्पसद्यम् । यद्युदगातापूर्वं दरिद्रः स्यात्तदा राजादियोग्येतल्पे ऽवस्थानं न प्राप्तं तादृशमुद्गाता यज्ञभूमौ देवानां समक्षे देशेऽवस्थाय तल्पेत्यादिमन्त्रं गायेत् । तस्यायमर्थः ।

धनिको भूत्वा तल्पेऽवस्थानं सर्वदा प्राप्नवानीति। स च तथैव प्राप्नोति। यद्युद्गाता पूर्वं धनिको भूत्वा तल्पावस्थानं प्राप्तवांस्तदानीमिमं मन्त्रं पठेत्। तस्य चायमर्थः। इदं तल्पावस्थानं कदाचिदपि मा पराजेष्यस्मिन्विषये मम पराजयो मा भूत्। कदाचिदपि मदीयं धनिकत्वं मा विनश्यत्विति।

अथ होतुर्दोला विधत्ते-

प्लेङ्खे शँसति। महो वै प्लेङ्खः। महस एवान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै, इति।

महस्तेजो दोलायास्तेजोहेतुत्वान्महस्त्वम्। अतस्तत्तेजसोऽन्नस्य च प्राप्तये भवति।

अथ व्यापारान्तरं विधत्ते-

देवासुराः संयत्ता आसन्। त आदित्ये व्यायच्छन्त। तं देवाः समजयन् (६)। ब्राह्मणश्च शूद्रश्च चर्मकर्ते व्यायच्छेते। दैव्यो वै वर्णो ब्राह्मणः। असुर्यः शूद्रः। इमेऽरात्सुरिमे सुभूतमक्रन्नित्यन्यतरो ब्रूयात्। इम उद्वासीकारिण इमे दुर्भूतमक्रन्नित्यन्तरः। यदेवैषाँ सुकृतं या रार्द्धिः। तदन्यतरोऽभिश्रीणाति। यदेवैषां दुष्कृतं या रार्द्धिः। तदन्यतरोऽपहन्ति। ब्राह्मणः संजयति। अमुमेवाऽऽदित्यं भ्रातृव्यस्य संविन्दन्ते (७), इति।

भवति भवित क्रियतं पुरुषो जयत्यजयञ्जयत्येकं च।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके

द्वितीयाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ।। ६ ।।

उद्वद्धन्यमानं नवैतानि सन्ततिरकवि शँ एषोऽप्रतिष्ठां प्रजापतिर्वृत्तः षट्। उद्धन्यमान शँचिष्केशोऽग्ने सपत्नानतिग्राह्या वैश्वदेवमालभन्ते पञ्चाशत्।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके

द्वितीयोऽध्यायः ।। २ ।।

देवाश्चासुराश्चायमादित्योऽस्माकमेव भूयादिति परस्परं कलहं कृतवन्तः। तत्र देवानां जयोऽभूत् । अतोऽत्रापि वेदिमध्ये ब्राह्मणो बहिः शूद्रश्चावस्थाय किंचिदार्द्रं चर्म परिमण्डलाकारं गृहीत्वा तद्विषये कलहं कुर्याताम् । तत्र देवस्वरूपो ब्राह्मणः। असुरस्वरूपः शूद्रः। तस्मिन्कलहावसर इमेऽरात्सुरिति मन्त्रं ब्राह्मणो ब्रूयात् । तस्यायमर्थः इमे यजमानाः सत्रे समृद्धिं गताः शोभनं कर्म कृतवन्त इति । शूद्रस्तु मंत्रान्तरं ब्रूयात् । तस्यायमर्थः । इमे यजमानाः कर्मव्याजेन धनहानिं कृत्वा देशमेतमुद्वासं निवासशून्यं कुर्वन्ति । तस्मादिमे दुर्व्यापारं कृतवन्त इति । एवं सत्येषा यजमानानां यत्सुकृतं परलोकहितं या चेह लोके समृद्धिस्तदुभयमन्यतरो ब्राह्मणः संपादयति । यदन्यत्किंचित्प्रमादकृतमेषां दुष्कृतं या चैषामसमृद्धिर्दारिद्र्यरूपा तदुभयमन्यतरः शूद्रो विनाशयति । निन्दाजनितेन हि क्लेशेन पापफलं सर्वमनुभूतम् । तत्र कलहं ब्राह्मणः सम्यग्जयेत । तेन भ्रातृव्यस्य संबन्धिनममुमादित्यमेते यजमानाः सम्यग्लभन्ते ।

अस्य प्रपाठकस्यानुवाकार्थसंग्रह -

आधानमन्त्रा आद्ये स्युर्नवाहानि द्वितीयके ।
गवामयनगानि स्युरतिग्राह्यास्तृतीयके ।। १ ।।
दिवाकीर्त्यानि तुर्ये स्युः पञ्चमे पशवः श्रुताः ।
महाव्रतं तु षष्ठे स्यात्प्रपाठक उदीरितः ।। २ ।।
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ।। ३ ।।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीयवेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।। ६ ।।

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ।। २ ।।

(मूलक्रमेण-अष्ट. १ अध्या. २ अनु. ६ (१६) ।

(भाष्यक्रमेण-का. १ प्रपा. २ अनु. ६ (१६) ।

अथ तृतीयप्रपाठकारम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ।। १ ।।
गवामयनमाख्यातं द्वितीये हि प्रपाठके ।
यदनुक्तं संहितायां तत्सर्वमिह वर्णितम् ।। २ ।।
तृतीय वाजपेयस्य ब्राह्मणं समुदीर्यते ।
दशानुवाकास्तेषु स्युः पुनराधानमादिमे ।
स्यात्पिण्डपितृयज्ञोऽन्ते वाजपेयस्तु मध्यतः ।। ३ ।।
यत्संहितायामाख्यातं पुनराधानमत्र तु ।
तस्योक्तस्यानुवादेन विशेषः कोऽपि वर्ण्यते ।। ४ ।।
वाजपेयस्य मन्त्रास्तु संहितायामुदीरिताः ।
मध्यवर्त्यनुवाकेषु तव्द्याख्यानमिहेर्यते ।। ५ ।।
द्वितीये वाजपेयस्य विधिस्तस्य ग्रहाः परे ।
चतुर्थे पशवः प्रोक्ताः पञ्चमे रथयोजनम् ।। ६ ।।
मर्यादाधावनं षष्ठे यूपारोहणमुत्तरे ।
अष्टमे त्वभिषेकः स्यादतिग्राह्यास्त्वनन्तरे ।। ७ ।।
नवमान्ता द्वितीयाद्या वाजपेयावबोधिनः ।
यः पिण्डपितृयज्ञोऽसौ दशमे स्पष्टमीरितः ।। ८ ।।
तृतीययस्यानुवाकार्था इत्येवं समुदीरिताः ।
वाजपेयब्राह्मणार्था मन्त्रैः सह पुरेरिताः ।
आद्यन्तावनुवाकौ तौ व्याख्यास्येते इह क्रमात् ।। ९ ।।

तत्राऽऽद्येऽनुवाके पुनराधेयगतयोराज्यभागयोर्विशेषं विधातुमादावुपाख्यायिकामाह–

दे॒वा॒सु॒राः संयत्ता आसन् । ते दे॒वा विज॒यमु॒पयन्तः । अ॒ग्नीषोमयोस्तेज॒स्विनीस्त॒नूः संन्यदधत । इ॒दमु नो

भविष्यति । यदि नो जेष्यन्तीति । तेनाग्नीषोमावपाक्रामताम् । ते देवा विजित्य । अग्नीषोमावन्वैच्छन् । तेऽग्निमन्वविन्दन्नृतुषूत्सन्नम् । तस्य विभक्तीभिस्तेजस्विनीस्तनूरवारुन्धत (१) । ते सोममन्वविन्दन् । तमघ्नन् । तस्य यथाभिज्ञाय तनूर्व्यगृह्णात । ते ग्रहा अभवन् । तद्ग्रहाणां ग्रहत्वम् । यस्यैवंविदुषो ग्रहा गृह्यन्ते । तस्य त्वेव गृहीताः, इति ।

यदा देवाश्चासुराश्च युद्धायुक्तास्तदा देवा विजयं प्राप्तुकामाः स्वकीया-स्तेजस्विनीस्तनूरग्नीषोमयोः स्थापितवन्तः । तनुशब्देन शरीरवत्प्रियभूतधनमुपलक्ष्यते । तयोर्धनस्थापयतां देवानामयमभिप्रायः । यदि कथंचिदस्मान्यदाऽसुरा जेष्यन्ति तदानीमिदमेव धनमस्माकं जीवनाय भविष्यतीति । ततः स्थापितेन तेन धनेन सह तावग्नीषोमौ पलायनमकुरुताम् । देवाः पुण्यवशेन विजयं प्राप्य सर्वत्राग्नीषोमावन्विष्य क्वचिदृतुषु वेषमाच्छाद्यावस्थितमग्निमलभन्त । ऋतूनां बलमवष्टभ्यावस्थितत्वाब्दलाद् ग्रहीतुमशक्ता देवास्तस्याग्नेरुत्कोचरूपेण चतस्रो विभक्तीर्दत्वा स्वकीयास्तनूर्धनरूपाः स्वीकृतवन्तः । ताश्च विभक्तयः सूत्रे स्पष्टमुदाहृताः-"अग्नेऽग्नेऽग्नावग्नेऽग्निनाऽग्नेऽग्निमग्ने" इति चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तीर्ददाति " इति । "समिधोऽग्न आज्यस्य वियन्तु तनूनपादग्न आज्यस्य वेतु" इत्याद्यासु प्रयाजयाज्यासु संबुद्ध्यन्ता अग्निशब्दा आम्नाताः । तेभ्यः पुरस्तात्क्रमेण संबुद्धिसप्तमीतृतीयाद्वितीयाविभक्त्यन्ता अग्निशब्दाः प्रयुक्ताः । तेन तृप्तोऽग्निस्तदीयास्तनूर्दत्तवान् । अथ ते देवाः सोममन्विष्य लब्ध्वा तं ताडयित्वा तस्य सकाशात्स्वकीयास्तनूस्तत्तल्लक्षणेन सम्यगभिज्ञाय यथायथं गृहीतवन्तः । ते च तनुसमाना द्रव्यविशेषा ऐन्द्रवायवादिग्रहा अभवन् । देवैर्गृह्यन्त इति व्युत्पत्या ग्रहनाम संपन्नम् । यो यजमानस्तादृशं महिमानं विद्वान्गृह्णाति तस्यैव ग्रहा यथाशास्त्रं गृहीता भवन्ति ।

अथ यथोक्तविभक्तिविधिं मनसि निधाय तं विधिमुन्नेतुमुपोद्-घातमाह-

नानाग्नेयं पुनराधेये कुर्यात् । यदनाग्नेयं पुनराधेये कुर्यात् व्यृद्धमेव तत् (२) । अनाग्नेयं वा एतत्क्रियते । यत्समिधस्तनूनपातमिडो बर्हिर्यजति, इति ।

यत्पुनराधेयं तस्मिन्नमाग्नेयं न कुर्यात् । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्-"सर्वमाग्नेयं भवति" इति । अनाग्नेयकरणे पुनराधेयस्य समृद्धिहेतुत्वं न स्यात् । क्रियते चात्र समिदादिषु चतुर्षु प्रयाजेष्वनाग्नेयम् । तन्मन्त्रेषु देवतान्ताराणां समिदादीनां श्रूयमाणत्वात् । सोऽयमाक्षेपरूप उपोद्घातः । अत्र प्रयाजानां चतुर्णामाग्नेयत्वसंपादनाय यथोक्तविभक्तीः कुर्यादिति विधिरुन्नेयः । प्रत्यक्षविधिश्च संहितायामाम्नातः-" विभक्तयो भवन्ति वाच विधृत्यै " इति ।

इदानीमाज्यभागयोर्विशेषं विधत्ते-

उभावाग्नेयावाज्यभागौ स्याताम्, इति ।

प्रकृतावाद्य आज्यभाग आग्नेयः । द्वितीयः सौम्यः । अत्र तु द्वितीयोऽप्याग्नेयः कर्तव्यः ।

अत्रैका परं विशेषं विधत्ते-

अनाज्यभागौ भवत इत्याहुः । यदुभावाग्नेया-वन्वञ्चाविति । अग्नये पवमानायोत्तरः स्यात् । यत्पवमानाय । तेनाऽऽज्यभागः । तेन सौम्यः, इति ।

अत्र केचिदभिज्ञा एवमाक्षिपन्ति । यद्युभावप्याज्यभागा-वन्वञ्चावव्यवहितावाग्नेयावेव कुर्यात्तदानीमेतावाज्यभागावेव न भवतः । सौम्यस्याननुष्ठितत्वात् । सौम्यो हि सोपपत्तिकः प्रकृतावेवं विहितः-"देवलोकं वाऽग्निनायजमानोऽनुपश्यति पितृलोकं सोमेनोत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमायैवेति तस्मादुत्तरः सौम्यः कर्तव्यः" इति । अस्मिन्पक्षेऽभिज्ञस्यैवमुत्तरम्- अनाग्नानेय-त्वमसौम्यत्वं चेति दोषद्वयं वारयितुं पवमानायाग्नय उत्तर आज्य भागः कर्तव्यः । तत्राग्निः प्रत्यक्षमेव श्रूयते । पवमानविशेषणेन तु केवलाग्नेयत्वदोषवारणादाज्यभागत्वं सिध्यति । तावता सौम्यत्वमुपचरणीयम् "अग्न आयूँषि पवसे" इत्यस्यां पुरोनुवाक्यायां कृतायामग्नये पवमानायायमुत्तर आज्यभागः स्यादिति तात्पर्यार्थः ।

प्रथमस्याऽऽज्यभागस्य प्राकृतीं पुरोनुवाक्यां बाधितुमन्यां विधत्ते-

बुधन्वत्याग्नेयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या भवति । (३) । यथा सुप्तं बोधयति । तादृगेव तत्, इति ।

बुधिधातुर्यस्यामृच्यस्ति सेयं बुधन्वन्ती । तस्यां स्थिमाणायां यथा लोके सुप्तं पुरुषं बोधयति तादृशमेव तद्भवति। अत्र सूत्रम्-"अग्नि स्तोमेन बोधयत्याग्नेयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या भवत्यग्न आयूँषि पवस इति सौम्यस्व " इति ।

पत्नीसंयाजमन्त्रेषु विशेषं विधत्ते-

अग्निन्यंक्ताः पत्नीसंयाजानामृचः स्युः । तेनाऽऽग्नेय सर्वं भवति, इति ।

अग्निपदेन युक्ता अग्निन्यक्ताः । "आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृष्णियम्" इत्येषा प्रथमस्य पत्नीसंयाजस्य पुरोनुवाक्या । तत्र सोमाग्नेऽग्नियुक्तत्वम् । यथा समिदादिप्रयाजेष्वग्निशब्दवत् विभक्तिप्रयोगेणाऽऽग्नेयत्वमेवं पत्नीसंयाजानामप्याग्नेयत्वं संपद्यते ।

अत्र चोद्यवादिनामाक्षेपं दर्शयति-

एकधा तेजस्विनीं देवतामुपैती त्याहुः । सैनमीश्वरा प्रदह इति, इति ।

तेजोधिकां देवतां वः पुमानेकधोपैति नैरन्तर्येण सेवते सा देवता तमेनं प्रदग्धुं समर्था भवति । तस्मात्पूर्वोक्तमग्निन्यक्तत्वं न कार्यमित्याक्षेपः । तस्योत्तरं दर्शयति-

नेति ब्रूयात् । प्रजननं वा अग्निः । प्रजननमेवोपैतीति, इति ।

नास्ति प्रदाह इत्येवमुत्तरं ब्रूयात । अग्नेर्विरोधिदाहकत्वेऽपि स्वकीयसेवकं प्रति प्रजननेनानुग्राहकत्वान्निरन्तरमग्निं सेवमानः प्रजोत्पत्तिपदं प्राप्नोतीति ।

अत्र चोदकप्राप्तान्संभारानाधानमन्त्रांश्च पूर्वपक्षरूपेण निराचष्टे-

कृतयजुः संभृतसंभार इत्याहुः (४) । न संभृत्याः संभाराः । न यजुः कार्यमिति, इति ।

यजुः शब्देन धर्मः शिर इत्याद्या आधानमन्त्रा विवक्षिताः । संभारशब्देन सिकतादिसप्तमृद्विशेषा अश्वत्थोदुम्बरादिसप्तवानस्पत्यविशेषाश्च विवक्षिताः। प्रथमाधाने यजुषामुच्चरितत्वात्संभाराणां च संपादितत्वादस्यापि पुनराधेयस्याऽऽधानादत्यन्तभेदाभावेन यजुःसंभारयोः सिद्धत्वात्तदुभयं पुनर्न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमाह-

अथो खलु । संभृत्या एव संभाराः । कार्यं यजुः । पुनरोधस्य समृद्ध्यै, इति ।

अथोशब्देन पूर्वपक्षो निवर्तते । यद्यप्ययमर्थः संहितायामुक्तस्तथाऽप्यस्यानुवाकस्य तच्छेषत्वद्योतनाय पुनरनुवादः ।

अन्यं विशेषं विधत्ते-

तेनौपा ँशु प्रचरति । एष्यं इव वा एषः । यत्पुनराधेयः । यथौपा ँशु नष्टमिच्छति (५)। तादृगेव तत्, इति ।

तेन पुनराधेयेनाव्यक्तशब्दं यथा भवति तथाऽनुतिष्ठेत्। तत्रायं हेतुः । योऽयं पुनराधेयः स एव पुनरन्वेषणीय इव भवति । आधानेन संपादितस्याग्नेरुद्वासनेन विनाशे सति पुनः संपादनाय प्रवृत्तत्वात् । अत एव पुनराधेयविधिरेवमाम्नातः-"उद्वास्य पुनरादधीत" इति । अत्रान्वेषणे दृष्टान्तः । यथा लोके स्वगृहे चौरैरपहृतं नष्टं वस्तु चौरगृहेऽन्विच्छन्पुरुषो हस्तपादादि शब्दो यथा नोतिष्ठेत् तथैवान्विच्छति तादृगेव तद् द्रष्टव्यम् ।

विशेषान्तरं विधत्ते-

उच्चैः स्विष्टकृतमुत्सृजति । यथा नष्टं वित्वा प्राहायमिति । तादृगेव तत्, इति ।

स्विष्टकृद्विषयं मन्त्रमुच्चैरुच्चारयेत् । यथा लोके नष्टं वस्तु प्रच्छन्नवेषणान्विष्य कथंचित्तल्लब्ध्वा सर्वेषामग्रे मदीयोऽयं पदार्थ

इत्येवं प्रकाशयति तद्वदेव तत् । तदेतत्सूत्रकार आह-"साभिषेनीप्रभृत्युपांशु यजत्योत्तमादनूयाजादुच्चैः स्विष्टकृतम्" इति ।

ये पूर्वपक्षवादिनः सर्वाग्नेयत्वसिद्धान्तपक्षं दूषयन्तः स्वमतं पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्य परैर्निराकृतास्त एव वादिनः पुनरपि स्वकीयं मतं दृढीकृत्य सर्वाग्नेयत्वपक्षं दूषयन्ति तेषां मतमाह-

एकधा तैजस्विनीं देवतामुपैतीत्याहुः । सैनमीश्वरा प्रदह इति । तत्तथा नोपैति । प्रयाजानूयाजेष्वेव विभक्तीः कुर्यात् । यथापूर्वमाज्यभागौ स्याताम् । एवं पत्नीसंयाजाः । तद्वै श्वानरवत्प्रजननवत्तरमुपैतीति, इति ।

अग्नेर्दाहकत्वात्सर्वमाग्नेयं कर्म प्रदाहायैव स्यात् । तत्पुनराधेयं तथा नोपैति । सर्वमाग्नेयं न कुर्यात् । किं तु प्रयाजानूयाजेष्वेवाग्निविषयां विभक्तीः कुर्यात् । तत्र प्रयाजविभक्तय आपस्तम्बोक्ताः पूर्वं दर्शिताः अनूयाजविभक्तिद्वयं त्वाश्वलायनेनोक्तम्--"देवं बर्हिरग्ने वसुवने वसुधेयस्य वेतु देवो नाराशंसोऽग्नौ वसुधेयस्य वेतु" इति । एवमुभयत्रैवाग्निविभक्तीः कृत्वा यावाज्यभागौ ये च पत्नीसंयाजस्ते सर्वे प्रकृतिवदेवानुष्ठेया न स्वाग्नेयत्वाग्न तत्र प्रयतितव्यम् । एवं सति तत्पुनराधेयकर्माग्निविषयाविभक्ति सद्भावाद्वैश्वानरवदग्नियुक्तगत एवातिशयेन प्रजननवच्च कृतं भवतीत्येवं स्वमतदार्ढ्यं संपादितम् ।

अत्र सर्वाग्नयत्वादिनां चोद्यमुद्भावयति-

तदाहुः । व्यृद्धं वा एतत् । अनाग्नेयं वा एतत्क्रियत इति, इति ।

द्वितीयाज्यभागस्याऽऽग्नेयत्वं पत्नीसंयाजानां चाग्निन्यक्तत्वं यदि न क्रियते तदानीमेतत्पुनराधेयमनाग्नेयं स्यात् ।

एतच्च समृद्धिहीनमिति वादिनां चोद्य तस्योत्तरमाह-

नेति ब्रूयात् । अग्निं प्रथमं विभक्तीनां यजति । अग्निमुत्तमं पत्नीसंयाजानाम् । तेनाऽऽग्नेयम् । तेन समृद्धं क्रियत इति (६), इति ।

अरुन्धतैव तद्भवति संभृतसंभार इत्याहुरिच्छति पत्नीसंयाजा नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीब्राह्मणे प्रथमाष्टके
तृतीयाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ।। १ ।।

एतत्पुनराधेयमस्मदुक्तप्रकारेणाऽऽज्यभागयोः पत्नीसंयाजानां च यथा पूर्वत्वेऽपि समृद्धिहीनं न भवतीत्युत्तरं ब्रूयात् । कथमिति तदुच्यते । प्रथमं यागादौ प्रयाजगतविभक्तीनां संबन्धित्वादग्निर्यष्टव्यः । अवसाने च पत्नी संयोजेषूत्तमग्निं यजेत् । तत्र च-"अग्निर्होता गृहपतिः" इत्याग्नेयो मन्त्र आम्नातः . अत्र आद्यन्तयोराग्नेयत्वेन तन्मध्यपतितं सर्वमाग्नेयं संपद्यते । तेन पुनराधेयं समृद्धं कुरुते ।

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

बुधन्वत्तादिगुणको देवो वाच्योऽथ केवलः ।
आद्यो देवगुणत्वेन मैवं मन्त्रगुणत्वतः ।। (इति) ।

आधाने पवमानेष्टिष्वाज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते-" बुधन्वानाग्नेयः कार्यः पाक्कवान्सौम्यः" इति । तथा पुनराधेयेऽपि श्रूयते- "बुधन्वत्याग्नेयस्याऽऽ ज्यभागस्य पुरोनुवाक्या भवति" इति । अत्र निगमेषु " बुधन्वन्तमग्निमावह पावकवन्तं सोममावह" इत्येवं सगुणो देवो वक्तव्यः । कुतः । बुधन्वत्तादेर्देवगणत्वात् । तथा हि । बुधशब्दोऽस्यास्तीति बुधन्वान् । न खल्वाज्यभागस्य देवताद्वारेण विना साक्षाद् बुधशब्दत्वं संभवति । तस्मादेव गुणत्वात्सगुणो देवो वक्तव्यः । मैवम् । बुधन्वत्तादेर्मन्त्रगुणत्वात् । न ह्यत्राऽऽ ग्नेयशब्दो यागपरः । किं तु मन्त्रपरः । संभवति हि मन्त्रस्य साक्षादेव बुधशब्दप्रयोगः "अग्निँ स्तोमेन बोधय" इत्यस्मिन्मन्त्रे बुधिधातोः प्रयुक्तत्वात् । बुधन्वता विधिना चाऽऽग्नेयं मन्त्रान्तरं निवर्त्यते । न च तद्धितान्त आग्नेयपद उपसर्जनभूतो देवतावाचकोऽग्निशब्दो बुधन्वच्छब्देन विशेष्टुमर्हति । तस्मात्केवलोऽग्निशब्दो निगमे पठितव्यः ।।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।। १ ।।

अथ तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमेऽनुवाके पुनराधेयशेषोऽभिहितः । द्वितीयमारभ्य नवमान्ते षट्स्वनुवाकेषु यद्वाजपेयब्राह्मणमाम्नान्तं तस्य संहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमे प्रपाठके समाम्नातैर्मन्त्रैः सहास्माभिर्व्याख्यातत्वात्तत्रैवाक्षरार्थो द्रष्टव्यः । तात्पर्यं त्वनुवाकानामिहैवादौ संगृहीतम् ।

(इत्थं षटस्वनुवाकेषु दार्शिकयाजमानब्राह्मणशेषो वर्णितः। अथ देव सवितः प्रसुवेत्यादिषु षट्सु वाजपेयविषया आध्वर्यवमन्त्रा उच्यन्ते । तत्रास्मिन्सप्तमेऽनुवाके रथविषया मन्त्राः कथ्यन्ते । तेषां वाजपेयमन्त्राणां व्याख्यानं ब्राह्मणग्रन्थप्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयमारभ्य नवमान्तेषट्स्वनुवाकेष्वाम्नातम् । तत्र वाजपेयविधिर्ग्रहविधिः पञ्चविधिश्चाऽऽद्येषु त्रिष्वनुवाकेषु क्रमेणाऽऽम्नातः । अनयोर्वाजपेयविषययोर्मन्त्रब्राह्मणयोरत्यन्तविप्रकृष्ट-देशवर्तित्वेन बुद्धिसांनिध्याभावाच्छ्रोतृणां प्रतिपत्तिसौकर्याय पूर्वोक्तदार्शिक सौमिककाण्डवद्ब्राह्मणेन सहैव मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्र च ब्राह्मणप्रथमानुवाके वाजपेयं विधातुं प्रस्तौति-

देवा वै यथादर्शं यज्ञानाहरन्त । योऽग्निष्टोमम् । य उक्थ्यम् । योऽतिरात्रम् । ते सहैव सर्वे वाजपेयमपश्यन् । ते । अन्योन्यस्मै नातिष्ठन्त । अहमनेन यजा इति । तेऽब्रुवन् । आजिमस्य धावामेति (१) । तस्मिन्नाजिमधावन् । तं बृहस्पतिरुदजयत् । तेनायजत । स स्वाराज्यमगच्छत् । तमिन्द्रोऽब्रवीत् । मामनेन याजयेति । तेनेन्द्रमयाजयत् । सोऽग्रं देवतानां पर्यैत् । अगच्छत्स्वाराज्यम् । अतिष्ठन्तास्मै ज्यैष्ठ्याय (२), इतिः ।

देवानां मध्ये कश्चिदग्निष्टोमं ददर्श । अन्य उक्थ्यमपरोऽतिरात्रम् । ते च स्वस्वदर्शनमनतिक्रम्य तान्यज्ञानाहरन्तानुष्ठितवन्तः । ते देवाः सर्वे सहैव वाजपेयं दृष्ट्वाऽहमेव प्रथमनेन वाजपेयेन यथा इत्येवं विवदमानाः परस्परं प्रथमानुष्ठातृत्वलक्षणाय ज्यैष्ठ्याय नातिष्ठन्त ज्यैष्ठ्यं नाङ्गी चक्रुः । ततः एव समयं चक्रुरस्माकं मध्य आजिं धावनेन यः कश्चिज्जयति स इति ज्यैष्ठोऽस्त्वति । आजिर्धावनप्रदेशस्यावधिर्भूविशेषः । एवं समर्थ कृत्वा तस्मिन्वाजपेये विषये विजयायाऽऽ जिमधावन् । तत्र तं वाजपेयं प्रति धावन्बृहस्पतिरुत्कर्षेणाजयत् । इतरेभ्यः प्रतमयवधिं पस्पर्ध । ततः

प्रथमं स एव तेन वाजपेयेनेष्ट्वा स्वाराज्यमपारतन्त्र्यरूपं माहाराज्यमगच्छत् तत इन्द्रस्तं बृहस्पतिं संप्राप्य तेन वाजपेयेनेष्ट्वा देवानां मध्ये ज्येष्ठत्वं पारतन्त्र्येण स्वर्गाधिपत्यलक्षणस्वाराज्यं चागच्छत् । अस्येन्द्रस्य ज्यैष्ठ्यमितरे सर्वे देवा मात्सर्यं परित्यज्याङ्गीचक्रुः ।

य एवं विद्वान्वाजपेयेन यजते । गच्छति स्वाराज्यम् ।
अग्रँ समानानां पर्येति । तिष्ठन्तेऽस्मै ज्यैष्ठ्याय, इति ।

अधिकारविशेषविधिमुन्नयति-

स वा एष ब्राह्मणस्य चैव राजन्यस्य च यज्ञः, इति ।

स बृहस्पतिनाऽनुष्ठितः । एष इन्द्रेणानुष्ठितः देवानां मध्ये बृहस्पतिर्ब्राह्मणजात्यभिमानी, इन्द्रः क्षत्रियजात्याभिमानी, ताभ्यामेवानुष्ठितत्वान्मनुष्येष्वपि ब्राह्मणराजन्ययोरेवात्राधिकारो नतु वैश्यस्य । अत वाऽपस्तम्ब आह-"शरदि वाजपेयेन यजेत् ब्राह्मणो राजन्यो वर्द्धिकामः" इति ।

नामनिर्वचनं दर्शयति-

तं वा एतं वाजपेय इत्याहुः । वाजाप्यो वा एषः । वाजँ
ह्येतेन देवा ऐप्सन्, इति ।

वाजो देवान्नरूपः सोमः पेयो यस्मिन्यागे स वाजपेय इत्येकं निर्वचनम् । यस्मादेतेन यज्ञेन देवा वाजं फलरूपमन्नप्राप्तुमैच्छंस्तस्मादन्नरूपो वाजः पेयः प्राप्यो येन स वाजपेय इत्यपरनिर्वचनम् ।

सोमस्यैतद्यागसाधनत्वात्तदभेदेन यागं तद्वेदनं च स्तौति-

सोमो वै वाजपेयः । यो वै सोमं वाजपेयं वेद (३)।
वाज्येवैनं पीत्वा भवति । आऽस्य वाजी जायते, इति ।

एनं वाजपेयगतं सोमं फलभूतान्नाभेदोपचारेण स्तौति-

अन्नं वै वाजपेयः । य एवं वेद । अत्यन्नम् । आऽ
स्यान्नादो जायते, इति ।

यागप्रतिपादकवेदाभेदोपचारेण स्तौति-

ब्रह्म वै वाजपेयः । य एवं वेद । अति ब्रह्मणाऽन्नम् । आऽस्य ब्रह्मा जायते (४), इति ।

ब्रह्मणा वेदाध्ययनसंपादितया गुरुदक्षिणयेत्यर्थः । ब्रह्मा वेदाध्यापकः । मन्त्रोच्चारणसाधनभूतवागभेदोपचारेण स्तौति-

वाग्वै वाजस्य प्रसवः । य एव वेद । करोति वाचा वीर्यम् । एनं वाचा गच्छति । अपिवतीं वाचं वदति, इति ।

देव सवितः प्रसुवेत्यादिमन्त्ररूपा वागेव वाजस्य वाजपेयस्य प्रसव उत्पत्तिहेतुः। य एतद्वदिता स तया सभायां पाण्डित्यरूपतया वाचा वीर्यमतिशयं करोति । सभागतश्च विद्वत्संघः स्तुतिरूपया वाचा युक्तमेनमागच्छति । बहुधा प्रशंसतीत्यर्थः । पुनरपि वाजपेयवाक्यं श्रोष्यामि तदर्थं ज्ञास्याम्यनुतिष्ठामीत्येतादृशीं पुनरपीत्यपिशब्दोपेतां वाचं सर्वदा वदति । श्रद्धालुर्भवतीत्यर्थः ।

एकादशानुवाकगतानामुज्जितिमन्त्राणां पाठं विधातुं प्रस्तौति ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादेशत् । स आत्मन्वाजपेयमधत्त । तं देवा अब्रुवन् । एष वावयज्ञः । यद्वाजपेयः (५) । अप्येव नोऽत्रास्त्विति । तेभ्य एतानुज्जितीः प्रायच्छत, इति ।

प्रजापतिरितरेभ्यो देवेभ्योऽग्निष्टोत्मादीन्यज्ञान्विभज्य दत्वा वाजपेयी स्वस्मिन्नेव स्थापितवान् । देवाश्च वाजपेय एव मुख्यो यज्ञोऽतोऽस्माकमप्यत्र भागोऽस्त्वित्यब्रुवन्, स च तेभ्य उज्जितिमन्त्रान्प्रायच्छत् । विधत्ते-

ता वा एता उज्जितयो व्याख्यापयन्ते । यज्ञस्य सर्वत्वाय । देवतानामनिर्भागाय, इति ।

व्याख्यायन्ते व्याख्यापयेरन्पठनीया इत्यर्थः । तत्पाठेन यज्ञस्य सर्वत्वमवैकल्यं भवति । देवताश्च भगयुक्ता भवन्ति । तेषु मन्त्रेष्वग्निरश्विनौ । विष्णु सोम इत्येवं तद्भागभाजो देवता आम्नाताः । अयं विधिरापस्तम्बेन स्पष्टं दर्शितः-"अग्निरेकाक्षरेणेति

धावत्सूज्जिनीर्यज वाचयति" इति । उज्जतिमन्त्राणां रथधावनकाले पठनीयत्वाद्धावन-विधिसमीप एवायं विधिरुत्कृष्टव्यः ।

अस्य च विध्युत्कर्षस्य प्रसङ्गेन बुद्धिस्थं पुरुषार्थत्वेन क्रतुप्रकरणादुत्कृष्टव्यं कंचित्प्रतिग्रहनिषेधं विधित्सुः प्रस्तौति-

देवा वै ब्रह्मणश्चान्नस्य च शमलमपाध्नन् । यद्ब्रह्मणः शमलमासीत् । सा गाथा नाराशꣳस्यभवत् । यदन्नस्य । सा सुरा (६) , इति ।

ब्रह्मणो वेदस्य, शमलं मलिनभागम्, अपाध्नन्नपनीतवन्तः । नराणां राजामात्यादीनामासमन्तात्प्रशंसनं नाराशंसस्तद्विषया गीर्नाराशंसी ।

प्रतिग्रहनिषेधं विधत्ते-

तस्माद्गायतश्च मत्तस्य च न प्रतिगृह्यम् । यत्प्रतिगृह्णीयात् । शमलं प्रतिगृह्णीयात्, इति ।

यस्माल्लौकिकमनुष्यविषयगानसुरे मलरूपे तस्मात्तादृशगानपरस्य सुरापानमत्तस्य च धनं न प्रतिगृह्णीयात् ।

प्रकारान्तरेण वाजपेयं प्रशंसति-

सर्वा वा एतस्य वाचोऽवरुद्धाः । यो वाजपेययाजी । या पृथिव्यां याऽग्नौ या रथंतरे । याऽन्तरिक्षे या वायो या वामदेव्ये । या दिवि याऽऽदित्ये या बृहति । याऽप्सु यौषधीषु या वनस्पतिषु, इति ।

पृथिव्यन्तरिक्षद्युरूपं यल्लोकत्रयं तदभिमानिदेवतात्रयं रथंतरवामदेव्यबृहद्रूपमुक्तलोकाभिमानिदेवताप्रियं यत्सामत्रयमबोषधि-वनस्पतिरूपं यद्यागोपयुक्तद्रव्यत्रयं तस्य सर्वस्य संबन्धिन्यो वा वाचस्ताः सर्वा एतस्य वाजपेययाजिनोऽवरुद्धाः संपन्नाः । तत्र सामसंबन्धिन्यो वाचस्तदाश्रयभूता ऋच एव । पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वत्यते यूपयोक्षणमन्त्रः, पृथिव्यादिविषया वाचः । अग्न आयूँषीत्यादिराग्ने यातिग्राह्यमन्त्राऽग्निविषया वाक् । आ वायो भूषेति ग्रहान्तरमन्त्रो वायुविषया वाक् । तुरीयादित्यसवनं त इन्द्रियमित्याग्रहान्तरमन्त्र आदित्याविषया वाक् । आप उन्दन्त्वित्यादिरब्विषया वाक् । ओषधे

त्रायस्वैनमित्योषधिविषया वाक् । सूपस्था देवो वनस्पतिरित्यादिर्वनस्पतिविषया वाक् । एवं पृथिवी दीक्षेत्यादयो बहव उदाहार्याः । तदेवं सर्ववागवरोधाद्वाजपेयः प्रशस्तः ।

तामिमा प्रशंसामुपसंहरति–

तस्माद्वाजपेययाज्यार्त्विजीनः । सर्वा ह्यस्य वाचोऽ-वरुद्धाः (७), इति ।

आर्त्विजीनो वाजपेयं यष्टुंप्रशस्तानृत्विजोऽर्हति वाजपेयेनेष्ट्वा परार्थमार्त्विज्यं चार्हति ।

धावामेति ज्यैष्ठ्याय वेद ब्रह्मा जायते वाजपेयः सुराऽऽ र्त्विजीन एकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
तृतीयाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ।। २ ।।

अथ तृतीयाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ।

इत्थमेकेनानुवाकेन वाजपेयः विहितः । अथान्येनानुवाकेन ग्रहविशेषा विधीयन्ते, तत्रातिग्राह्यान्विधातुं प्रस्तौति –

देवा वै यदन्यैर्ग्रहैर्यज्ञस्य नावारुन्धत । तदतिग्राह्यैरति ग्राह्यावारुन्धत । तदतिग्राह्याणामतिग्राह्यत्वम्, इति ।

अन्यैरैन्द्रवायवादिग्रहैर्यत्फलं न प्राप्नुवंस्तदपि फलमतिग्राह्यसंज्ञकैर्ग्रहैरतिशयेन गृहीत्वा स्वाधीनं कृतवन्तः । इतरग्रहानतिक्रम्य दुष्प्रापं फलं गृह्यत एभिरित्यतिग्राह्याः ।

विधत्ते–

यदतिग्राह्या गृह्यन्ते । यदेवान्यैर्ग्रहैर्यज्ञस्य नावरुन्धे । तदेव तैरतिगृह्यावरुन्धे, इति ।

प्रकृतिगतानामग्नयैन्द्रसौर्यणामतिग्राह्याणां चोदकादेव प्राप्तत्वात्त-द्विधित्व भ्रान्तिव्युदासाय संख्याविशेषं विधत्ते–

पञ्च गृह्यन्ते । पाङ्क्तो यज्ञः । यावानेव यज्ञः । तमाप्त्वाऽवरुन्धे (१), इति ।

धानाः करमित्यादिब्राह्मणोदाहरणेन यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमकृद्दर्शितम् । वक्ष्यमाणैरिन्द्राय जुष्टं गृह्णामीत्येतादृशैरिन्द्रलिङ्गकैर्मन्त्रैरेव तद्ग्रहणं विधत्ते-

सर्वे ऐन्द्रा भवन्ति । एकधैव यजमान इन्द्रियं दधति, इति ।

सर्वेषामेकदेवताकत्वेनैकविधेन्द्रियधारकत्वम् ।

ग्रहान्तराणि विधत्ते-

सप्तदश प्राजापत्या ग्रहा गृह्यन्ते । सप्त दशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै, इति ।

प्रजापतेः सप्तदशत्वं यो वै सप्तदशमित्यत्रोपपादितम् ।

वक्ष्यमाणमयाविष्ठा इत्यादिकामृचं कुविदङ्गेत्यदिकां च विषयविशेषेण व्यवस्थितां विधत्ते-

एकयर्चा गृह्णाति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति, इति ।

तेषु ग्रहेषु द्रव्यद्वयं विधत्ते-

सोमग्रहाꣳश्च सुराग्राहाꣳश्च गृह्णाति । एतद्वै देवानां परममन्नम् । यत्सोमः (२) । एतन्मनुष्याणाम् । यत्सुरा । परमेणैवास्मा अन्नाद्येनावरमन्नाद्यमवरुन्धे, इति ।

मनुष्याणामधमजातीनामिति शेषः । शालिमुद्गादिकं परमान्नं यावानन्नलप्रियंग्वादिकमवरम् । यदा परमान्नसंपत्तिस्तदानींमवरान्नसंपत्तिः किमु वक्तव्या । उक्तग्रहप्रकारश्चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः "ऐन्द्रमतिग्राह्यं गृहीत्वोपचयमिगृहीतोऽसि नृषदं त्वेति पञ्चैन्द्रनतिग्राह्यान्गृह्णाति तेषां पूर्ववत्कल्पः, षोडशिनं गृहीत्वाऽयाविष्ठा जनयन्कर्वगणीति सप्तदश प्राजापत्यान्गृह्णाति तेषां षोडशिवत्कल्प,ः कुविदङ्गेत्यपरस्मिन्खरं प्रतिप्रस्थाता सप्तदशभिरुपयामैः सुराग्रहान्गृहति" इति ।

द्विविधग्रहविधिमनूद्य प्रशंसति-

सोमग्रहान्गृह्णाति । ब्रह्मणा वा एतत्तेजः । यत्सोमः ।

ब्रह्मण एव तेजसा तेजो यजमाने दधाति । सुरा ग्रहान्गृह्णाति । अन्नस्य वा एतच्छमलम् । यत्सुरा (३) । अन्नस्यैव शमलेन शमलं यजमानादप हन्ति, इति ।

ब्रह्मणो ब्राह्मणस्योचितं तेजः सोमोऽत एव तदभावे व्रात्यत्वमाम्नायते- 'यस्य पिता पितामहो वा सोमं नापिबत्स व्रात्यः' इति ।

प्रकारान्तरेण विधिद्वयं प्रशंसति-

सोमग्रहाँश्च सुराग्रहाँश्च गृह्णाति । पुमान्वै सोमः । स्त्री सुरा । तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । आत्मानमेव सोमग्रहैः स्पृणोति । जायाँ सुराग्रहैः । तस्माद्वाजपेययाज्यामुष्मिँल्लोके स्त्रियँ संभवति । वाजपेयाभिजितँ ह्यस्य (४) इति ।

स्पृणोति प्रीणयति । तस्माज्जायाभिनिदेवतायाः सुराग्रहैस्तोषितत्वा-त्स्वर्गलोके स्वापेक्षितां रम्भादिस्त्रियमनुभवति तदेतत्सामर्थ्यमस्य युक्तं वाजपेयेन संपादितत्वात् ।

वर्गद्वयस्य पूर्वोत्तरकालविशेषं स्थानविशेषं च विधत्ते-

पूर्वे सोमग्रहा गृह्यन्ते । अपरे सुराग्रहाः । पुरोक्षँ सोममग्रहान्सादयति । पश्चादक्षँ सुराग्रहान् । पापवस्यसस्य विधृत्यै, इति ।

पुरोक्षं शकटस्याधस्तादक्षस्य पुरः । पापं सुराग्रहरूपं निन्दितं कर्म, त्रस्यस वसुमत्तरं सामग्रहरूपं पुण्यं कर्म , तयोर्विधृत्यै विभागेन धारणाय । व्यतिषङ्गं विधत्ते-

एष वै यजमानः। यत्सोमः । अन्नँ सुरा । सोम ग्रहाँश्च सुराग्रहाँश्च व्यतिषजति । अन्नाद्येनैवैनं व्यतिषजति (५), इति ।

व्यतिषङ्गप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः-"व्यतिषङ्गं सोमग्रहैः सुराग्र

हान्गृह्णाति पूर्वोऽध्वर्युर्गृह्णाति जघन्यः प्रतिप्रस्थाता' इति । व्यतिषङ्गं व्यतिषज्येत्यर्थः । अध्वर्युणा प्रथमे सोमग्रहे गृहीते सति प्रतिप्रस्थाता प्रथमं सुराग्रहं गृह्णीयात् । ततो द्वितीये द्वितीयं सोऽयं व्यतिषङ्गः ।

अध्वर्योरुदद्रवणस्य विधास्यमानस्य मन्त्रमुत्पा (पपा?) द्य व्याचष्टे-

संपृचः स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्तेत्याह । अन्नं वै भद्रम् । अन्नाद्येनैवैन ँस ँसृजति, इति ।

हे सोमग्रहा यूयं संपृचः स्थ संपर्कयोग्याः स्थ । अतो मां भद्रेण श्रेयसाऽन्नेन संपृक्त संयोजयत । प्रतिप्रस्थातुरुदद्रवणस्य विधास्यमानस्य करणभूतं मन्त्रमुत्पा (पपा ?) दयितुं प्रस्तौति-

अन्नस्य वा एतच्छमलम् । यत्सुरा । पाप्मेव खलु वै शमलम् । पाप्मना वा एनमेतच्छमलेन व्यतिषजति । यत्सौमग्रहा ँश्च सुराग्रहा ँश्च व्यतिषजति, इति ।

पाप्मेव पापरूपमेव लोकवेदनिषिद्धत्वात् ।

मन्त्रमुत्पा (पपा ?) द्य व्याचष्टे-

विपृचः स्थ वि मा पाप्मना पृङ्क्तेत्याह । पाप्मनैवैन ँ शमलेन व्यावर्तयति (६) । तस्माद्वाजपेययाजी पूतो मेध्यो दक्षिण्यः, इति ।

हे सुराग्रहा यूयं स्थ विभागयोग्याः स्थ । अतो मां पाप्मना विपृङ्क्त विनियोजयत । तस्मात्पापव्यावृत्तत्वादयं शुद्धो यष्टुं दक्षिणां दातुं च योग्यः ।

अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोरुद् द्रवणं विधत्ते-

प्राङ्द्रवति सोमग्रहैः। अमुमेव तैर्लोकमभिजयति । प्रत्यङ्सुराग्रहैः । इममेव तैर्लोकमभिजयति, इति ।

तदेतदुदद्रवणमापस्तम्बः स्पष्टीचकार-"संपृचः स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्तेति प्राङध्वर्युः सोमग्रहैरुद्द्रवति । विपृचः स्थ वि मा पाप्मना

पृङ्क्तेति प्रत्यङ्प्रतिप्रस्थाता सुराग्रहैराहवनीयं न्यङ्क्ते सोमग्रहैरवतिष्ठन्ते मार्जालीयं न्यङ्क्ते सुराग्रहैः" इति ।

प्रचारं विधत्ते-

प्रतिष्ठन्ति सोमग्रहैः । यावदेव सत्यम् । तेन सूयते, इति ।

प्रतिष्ठन्ति प्रचरन्ति जुह्वतीत्यर्थः । सत्यमवश्यंभावि फलं तद्यावदस्ति तेन सर्वेणायं यजमानः सूयते प्रेर्यते कृत्स्नं फलमुद्दिश्य सोमग्रहैर्हुतवान्भवतीत्यर्थः ।

विधत्ते-

वाजसृद्भ्यः । सुराग्रहान्हरन्ति । अनृतेनैव विशꣳ सꣳ सृजति, इति ।

वाजसृतोऽन्नस्यार्जयितारो वैश्याः । तेभ्यः सुराग्रहान्सोमरहितान्दद्युः । सुरायाः शमलत्वेनानृतसदृशत्वाद्विशमधमजातिमनृतेनैव संयोजितवान्भवति ।

दक्षिणाविशेषं विधत्ते-

हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति । मधव्योऽसानीति, इति ।

मधुमाक्षिकम् । मध्वादिभोग्यद्रव्ययुक्तो भवानीत्यनेनाभिप्रायेण मधुपूर्णं सुवर्णपात्रं दद्यात् ।

तद्दानस्य कृष्णलदानसाहित्यं विधत्ते-

एकधा ब्राह्मण उपहरति । एकधैव यजमान आयुस्तेजो दधाति (७), इति ।

कृष्णलसाहित्यं चाऽऽपस्तम्बो दर्शयति-"कृष्णलं कृष्णलं वाजसृद्भ्यः प्रयच्छति तानि प्रत्यादाय ब्रह्मणे ददाति मधुष्ठीलं च सौवर्णं शतमानस्य कृतम्" इति ।

आप्नवाऽवरुन्धे सोमः शमलं यत्सुरा ह्यस्यैनं व्यतिषजति व्यावर्तयति सृजति चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
तृतीयाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ।। ३ ।।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

ग्रहावाधमतेनानुवाकेन समाप्यनुवाकान्तरेण पशून्विधातुं प्रस्तौति-

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । नाग्निष्टोमो नोक्थ्यः । न षोडशी नातिरात्रः । अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे यज्ञक्रतवोऽवरुध्यन्त इति । पशुभिरिति ब्रूयात्, इति ।

यज्ञशब्देन द्रव्यत्यागरूपाः प्रयाजादयः प्रत्येकमभिधीयन्ते । तत्समूहरूप एव फलसाधनात्मा कर्मविशेषः क्रतुः। वेदवादिनो मिलित्वा परस्परमेवं विचारयन्ति । यज्ञाश्च क्रतवश्च सर्वेऽपि वाजपयेऽन्तर्भूता इत्यस्ति प्रसिद्धिः । तत्कथमुपपद्यते । तथाहि । प्रयाजादीनां दांक्षणीयादिद्वारा तत्रान्तर्भावेऽप्यग्निष्टोमादीनामनन्तर्भावात् । तेषां ब्रह्मवादिनां मध्ये कश्चिद् बुद्धिमानेवमुत्तरं ब्रूयात् । अग्निष्टोमादिगतैराग्नेयादिसवनीयपशुभिः क्रतवोऽन्तर्भूता इति ।

पशून्विधत्ते-

आग्नेयं पशुमालभते । अग्निष्टोममेव तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्निनोक्थ्यम् । ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽतिरात्रम् (१) । मारुत्या बृहतः स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञक्रतवः । तान्पशुभिरेवावरुन्ध, इति ।

आग्नेयादयोऽग्निष्टोमादीनां व्यावर्तकाः पशवः । षोडशिनो ग्रहस्य स्तोत्रं तेन स क्रतुरुपलक्ष्यते । सारस्वती मेषी सा चातिरात्रस्य व्यावृत्तिहेतुः । मारुती वशा तयाऽनूबन्ध्यया बृहत्सामसंबन्धि स्तोत्रमवरुन्धे, तेन च स्तोत्रेण वाजपेय उपलक्ष्यते तस्य चासाधारणत्वात् । तानेतान्पशुविधीन्बौधायन उदाहरति-"आश्विनं गृहीत्वा षड्रशना आदाय यूपमभ्यैति स्वर्वन्तं यूपमुत्सृज्याथैनान्पशूनुपाकरो-त्याग्नेयमैन्द्राग्नमैन्द्रं मारुतीं वशां सप्त दश प्रजापत्यान्स्यामाने-करूपान्सरस्वतीमततः" इति । आपस्तम्बस्त्वाग्नेयादीनां चोदकप्राप्ता-नामनुवादं मत्वा मेषीमारुत्योर्विधिमुदाहरति- "पशुकाले त्रीन्क्रतुपशूनुपाकृत्य मारुतीं वशामुपाकरोति सारस्वतीं च मेषीम्" इति ।

आत्मादिप्रीतिहेतुत्वेन भूम्यादिलोकजयहेतुत्वेन तेजःप्रभृतिधारण-हेतुत्वेन व क्रतुपशून्प्रशंसति-

आत्मानमेव स्पृणोत्यग्निष्टोमेन । प्राणापानावुक्थ्यैन । वीर्यं षोडशिनः स्तोत्रेण । वाचमतिरात्रेण । प्रजां बृहतः स्तोत्रेण । इममेव लोकमभिजयत्यग्निष्टोमेन । अन्तरिक्षमुक्थ्यैन (२) । सुवर्गं लोकं षोडशिनः स्तोत्रेण । देवयानानेव पथ आरोहत्यतिरात्रेण । नाकं रोहति बृहतः स्तोत्रेण । तेज एवाऽऽत्मन्धत्त आग्नेयेन पशुना । ओजो बलमैन्द्राग्नयेन । इन्द्रियमैन्द्रेण । वाचं सारस्वत्या । उभावेव देवलोकं च मनुष्यलोकं चाभिजयति मारुत्या वशया, इति ।

अत्राग्निष्टोमेनेत्यदिशब्दैस्तन्निष्पादका आग्नेयादिपशवो विवक्षिताः । पशुविधेः प्रस्तुतत्वात् । आग्नेयेन पशुनेत्यन्तिमपर्याय (ये) विधानाच्च ।

विधत्ते-

सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते । सप्तदशः प्रजापतिः (३) । प्रजापतेराप्त्यै, इति ।

तेषु पशुषु गुणद्वयं वाक्यभेदमङ्गीकृत्य विधत्ते-

श्यामा एकरूपा भवन्ति । एवमिव हि प्रजापतिः समृद्ध्यै, इति ।

पशूनामेकरूपत्वं नामैकविधशृङ्गपुच्छादिभिर्युक्तत्वम् । प्रजापतिशब्देनात्रेत्वरस्य हिरण्यगर्भशरीराद्यभिव्यक्तेः प्रागवस्था विवक्ष्यते, सा चावस्था श्यामेव भवति . तम आसीत्तमसा गूढमिति श्रुतेः। जगद्रूपस्य नानात्वस्यानुत्पत्तेरेकरूपत्वम्, एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः । पशूनां जगदीश्वरेण साम्ये सति समृद्धिर्भवति ।

प्रकृतिभूतेऽग्नीषोमीये पशौ पर्यग्निकरणादूर्ध्वमविलम्बेना ऽऽलम्भस्य विहितत्वात्, अत्रापि चोदकपरम्परया तत्प्राप्तौ सहसाऽऽलम्भनं निषेधति-

तान्पर्यग्निकृतानुत्सृजति, इति ।

तदानीं नाऽऽलभेतेत्यर्थः ।

आलम्भस्य व्यवधाने कारणमाह-

मरुतो यज्ञमजिघाँसन्प्रजापतेः । तेभ्य एतां मारुतीं वशमालभत । तयैवैनानशमयत् इति ।

सप्तदशप्रजापतिरूपो यः प्रजापतेर्यज्ञस्तं यज्ञं मरुतः पर्यग्निकरणादूर्ध्वं हन्तुमुद्यतः । तदानीमुत्कोचरूपेण प्रजापतिर्मरुद्भ्यो वशामालभत, क्रुद्धान्मरुतस्तया वशया शमितवान् ।

प्राजापत्यानां संज्ञपनकालं विधत्ते-

मारुत्या प्रचर्य । तान्संज्ञपयेत् । मरुत एव शमयित्वा (४) एतैः प्रचरति । यज्ञस्याघाताय, इति ।

प्रचर्य मारुत्य वशाया वपां हुत्वेत्यर्थः ।

सप्तदशानां वपानां सह प्रचारं विदधाति-

एकधा वपा जुहोति । एकदेवत्या हि । एते । अथो एकधैव यजमाने वीर्यं दधति, इति ।

विधत्ते-

नैवारेण सप्तदशशरावेणैतर्हि प्रचरति । एतत्पुरोडाशा ह्येते । अथो पशूनामेव च्छिद्रमपिदधाति, इति ।

नीवारैर्निष्यन्नश्चरुनैवारः, सप्तदशसंख्याकैः शरावैर्निरुप्तः सप्तदशशरावः, तेनैव चरुणैतर्हि प्राजापत्यवपाहोमादूर्ध्वं प्रचरेत् । एष एव चरु पशुपुरोडाशस्थानीयो तेषां प्राजापत्यपशूनां त एतत्पुरोडाशा अतः प्रकृतौ यथा वपया प्रचर्य पुरोडाशेन प्रचरति तद्वदत्रापि । किंच वपोत्खेदात्पशूनां यच्छिद्रं कर्मवैकल्यं भवति तदेतेन चरुणाऽपिहितं भवति ।

सारस्वस्या मेष्याङ्गप्रचारस्य कालविशेषं विधत्ते-

सारस्वत्यात्तमया प्रचरति । वाग्वै सरस्वती ।

तस्मात्प्राणानां वागुत्तमा । अथो प्रजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । प्रजापतिर्हि वाक्, इति ।

सारस्वती यथोत्तमा चरमा भवति तथा प्रचरेत् । सप्तदशपश्वङ्गप्रचारादूर्ध्वं प्रचरेदित्यर्थः । यस्मात्सारस्वत्या उत्तमत्वं तस्माल्लोकेऽपि सस्वती रूपा वाक्प्राणापानचक्षुःश्रोत्रादीनां मध्य उत्तमा, सभामध्य विद्वदयात्यादेर्वाग्मिनः प्रागल्भ्यदर्शनात् । किंच प्रजापतेः सरस्वतीपतित्वात्तदभेदोपचारेण वाग्रूपत्वे सति सारस्वत्या समापनेन प्रजापतावेव यज्ञः समापितो भवति ।

सारस्वत्या मेष्याः किं (कं) चिद्गुणं विधत्ते-

अपन्नदती भवति । तस्मान्मनुष्याः सर्वा वाचं वदन्ति (५), इति ।

अपतितदन्तोपेता मेषी कार्या । लोकेऽप्यपतितदन्ताः पुरुषाः सर्वाक्षराणि यथोक्तस्थानप्रयत्नोपेतान्येवोच्चारयन्ति ।

अतिरात्रमन्तरिक्षमुक्थ्येन प्रजापतिः शमयित्वोत्तमया प्रचरति षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
तृतीयाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ।। ४ ।।

अथ तृतीयाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ।

तदेवं ब्राह्मणगतेनानुवाकत्रयेण वाजपेयगता विधय निरूपिताः । अथ मन्त्रव्याख्यानरूपान्ब्राह्मणानुवाकांस्तत्तन्मन्त्रैः सहैवोदाहरामः । तत्र प्रथममन्त्रस्य विनियोगं बौधायन आह-' 'दीक्षणीया निर्वप्स्यन्सावित्रं जुहोति-

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः ।
केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति नः ।।

स्वाहेति, दीक्षाहुतीर्होमन्सावित्रं जुहोति, प्रायणीया निर्वप्स्यन्सावित्रं जुहोति'' इति । हे सवितर्देव प्रेरकान्तर्यामिन्नस्मदीयं वाजपेययज्ञं प्रवर्तय, यज्ञपतिं यजमानं भगायानुष्ठानरूपायैश्वर्याय । दिवि भवो यो गन्धर्वः सवितुरनुग्रहात्केतान्पुनाति प्राणिनो विज्ञानानि शोधयति स्म सोऽस्माकं केतं वाजपेयविज्ञानं पुनातु शोधयेत् (शोधयतु)। वाचस्पतिश्च सवित्राऽनुज्ञातोऽद्यास्मिन्कर्मणि वाचमस्माभिः

पठितान्वाजपेयमन्त्रान्स्वदाति स्वदयतु यथावत्साद्यतु । अनेन मन्त्रेण होमं विधत्ते-

सावित्रं जुहोति कर्मणः कर्मण पुरस्तात्, इति ।

तदेतद्बौधायनेनैवोदाहृतम् ।

तत्तत्कर्मादौ होममुपपादयति-

कस्तद्वेदेत्याहुः। यद्वाजपेयस्य पूर्वं यदपरमिति । सवितृप्रसूत एव यथापूर्वं कर्माणि करोति, इति ।

बद्धक्रमैश्चोदकप्राप्तैः प्रत्यक्षविहितैश्चोदकस्य वाजपेयस्य यदङ्गं पूर्वभावि यश्च पश्चाद्भावि तन्मनुष्यः को वेदेति बुद्धिमन्त आहुः । सावित्रहोमे तु कृते सविता प्रेरित एव सन्क्रममनुल्लङ्घ्य कृतवान्भवति प्रतिकर्म ।

तमेतं होमं कर्तुमशक्तं प्रति पक्षान्तरं विधत्ते-

सवने सवने जुहोति । आक्रमणमेव तंत्सेतुं यजमानः कुरुते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

उक्तेन त्रयाणां सवनानामादौ होमेन स्वर्गं प्राप्तुं सेतुस्थानीयमाक्रमणं कृतवान्भवति ।

अस्य मन्त्रस्यचतुर्थपादे स्वदनस्यान्नविषयस्य वाग्विषयत्वमुपयुक्तमिति शङ्कां निराकर्तुं व्याचष्टे-

वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति न इत्याह । वाग्वै देवानां पुराऽन्नमासीत् । वाचमे वास्मा अन्नं स्वदयति (१), इति ।

स्तुत्या देवैस्तृ (वानां तृ)प्तत्वाद्वाचो देवान्नत्वम् ।

कल्पः-"रथ एव दक्षिणे श्रोण्यन्ते रथवाहन आहितो भवति तमुपसादयति-

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्त्वयाऽयं वृत्रं वध्यात् " इति ।

वार्त्रघ्नो वैरिघाती योऽमिन्द्रस्य वज्रः, हे रथैवं त्वमसि । त्वया सहकारिणा सहितोरथं यजमानो वृत्रं वैरिणं वध्यात् । रथवाहने

काष्ठविशेषे स्थापिते गमनाय सज्जीकर्तु तस्य रथस्य तस्मात्काष्ठादवरोहणं विधत्ते-

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति रथमुपावहरति विजित्यै, इति ।

कल्पः-"अथैनं धूर्गृहीतमन्तर्वेद्यभ्यावर्तयन्ति-

वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिं नाम वचसा करामहे ।

यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्म साविषत् " इति ।

दक्षिणवेदिश्रोण्यन्त रथवाहनादवरोपितं रथं सौमिकवेदिमध्ये प्रादक्षिण्येनाऽऽनयेदित्यर्थः । वाजस्य नु, अन्नस्यैव प्रसव उत्पत्तिनिमित्तं मातरमन्नस्य निर्मात्रीं महीं वेदरूपां पृथिवीमदितिं नामाखण्डनीयामेव वचसास्तुत्या करामहे कुर्मः । यस्यां पृथिव्यामिदं सर्वं भूतजातं प्रविश्यावतिष्ठते तस्यां पृथिव्यां नोऽस्माकं धर्म धारणं सविता देवः साविषदनुजानातु । अनेन मन्त्रपाठेन भूमिं तदाश्रितं जगच्च जगच्च स्वाधीनत्वेन संपादयतीत्येवं व्याचष्टे-

वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमित्याह । यच्चैवेयम् । यच्चास्यामधि । तदेवावरुन्धे । अथो तस्मिन्नेवोभयेऽभिषिच्यते, इति ।

न केवलं बलं तयोः स्वाधीनत्वं किंत्वेतस्मिन्नुभयस्मिन्भूम्यां तदाश्रिते जने च राजत्वेनाभिषिक्तो भवति ।

कल्पः-"अथाश्वान्पल्पूलयति-

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवथ वाजिनः" इति ।

पल्पूयति जले प्लावयति । शरीरं प्रक्षालयतीत्यर्थः । अप्सु मध्ये यन्मृत्युनिवारकं रोगनिवारकं च सारं वर्तते (तत्र) हे वाजिनोऽन्नवन्तोऽश्वा अपां संबन्धिनीषूत प्रशस्तिष्वमृतत्वभेषजत्व-सदृशीष्वन्यास्वपि गुणवत्वप्रशंसासु यूयं संबद्धा भवथ । विधत्ते-

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमित्यश्वान्पल्पूलयति । अप्सु वा अश्वस्य तृतीयं प्रविष्टम् । तदनुवेनन्ववप्लवते । यदप्सु

पल्पूलयति (२)। यदेवास्याप्सु प्रविष्टम्। तदेवावरुन्धे, इति।

स्नपयितुं प्रवशितोऽप्यश्वः स्वेच्छया क्रीडञ्जलस्योपरि प्लवते। तत्रेदमुत्प्रेक्षते। अप्सुयोनिर्वा अश्व इति श्रुतेरश्वजन्मकाले गर्भसंबन्धि तृतीयमंशजातं जलेऽवस्थितं भवति। यथा मनुष्यगर्भे तद्वत्। अत एव हि मनुष्या नवप्रसूताया योषितो गर्भस्थानं समाधातुं बहुभिरौषधैश्चिकित्सां कुर्वन्ति। एवं च सत्ययमप्यश्वस्तदंशजातमनुवेन्कामयमानोऽनु प्रायेणावप्लवते। यथा विनष्टद्रव्यमचिन्वन्पुरुषो जले पुनः पुनर्मज्जन्ननुतिष्ठति तद्वत्। एवं च सत्यध्वर्युः प्लावयतीति यत्तेनाप्सु प्रविष्टमश्वावयवजातं तत्सर्वं संपादितवान्भवति।

प्रकारान्तरेण प्लावनविधिं स्तौति-

बहु वा अश्वोऽमेध्यमुपगच्छति। यदप्सु पल्पूलयति। मेध्यानेवैनान्करोति, इति।

अश्वः खलु पृथिव्यां यत्र क्वाप्यशुचिप्रदेशे विपरिवर्तमानो बहुविधममेध्यमयज्ञार्हमुच्छिष्टादिकमुदगचछति, अतोऽध्वर्युः प्रक्षालनेनाश्वान्यज्ञयोग्यानेव करोति।

कल्पः-"अथ दक्षिणं योग्यं युनक्ति-

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविꣳशतिः।

ते अग्रे अश्वमायुजन्ते अस्मिञ्जयमादधुः" इति।

योग्यं रथयोक्तुमर्हमश्वम्। वायुश्च मनुश्च पञ्चविंशतिसंख्याका गन्धर्वाश्चेति मिलित्वा सप्तविंशतिसंख्याका ये पुरुषास्ते सर्वेऽग्रेऽस्मत्तः पूर्वं रथे संयोजितवन्तस्ते पुनः सर्वे पृष्ठसंमार्जनाद्युपचारणास्मिन्नश्वे वेगं संपादितवन्तः। वायुस्त्वामयोजयन्मनुस्त्वामयोजयदिति पृथग्वाक्यकरणं तयोर्मुख्यत्वज्ञापनार्थम्। अहं युनज्मीत्यभिप्रायः। अहं युनज्मीति। पाठं परित्यज्य वायुर्वा त्वेति पाठस्याभिप्रायमाह-

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेत्याह। एता वा एतं देवता अग्रे अश्वमयुञ्जन्। ताभिरेवैनान्युनक्ति। सवस्यो ज्जित्यै, इति।

योजयितॄणां देवानांमनुग्रहाद्यज्ञस्योत्कर्षेण जयो भवति।

विधत्ते-

यजुषा युनक्ति व्यावृत्त्यै (३), इति ।

अनुप् छन्दस्तादृग्रूपोऽपि वायुर्वा त्वेति मन्त्रो यजुर्वेदपठित्वाद्यजुरित्युपचर्यते । लौकिके रथे मन्त्रमन्तरेणाश्वयोजनादत्र समन्त्रकत्वेन व्यावृत्तिर्भवति ।

कल्पः-"अथास्य पृष्ठं मर्मृज्यते-

अपांनपादाशुहेमन्य ऊर्मिः ककुद्मान्प्रतूर्तिर्वाजसातमस्तेनायं वाजं सेत्' इति ।

मर्मृज्यते पुनः पुनः संमार्ष्टि । हेऽपांनपात्प्लवनकाले जलस्य कालुष्याभापादनादविनाशयितराशुहेमंस्तीव्रगन्तस्तादृश हेऽश्व जल य ऊर्मिः ककुद्मान्ककुदिवोन्नतः प्रतूर्तिर्निमज्जनन प्रसक्तस्योपद्रवस्य प्रकर्षेण हिंसको वाजसातमः सस्योपकारित्वेनातिशेयनान्नप्रदस्तेन त (त्व) त्पृष्ठलग्नेनोर्मिणाऽस्माकं वाजमन्नं सेत्साधय । विधत्त-

अपानपादाशुहेमन्निति संमार्ष्टि । मेध्यानेवैनान्करोति । अथो स्तौत्येवैनानाजि ँसरिष्यतः, इति ।

पृष्ठसंमार्जनेन शोधितत्वाद्यागयोग्यत्वम् । किंच धावनार्थायाः सप्तदशशरपातपरिमिताया भूमेरवधिराजिस्तं प्रति सरिष्यन्ति गमिष्यन्ति तान्गमिष्यतोऽश्वान्पृष्ठसंमार्जनरूपणोपलालनेनस्तौत्येव प्रोत्साहयत्येव ।

कल्पः-"अथ रथमभिप्रैति-

विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि, इति ।

तदेतद्यजमानकर्म । तथाचाऽऽपस्तम्ब-"विष्णोः क्रमऽसीति रथं यजमानोऽभ्यैति इति । यजमानस्य मम हे प्रथम प्रक्रम त्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य जगदीश्वरस्य त्रिविक्रमावतारस्य प्रक्रमोऽसि प्रथमपदप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि । हे द्वितीयप्रक्रम त्वं क्रान्तं विष्णोर्द्वितीयपदप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हे तृतीयप्रक्रम त्वं विक्रान्तं विष्णोः पराक्रमेण जितं त्रिविष्टपमसि । विधत्ते-

विष्णुक्रमान्क्रमते । विष्णुरिव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति, इति ।

कल्पः-"अथ रथस्य पक्षसी संमृशत्यङ्कौ न्यङ्कावभितो रथं यौ" इति । पक्षसी पार्श्वौ ।

पाठस्तु-अङ्कौ न्यङ्कवभितो रथं यौ ध्वान्तं वाताग्रमनुसंचरन्तौ दूरे हेतिरिन्द्रियावान्पतत्री ते नोऽग्नयः पप्रयः पारयन्तु" इति ।

रथमभितो यावङ्कौ लक्षणभूतौ पार्श्वविशषौ, न्यङ्कौ नितरां लक्षणभूतौ चक्रविशेषौ । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह-"अङ्कौ न्यङ्काविति रथचक्रे अभिमृशति पक्षसी वा" इति । ध्वान्तं ध्वन्युपेतं वाताग्रं वायोरपि पुरोदेशं शीघ्रतया वायुमप्यतिलङ्घ्यानुक्रमेण संचरन्तौ तादृग्भ्यामुभाभ्यामग्नयो नोऽस्मान्पारयन्तु धावनावधिं पारयन्तु । क्रीदृशा अग्नयः पप्रयोऽपेक्षितमर्थं पूरयितारः । येऽग्नयो दूरे हेतिरित्यादिनामोपेतास्ते । एतन्मन्त्रगतमग्निपदं रथावस्थितदेवतापरत्वेन व्याचष्टे ।

वैश्वदेवौ वै रथः । अङ्कौ न्यङ्कावभितो रथं यावित्याह ।
या एव देवता रथे प्रविष्टाः । ताभ्य एव नमस्करोति ।
आत्मनोऽनार्त्यै इति ।

दूरे हेतिरित्यादिनामका अग्नयोऽत्र विश्वेदेवाः । तद्वाहनरूपोऽयं रथः । पारयन्त्विति प्रार्थनैव नमस्कारस्तेन नमस्कारेण तदीयं रथमारूढस्यापि स्वस्याऽऽर्तिर्न भवति ।

वेदनं प्रशंसति-

अशमरथं भावुकोऽस्य रथो भवति । य एवं वेद (४) ,
इति ।

स्वदयति पल्पूलयति व्यावृत्या अनार्त्यै द्वे च ।

शमयुक्तो रथः शमरथो मन्दगतिः । अशमरथः शीघ्रगती रथः । तच्छीलोऽस्य वेदितूं रथो भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

देव होमोऽत्र कर्माऽऽदाविन्द्रस्य रथमाहरेत् ।
वाजस्य वेदिमध्ये तमभ्यावर्ययते रथम् ।।
अप्स्वश्वान्प्लावयेद्वायुर्युनक्ति तुरगं रथे ।
अपां तदश्वपृष्ठानि मार्ष्टि विष्णो रथं व्रजेत् ।।
अङ्कौ रथे मृशेत्पक्षावष्टौ मन्त्रा इहोदिताः ।। इति ।
अथ मीमांसा । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थीत्यसौ गुणः ।
नाम वा गुणता तन्त्रयोगाद्गुणफलद्वये ।।
साधारणयजेः कर्मकरणत्वेन तन्त्रता ।
त्रिकद्वयं विरुद्धं स्यात्तन्त्रतायां फलं प्रति ।।
उपादेयविधेयत्वगुणत्वाख्यत्रिकं यजेः ।
उद्देश्यानूक्तिमुख्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रतिं ।।
त्यक्त्वा तन्त्रं तदावृत्तौ वाक्यं भिद्येत तेन सः ।
वाजपेयेति शब्दोऽपि कर्मनामाग्निहोत्रवत् ।। (इति) ।

वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो विधीयते । अन्नवाची वाजशब्दः । तच्चान्नं पेयं सुराद्रव्यम् । तच्चात्र गुणः । सुराग्रहाणामनुष्ठेयत्वात् ननु गुणत्वे वाजपेयगुणवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं मत्वर्थलक्षणा प्रसज्यते । मैवम् । सकृदुच्चरितस्य यजेतेत्याख्यातस्य वाजपेयगुणे स्वाराज्यफले च तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकाराद्वाजपेयद्रव्येण स्वाराज्याय यजेतेत्येवमुभयसंबन्धः । ननु गुणसंबन्धे सति वाजपेयेन गुणेन यागं कुर्यादिति यजेः कर्मकारकत्वं भवति। फलसंबन्धे तु यागेन स्वाराज्यं संपादयेदिति करणंकारकत्वम् । ततः कथमुभयसंबन्ध इति चेन्नायं दोषः । यजेः साधारणत्वेन द्विरूपत्वसंभवात् । यजेतेत्यत्र प्रकृत्या याग उक्तः प्रत्ययेन भावनोक्ता । तयोस्तु समभिव्याहारात्संबन्धमात्रं गम्यते । तच्च कर्मत्व करणत्वयोः साधारणम् । न खलु तत्र कर्मत्वस्यैव करणत्वस्यैव वा साक्षादभिधायिका काचिदसाधारणविभक्तिः श्रूयतेऽतः साधारणस्य यजेरुभाभ्यां गुणफलाभ्यां युगपत्संबन्धे सति यथोचितं संबन्धविशषः पर्यवस्यति । एवं तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकरणे वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्यादित्यस्यार्थस्य लभ्यमानत्वाद् गुणविधित्वेऽपि नास्ति मत्वर्थलक्षणा । यद्युद्भिदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात्तर्हि तान्यपि वाक्यान्यत्रोदाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः पुन-राक्षिप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः । यजेस्तन्त्रणोभयसंबन्धे सति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः स्यात् । उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चेत्येकं त्रिकम् । उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वं चेत्यपरं त्रिकम् । तत्रोद्देस्यत्वादयः स्वाराज्यफलनिष्ठाधर्मा उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनभूतयजिनिष्ठाः । फलमुद्दिश्य यजिरुपादीयत, फलमनूद्य याजिर्विधीयते । फलं प्रधानं यजिरुपसर्जनम् । फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयत्वाकारः । यजेरुपादेयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वाकारः। तावुभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ । अनुवाद्यत्वविधेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ । ज्ञातस्य कथनमनुवादः । अज्ञातस्यानुष्ठेयस्य कथनं विधिः । फलयागयोः साध्यसाधनरूपतया प्रधानत्वोपसर्जनत्वे । एवं

सति फलतत्साधनयोः स्वाराज्ययागयोः स्वभावपर्यलोचनायां फलस्योद्देशत्वादित्रिकं यागस्योपादेयत्वादित्रिकं व्यवतिष्ठते । तथा यागस्य वाजपेयद्रव्यस्य च साध्यसाधनभाव- पर्यालोचनायां यागस्योद्देश्यत्वादित्रिकं द्रव्यस्योपादेयत्वादित्रिकं पर्यवस्यति । ततो यागस्य फलद्रव्याभ्यामुभाभ्यां प्रतियोगिभ्यां युगपत्संबन्धे सति विरुद्धत्रिकद्वयमापद्येत् । ननु तर्हि माभूत्तन्त्रेणोभयसंबन्धः । पृथक्संबन्धाय यजिरावर्त्यतामिति चेन्न । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । द्रव्येण यागं कुर्यादित्येकं वाक्यम् । यागेन फलं कुर्यादित्यपरम् । तस्माद्वाजपेयशब्दो न गुणविधायकः किंतु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्याग्निहोत्र-शब्दवत्कर्मनामधेयम् । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

आहुतीस्तिस्र इत्यत्र कर्मैक्यमुत भिन्नता ।
एकत्वं सकृदाख्यानात्संख्यावृत्या प्रयाजवत् ।।
आख्यातमात्रं नो मानं संख्यया बहुकर्मता ।
आवृत्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः ।।
पशून्सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत् ।
विचारमाह पूर्वत्र क्रियात्रित्वस्फुटत्वतः ।।
बहुत्वोपेतपशुभिर्देवयोगादभिन्नता ।
रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियागता ।।
देवतासंगतस्यैव तद्धितार्थस्य पश्चिमः ।
बहुत्वसंगमो रूपसंख्ययाऽतः क्रियाभिदा ।। (इति) ।

तिस्र आहुतीर्जुहोतीति श्रूयते । तत्र जुहोतीत्येतदाख्यातं समिधो यजतीत्यादिवन्नाभ्यस्तं किंतु सकृदेवाऽऽम्नातम् । तत एकमिदं कर्म । त्रित्वसंख्या तु तस्यैव कर्मण आवृत्या नेतव्या । यथा प्रयाजेष्वेकादशत्वसंख्या पञ्चानामेव प्रयाजानामावृत्या नीता तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः । किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरपेक्षमेव कर्मैक्ये प्रमाणम्, उत पदान्तरान्विलम् । नाऽऽद्यः । वाक्यांशस्य पदमात्रस्य प्रमितिजनकत्वाभावात् । द्वितीये त्रित्वसंख्यया विशेषितेनाऽऽख्यातेन कर्मबहुत्वं गम्यते । प्रयाजानां तु पूर्वमेव संख्या वरुद्धत्वादावृत्तिमन्तरेणैकादशत्वं दुःसंपादम् । इह त्वतद्विधितः पूर्वकर्मण एकत्वसंख्यावरोधो नास्तीति वैषम्यम् । तदेतद्वृत्तिकारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते । कर्मवाचिन आहुतिशब्दस्य विशेषणेन त्रिशब्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपक्षानुत्थानात् इदं त्वत्रोदाजहार । सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत

इति । अत्र प्रजापतिर्देवता येषां पशूनां त प्राजापत्या इति तद्धितव्युत्पत्तौ बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम् । ततो द्रव्यैक्याद्देवतैक्याच्च यागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म । या तु सप्तदशेति संख्या सा पशुद्रव्यगता, नतु पूर्वोदाहृतत्रित्वसंख्येव क्रियागता । तस्मान्न कर्मभेदमापदयतीति प्राप्ते ब्रूमः । अत्र प्रजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापत्य इति तद्धितान्तं प्रातिपदिकं व्युत्पाद्य पश्चात्तद्धितान्तप्रातिपदिकार्थस्य प्रजापतिदेवता-विशिष्टपशोः कर्मत्वबहुत्वविवक्षायामुत्पन्ने इमे द्वितीयाविभक्ति-बहुवचने । तत्र प्रथमभाविन्या द्वितीयाविभक्तेरेव तावत्तद्धितोत्पत्तिवेलायामन्वयो नास्ति । कुतः पश्चाद्भाविनो बहुवचनस्यान्वयः । एवं सति प्राजापत्येत्यनेन तद्धितान्तप्रातिपदि-केनैकपशुद्रव्यकमेकदेवतोपेतं यागस्य रूपं समर्थ्यते । तादृशानां च रूपाणां बहुत्वाय बहुवचनम् । बहुत्वविशेषश्च सप्तदशेति निर्दिश्यते । तस्मादत्र संख्यया कर्मभेदः । एवं च सत्यष्टमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनामै कादशिनपशुगणविकृतित्वमुपपद्यते । पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

उपाकृतानां किं सप्तदशानां यूपबन्धने ।
क्रमो नास्त्यस्ति वा नास्ति नियामकविवर्जनात् ।।
आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानं यत्क्रमेण स एव हि ।
क्रमोऽन्यत्र प्रवृतिस्तु क्रमस्यात्र नियामिका ।। (इति) ।

वाजपेये सप्दश प्राजापत्यान्पशूनालभत इति विहितानां पशूनामुपाकरणनियोजनादयः संस्काराः कर्तव्याः। तत्रदृशे पशावुपक्रम ईदृशे च समाप्तिरिति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादैच्छिकेन क्रमेणोपाकरणरूपः प्रथमः संस्कारोऽनुष्ठितः । उपाकृतानां यूपे नियोजनं संस्कारान्तरं कर्तव्यम् । तदानीमीदृशः पशुः प्रथमं नियोक्तव्य इति क्रमनियमकारिणां श्रुत्यर्थपाठानामाभावान्नास्ति क्रमनियम इति चेन्मैवम् । उपाकरणे यः क्रमः स्वीकृतस्तस्यैव नियोजनादिसंस्कारेषु स्वीकर्तव्यत्वाच्छ्रुत्यर्थपाठ इव प्रथमप्रवृत्तिरपिक्रमं नियन्तुमर्हति । प्रवृत्या बुद्धिस्थस्य क्रमस्य त्यागकारणाभावात् । प्रावृत्तिकक्रमस्वीकार प्रथमपशावुपाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पशवन्तरेष्वनुष्ठितैः षोडशभिरेवोपाकरणपदार्थैर्व्यवधानं भवति । तच्चव्यवधानं सप्तदशेतिविधिबलादभ्यनुज्ञातम् । प्रावृत्तिकं क्रमं परित्यज्य पशवन्तराणां पूर्वनियोजनं कृत्वा पश्चात्प्रथमपशोर्यदि नियोजनं क्रियते तदा द्वात्रिंशद्भिः पदार्थैर्व्यवधानं स्यात् । तत्तु नाभ्यनुज्ञातम् । तस्मात्प्रवृत्या क्रमो नियम्यते । तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्-

वाजपेये किमेकैकपशोः सर्वसमापनम् ।
सर्वेष्वेवैकधर्मो आद्यः साहित्यसिद्धये ।।
धर्मसाहित्यमेतच्च सिद्धान्तेऽपि न हीयते ।। (इति) ।

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन्पशावुपाकरण-नियोजनादि संस्काराः सर्वे समापनीयाः । तथा सति साङ्गं प्रधानं कर्मव्यमिति प्रयोग वचनेनावगतं धर्माणां साहित्यं प्रसिध्यति । चोदकोऽपि धर्मसाहित्यं प्रापयति । प्रकृतावुपाकरणनियोजनादीनां साहित्यदर्शनात् । तस्मादत्र काण्डानुसमयो न तु पदार्थानुसमय इति प्राप्ते ब्रूमः । सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इति वचनात्पशुसा-हित्यमवगतम् । तत्र प्रबलं प्रत्यक्षेण पशूनित्यनेनैकशब्देन प्रापितत्वात् । धर्मसाहित्यं तु न प्रत्यक्षशब्देन प्रापितं किंतु प्रयोग वचनेन परिकल्प्यते यदैकस्मिन्प्रयोगे धर्मसाहित्यं न स्यात्तदा कतिपय धर्मवैकल्येन साङ्गप्रधानानुष्ठानविधिर्नोपपद्येतेत्यर्थापत्तेश्चोदकेनापि विकृतौ धर्मसाहित्यवचनमनुष्ठीयते । तदुभयं प्रत्यक्षात्पशुसाहित्यवचनाद् दुर्बलम् । तस्माद्वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीत्यनेन प्रत्यक्षवचनेनावगतं पशुसाहित्यमबाधितुं सर्वेषु पशुष्वेकैक उपाकरणादिधर्मः कर्तव्य इत्येवं पदार्थानुसमयोऽभ्युपेतव्यो न तु काण्डानुसमयः । अस्मिन्नपि पक्षे प्रयोगवचनचोदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं न विरुध्यते । एकस्मिन्नेव प्रयोगे कृत्स्नधर्माणा-मनुष्ठितत्वात् । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्--

प्राजापत्यैः पशूनां किं बाधो यद्वा समुच्चयः ।
अक्रियार्था पशूक्तिः स्याल्लिङ्गं तेनास्तु बाधनम् ।।
पशूनुद्दिश्य संख्याया देवस्य च विधौ भिदा ।
कर्मान्यत्वे ग्रहन्यायाद्रोधनाच्च समुच्चयः ।। (इति) ।

वाजपेये श्रूयते । सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इति । तैरेतैः प्राकृतपशूनामाग्नेयादीनां बाधः स्यात् । कुतः पशुत्वलिङ्गात् । नहि पशुशब्दो ग्रहशब्दवदपूर्वां विधेयक्रियां ब्रूते, येन लिङ्गत्वं हीयेतेति प्राप्ते ब्रूमः । किमत्र प्रकृतपश्वनुवादेन सप्तदशसंख्या प्रजापतिर्देवता चेति गुणद्वयं विधीयते, आहोस्विद्विशिष्टमन्यत्कर्म । नाऽऽद्यो वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु न पशुशब्दो लिङ्गम् । ततोऽत्र ग्रहन्यायो योजनीयः । किंचावरोधनमेवाऽऽम्नायते-"ब्रह्मवादिनो वदन्ति । नाग्निष्टोमो नोक्थ्यः । न षोडशी नातिरात्रः । अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे यज्ञक्रतवो ऽवरुध्यन्त इति । पशुभिरिति ब्रूयात् । आग्नेयं पशुमालभते ।

अग्निष्टोममेव तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम् । ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽतिरात्रम् । मारुत्या बृहतः स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञक्रतवः । तान्पशुभिरेवावरुन्द्धे" इति । अस्मिन्नवरोधनाम्नाये चोदकप्राप्ताग्नेयादि-पशुतद्भावस्य सिद्धवदनुवादात्समुच्चयोऽवगम्यते । एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

प्रजापत्यवसानां किं भेदस्तन्त्रमुताग्रिमः ।
पशुभेदाद्देवपाककालैक्याच्छक्तितोऽन्तिमः ।। (इति) ।

वाजपेये सप्तदशसु प्रजापतिद्देवताकेषु पशुषु तद्भेदानुसारेण वसाहोमो भिद्यत इति चेन्मैवम् । प्रजापति एव सप्तदशानां पशूनां देवता तथा पाकोऽपि सहैव क्रियते । प्रदानस्यापि पाक उपलक्षणम् । प्रदानेऽपि साहित्यमस्तिं . कालश्चैको याज्याया अर्धर्चान्तस्य तत्कालत्वेन चोदकातिदेशात् । शक्यते च सह होमः तस्मात्तन्त्रम् । तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्-

प्राजापत्येषु कुम्भ्यादेर्भेदो नो वाऽङ्गभेदतः ।
भेदो मैवमशेषाङ्गश्रपणादौ प्रभुत्वतः ।। (इति) ।

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्यपशुषु कुम्भ्यात्द्वयशूलस्य वपाश्रपण्याश्च भेदः स्यात् । कुतः । तत्तत्पश्वङ्गानां भिन्नत्वात् । मैवम् । पश्वङ्गानां बहुत्वेऽपि प्रौढकुम्भ्यादेर्दृष्टार्थश्रपणादौ प्रभुत्वात् । तस्मात्तन्त्रम् । तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्-

प्राजापत्यप्रचारः किमार्भवे शस्त्रिसोमतः ।
ऊर्ध्वं वा विकृतौ वोत परस्मात्सर्वसोमतः ।।
आर्भवे चोदकादुक्त्यासत्तिभ्यां तदनन्तरः ।
श्रुतिबाधस्तदा तस्मातृतीयो विकृतित्वतः ।।
पशवो नहि सोमस्य विकारा अविशेषतः ।
उक्तत्वात्सर्वसोमानामुपरिष्टात्प्रचर्यताम् ।। (इति) ।

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यपशुप्रचारस्य काले चतुर्धा संशयः । तत्र तावदयं प्रयोगक्रमः । तृतीयसवने प्रथममार्भवः पवमानः । ततो वैश्वदेवग्रहपर्यन्ताः शस्त्रवन्तः सोमाः । ततोऽ शस्त्रेष्ववशिष्टेसु सोमग्रहेषु प्रचीर्णेष्वग्निष्टोमसाम्न ऊर्ध्वमुक्थ्यादयः सोमविकारा इति । एवं स्थिते प्राजापत्यपशूनामर्भवकाले प्रचारः । कुतः । प्रकृतौ तस्य पशुप्रचारकालत्वेन चोदकप्राप्तेरित्याथः पक्षः । उपरिष्टात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति वचनेन सोमग्रहप्रचारादूर्ध्वः कालो विधीयते । यदि

प्रातः सवनमाध्यंदिनसवनसोमेभ्य ऊर्ध्वत्वमार्भवकालस्यास्तीति योज्येत तदा चोदकेनैव तत्कालप्राप्तेर्वचनमिदमनर्थकं स्यादतस्तृतीय सवनगतसोमानामुपरीति वक्तव्यम् । यदि तत्र सर्वसोमानामुपरीति विवक्ष्येत तदा चोदकप्राप्तः कालो विप्रकृष्यते । ततः प्रत्यासत्तये शस्त्रिणां वैश्वदेवग्रहान्तानां सोमानामुपरीति द्वितीयः पक्षः । उपरिष्टात्सो- मानामित्यविशेषप्रवृत्ता श्रुतिः कतिपयसोमोर्ध्वत्वविवक्षायां बाध्येत । तस्माच्छस्त्रवतां तद्रहितायां च सोमानामुपरिष्टादग्निष्टोमे यज्ञायज्ञीयसाम्ना संस्थिते सति तत्प्रचारः कार्यः। तस्य विकृतिकालत्वात्प्राजापत्यपशूनां च विकृतिरुपत्वादिति तृतीयः पक्षः । सोमविकाराणामेवायं कालःपशवस्तु न सोमविकारस्त- स्मादविशेषवचनानुसारेण प्राकृतानां वैकृताना च सर्वेषां सोमानामुपरिष्टात्प्राजापत्यपशुप्रचार इति राद्धान्तः । तत्रैव द्वितीय पादे चिन्तितम्-

पर्यग्निकरणे त्याग आलम्भो ब्रह्मसामनि ।
कर्मशेषनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत् ।।
किंवोत्कर्षोऽवशिष्टस्य ह्यारण्योक्तिवदादिमः ।
अदृष्टवाक्यभेदाप्तेर्द्रव्याभावेन चान्तिमः ।। (इति) ।

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान्पशून्प्रकृत्य श्रूयते-" तान्पर्यग्निकृ- तानुत्सृजति । ब्रह्मसाम्न्यालभते" इति । तेषु सप्दशसु पशुषु पर्यग्निकरणेऽनुष्ठिते सत्युत्तरकालभावी कर्मशेष उत्सर्गशब्देन निषिध्यते । अश्वमेधे पर्यग्निकृतनारण्यानुत्सृजन्तीत्यत्र कर्मशेषनिषेधस्य संप्रतिपन्नत्वादत्रापि तथात्वेन सप्तदश पशवः पर्यग्निकरणपर्यन्ताः समापनीयाः । आलंभवदिना च ब्रह्मसामकालेकर्मान्तरं विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः । कर्मान्तरंविधौ सप्तदशपशुजन्यादृष्टाद्भिन्नं किंचिददृष्टं कल्प्येत, वाक्यभेदश्च प्राप्नुयात् । किंच ब्रह्मसाम्न्यलभत इत्यत्र द्रव्यदेवतयोरश्रवणान्न कर्मान्तरविधिः संभवति । तस्मात्पर्यग्नि- करणानन्तरमेव कर्तव्यस्य सप्तदशपशूनामालम्भादिशेषस्य ब्रह्मसामकाल उत्कर्षो विधीयते । तथा सत्यर्थप्राप्तः पर्यग्निकरणानन्तरभा विकर्मशेषव्यापारोपरम उत्सर्गशब्देनानूद्यते ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
तृतीयाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ।। ५ ।।

अथ तृतीयाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ।

सप्तमे रथमन्त्रा वर्णिताः । अष्टमे रथस्य धावनमन्त्रा वर्ण्यन्ते । कल्पः- "रथमातिष्ठति-

देवस्याह "सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं जेषम्" इति ।

अतिष्ठत्यारोहेदित्यर्थः । वाजजिताऽन्नजयकारिणा बृहस्पतिनाऽनुगृहीतोऽहं वाजं जेषमन्नं जेष्यामि ।

एतन्मन्त्रगतं बृहस्पतिशब्दं ब्राह्मणजात्यभिमानिदेवपरत्वेन व्याचष्टे-

देवस्याह "सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं जेषमित्याह । सवितृ प्रसूत एव ब्रह्मणा वाजमुज्जयति, इति ।

कल्पः-"चात्वाले रथचक्रं निमित्तं ब्रह्माऽऽरोहति तमत एवानुमन्त्रयते

देवस्याह "सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं नाकं रुहेयम्" इति ।

निमित्तं निखातस्य काष्ठस्याग्रे स्थापितं वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् । पूर्वमन्त्रवद्व्याचष्टे-

देवस्याह "सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं नाकं रुहेयमित्याह । सवितृप्रसूत एव ब्रह्मणा वर्षिष्ठं नाकं रोहति, इति ।

विधत्ते-

चात्वाले रथचक्रं निमित्तं रोहति । अतो वा अङ्गिरस उत्तमाः सुवर्गं लोकमायन् । साक्षादेवयजमानः सुवर्गं लोकमैति, इति ।

अत उपरिस्थिताद्रथचक्रादुत्तमा उद्गततमाः । साक्षादेवाव्यवधानेनैव ।

विधत्ते–

आवैष्टयति । वज्रो वै रथः वज्रेणैव दिशोऽभिजयति (१), इति ।

ऊर्ध्वकाष्ठाग्रे स्थापितं ब्रह्मणा समारुढं रथचक्रं त्रिःप्रदक्षिणं पर्यावर्तयेत् । रथस्य वज्रांशत्वाद्वज्रत्वम् । तच्चान्यत्राऽऽम्नातम्–' 'स्फ्यस्तृतीयँ रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम्'' अतो भ्राम्यमाणेन वज्ररूपेण रथचक्रेणैव सर्वासां दिशां जयो भवति ।

विधत्ते–

वाजिना ँसाम गायते । अन्नं वै वाजः। अन्नमेवावरुन्धे, इति ।

वाजिनामन्नार्थिनां सबन्धि यत्साम तद्ब्रह्मा गायेत् । अन्नपदस्तु सामविशेषः शाखान्तरे द्रष्टव्यः । ब्रह्मण इदं गानमित्यापस्तम्बः स्पष्टयति– "औदुम्बर ँरथचक्रं ब्रह्माऽऽरोहति तमाह । वाजिना ँसाम गायेति तस्य चक्रं त्रिःप्रदक्षिणमावर्तयति । तत्राऽऽवर्त (स्र्यः)माने ब्रह्मा गायति " इति ।

कल्पः–"आघ्नन्ति दुन्दुभीन्संपवदन्ति वावः संप्रवदिता वाचोऽनुमन्त्रयते–

इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयित् " इति ।

यागलक्षणेन परमैश्वर्येण योगाद्यजमान इन्द्रस्तस्मादिन्द्राय हे सभ्या ब्राह्मणा आशीर्वादरूणं श्रुतां वाचं वदत । इन्द्रं यजमानं वाजं जापयत । अन्नविषये जयं प्रापयत । अयमिन्द्रो यजमानो वाजमन्नमजयिज्जयतु । सोऽयं मन्त्र आपस्तम्बेन दुन्दुभिवादने विनियुक्तः–' इन्द्राय वाचं वदतेति दुन्दुभीन्सँ ह्लादयन्ति " इति । तमेतं दन्दुभिघातं विधातुं प्रस्तौति–

वाचो वर्ष्म देवेभ्योऽपाक्रामत् । तद्वनस्पतीन्प्राविशत् । सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति । या दुन्दुभौ । तस्माद्दुन्दुभिः सर्वा वाचोऽतिवदति, इति ।

वाग्देवताया वर्ष्म नादात्मकं प्रधानशरीरं तस्य प्रदेशादयं दुन्दुभिः सर्वा मनुष्यवाचोऽतिक्रम्य ध्वनिं करोति ।

विधत्ते–

दुन्दुभीन्समाघ्नन्ति । परमा वा एषा वाक् (२) । या दुन्दुभौ । परमयैव वाचाऽरां वाचमवरुन्धे । अथो वाच एव वर्ष्म यजमानोऽवरुन्धे, इति ।

मन्त्रगतमिन्द्रियपदं वाजमजयिदित्येतच्च व्याचष्टे-

इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयिदित्याह । एष वा एतर्हीन्द्रः । यो यजते । यजमान एव वाजमुज्जयति, इति ।

कल्पः-"अथास्मा अश्वाजनिं प्रयच्छति-

अश्वाजनिवाजिनी वाजेषु वाजिनीवत्यश्वान्समत्सु वाजय" इति ।

अस्मै यजमानाय । अश्वमजति क्षिपतीत्यश्वाजनी कशा । सा च विजयेनान्नप्रदत्वाद्वाजिनी । वाजिन्यो वेगवत्योऽ श्वगतयस्ता अस्याः कशाया इति वाजिनीवती । यथोक्तगुणत्रयोपेते हे कशे वाजेष्वन्नेषु निमित्तभूतेषु सत्सु त्वमश्वान्समत्सु युद्धेषु वाजय गमय । अयं मन्त्रः स्पष्टत्वबुद्ध्योपेक्षितः । श्रीविधेयान्विधत्ते-

सप्तदश प्रव्याधानाजिं धावन्ति । सप्तदश ँस्तोत्रं भवति । सप्तदश सप्तदश दीयन्ते (३) । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै, इति ।

प्रकर्षेण बलाधिक्येन विध्यन्ते मुच्यन्ते बाणा यावत्परिमाणेषु देशविशेषेषु तावत्परिमाणा देशाः प्रव्याधास्ते च सप्तदशसंख्याकाः तेषामन्तेऽवधित्वद्योतनाय काचिदौदुम्बरी शाखा निखन्यते । तत्काष्ठयुक्तोऽवधिराजिः तत् पर्यन्तं रथारुढा धावेयुः । अस्मिन्वाजपेये सामवेदप्रसिद्धं यत्स्तोत्रंतत्सप्तदशसंख्याकावृत्तियुक्तं भवेत् । तदावृत्तिप्रकारस्त्वष्टमप्रपाठके समिधमातिष्ठेत्यस्मिननुवाके ब्राह्मणोदाहरणेन स्पष्टीकरिष्यते । दक्षिणात्वेन दातव्यानां रथादीनां गोशतान्तानां द्रव्याणां मध्य एकैकद्रव्यं सप्तदशसंख्यायुक्तं दद्यात् । तच्चाऽऽपस्तम्बो दर्शयति-"दक्षिणाकाले सप्तदशं रथान्ददाति सप्तदशानासि सप्तदशाश्वान्सप्तदश हस्तिनः सप्तदश निष्कान्सप्तदश दास्यः (सीः) सप्तदशाजाः सप्तदशाधीः सप्तदश वासांसि सप्तदश गवां शतानि" इति । यद्यपि स्तोमविशेषविधेर्देयद्रव्यसंख्याविधेश्च

नायमवसरस्तथाऽपि गन्तव्यदेशविशेषसंख्याविधिप्रसङ्गेन तदुभयं विहितम् । तथा सत्येकेनैव सप्तदशः प्रजापतित्यनेनार्थवादेन विधित्रस्यस्य स्तोतुं शक्यत्वात् ।

कल्पः-"तया यथायुक्तमश्वान्क्षिपति-

"अर्वाऽसि" इति दक्षिणं "सप्तिरसि" इति मध्यमं "वाज्यसि" इत्युत्तरम्' इति । अर्वादयोऽश्वजातिविशेषाः । तदेवाभिप्रेत्यान्यत्राऽऽम्नायते-' 'हयो देवानवहदर्वा सुरान्वाजी गन्धर्वानश्वो मनुष्यान् " इति (वामदक्षिणयोरश्वयोर्मध्य ईषाद्वयं प्रसार्य तयोर्मध्ये सप्त्याख्यजातिविशेषोपेतमश्वं युञ्जाय(ञ्जया) त् । त्रींस्तान्देवतात्रयरूपेण स्तौति-

अर्वाऽसि सप्तिरसि वाज्यसीत्याह । अग्निर्वा अर्वा । वायुः सप्तिः। आदित्यो वाजी । एताभिरेवास्मै देवताभिर्देवरथं युनि, इति ।

पूर्वं यजुषा युनक्तीत्यत्र मंत्रो विहितः ।

इदानीं रथयोगं विधत्ते-

प्रष्टिवाहिनं युनक्ति । प्रष्टिवाही वै दैवरथः । देवरथमेवास्मै युनक्ति (४), इति ।

प्रष्टिः पादत्रयोपेतो भोजनपात्रस्याऽऽधारस्तद्वदश्वैस्त्रिभिर्वहतीति प्रष्टिवाही । अत एवोपरिष्टाद्वक्ष्यते-'त्रयोऽश्वा भवन्ति रथश्चतुर्थः' इति ।

कल्पः-"अथैतानाजिसृतो विख्यापयति-

वाजिनो वाजं धावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजना

मिमीध्वमध्वनः स्कभ्नीत । काष्ठां गच्छत " इति ।

हे वाजिनोऽश्वा वाजमन्नं संपादयितुं त्वरया धावत । मरुतामनुज्ञायां सत्यामन्नं जयत । विशेषेण बहून्यपि योजनानि मिमीध्वं शीघ्रधावनेन परिमितान्यल्पानीव कुरुत । किंचाध्वनो मार्गान्स्कभ्नीत स्कम्भयत शीघ्रगत्या पीडितान्कुरुत । काष्ठामध्वसमाप्तिमाजिशिरो गच्छत । अस्मिन्मन्त्रे प्रथमभागं प्रतीकत्वेनोपादाय चतुर्थभागे काष्ठाशब्दं व्याचष्टे-

वाजिनो वाजं धावत काष्ठां गच्छतेत्याह । सुवर्गो वै

लोकः काष्ठां । सुवर्गमेव लोकं यन्ति, इति ।

दिग्विशेषं विधातुं प्रस्तौति-

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति । य आजिं धावन्ति, इति ।

विधत्ते-

प्राञ्चो धावन्ति । प्राङिव हि सुवर्गो लोकः, इति ।

प्राञ्चः पूर्वाभिमुखाः । ऐन्द्रत्वात्स्वर्गस्य प्राग्दिर्वर्तित्वम् ।

कल्पः-"अथ रथान्धावतोऽनुमन्त्रयते, वजे वाजेऽवत वाजिनो न इति चतसृभिरनुच्छन्दसम् " इति । तत्रेयमुक्त्वथमाह-

वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः, इति ।

हे वाजिनोऽश्वा वाजे वाजं तत्तदन्ननिमित्तं धनमिमित्तं च नोऽस्मानवत् । विप्रा ब्राह्मणवत्स्नानेन शुद्धा अमृता मरणरहिताः श्रमरहिता ऋतज्ञा ऋतं सत्यमस्य गतव्यदेशं जानन्तस्तादृगश्वाभिमानिनो हे देवा अस्य मध्वः पिबत, धावनात्पूर्व पश्चाच्चावघ्राप्यमाणं मधुसमानं नैवारचरुरसं पिबत । पीत्वा च मादयध्वं हृष्टा भवत । ततस्तृप्ताः सन्तो देवयानैः पथिभिराजिं प्रति यात । अथ द्वितीया-

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः, इति । तेऽश्वा अर्वन्तो गतिकुशला हवनश्रुतोऽस्मदाह्वानश्रोतारो वाजिनोऽन्नवन्तो विश्वे सर्वेऽपि हवमाह्वानमस्मद्वचनं शृण्वन्तु । अथ तृतीया-

मितद्रवः सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवः । महो ये रत्नꣳ समिथेषु । जभ्रिरे शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु, इति ।

महान्तमपि पन्थानं मितमपामिव द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः । सहस्रसाः सहस्रस्य महतोऽन्नराशेः सनितारो दातारः । मेधसाता यज्ञस्य प्रदातारः । सनिष्यवः सनिं द्रव्यदानमस्मास्विच्छन्तः । ईदृशा येऽश्वाः समियेषु संग्रामेषु महो रत्नमत्यधिकं शत्रोर्धनं जभ्रिरं जितवन्तस्ते वाजिनो नोऽस्माकं शं भवन्तु सुखकरा भवन्तु । अथ चतुर्थी-

देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकꣳ रक्षाꣳसि सनेम्यस्मद्युयवन् । अमीवाः, इति ।

देवताता देवानर्हन्तीति देवतातयः । मितद्रवः पूर्ववत् । स्वर्काः शीघ्रधावनेन सुष्ठावर्चनीयाः ते वाजिनोऽहिं वृकं रक्षांसि

सर्पवदरण्याश्ववदवाधक्रान्राक्षसाञ्जम्भयन्तः । वर्ण (वचन) व्यत्ययः । सनेमि क्षिप्रमेवामीवा रोगानस्मद्युयवन्नस्मत्तो वियोजितवन्तः । तदेवमध्यापकसंप्रदायमनुसृत्य मन्त्रचतुष्टयं विभक्तम् । बोधायनाचार्यस्तु ते नो अर्वन्त इत्यादिर्वाजिनो हवेष्वित्यन्त एक एव मन्त्र इत्यभिप्रेत्य चतुर्थी मेषस्य वाजीत्यादिकामृचं चतुष्टयेऽन्तर्भावयामास । तदीयपाठस्तु-

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आसनि । क्रतुं दधिक्रा अनुसन्तवीत्वत्पथामङ्काँस्यन्वापनीफणत्, इति ।

ग्रीवायां कक्ष आस्ये च तत्तदुचितरज्जुविशेषैर्बद्धः । सन्नेष स्य वाज्येषोऽश्वः क्षिपणिं सुरण्यति कशां त्वरयति बहुधा बद्धत्वाद्रयं भञ्जयितुमितस्ततो न गच्छति, कशायास्त्वस्याः शीघ्रं धावतीत्यर्थः । दधिक्रा धारकान्मार्गावरोधकान्पाषाणादीनप्यतिक्रमन्क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनुसन्तवीत्वत्सम्यगनुसंदधानः पथां मार्गाणामङ्कांसि लक्षणानि कुटिलानि निम्नोन्नतानि च वाज्यन्वापनीफणदनुक्रमेणोर्जित्वं समत्वं चाऽऽ पादयंस्तुरण्यतीति पूर्वत्रान्वयः ।

कल्पः-'स यद्यस्मै रथध्रवमाचक्षत्ते आग्नीध एतां जुहोत्युत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यते " इति । पाठस्तु-

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरनुवाति प्रगर्धिनः . श्येनस्येव ध्रजतो अङ्कमं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः, इति ।

उत स्मापि च द्रवतो गच्छतस्तुरण्यतस्त्वरयतः प्रगर्धिनो ऽवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतोऽस्याश्वस्याङ्कसं शृङ्गारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं परि सर्वस्मिन्नपि देहे वर्तमानमनुवाति गच्छन्तमश्वमनूत्क्षिप्तत्वेन दृश्यमानं गच्छति । कस्य किमिव । वेः पक्षिणः पर्णं न पक्ष इव । यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः पक्ष उत्क्षिप्तो गच्छन्नवलोक्यते तथा धावतोऽश्वस्यालंकाररूपं वस्त्रचामरादिकं विस्पष्टमवलोक्यते । पक्षिमात्रस्य पर्णमङ्कमस्य दृष्टान्तत्वेनाभिहितम् । शीघ्रधावने श्येनदृष्टान्त उच्यते । ध्रजता गच्छतः श्येनस्येव दधिक्राव्णो धारकपर्वताद्यतिक्रामिण ऊर्जा सहात्यन्तबलेन सह तरित्रतो भृशं तरतोऽश्वस्येति योज्यम् । आपस्तम्बस्त्वेवमाह- "वाजिनो वाजं धावतेति चतसृभिर्धावतोऽनुमन्त्रयतेऽग्निरेकाक्षरेणेति । धावत्सूज्जितीर्यजमानं वाचयति लक्षणं (?) प्राप्योदञ्च आवृत्य प्रदक्षिणमावर्तते मितद्रव इति चतसृभिः प्रत्याधावतोऽनुमन्त्रयते " इति । वाजिनो वि योजना वाजे वाजे त नो अर्वन्त इति चतस्रः । प्रधावतोऽनुमन्त्रणं विधत्ते-

चतसृभिरनुमन्त्रयते । चत्वारि च्छन्दाँसि ।

छन्दोभिरेवैनां सुवर्गं लोकं गमयति (५), इति ।

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टबिति च्छन्दसां चतुष्टयम् ।

उदङ्मुखत्वेनाऽऽवृत्तिं विधत्ते-

प्रवा एतेऽस्माल्लोकाच्च्यवते (न्ते) । य आजिं धावन्ति ।
उदञ्च आवर्तन्ते । अस्मादेव तेन लोकान्नयन्ति, इति ।

कल्पः-"रथविमोचनीयं जुहोत्या मा वाजस्य प्रसवो जगम्यात्' इति पाठस्तु-

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादा द्यावापृथिवी विश्वशंभू । आ माऽऽगन्तां पितरा मातरा चाऽऽमा सोमो अमृतत्वा यगम्यात्, इति ।

वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा प्रत्याजगम्यादागच्छतु । द्यावापृथिव्यौ च विश्वशंभू कृत्स्नस्य जगतः सुखं भावयन्तौ (न्त्यौ) मामागच्छताम् । पितरा मातराऽस्मदीयः पिता च मा प्रत्यागन्तां चिरजीवित्वाय समागच्छताम् । किंच सोमश्चामृतत्वाय मम देवत्वजन्मने मां प्रत्यागम्यादागच्छतु । अपाम सोममृता अभूमेति ह्यन्यत्र श्रुतम् । विधत्ते-

रथविमोचनीयं जुहोति प्रतिष्ठित्यै, इति ।

रथविमोकेनाश्वानामायासं परिहृत्य स्वयं प्रतिष्ठितो भवति । मन्त्रे वाजप्रसवोक्तेरभिप्रायमाह-

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादित्याह । अन्नं वै वाजः ।
अन्नमेवावरुन्धे, इति ।

इतरैः षोडशरथैर्धावद्भ्यः कृष्णलदानं विधातुं प्रस्तौति--

यथा लोकं वा एत उज्जयन्ति । य आजिं धावन्ति (६),
इति ।

ये रथान्तरवर्तिनं आजिं धावन्ति, एते यथा लोकं यथास्थानमुज्जयन्ति यस्मिन्यस्मिन्स्थाने यो यो धावत्यसावसौ तत्तत्स्थानं जयतीत्यर्थः ।

विधत्ते--

कृष्णलं कृष्णलं वाजसृद्भ्यः प्रयच्छति । यमेव ते वाजं लोकमुज्जयन्ति । तं परिक्रीयावरुन्धे, इति ।

यवत्रयपरिमितं सुवर्णं कृष्मलम् । वाजमन्नमुद्दिश्य सरन्ति धावन्तीति वाजसृतो रथान्तरवर्तिनः । अत एवाऽऽ पस्तम्ब--"यजुर्युक्तं यजमान आरोहति वाजसृत इतरान्रथान्" इति । एकैकस्मै वाजसृत एकैकं कृष्णलं दद्यात्तेन तैः संपादितमन्नं निवासस्थानं च परिक्रीय स्वाधीनं करोति ।

तान्षोडश कृष्णलान्पुनरादायैकीकृत्य ब्रह्मणे तद्दानं विधत्ते-

एकधा ब्रह्मण उपहरति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति, इति ।

चरुं विधातुं प्रस्तौति-

देवा वा ओषधीष्वाजिमयुः । ता बृहस्पतिरुदजयत् । स नीवारान्निरवृणीत । तन्नीवाराणां नीवा रत्वम्, इति ।

यथा पूर्वं प्रथमतो वाजपेययागार्थमाजिं धावतो वृहस्पतेर्जयस्तद्वदत्राप्योषधीषु सारस्वीकारायाऽऽजिप्राप्तौ बृहस्पतिर्जयं प्राप्यौषधीषु सारत्वेन नीवारानन्याभ्य ओषधीभ्यो निष्कृष्यावृणीत् निःशेषेण वृतत्वान्नीवारत्वं संपन्नम् ।

विधत्ते-

नैवारश्चरुर्भवति (७) । एतद्वै देवानां परममन्नम् । यन्नीवाराः । परमेणैवास्मा अन्नाद्येनावरमन्नाद्यमवरुन्धे, इति ।

शाल्यादिभ्योऽत्यन्तपूतत्वेन नीवाराणां देवान्नत्वम् ।

चरोः परिमाणं विधत्ते-

सप्तदशशरावो भवति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै, इति ।

चरोः सप्तदशशरवपरिमितत्वं पूर्वं तत्वचारविधौ व्याख्यातम् । चरुनिष्पादनोपयुक्तं द्रव्यविशेषं विधत्ते-

क्षीरे भवति । रुचमेवास्मिन्दधाति, इति ।

रुचं स्वादुत्वम् ।
निष्पन्ने चरौ घृतप्लावनं विधत्ते-

सर्पिष्वान्भवति मेध्यत्वाय, इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याश्वदेवानुद्दिश्यास्य मध्वः पिबत मादयध्वमित्यस्य मन्त्रस्यार्थो व्याख्यातः । चरोर्देवतां विधत्ते-

बार्हस्पत्यो वा एष देवतया (८) । यो वाजपेयेन यजते ।
बार्हस्पत्य एष चरु, इति ।

कर्तव्य इत्यध्यहारः । वाजपेययाजिनो बृहस्पतिर्देवतेति तत्रत्यचरोरपि सा देवता युक्ता ।

कल्पः-"तमेतान्यजुर्युजोऽश्वानवघ्रावयति-

वाजिनो वाजजितो वाजँ सरिष्यन्तो वाजं जेष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत " इति ।

बाजजितोऽन्नं जेतुमुद्यता वाजिनो हेऽश्वा वाजमन्नं जेतुमार्जिमुद्दिश्य सरिष्यन्तो धावनं करिष्यन्तो वाजमन्नं जष्यन्तो यूयं बृहस्पतेर्भागमिमं चरुमवजिघ्रत । कल्पः-"यजुर्युजोऽश्वान्प्रत्याधावतोऽवघ्रापयति-

वाजिनो वाजजितो वर्जँ ससृवाँसो वाजं जिगिवाँसो बृहस्पतेर्भागे निमृढ्वम्" इति ।

यजमानार्थे रथे यजुर्मन्त्रैर्योजनीया अश्वा यजुर्युजः । ससृवांसो धावनं कृतवन्तः । जिगिवांसो जयं कृतवन्तः । निमृढ्वं शुद्धा भवत । आपस्तम्बमते तु जिगिवाँस इत्यन्तो मन्त्रः । तदर्थपूरणाय बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रतेति पूर्वस्मान्मन्त्रादनुवर्तनीयम् । अवशिष्टाभागो मन्त्रान्तरं तत्र विनियोगं स एवाऽऽह-"बृहस्पतेर्भागे निमृढ्वमिति प्रप्रोथेषु च लेपान्निर्मार्ष्टि" इति । प्रप्रोथा ओष्ठाग्राणि । आजिधावनात्पुरा पश्चाच्चावघ्रापणं विधत्ते-

अश्वानसरिष्यतः ससृुषश्चावघ्रापयति । यमेव ते वाजं लोकमुज्जयन्ति । तमेवावरुन्धे, इति ।

कल्पः-"अथ रथान्विमुच्यमानाननुमन्त्रयते-

इयं वः सा सत्या संधाऽभुद्यामिन्द्रेण समधध्वम्" इति ।

हे रथा वो युष्माकमियं संघाऽऽजिधावनप्रतिज्ञा सा सत्याऽभूत् । यां प्रतिज्ञामिन्द्रेणेन्द्रानुग्रहेण समधध्वं सम्यग्धारिवन्तः । इन्द्रानुग्रहायैवेन्द्रस्य वज्रोऽसीति रथमन्त्र आम्नान्तः । कल्पः-" दुन्दुभीनवस्यतोऽनुमन्त्रयते-

अजींजिन्त वनस्पतय इन्द्रं वाजं विमुच्यध्वम्" इति ।

हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुन्दुभय इन्द्रं यागस्वामिनं वाजमन्नमुद्दिश्याजीजिपत यथा जितवान्भवति तथा जितवन्तः । तादृशा यूयं पूर्वं यत्र बद्धास्ततो विमुच्यध्वं विमुक्ता भवत । बन्धनप्रदेशस्त्वापस्तम्बेन दर्शितः- "दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां सप्तदश दुन्दुभीन्प्रबन्ध्नाति" इति । विधत्ते-

अजींजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं विमुच्यध्वमिति दुन्दुभीन्विमुञ्चति । यमेव ते वाजं लोकमिन्द्रियं दुन्दुभय उज्जयन्ति । तमेवावरुन्धे (९), इति ।

अभिर्जयति वा एषा वान्दीयन्त्यऽस्मै युनक्ति गमयति य आजिं धावन्ति भवति देवतयाऽष्टौ च ।

अत्र देवतयाऽष्टौ च ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

देवाऽऽरोहेद्रथं स्वामी ब्रह्मारोहणन्त्रणम् ।
देवेतीन्द्रा दुन्दुभीनां घोषोऽश्वाज कशाग्रहः ।।
अर्वाऽसीति विभिर्मन्त्रैर्युनक्त्यश्वत्रयं रथे ।
वाजीत्येतैर्मन्त्रयेत चतुर्भिर्घावतो रथान् ।।
मितेत्याभिश्चतसृभिस्तान्प्रत्याधावतो रथान् ।
आ मा रथविमुक्त्याख्यं जुहुयाद्वाजिनद्वयात् ।।
गतेः पुरोपरिष्ठाच्च घ्रापयेच्चरुमश्वकान् ।
बृहादिजिघ्रतेत्यन्तो द्वितीयेऽप्यनुषज्यते ।।
बृहेति मार्ष्टि घोणायामियं तु रथमन्त्रणम् ।
अजीदुन्दुमन्त्रः स्यादेकविंशतिरीरिताः ।। इति ।

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

यजुर्युक्तोऽध्वर्युभागं बाधते यमयत्युत ।

बाधः प्राकाशवन्मैवं पक्षे प्राप्तो नियम्यते ।। (इति) ।

वाजपेये श्रूयते-यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति । तत्रायमर्थः-रथशकटदासीनिष्कादीनि सप्ददश द्रव्याणि प्राकृतगवाश्वादिदक्षिणाद्रव्यबाधकान्यत्रविहितानि । तेषु च प्रतिद्रव्यं सप्तदशसंख्या विहिता । ततो रथाः सप्त दशः । तेषु मुख्यं रथं यजमानारोहणायेन्द्रस्य वज्रोऽसीत्यादिभिर्यजुर्वेदोक्तैर्मन्त्रैः सज्जी करोति सोऽयं यजुर्युक्तो रथस्तं च दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे दद्यादिति। प्रकाशावध्वर्यवे ददातीत्यत्र यथा चोदकप्राप्तस्याध्वर्यु भागस्य बाध एवमत्रापि । ननु सप्तदशद्रव्यविधाननैव प्राकृतद्रव्यबाधः सिद्धः । बाढम् । तथाऽप्यर्धिनः पादिन इत्यादिसमाख्याप्रापिता विषमविभागविशेषक्लृप्तिर्नद्रव्यान्तरमात्रेण बाधितुं शक्या । विरोधिनो विधा (ना) न्तरस्यावि धानादतश्चोदकप्राप्तेयमध्वर्योर्भागविशेषक्लृप्तिः । सा यजुर्युक्तरथरूपभागविशेषविधिना बाध्यते । तस्मादध्वर्योर्न रथान्तरभागोऽस्ति । नापि शकटदास्यादिभाग इति पूर्वः पक्षः । नैतद्युक्तम् । प्राकाशदृष्टान्तवैषम्यात् । अत्यन्तमप्राप्तौ हि प्रकाशौ तत्र विधेयौ । यजुर्युक्तरथस्तु पक्षे प्राप्तः । तथा हि सप्तदश रथान्ददातीत्युक्ते कस्य को रथ इति वीक्षायां यजमानेच्छाया निषामकत्वाद्यदाऽध्वर्यवे तं दातुमिच्छति तदा प्राप्नोति यदा नेच्छति तदा न प्राप्नोतीति पक्षे प्राप्तिः। ततो यजुर्युक्तो यो रथःसोऽध्वर्यवेऽवश्यं देय इति नियम्यतेऽतो न कस्याप्यनेन बाधः ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्-

शरावैःसप्तदशभिर्यश्चरुस्तत्र मुष्टयः ।
चत्वारः सन्ति नो वोत स्यादेकं मुष्टिसंख्ययोः ।।
तत्किमाद्यश्चोदितत्वाच्छरावापूरणान्न सः।
द्वितीयोऽस्तीति चेन्मैवं द्विलोपे बाधगौरवात् ।।
तृतीयोऽस्त्वेकलोपेऽत्र धर्मसंख्यैव लुप्यताम् ।
क्रियायोगान्न तद्धर्मः प्राथम्यात्साऽनुगृह्यताम् ।। (इति) ।

प्रकृतौ चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति मुष्टितत्संख्ये श्रुते । तथा वाजपेये विकृतिरूपः सप्तदशशरावश्चरुश्रुतः । तत्र चरौ किं मुष्टिसंख्ये द्वे अपि विद्येते किंवा द्वे अपि न विद्येते । आहोस्विदुभयोरेकमस्त्यन्यन्नास्ति ।

यदैकं तदाऽपि किं मुष्टिरेव किंवा संख्यैवेति संशयः । चोदकप्राप्तमुभयमस्तीत्याद्यः पक्षः प्राप्नोति । चतुर्भिर्मुष्टिःसप्तदशशरावपूरणसर्थस्य चरोरनिष्पत्तेः स पक्षो न युक्तः। तर्हि मुष्टिसंख्ये द्वे अपि बाध्येते इति द्वितीयः पक्षोऽस्त्विति चेन्मैवम् । एकतरबाधेनैव पूरणाभावपरिहारे सिद्धे सति द्वयोर्बाधे गौरवप्रसङ्गात् । नन्वत्रोपदिष्टेन शरावद्रव्येणातिदिष्टं मुष्टिद्रव्यं बाध्यते । तथा सप्तदशसंख्यया चतुःसंख्या बाध्यत इत्युभयबाधोऽवश्यंभावी । मैवम् । भिन्नविषयत्वेन बाधासंभवात् । शरावसप्तदशसंख्ये यागसंबद्धे, मुष्टिचतुःसंख्ये तु निर्वापसंबद्धे इति विषयभेदः। कथं तर्ह्यत्र बाधप्रसङ्गः । अन्यथाऽनुपपत्त्येति वदामः । अनुपपत्तिश्च पूरणासंभवेन दर्शिता । पूरणं चैकबाधेनाप्युपपद्यते मुष्टिबाधे यथोचितं चतुःसंख्योपेतैः कुडवादिभिः पूर्तिः स्यात् । चतुःसंख्याबाधे यथोचितमधिकसंख्योपेतैर्मुष्टिभिः पूर्तिर्भविष्यति । एवं तर्ह्येकलोप इति तृतीयः पक्षोऽस्तु । तत्र संख्या धर्मः । मुष्टिर्धर्मी । तथा सति मुष्टौ लुप्ते सति निराश्रयस्य धर्मस्यासिद्धेः संख्यालोपोऽप्यवश्यंभावी । संख्यायां तु लुप्तायां मुष्टिः शक्नोत्यवस्थातुम्, तस्मात्संख्यैव लुप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः। चतुःसंख्या तावन्न मुष्टिमात्रेऽन्वेति । कर्मकारकवाचिद्वितीयाविभक्त्यन्तस्य चतुःशब्दस्य सहकर्मकारकेण निर्वपतिधातुना सहान्वयात् । अतः संख्या न मुष्टिधर्मः। पार्ष्णिकान्वयेन तु मुष्टिविशेषणं भविष्यति । संख्यामुष्ट्योः क्रियासंबन्धे समाने सत्यपि प्रथमश्रुतत्वात्साऽनुगृह्यते चरमश्रुतत्वेन दुर्बलो मुष्टिर्बाध्यत इति राद्धान्तः।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
तृतीयाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ।। ६ ।।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

अष्टम रथधावनमुक्तं नवमे यूपारोहणमुच्यते । कल्पः-"अथ यजमानं तार्प्यं परिधापयति-

क्षत्रस्योल्वमसि, इति । क्षत्रस्य योनिरसि, इति दर्भमयं पत्नीम्" इति ।

धृताक्तं वस्त्रं तार्प्यम् । क्षत्रस्य राजस्थानीयस्य यजमानस्य गर्भत्वेनोपचर्यमाणस्योल्वमावरणमसि । उल्बवृतो गर्भ इति च्छन्दोगा आमनन्ति । हे दर्भमय पट क्षत्रस्य राजमहिषीस्थानीयस्य पत्नीशरीरस्य योनिरसि शीतनिवारणकारणमसि । तदेतत्परिधानद्वयं विधत्ते-

तार्प्यं यजमानं परिधापयति । यज्ञो वै तार्प्यम् । यज्ञेनैवैन

समर्धयति । दर्भमयं परिधापयति । पवित्रं वै दर्भाः । पुनात्येवैनम् । वाजं वा एषोऽ वरुरुत्सते । यो वाजपेयेन यजते । ओषधयः खलु वै वाजः । यद्दर्भमयं परिधापयति (१) । वाजस्यावरुद्ध्यै, इति ।

तार्प्यस्य यज्ञस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । एनं पत्नीदेहम् । वाजपेयया जिनोऽन्नावरोधकामिन ओषधिरुपदर्भमयेनान्नमवरुद्धं भवति ।

कल्पः--"अथ जायामामन्त्रयते--

जाय एहि सुवो रोहाव, इति । रोहावहि सुवः, इति-इतरा प्रत्याह । अहं नावुभयोः सुवं रोक्ष्यामि, इति यजमान " इति ।

स्पष्टार्थो मन्त्रः । एहीत्याह्वानस्य तात्पर्यमाह-

जाय एहि सुवो रोहावेत्याह । पत्निया एवैष यज्ञसयान्वारम्भोऽनवच्छित्त्यै, इति ।

आह्व न (ने) न यजमानस्य यज्ञारम्भमनु पत्न्या अपि यज्ञारम्भे सति यज्ञोऽनबच्छिन्नो भवति ।

पूर्वमन्त्रैः स्वर्गत्वेन निरूपितस्याऽऽरोहणीयस्य यूपस्य चोदकप्राप्तं परिमाणपवदितुं परिमाणान्तरं विधत्ते-

सप्तदशारत्निर्यूपो भवति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै, इति ।

चतुर्विंशत्यङ्गुलिपरिमितोऽरत्निः, सप्ददशसंख्याका अरत्नयः परिमाणं यस्य यूपस्येति विग्रहः ।

अन्यद्गुणद्वयं यूपस्य विधत्ते-

तूपरश्चतुरश्रिर्भवति, इति ।

इतरेषां यूपानामग्रे शृङ्गस्थानीयः काष्ठशेषोऽ णीयांश्चषालपतिमोकायांवशेष्यते सोऽस्य नास्तीति तूपरत्वम् । अष्टाश्रित्वमपवदितुं चतुरश्रित्वम् । चषालनामकस्य यूपकटकस्य दारुमयत्वापवादाय विधत्ते-

गौधूमं चषालम्। न वा एते व्रीहयो न यवाः । यद्गोधूमाः (२) । एतमिव हि प्रजापतिःसमृद्ध्यै । अथो अमुमेवास्मै लोकमन्नवन्तं करोति, इति ।

गौधूमं कुर्यादिति शेषः । यथाव्रीहिभ्यो यवेभ्यश्च गोधूमानां लोके प्रशस्त्वमेवमेवान्येभ्यो देवेभ्यः प्रशस्तः प्रजापतिः । किंच गोधूमसंपत्या सर्वर्गोऽन्नवान्भवति ।

यूपस्य वेष्टनं विधत्ते--

वासोभिर्वेष्टयति । एष वै यजमानः । यद्यूपः। सर्व देवत्यं वासः । सर्वाभिरेवैनं देवताभिः समर्धयति । अथो आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

वाससां संख्यामपस्तम्ब आह-"रशनाकाल सप्तदशभिर्वासोभिर्यूपं वेष्टयति " इति । वाससां सर्वदेवत्यत्वमग्नेस्तूषाध्धानमित्यदौ सौमिकदीक्षा प्रकरणे विस्पष्टम्। आक्रमणं स्वर्गारोहणं सोपानसदृशम् ।

कल्पः-"आहवनीये जुहोत्यन्वारब्ध यजमाने वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादश स्रुवाहुतीः" इति ।

पाठस्तु-वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च क्रतुश्च सुवश्च मूर्धा च व्यश्नियश्चान्त्याय मश्चान्त्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च, इति ।

वाजादयः सर्वे मम सत्त्विति शेषः । वाजोऽन्नं प्रसवस्तस्योत्पत्तिः । अपिजस्तस्यैव पुनः पुनरुत्पत्तिः । क्रतुं संकल्पो भोगादिविषयो यागो वा । सुवस्तस्यैवोत्पत्तौ हेतुरादित्यः । अथवा वाजादयश्चैत्रादिमासानां नाम विशेषाः । तदानीं सर्वे ते प्रीणन्त्विति वाक्यशेषः। चकाराः परस्परसमुच्च यार्थाः । अनुक्तकालादिदेवतासमुच्चयार्था वा । विधत्ते-

द्वादश वाजप्रसवीयानि जुहोति (३) । द्वादश मासाः संवत्सरं । संवत्सरमेव प्रीणाति । अथोसंवत्सरमेयात्मा उपदधाति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

वाजशब्दप्रसवशब्दौ येषु कर्मसु मन्त्रत्वेन श्रूयेते तानि कर्माणि वाज प्रसवीयानि । अन्नोत्पत्तिहतुत्वाद्वा वाजप्रसवीयत्वम् । न केवलमनेन होमेन संवत्सरदेवतायाः प्रीतिः किं त्वस्य यजमानस्य

स्वर्गप्राप्तये संवत्सरदेवतां निश्रेणिवदुपधानमाधारमपि करोति ।

कल्पः-"तं दशभिः कल्पै रोहत्यायुर्यज्ञेन कल्पताम्" इति । तं यूपम् । कल्पैः कल्पशब्दोपेतैः ।

पाठस्तु- आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामपानो यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पता ँश्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेनं कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम्, इति ।

आत्मा जीवः । यज्ञेन यज्ञसंबन्धिना यूपारोहणेन । आयुरादया स्वम्य प्रयोजनसमर्था भवन्तु । विधत्ते-

दशभिः कल्पैं रोहति । नव वै पुरुष प्राणाः । नाभिर्दशमी । प्राणानेव यथास्थानं कल्पयित्वा । सुवग लोकमैति । एतावद्वै पुरुषस्य स्वम् (४) । यावत्प्राणाः । यावदेवास्यास्ति । तेन सह सुवर्ग लोकमैति, इति ।

अन्यत्र सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चविति श्रुतत्वदिक्षवि च्छिद्रभिप्रायः प्राणशब्दः । अनेन कल्पमन्त्रपाठेन प्राणापानचक्षुः श्रोत्रादी-प्राणा न्स्वस्वस्थाने स्थापयित्वा तैस्तदीयस्थानैः सह स्वर्गः प्राप्तो भवति ।

कल्पः-"बाहू उद्गृह्णाति-

सुवर्देवाँ अगन्मामृता अभूम प्रजापतेः प्रजा अभूम" इति ।

उद्गृहीताभ्यां बाहुभ्यां स्वर्गप्राप्तिमभिनयता यजमानेनैतदुच्यते । वयं स्वर्गावस्थितदेवान्प्रत्यगन्म प्राप्ताः स्मः । प्राप्य चामृता दवा अभूम । अतः प्रजापतेः प्रीतिविषयाः प्रजा अस्मिन्भूलोके यज्ञानुष्ठान परा अभूम । मन्त्रस्य त्रीन्भागान्पृथग्व्याचष्टे-

सुवर्देवं अगन्मेत्याह । सुवर्गमेव लोकमैति । अमृता अभूमेत्याह । अमृतमिव हि सुवर्गो लोकः। प्रजापतेः प्रजा अभूमेत्याह । प्राजापत्यो वा अयं लोकः अस्मादेव तेन लोकान्नैति (५), इति ।

तेन तृतीयभागपाठेन भूलोकात्सव।

कल्पः-"अथ तं लोकं प्रत्यवेक्षते-

समहं प्रजया सं मया प्रजा समह ँ रायस्पोषेण सं मया रायस्पोषः, इति ।

संगतोऽस्मि संगम्यतामिति यथायोगमध्याहर्तव्यम् ।

आशीःपरत्वेन व्याचष्टे-

समहं प्रजया सं मया प्रजेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

कल्पः-"तमषमासपुटैर्घ्नन्ति-

अन्नाय त्वा, इति पुरस्तादध्वर्युः, अन्नाद्याय त्वा, इति दक्षिणतो ब्रह्मा, वाजाय त्वा, इति पश्चाद्धोता, वाजजित्यायै त्वा, इत्युत्तरत उद्गाता" इति ।

ऊषखननपांसव आसास्तानश्वत्थपत्रैः पुटीकृत्य तैरासपुटैर्यूपादवरोहन्तं यजमानं हन्युः । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह-"तमाश्वत्थैरासुपुटैरूषपुटैरुमयैर्वा वैश्याः (वश्याः) प्रतिदिशमर्पयन्ति महर्त्विजो वा दीर्घवंशेषु प्रबध्य" इति । सामान्येन प्राणिभिर्भोज्यमन्नम् । राजामात्यादिभिर्भोज्यमन्नाद्यम् । तत्राप्यपूपादिविशेषो वाजः । तस्यसर्वस्यान्नस्य संपादनं वाजजित्या । द्विविधं हननं क्रमेण विधत्ते-

आसपुटैर्घ्नन्ति । अन्नं वा इयम् । अन्नाद्येनैवैन ँ समर्धयन्ति । ऊषैर्घनन्ति । एते हि साक्षादन्नम् । यदूषाः । साक्षादेवैनमन्नाद्येन समर्धयन्ति, इति ।

ऊषाणामाधानदिसाधनत्वेन पारलौकिकान्नं प्रति साक्षात्साधनत्वम् । हनने प्रकारविशषं विधत्ते-

पुरस्तात्प्रत्यञ्चं घ्नन्ति (६) ।

पुरस्ताद्धि प्रतीचीनमन्नमद्यते, इति ।

हन्यमानस्यपुरस्तादवस्थितो हन्ता प्रत्यञ्चं स्वाभिमुखं हन्यात् । लोकेऽपि हि पुरतोऽ स्थितात्पात्रात्समादाय स्वाभिमुखं तदन्नमद्यते । एतदापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्-"मुखतोऽभिघ्नन्ति हन्तारं हन्तारमभिपर्यावर्तन (?)" इति ।

ताड्यमानप्रदेशं विधत्ते--

शीर्षतो घ्नन्ति । शीर्षतो ह्यन्नमद्यते, इति ।

चतुर्दिक्षु हननं विधत्ते-

दिग्भ्यो घ्नन्ति । दिग्भ्य एवास्मा अन्नाद्यमवरुन्धते, इति ।

कल्पः-"अत्रास्मै प्रत्यवरोहत आसन्दी निदधाति तस्यां वस्ताजिनमा स्तृणाति वस्ताजिने शतमानँ हिरण्यं दक्षिणं पादं हिरण्य उपावरोहयति-

अमृतमसि, इति । पुष्टिरसि प्रजननमसि, इति सव्यं बस्ताजिने' इति ।

. हे हिरण्य त्वं विनाशरहितमसि । नह्यग्नौ प्रक्षिप्तमपि हिरण्यं काष्ठादिवद्विनश्यति । हे बस्ताजिन त्वं पुष्टिरसि । संवत्सरे बह्वपत्योत्पादकत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य प्रजननमसीत्युच्यते । हिरण्यऽवरोहं विधातुं प्रस्तौति-

ईश्वरो वा एष पराङ्प्रदघः । यो यूपँरोहति, इति ।

यूयमारूढो यजमानः पराङ्लोकाद्विमुखः प्रदघः प्रदग्धुं स्वात्मानं विनाशयितुमीश्वरः समर्थो भवति ।अथवा प्रदघः प्रकर्षेण गन्तुमीश्वरो न पुरनावर्तते इत्यर्थः ।

विधत्ते-

हिरण्यमध्यवरोहति । अमृतं वै हिरण्यम् । अमृतँसुवर्गो लोकः । अमृत एव सुवर्गे लोके प्रतितिष्ठति, इति ।

हिरण्यस्य परिमाणं विधत्ते-

शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवन्द्रिये प्रतितिष्ठति, इति ।

मानशब्देन प्रणस्य विंशो भागोऽभिधीयत । ततः पञ्चपणपरिमित्युक्तं भवति । शतसंख्याकाः संवत्सराः पुरुषस्याऽऽयुः । दशानां ज्ञानकर्मन्द्रियाणां मध्ये चक्षुरादीन्द्रियस्यैकैकस्य दशसु नाडीषु वृत्तिभेदेन शतेन्द्रियत्वम् ।

वस्ताजिने वामपादप्रक्षेपं विधातुं प्रस्तौति-

पुष्ट्यै वा एतद्रूपम् । यदजा । त्रिः संवत्सरस्यान्यान्पशून्परिप्रजायते, इति ।

संवत्सरे सकृत्प्रसवोपेतानन्यान्गवादिपशून्परित्यज्यसंवत्सरे त्रिरपत्यानि प्रसूतेऽतोऽस्याः पुष्टिरूपत्वम् ।

विधत्ते-

बस्ताजिनमध्यवरोहति । पुष्ट्यामेव प्रजनने प्रतितिष्ठति (७), इति ।

परिधापर्यति गोधूमा जूहोति स्वं नैति प्रत्यञ्चं घ्नन्ति लोको नव च ।

अथ विनियोगसंग्रहः-

क्षत्रतार्प्य क्षत्रदार्भ्यं परिधत्तोऽव दंपती ।
जाय स्वाभ्याह्वयेद्भार्या रोहा तं प्रतीवक्ति सा ।।
अहं स्वाम्याहवाजश्च जुहुयाद् द्वादशाऽऽहुतीः ।
आयुर्दशभिरारोहेस्त्वयं बाहूद् ग्रहः सुवः ।।
सं भुवं प्रेक्षतेऽन्नाय चतुर्भिस्तु महर्त्विजः ।
दिग्भ्यो घ्नन्त्यासपुटकैरमृत्पुष्टिद्वयात्पदे ।
स्वर्णवस्तत्वचोर्दद्यात्पञ्चत्रिंशत्विहोदिताः ।। (इति) ।
अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-
तार्प्यमहतवस्त्रस्य बाधकं स्यान्न वाऽग्रिमः ।
गुह्याच्छादनकार्यैक्यादयोग्यत्वात्समुच्चयः ।। इति ।

महाव्रते श्रूयते-तार्प्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नीति । प्रकृतावहतं वासः परिधत इति । घृताक्तं वस्त्रं तार्प्यमित्युच्यते । ताभ्यां तार्प्यदर्भमयाभ्यां दंपत्योरहतं वस्त्रं बाध्यते । कुतः । परिधत्ते इत्यनेन प्रकृतिलिङ्गेन गुह्याच्छादनलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वावगमात् । मैवम् । तार्प्यद्धर्ममययोर्मुखमाच्छादयितुमयोग्यत्वात् । परिधानं त्वत्रोपरितनं प्रावरणम् । तत्कार्यभेदा त्समुच्चयः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

भवेत्सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपकः ।
उन्मानं द्रव्यगं वाजपेयस्याङ्गं पशोरुत ।।
आनन्तर्यात्प्रकरणात्कर्माङ्गं षोडशिन्यदः ।
ऊर्ध्वपात्रे खादिरेऽग्रे संयुज्यान्वेति कर्मणा ।।
यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः।
सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना ।। (इति) ।

वाजपेयप्रकरणेश्रूयते सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवतीति । अत्र यूपद्रव्यगतं सप्तदशारत्निशब्दोदितं यदूर्ध्वमानं तद्वाजपेयकर्मणोऽङ्गम् । सप्तशारत्निशब्दवाजपेयशब्दयोरानन्तर्यात् । प्रकरणं चैक्यमनुगृह्यते । यदि कर्मणः साक्षादूर्ध्वं मानं न संभवेत्तर्हि वाजपेयगतं खादिरमूर्ध्वं यत्षोडशिपात्रं तस्मिन्नद उन्मानं संवध्य तद्द्वारा कर्मणाऽन्वेतीति प्राप्ते ब्रूमः । सप्तदशारत्निर्यूप इति सामानाधिकरण्याद्यूपेन साक्षात्संबन्ध्यते । तस्य च यूपस्य पश्वङ्गत्वादुन्मानं यूपद्वारा पशोरङ्गं भवति । तस्यापि पशोर्वाजपेयाङ्गत्वात्पशुद्वारा कर्मणोऽङ्गम् । यद्यपि वाजपेययूपशब्दयोरानन्तर्यमस्ति तथाऽपि वाजपेयस्य सोमयागतया साक्षाद्यूपसंबन्धाभावात्पशुव्यवधानमभ्युपेयम् । वाजपेयस्येति षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेन व्यवहितसंबन्धमप्यसावभिधत्त । देवदत्तस्य नप्ततिप्रयोगवत् । यत्सप्तदशारत्निवाजपेयशब्दयोरानन्तर्यं यच्च प्रकरणं तदुभयं न विरुद्धम् । पश्वङ्गत्वेऽप्यन्ततो वाजपेयाङ्गत्वांगीकारात्। किंच पूर्वपक्षे यूपशब्दन षोडशिपात्र लक्षणीयम् । सिद्धान्ते तु नासौ दोषः । तत्रैवाष्टमपादे चिन्तितम्-

वाचयेत्स्वामिनंज्ञानौवाचनीयो ज्ञ एव वा ।
अविशेषादुभौ ज्ञस्य स्वामित्वाद्वाचयेदमुम् ।। (इति) ।

वाजपेये श्रूयते-क्लृप्तीर्यजमानं वाचयतीति । आयुर्यज्ञेन कल्पतामित्यादयो मन्त्राः क्लृप्तयः । तत्र मन्त्रतदर्थाभिज्ञमनभिज्ञं चोभावपि वाचयत् । विद्वांसं वाचयेदित्येवं विशेषस्याश्रवणात् । अनभिज्ञ तदैव शिक्षयित्वाऽपि वाचयितुं शक्यत्वादिति चेन्मैवम् । अध्ययनविधिबलादधीतवेदस्य विदितवेदार्थस्यैव यजमानत्वात् । तस्मादभिज्ञमेव वाचयेत् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
तृतीयाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ।। ७ ।।

अथ तृतीयाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ।

नवमे यूपारोहणमुक्तम् । दशमेऽन्नहोमा उच्यन्ते । कल्पः – "अथास्यैतत्पुरस्तादौदुम्बरे द्रौणे सर्वौषधमाज्येन समुदायुतं भवति तस्यौदुम्बरेण । स्रुवेणोपघातं सप्तान्नहोमाञ्जुहोति वाजस्येमं सोममिति" इति । तत्रेयमृक्प्रथमा–

वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे अग्रे सोमꣳ राजानमोषधीष्वप्सु ।

ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयꣳ राष्ट्रे जाग्रियाम पुरोहिताः, इति ।

वाजस्यान्नस्योत्पादकः परमेश्वर औषधीष्वप्सु च सारभूतमिमं सोमं वल्लीरूपं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थमग्रे सृष्ट्यादौ, सुषुव उत्पादयामास । ताश्चौषधय आपश्चास्मदर्थं मधुमतीमाधुर्योपेता भवन्तु । वयमप्यस्मिन्राष्ट्रेपुरोहिता यागानुष्ठानादौ पुरोगामिणो जाग्रियाम जागरूका भूयास्म । अथ द्वितीया–

वाजस्येदं प्रसव वा बभूवेवा च विश्वा भुवनानि सर्वतः ।

स विराजं पर्येति प्रजानन्प्रजां पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे, इति ।

वाजस्य प्रसवः परमेश्वर इदमनुष्ठीयमानं कर्माऽऽबभूव भावितवानुत्पादितवान् । इमानि सर्वाणि भुवनानि सर्वत उत्पादितत्वात् स परमेश्वरोऽस्मे अस्मदर्थं प्रजां पुष्टिं च वर्धयमानः प्रजानन्नस्मदभिप्रायं प्रकर्षेण जानानो विराजं हूयमानमन्नं पर्येति सर्वतः प्राप्नोतु । अन्नं वै विराडिति श्रुतिः ।

अथ तृतीया–

वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् ।

अदित्सन्तं दापयतु प्रजानꣳरयिं च नः सर्ववीरां नियच्छतु, इति,

वाजस्य प्रसव ईश्वर इमां दिवाभिमानि चान्यानि सर्वाणि भुवनानि शिश्रिय आश्रितवान् सर्वेषां च भुवनानां राजा भूत्वाऽदित्सन्तं हविर्दातुमनिच्छन्तं मां प्रजानन्मदीय बुद्धिप्रेरणेन हविर्दापयतु । ततो नोऽस्मभ्यं सर्ववीरां पुत्रभृत्यादयः सर्वे वीरां यस्याः सा सर्ववीरा तादृशीं रयिं धनं स नियच्छतु नियमेन ददातु । अथ चतुर्थी–

अग्ने अच्छा वदेह नः प्रति नः सुमना भव ।

प्रणो यच्छ भुवस्पते धनदा असि नस्त्वम्, इति ।

हेऽग्ने इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकमच्छाऽऽभिमुख्येन वद हितं कथय । नोऽस्मान्प्रति सुमनाः करुणार्द्रचित्तो भव । हे भुवस्पते भूमिपते

नोऽस्मभ्यं प्रकर्षेण यच्छ धनं देहि । यस्मात्त्वमस्मत्स्वामी सन्नोऽस्मभ्यं धनदा असि । अथ पञ्चमी ।

प्रणो यच्छत्वर्यमा प्र भगः प्र बृहस्पतिः ।
प्र देवाः प्रोत सूनृता प्र वाग्देवी ददातु नः, इति ।

षड्भिः प्रशब्दैः प्रयच्छत्विति प्रददात्वित्यन्वये सत्येतानि षड्वाक्यानि भवन्ति । अर्यमभगबृहस्पतयो देवेषुत्तमत्वाद्विप्रपरिव्राजकन्यायेन पृथङ् निर्दिश्यन्ते । तेभ्योऽन्ये त्वत्र देवशब्देनोच्यन्ते । ते सर्वे नोऽस्मभ्यं धनं प्रयच्छन्तु । उतापि च सूनृता प्रियवागभिमानिनी देवता या चान्यवाङ् मात्राभिमानिनी देवता ते उभे धनं प्रयच्छताम् । अथ षष्ठी-

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय । वाचं विष्णुँ सरस्वतीँ सवितारं च वाजिनम्, इति ।

हे ईश्वर पुनरस्मभ्यं दातुं धनस्य दानायार्यमादींश्चोदय प्रेरय । वाक्सरस्वत्योः पूर्वोक्तसूनृतावाचोरिव भेदो द्रष्टव्यः । वाजिनमन्नाधिपतिम् । अथ सप्तमी-

सोमँ राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे । आदित्यान्विष्णुँ सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम्, इति ।

वयं सोमराजादीन्प्रथमतः कर्मारम्भकाननुसृत्य पश्चादारभामहेऽतस्ते सर्वेऽनुगृह्णन्तु विधत्ते -

सप्तान्नहोमाञ्जुहोति । सप्त वा अन्नानि । यावन्त्येवान्नानि । तान्येवावरुन्धे । सप्त ग्राम्या ओषधयः । सप्ताऽऽरण्याः । उभयीषामवरुद्ध्यै, इति ।

अन्नहेतूनामोषधीनां सप्तत्वात्तत्कार्याणामन्नानामपि सप्तत्वम् । ओषधीनां सप्तत्वमापस्तम्बोऽग्निचयने दर्शयति-तिलमाषव्रीहियवाः प्रियङ्गवणवो गोधूमा वेणुः श्यामाका नीवारा जर्तिलाश्च गवीधुका अरण्यजा मार्कटका विज्ञेया गार्मतसप्तमाः कुलत्थसप्तमा वा सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्ताऽऽरण्या अकृष्ट इति ।

एकैकस्यान्नस्य पृथगेव होमं विधत्ते-

अन्नस्यान्नस्य जुहोति । अन्नस्यान्नस्यावरुद्ध्यै, इति ।

इयं पक्षमापस्तम्बो -दर्शयति-"वाजपसवीयं जुहोति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्याः पृथगन्नानि द्रवीकृत्यौदुम्बरेण स्रुवेण वाजस्येमं प्रसवः सुषुव इति ग्राम्याणि हुत्वाऽऽरण्यानि जुहोति" इति ।

इदानीं बोधायनाभिमतं सर्वाण्येकीकृत्य होमं विधत्ते-

यद्वाजपेययाज्यनवरुद्धस्याश्नीयात् (१) । अवरुद्धेन व्यृध्येत । सर्वस्य समवदाय जहोति । अनवरुद्धस्यावरुद्ध्यै, इति ।

होमकाले यदन्नमवरुद्धं स्वीकृतं तदुपेक्ष्य यदस्वीकृतं वाजपेययाजी कालान्तरेऽश्नीयात् । तदानीमुपेक्षितेन यागकालीनेनानन्नेनासौ वियुक्तो भवेदतः सर्वमेकीकृत्य होमे सर्वस्यापि यागकाले स्वीकृतत्वेन दोषापादकमस्वीकृतं किंचिन्न भवेदतोऽस्वीकृतस्य सर्वस्यापि यागकाले स्वीकाराय मिलित्वा होम इत्यर्थः ।

होमे साधनविशेषं विधत्ते-

औदुम्बरेण स्रुवेण जुहोति । ऊर्ग्वा अन्नमुदुम्बरः । ऊर्ज एवान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै, इति ।

ऊर्ग्वा अन्नं वहप्रदमेवान्नमत एव देशविशेषे बहुद्यते ।

कल्पः-"अथ यजमानायतने कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तृणाति तद्यजमानं प्राञ्चमुपवेश्य सुवर्णरजताभ्यां रुक्माभ्यां पर्युपास्य पुरस्तात्प्रत्यञ्चमभिषिञ्चति । शीर्षतोऽभिषिञ्चत्यामुखादन्ववस्रावयति ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या ँ सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीन्द्रस्य त्वा बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामि इति ।

अत्रेन्द्रस्येत्यस्मिन्मध्यममन्त्रेऽनुषङ्गसूचनायानाम्नातोऽपि त्वाशब्दः सूत्रकारेण पठितः । देवस्य त्वेत्यादिर्व्याख्यातः । या सरस्वती वाग्विशेष देवतां या च वाक्शब्दाभिहिता वाक्सामान्यदेवता यश्चान्तर्यामी यन्तृशब्दवाच्यो योऽप्यग्निस्तेजप्रदस्तेषां यन्त्रेण नियमनेनानुज्ञया साम्राज्यनिमित्तं त्वामभिषिञ्चामि । इन्द्रस्येत्येतावानेवाऽऽम्नातो द्वितीयो मन्त्रः । स च पूर्वोत्तरभागयोरनुषङ्गेण व्याख्यातव्यः । बृहस्पतेरित्यादौ तृतीयमन्त्रे पूर्वभागोऽनुषञ्जनीयः । देवस्य त्वेत्येतस्मिन्मन्त्रभागे प्रसवपदाभिप्रायमाह-

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह । सवितृप्रसव एवैनं ब्रह्मणा देवताभिरभिषिञ्चति, इति ।

ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रतिपाद्याभिरिति शेषः ।

सर्वौषधिरसमभिषेकद्रव्यत्वेन विधत्ते-

अन्नस्यान्नस्याभिषिञ्चति । अन्नस्यान्नस्यावरुद्ध्यै (२), इति ।

प्रकारविशेषं विधत्ते-

पुरस्तात्प्रत्यञ्चमभिषिञ्चति । पुरस्ताद्धि प्रतीचीनमन्नमद्यते । शीर्षतोऽभिषिञ्चति । शीर्षतो ह्यन्नमद्यते, इति ।

आसपुटघातविषयवाक्यवद्व्याख्येयम् ।

गुणान्तरं विधत्ते-

आमुखादन्ववस्रावयति । मुखत एवास्मा अन्नाद्यं दधाति, इति ।

शिरस आरभ्याऽऽनुलोम्येन मुखपर्यन्तमोवावस्रावयेन्नत्वधः। मन्त्रेष्वग्नीन्द्रबृहस्पतिशब्दतात्पर्यं व्याचष्टे-

अग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । एष वा अग्नेः सवः । तेनैवैनमभिषिञ्चति । इन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिषिँञ्चामीत्याह (३) । इन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधाति । बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याहं । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्मणैवैनमभिषिञ्चति, इति ।

एष औषधिरसः । अग्नेः सवोऽग्निना प्रेरितः । अतोऽग्निशब्दमुच्चारयन्नग्निसंबन्धेन तेनैव रसेनाभिषिञ्चति । एष वा इन्द्रस्य सवो बृहस्पतेः सब इत्यनुसंधेयम् । विधत्ते-

सोमग्रहाँश्चावदानीयानि चर्तिर्वग्भ्य उपहरन्ति ।

अमुमेव तैर्लोकमन्नवन्तं करोति । सुराग्रहाꣳश्चानवदानीयानि च वाजसृद्भ्यः । इममेव तैर्लोकमन्नवन्तं करोति । अथो उभयीष्वेवाभिषिच्यते, इति ।

पशोर्यान्यवदानीयानि हृदयादीनि हृदयस्याग्रेऽवद्यतीत्यादिश्रुतेः, तानीडायामवत्तानि सोमग्रहांश्चर्त्विग्भ्यः प्रयच्छेत् । शिरआदीन्यनवदानीयानि न शीर्ष्णोऽवद्यति नांसयोरित्यादिश्रुते, तानि सुराग्रहांश्च वाजसृद्भ्यो रथान्तरैः षोडशभिराजिधावनं कृतवद्भ्यो वैश्येभ्यः प्रयच्छेत् । एवं सत्युभयीषु दैवीषु मानुषीषु च प्रजास्वयमभिषिक्तो भवति ।

विधत्ते-

विमाथं कुर्वते वाजसृतः (४)। इन्द्रियस्यावरुद्ध्यै इति ।

विशेषेण मथनमालोडनं कलहो विमाथः । या (पा ?) नवश्यनटनायाभिनयं विमाथं कुर्युः ।

सवनत्रये स्तोत्रेषु ऋग्विशेषं विधत्ते-

अनिरुक्ताभिः प्रातःसवने स्तुवते । अनिरुक्तः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै । वाजवतीभिर्माध्यंदिने अन्नं वै वाजः । अन्नमेवावरुन्धे । शिपिविष्टवतीभिस्तृतीयसवने । यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः । यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति, इति ।

अनिरुक्ताभिरव्यक्तदेवताकाभिर्ऋग्भिः साकल्येन तन्महिम्नो वक्तुमशक्यत्वात् । प्रजापतिरनिरुक्तः । वाजशब्दोपेता ऋचो वाजवत्यः, शिपिविष्ट शब्दोपेताश्चर्चः शिपिविष्टर्वयस्ताः सर्वाः सामवेदे द्रष्टव्याः । विष्टशब्दो विष्णुपर्यायः सन्नत्र फलव्यापिनं यज्ञमाचष्टे शिपिशब्दः पशुवाची । अतः शिपिविष्टवतीभिर्ऋग्भिर्यज्ञे पशुषु च प्रतितिष्ठत्येव।

सामविशेषं विधत्ते-

बृहदन्त्यं भवति । अन्तमेवैनꣳश्रियै गमयति (५), इति ।

अश्नीयादन्नस्यान्नस्यावरुद्ध्या इन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह वाजसृतः शिपिस्त्रीर्णि च ।

अन्तिमस्य स्तोत्रस्य यदन्त्यं साम तद् बृहद्गायेत् । तेन साम्नैनं यजमानं श्रियै संपत्तिसिद्धये यज्ञस्य समाप्तिं प्रापितवान्भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

वाजः सप्तभिरन्नस्य होमो देवयुजस्त्रयात् ।
अभिषिञ्चेत्स्वामिनं तं दश मन्त्रा इहोदिताः ।। इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ।। ८ ।।

अथ तृतीयाध्याये नवमोऽनुवाकः ।

दशमेऽन्नहोम उक्तः । एकादश उज्जितिमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः-"अथ यजमानमन्वास्थायोज्जितीर्वाचयत्यग्निरेकाक्षरेण वाचमुजयदिति सप्तदश" इति । पाठस्तु-

अ॒ग्निरेका॑क्षरेण॒ वा॒च॒मुद॑जयद॒श्विनौ॒ द्व्य॑क्षरेण प्राणपा॒नावुद॑जयतां॒ विष्णु॒रूपक्षरे॑ण॒ त्री ँल्लो॒कानुद॑जय॒त्सोम॒श्चतु॒रक्षरेण॒ चतु॒ष्पदः प॒शूनुद॑जयत्पू॒षा पञ्चा॑क्षरेण प॒ङ्क्तिमुद॑जयद्धा॒ता षडक्षरेण॒ षड्॒तूनुद॑जयन्म॒रुतः स॒प्ताक्षरे॑ण स॒प्तप॑दा ँ शक्क॑रीमुद॑य॒न्वृह॒स्पति॑र॒ष्टाक्षरेण गा॒य॒त्रीमुद॑जय॒न्मि॒त्रो नवाक्षरेण त्रि॒वृत॒ ँ स्तोम॒मुद॑जयत् वरु॑णो॒ दशाक्षरेण वि॒रा॒जमुद॑जय॒दिन्द्र एका॑दशाक्षरेण त्रि॒ष्टुभ॒मुद॑जय॒द्विश्वे॑दे॒वा द्वाद॑शाक्षरेण जग॑ती॒मुद॑ज॒यन्वस॑व॒स्त्रयो॑दशाक्षरेण त्रयो॑द॒श ँ स्तोम॒मुद॑जय-न्रुद्राश्चतु॑र्दशाक्षरेण चतु॒र्द॒श ँ स्तोम॒मुद॑जयन्नादि॒त्याः पञ्च॑दशाक्षरेण पञ्चद॒श ँ स्तोम॒ममुद॑जय॒न्नादि॑ति॒ः षोड॑शाक्षरेण षोड॒श॒ ँ स्तोम॒मुद॑जयत्प्र॒जाप॑तिः स॒प्तद॑शाक्षरेण स॒प्तद॒श ँ स्तोम॒मुद॑जयत्, इति ।

आश्रवयेत्यादिके सप्तदशाक्षरे मन्त्रसंघ एकैकाक्षरवृद्ध्या तत्तन्मत्रं पठित्वा तत्सामर्थ्यादग्न्यादयो वागादीनुदजयन् । अथवा विध्यन्तर एकाक्षरो मन्त्रशास्त्रप्रसिद्ध्या वाऽग्निबीजं (?) तेनैकाक्षरेण मन्त्रेणाग्ने र्वागुज्जयः । द्व्यक्षरेणाजपामन्त्रेण प्राणापानात्मकेनाश्विनोः प्राणापानोज्जयः । एवमन्येऽपित्र्यक्षरादिमन्त्रा यथायोगमुन्नेयाः . मन्त्राक्षरसंख्यानुसारेण लोकत्रयादिजयो विज्ञेयः। त्रिवृत्स्तोमगतानामृचां नवसंख्योपेतत्वात्तज्जयो द्रष्टव्यः । त्रयोदशस्तोमादावपि तिसृणामृचाममावृत्तिशेषेण तत्तत्संख्या द्रष्टव्या। एत दुज्जितिविधिस्तु ता वा एता उज्जितयो व्याख्यायन्त इत्येतादृशः . पूर्वमेवास्माभिर्व्याख्यातः सोऽयमत्रोत्कर्षणीयः । अत्र विनियोगसंग्रहः-

अग्निः सप्तदशाऽऽम्नाता उज्जितीर्वाचयेदम् ।
यजमानं रथेष्वेषु धावत्स्वध्वर्युरादरात् ।। इति । ।।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
तृतीयाध्याये नवमोऽनुवाकः ।। ९ ।।

एकादश उज्जितिमन्त्रा उक्ताः । द्वादशेऽतिग्राह्यमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः-आग्रयणं गृहीत्वा पञ्चैन्द्रानतिग्राह्यान्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वा द्रुष दमित्येताभिः पञ्चभिरिति । तत्र प्रथमन्त्रपाठस्तु -

उपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वा द्रुषदं भुवनसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येव ते योनिरिन्द्राय त्वा, इति ।

हे प्रथमातिग्राह्या त्वमुपयामेन पृथिव्यात्केन पात्रेण गृहीतोऽसि । इयं वोपयाम इति पूर्वमुदाहृतम् । मनुष्येषु वनस्पतिषु स्वामित्वेनावस्थितीद्राय प्रियं त्वां गृह्णामि एष खरप्रदेशस्ते स्थानं तस्मादिन्द्राय त्वाऽत्र सादयामि । एष इत्यादिः सादनमन्त्रः । नृषदमित्यादिपदाभिप्रायमाह-

नृषदं त्वेत्याह । प्रजा वै नृन् । प्रजानामेवैतेन सूयते । द्रुषदमित्याह । वनस्पतयो वै द्रु । वनस्पतीनामेवैतेन सूयते । भुवनसदमित्याह । यदा वै वसीयान्भवति भुवनमगन्निति वै तमाहुः । भुवनमेवैतेन गच्छति, (१) इति ।

नृन्नरः- तेषु सीदतीति नृषत्तं नृषदम् एत्तेन यजुष्पाठेन प्रधानां मध्ये सूयते स्वामित्वेनाभिषिच्यते । यदा लोके वसीयान्धनाढ्योभवति तदा तं पुरुषं स्वामित्वेन कृत्स्नं भुवनमगन्प्राप्तवानिति जना आहुः ।

अथ द्वितीयग्रहणमन्त्र-

उपयामगृहीतोऽस्यप्सुषदं त्वा घृतसदं व्योमसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् । एतदेवाभिप्रेत्य तथैव व्याचष्टे-

अप्सुषदं त्वा घृतसदमित्याह अपामेवैनं घृतस्य सूयते । व्योमसदमित्याह । यदा वै अपामेवैतेनं घृतस्य सूयत व्योमसदमित्याह । यदा वै वसीयान्भवति । व्योमागन्निति वै तमाहुः । व्योमैवैतेन गच्छति । इति ।

अप्स्वित्यादिपाठेन तत्स्वामित्वेनाभिषेकः धनाद्यस्य व्योमगामित्वं नामगजाश्वारोहणम् ।

अथ तृतीयग्रहणमन्त्रः-

उपयामगृहीतोऽसि पृथिविषदं "त्वाऽन्तरिक्षसंदं नाकसदमिन्द्रायजुष्टं गृह्णाम्येष ते यौनिरिन्द्राय त्वा, इति। पूर्ववद्व्या चष्टे-

पृथिविषदं त्वाऽन्तरिक्षसदमित्याह । एषा मेवैतेन लोकानाꣳ सूयते । तस्माद्वाजपेययाजी न कंचन प्रत्यवरोहति । अपीव हि देवतानाꣳ सूयते । नाकसदमित्याह । यदा वै वसीयान्भवति । नाकं मगन्निति वै तमाहुः । नाकमेवैतेन गच्छति, इति ।

तस्मादयं वाजपेययागनाग्न्यादिदेवतानामपि मध्येऽभिषिक्त इव भवति । अग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्यादिमन्त्रेष्वग्न्यीनां यत्तत्साम्राज्यं तेन निमित्तेनाभिषेकस्योक्तत्वान्न प्रत्यवरोहति । अपि तस्माद्देवतानां मध्येऽभिषिक्तत्वाद्देववदेव कमपि मनुष्यं प्रति गजादिवाहनान्नावरोहति नावरोहेदिति विधिः । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह-"यावज्जीवं न कंचन प्रत्यवरोहद् बृहस्पतिसवेन वा प्रत्यवरोहणीयेन यजेत् " इति ।

अथ चतुर्थग्रहणमन्त्रः

ये ग्रहाः पञ्चजनीना येषां तिस्रः परमजाः । दैव्यः कोशः ।

समुब्जितः । तेषां विशिप्रियाणामिषमूर्जꣳ समग्रभीमेष ते योनिरिन्द्राय त्वा इति ।

येऽतिग्राह्यरूपा ग्रहाः पञ्चजनीनाः पञ्चजनेभ्यो देवमनुष्यासुररक्षोगन्धर्वेभ्यो निषादपञ्चमेभ्यो वर्णेभ्यो वा हिताः। येमामतिग्राह्याणां तिस्र आग्नेयैन्द्रसौर्याख्यातिग्राह्यरूपाः । परमजाः प्रकृतयः । किंच येषां प्रभावेन (ण) दैव्योदिवि भवः कोशो मेघः समुब्जितः सम्यङ्न्युब्जीकृतः . वर्षाभिमुखःकृत इत्यर्थः । विविधानि शिप्राणि हनुस्थानीयानि पात्राग्राणि तैरुपेता विशि प्रियास्तादृशानां तेषामतिग्राह्याणां पूरणायेषमन्नसदृशमूर्जं बलप्रदं सोमरसं समग्रभीं सम्यग्गृह्णामि ।

पञ्चजनीनशब्दाभिप्रायं दर्शयति-

ये ग्रहाः पञ्चजनीना इत्याह ।

पञ्चजनानामेवैतेन सूयते, इति ।

एतेन मन्त्रपाठेन निषादपञ्चमानां वर्णानां स्वामित्वेनाभिषिच्यते । अथ पञ्चमग्रहणमन्त्रः-

अपा ँरसमुद्वयस ँसूर्यरश्मि ँसमाभृतम्। अपा ँरसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तममेष ते योनिरिन्द्राय त्वा, इति ।

हेऽतिग्राह्यावो युष्मकं मध्य उत्तमं चरमं ग्रहंतं तथाविधं गृह्णामि । किं विधम् । अपां रसम् । उदकस्यैव सोमरसत्वेन परिणामात् । उद्भूतं वयोऽन्नं जीवनं वा यस्य तमुद्वयसम् । सोमरसो ह्यन्नभूतो जीवनहेतुश्च । अपाम सोमममृताअभूमेत्युक्तत्वा । सूर्य (र्यो?) रश्मिः परिपाकहेतुर्यस्य सं सूर्यरश्मिम् । वृष्टिक्लिन्ना ओषधय आतपेन पच्यन्तऽन्यथा वृष्ट्याधिक्येनपूरयेयुः समाभृतं गायत्र्या द्युलोकात्सम्यगानीतम् । किंचापां रसः सोमवल्लिरूपेणपरिणतस्तस्यापि योरसः सारस्ताद्दृशमुदकरसम् ।

स्वामित्वं तेजोयुक्तत्वंच भागद्वयपाठेन भवतीति दर्शयति-

अपा ँरसमुद्वयसमित्याह । अपामेवैतेन रसस्य सूयते ।
सूर्यरश्मि ँसमाभृतमि त्याह सशुक्रत्वाय (२), इति ।

गच्छति सूयते नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणेप्रथमाष्टके
तृतीयाध्याये नवमोऽनुवाकः।। ९ ।।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

अथ दशमे पिण्डपितृयज्ञ उच्यते तत्राऽदौ कालविशेषं विधत्ते-

इन्द्रो वृत्र ँहत्वा । असुरान्पराभाव्य । सोऽमा वास्यां प्रत्यागच्छत् । ते पितरःपूर्वेद्युरागच्छन् । पितन्यज्ञोऽच्छत्। तं देवाःपुनरयाचन्त । तमेभ्यो न पुनरददुः। तेऽब्रुवन्बरं वृणामहै । अथ बः पुनर्दास्यामः । अस्मभ्यमेव पूर्वेद्युः क्रियाता इति (१) । तमेभ्यः पुनरददुः । तस्मात्पितृभ्यः

पूर्वेद्युः क्रियते । यत्पितृभ्यः पूर्वेद्युः करोति । पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानः प्रतनुते, इति ।

इन्द्रः पुरा युद्धेवृत्रं हत्वा तदीयानसुरांश्च पराभूतान्कृत्वापश्चादमावास्या यागादिनं प्रतिस्वगृहे समागच्छत् । शुक्लप्रतिपदि ह्यमावास्यायागः क्रियते । ततः सर्वेद्युः पितर आगतास्तैःपितृभिः । सह यज्ञोऽपि गतः । तं पितृभियज्ञवस्थितं यज्ञंदेवाः स्वार्थमयाचन्त पूर्वमस्मदीयोयज्ञइदानीं भवत्समीपमागतः पुनरस्मभ्यमेव यज्ञो दातव्य इति । ततः पितरस्तमदत्त्वा तद्दानार्थमुत्कोचमपेक्षिवन्तः । पूर्वेद्युर्दर्शदिनेऽस्मदर्थं कर्म कर्तव्यम् । ततः प्रतिपद्यनुष्ठेयं दर्शपूर्णमासाख्यं यज्ञं दास्याम इति प्रत्यजानन् । ततो देवैस्तथेत्यङ्गीकृतेतं यज्ञं दत्तवन्तःतस्मात्पित्रर्थं कर्म पूर्वेद्युः पूर्वदिने कुर्यात् । तथा कृते तेन मूल्येन यज्ञं पितृभ्यो निष्क्रीय यजमानस्तमनुष्ठातुं प्रवर्तते ।

कालं विधाय होममन्त्रंविधत्ते-

सोमाय पितपीताय स्वधा नम इत्याह। पितुरेवाधि सोमपीथमवरुन्धे । न हि पिता प्रमीयमाण आहैष सोमपीथ इति । इन्द्रियं वै सोमपीथः । इन्द्रियमेव सोमपीथमवरुन्धे । तेनेन्द्रियेण द्वितीयां जायामभ्यश्नुते (२), इति ।

पितृभिः पीतोऽमृतत्वेन परिणतो यःसोमस्तस्मै सोमायेदं स्वधा दत्तम् । नमस्कारोऽपिकृत इत्यमुं मन्त्रं होमकाले ब्रूयात् । अनेन होमेन स्वकीयस्य पितुरध्युपरि यत्सोमपानं पूर्वं वृत्तं तत्स्वयं प्राप्नोति पितुः संबन्धि गृहक्षेत्रादिकं यथा होममन्तरेण प्राप्नोति तद्वत्तदीयं सोमपानमपि प्राप्नोतीति चेन्मैवम् । गृहादिवदसमर्पितत्वात् । प्रमीयमाणःपिता पुत्रमाहूयेदं गृहमिदं क्षेत्रं तवेति यथा ब्रूते तथा सोमपानमिदं तवेति न हस्ते समर्पयति । तस्माद्धोमेनैव सोमपानफलं संपादयीनम् . न चैतत्प्रयाससाध्यं सोमपानं मा भूदेवेति शङ्कनीयम् । सोमपानस्येन्द्रियवृद्धिरूपत्वेनावश्यं प्रापणीयत्वात् । पूर्वं स्वस्मिन्विद्यमानेन्द्रियेणैकां जायां भोक्तुं समर्थः । पितृप्रसादलब्धेन त्विन्द्रियेण द्वितीयामपि भोक्तुं समर्थो भवति ।

एतद्वेदन प्रशंसति-

एतद्वै ब्राह्मणं पुरा वाजश्रवसा विदामक्रन् । तस्मात्ते द्वे द्वे जाये अभ्याक्षत । य एवं वेद । अभि द्वितीयां जायामश्नुते, इति ।

वाजोऽन्नं तद्दाननिमित्तं श्रवःकीर्तिर्यस्य महर्षेरसौ वाजश्रवास्तस्य पुत्रा वाजश्रवसाः। ते च पुरा "सोमाय पितृपीताय" इति मन्त्रस्य व्याख्यानरूपमेतद् ब्राह्मणं विदितवन्तः। तस्माद्वेदनात्ते महर्षयःप्रत्येकं जायाद्वयमभिप्राप्तवन्तः । तस्मादन्योऽपि विदित्वा द्वितीयां जायां प्राप्नोति ।

अथ द्वितीयहोममन्त्रं विधत्ते–

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इत्याह । य एव पितॄणामग्निः। तं प्रीणाति, इति ।

कव्यं पित्र्यं हविर्वहतीति कव्यवाहनः। तस्य च पितृसंबन्धोऽन्यत्राप्याम्नातः–"त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनःपितृणा ँ सहरक्षा असुराणाम्' इति । तस्मादेतन्मन्त्रहोमेन तं पित्र्यमग्निं परितोषयति ।

शाखान्तरगतन–"यमायाङ्गिरस्वते पितृमतेस्वधा नमः"इतिमन्त्रे–णैकामाहुतिमभिप्रेत्य त्रित्वं विदधाति–

तिस्र आहुतीर्जुहोति, इति ।

तथा च सूत्रकारण स्पष्टमुक्तम्–"सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इति प्रथमां दक्षिणाग्नौ जुहोति यमायाङ्गिरस्वते पितृमतेस्वधानम इति द्वितीया यज्ञये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयाम् " इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण–"सव्यं जान्वाच्यावाचीनपाणिः सकृदाच्छिन्न बर्हिषिदक्षिणापवर्गान्पिण्डान्ददाति" ' तदिदं विधत्त–

त्रिर्निदधाति, इति ।

तदेतदाहुतित्रयं पिण्डत्रयं च मिलित्वाप्रशंसति–

षट् संपद्यन्ते (३) । षड् वा ऋतवः। ऋतूनेव प्रीणाति, इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-"मेक्षणमुपस्तीर्य तेनावदायाभिघार्य" इति तस्य मेक्षणस्याग्नौ प्रहरणं विधत्त-

तूष्णीं मेक्षणमादधाति । अस्ति वा हि षष्ठ ऋतुर्न वा, इति ।

मेक्षणशब्देन प्रादेशमात्रा समिदुच्यते । हविरवदानसाधनं मेक्षणं मन्त्रमन्तरेणाग्नौ प्रक्षिपेत् । शास्त्रेषुषष्ठ ऋतुरस्तीत्येकः पक्षः । "षड् वा ऋतवः" इति श्रुतेः । नास्तीत्यपरः पक्षः । "पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन" इति श्रुत्यन्तरात् । अतस्तूष्णीं समिदाधाने पक्षद्वयमप्यनुश्रतं भवति । तत्र समिधाः प्रक्षिप्तत्वादस्तित्वपक्षोऽङ्गीकृतः। मन्त्राहित्या-दभावपक्षोऽङ्गीकृतः।

आहुतित्रयं पिण्डत्रयं च प्रकारान्तरेण प्रशंसति-

देवान्वै पितॄन्प्रीतान् । मनुष्याः पितरोऽनु प्रपिपते । तिस्र आहुतीर्जुहोति । त्रिर्निदधाति । षट् संपद्यन्ते । षड् वा ऋतवः(४) ऋतवःखलु वै देवाः पितरः । ऋतूनेव देवान्पितॄन्प्रीणाति । तान्प्रीतान् । मनुष्याः पितरोऽनु प्रपिपते, इति ।

द्विविधा हि पितरो देवत्मका मनुष्यात्मकाश्च । पितृलोकस्वामिनो देवात्मकाः । मृताः सन्तो भोगांत्तल्लोकं प्राप्ता मनुष्यात्मकाः । तत्र देवात्मकेषु पितृषु प्रीतेषुताननु मनुष्यात्मकाः पितरः प्रपिपते प्रीता भवन्तीति युक्तम् । तदर्थमादौ तिस्र आहुतयः पश्चात्पिण्डत्रयम् । किंचोभयमेलनेनषट् संपत्या तत्संख्याका ऋतवः संपद्यन्ते । ऋत्वभिमानिनश्च देवाः पितरः। ततश्च संख्यामात्रेण दवपितृषु प्रीतेषु पश्चान्मनुष्यपितरः प्रीता भवन्ति ।

विधत्त-

सकृदाच्छिन्नं बर्हिर्भवति । सकृदेव हि पितरः, इति ।

पिण्डानामधस्ताद्यद्बर्हिरास्तीर्यते तदेकप्रयत्नेनैवच्छेदनीयम् । न तु लवनकाले दात्रस्य पुनः पुनर्व्यापारः । एकेनैव दृढेन व्यापारेण यावद-वच्छिन्नं तावदेवाऽनेतव्यम् । यस्मात्पितरः सकृन्मरणेनैव पितृत्वं प्राप्नुवन्ति । न तु तत्प्राप्तये पुनः पुनर्म्रियन्ते ।

पिण्डदानस्य त्रित्वं प्रशंसति-

त्रिर्निदधाति । तृतीये वा इतो लोके पितरः । तानेव प्रीणाति, इति ।

इतो भूलोकादारभ्यान्तरिक्षलोकमतिक्रम्य यस्तृतीयो लोकस्तत्र पितरो वर्तन्ते । अतस्त्रित्वेन तान्परितोषयति ।

विधत्ते-

पराङावर्तते (५) । ह्रीका हि पितरः, इति ।

दक्षिणाभिमुखः पिण्डं दत्वा पिण्डनिरीक्षणं परित्यज्य पराङ्मुखो भवेत् । पितृणां लज्जाशीलत्वात् । लोकेऽपि हि भुञ्जानाः प्रभवो नान्यैर्वीक्ष्यन्ते ।

विधत्ते-

ओष्मणो व्यावृत उपास्ते ।

ऊष्मभागा हि पितरः इति ।

औष्ण्यवशात्पिण्डेषु योऽयमूष्मा निर्गच्छति तस्य यावदुपरमोऽव्यावृतस्तदुपरमपर्यन्तं तथैव स्थित्वा सेवेत । पितृणामूष्मभागित्वेन तच्छान्तिपर्यन्तं तद्भोजनकालत्वात् ।

अथ विचारपूर्वकं पिण्डशेषस्य पात्रगतस्याऽऽघ्राणं विधत्ते-

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । प्राश्यां३ न प्राश्या३मिति । यत्प्राश्नीयात् । जन्यमन्नमद्यात् । प्रमायुकः स्यात् । यन्न प्राश्नीयात् । अहविः स्यात् । (६) पितृभ्य आवृश्चयेत । अवघ्रेयमेव । तन्नेव प्राशितं नवाप्राशितम्, इति ।

विचारार्था प्लुतिः । प्राशनपक्षे बीजभक्षणवददनीयस्याभावात्क्षुधितो यजमानो म्रियेत् । अप्राशनपक्षे तु सर्वत्र हविः शेषस्य भक्षणदर्शनादिदं हविरेव न स्यात् । अतोऽयं पितृभ्यो विच्छिद्येत । अतो दोषद्वयपरिहाराय पात्रगतमन्नमवजिघ्रेदेव । तदवघ्रातं प्राशितमिव न भवति । निगरणाभावात् । अप्राशितमिव न भवति । तदीयगन्धस्यान्तः प्रवेशात् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-"वाससो दशां छित्वा निदधाति" इति । तदेत द्विधत्ते-

धीरं वा वै पितरः प्रयन्तो हरन्ति । वीरं वा ददति । दशां छिनत्ति । हरणभागा हि पितरः। पितृनेव निरवदयते, इति ।

पिण्डरूपमन्नं भुक्त्वा यदा पितरः स्वस्थाने प्रयान्ति तदानीमस्य वीरं पुत्रं विद्यमानमपहरन्ति वाऽविद्यमानं ददति वा । पक्षद्वयमपि संभाव्यते । वैकल्ये पुत्रं मारयन्ति । साकल्ये पुत्रं प्रयच्छन्ति अत्र वैकल्यस्य दुष्परिहरत्वात्पुत्र प्रत्याम्नायत्वेन वस्त्राग्रमीषत्सूत्रं छित्वा पिण्डेषु निदध्यात् । यस्मादपहरणमेव पितरो भजन्त तस्मात्पितृन्निःशेषभागदानेन विसर्जयति ।

तत्रैवं कंचिद्विशेषं विधत्ते-

उत्तर आयुषि लोम छिन्दीत । पितृणा ँ ह्येतर्हि नेदीयः (७), इति ।

पञ्चाशत्संवत्सरपरिमितं पूर्वमायुरत्रशिष्टं तूत्तरम् । तस्मिन्वयसि वस्त्रदशा न च्छत्तव्याः किंतु स्वकीयं लोम च्छिन्वा तव निदध्यात् । यस्मादयमासन्नमरणत्वात्पितृणामपि समीपवर्ती तस्मात्तस्मिन्वयस्येत-दुचितम् ।

विधत्ते-

नमस्करोति । नमस्कारो हि पितृणाम्, इति ।

अत्यन्तं प्रिय इति शषः ।

तत्र मन्त्रं विनियुङ्क्ते-

नमो वः पितरो रसाय । नमो वः पितरः शुष्माय । नमो वः पितरो जीवाय । नमो वः पितरः स्वधायै । नमो वः पितरो मन्यवे । नमो वः पितरो घोराय । पितरोनमो वः । य एतस्मिं ँल्लोके स्थ (८) । युष्मा ँस्तेऽनु । येऽस्मि ँ ल्लोके । मां तेऽनु । य एतस्मि ँ ल्लोके स्थ । यूयं तेषां

वसिष्ठा भूयास्त । येऽ स्मि ँल्लोक । अहं तेषां वसिष्ठो भूयासमित्याह । वसिष्ठः समानानां भवति । य एवं विद्वान्पितृभ्यः करोति, इति ।

हे पितरो वो युष्माकं यो रसो युष्माभिर्भुज्यमानः क्षीरादिस्तस्मै नमोऽस्तु । एवं सर्वत्र योज्यम् । शुष्मशब्दो बलवाची । जीवो देहाध्यक्षः । तदीया स्त्री । पितरो हि स्वधायां प्रीतिं कुर्वन्ति । मन्युः कोपः । घोरो । स्वधामारणादिव्यापारः । हे पितरो यूयमेतस्मि ल्लोँके स्थितास्तेभ्यो युष्मभ्यं नमः । ये तु युष्मत्तोऽन्ये परकीयपितरोऽस्मिल्लँोके वर्तन्ते ते सर्वे युष्माननुवर्तन्ताम् । ये तु मनुष्या अस्मि ँल्लोके वर्तन्ते ते सर्वे मामनुवर्तन्ताम् । ये यूयं परकीयैः पितृभिः सहास्मिंल्लोके स्थितास्ते यूयं तेषां परकीयपितृणां वसिष्ठा अतिशयेन निवारहेतवो भूयास्त । ये तु मनुष्या अस्मिल्लँोके वर्तन्ते तेषां सर्वेषामहं युष्मत्प्रसादादतिशयेन निवासहेतुर्भूयासम् । इत्येतं नव्यं नमस्कुर्वन्पठेत् । यः पुमानेवं नमस्कारमन्त्रं विद्वान्पित्रर्थपिण्डदानं करोति स एष समानानां मनुष्याणामतिशयेन निवासहेतुर्भवति ।

पिण्डपितृयज्ञं प्रशंसति–

एष वै मनुष्याणां यज्ञः (९) । देवानां वा इतरे यज्ञाः । तेन वा एतत्पितृलोके चरति, इति ।

द्विविधानां पितृणां मध्ये ये मनुष्याः पितरस्तेषामेव पिण्डपितृयज्ञः । ये तु देवास्तेषां दर्शपूर्णमासादिका इतरे यज्ञाः । तस्मादेतेन पिण्ड-पितृयज्ञेनैषपुरुषः पितृलोके चरति ।

अथ "प्रजापते न त्वदेतानि" इति मन्त्रेण गार्हपत्यदेशं प्रत्यागमनं विधत्ते–

यः पितृभ्यः करोति । स ईश्वरः प्रमेतोः । प्राजापत्यर्चा पुनरैति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञेनैव सह पुनरैति । न प्रमायुको भवति, इति ।

यः पुमान्पित्रर्थमुक्तं कर्म करोति स पितृप्रियत्वात्सहसा मर्तुं सुसमर्थो भवति । तत्परिहाराय प्राजापत्यमन्त्रेण गार्हप्रत्यदेशं पुनरागच्छेत् । प्रजापतेर्यज्ञस्त्रष्टृत्वेन यज्ञरूपत्वाद्यज्ञेनैव सह पुनरागतो भवति । अतो न म्रियते ।

एतदेव समन्त्रकं पुनरागमनं प्रशंसति-

पितृलोके वा एतद्यजमानश्चरति । यत्पितृभ्यः करोति । स ईश्वर आर्तिमार्तोः । प्रजापतिरत्वा वैनं तत उन्नेतुमर्हतीत्याहुः । यत्प्राजापत्ययर्चा पुनरैति । प्रजापतिरेवैनं तत उन्नयति । नाऽऽर्तिमार्छति यजमानः (१०), इति ।

इत्यश्नुते पद्यन्ते पद्यन्ते षड्वा ऋतवो । वर्ततेऽहेवि स्यान्नेदीयः स्थ यज्ञो यजमानश्चरति यत्पितृभ्यः करोति पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
तृतीयाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

देवासुरा अग्नीषोमयोर्देवा वै यथादर्शी देवा वै यदन्यैर्ग्रहैर्ब्रह्मवादिनो नाग्निष्टोमो न सावित्रं देवस्याहं ताप्य ँ सप्तान्नहोमान्नृषदं त्वेन्द्रो वृत्र ँ हत्वा दर्श । देवासुरा वाऽऽज्यैवैनं तस्माद्वाजपेययाजी देवस्याहं वाजस्याव रुद्ध्या इन्द्रियमेवास्मिन्ह्लीका हि पितरः पञ्चषष्टिः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पितृभ्यः करोतीति यदस्त्येतेन यजमानः पितृलोक एव संचरति । अतः यजमानो मनुष्यलोक निःस्पृहत्वादत्र पीडां प्राप्तुं प्रभवति । तमेनं प्रजापतिरेव तत आर्तरुद्धर्तुमर्हतीत्येवमभिज्ञा आहुः । अतः प्राजापत्यमन्त्रेणाऽऽगच्छन्तं प्रजापतिरुद्धरति । सोऽप्यार्तिं न प्राप्नोति ।

अत्र मीमांसा । चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

क्रत्वङ्गं स्यान्न वा पिण्डपितृयज्ञः क्रतौ हि सः ।
अमावास्योक्तितो मैवं तत्कालोक्तेः पुमर्थता ॥ (इति) ।

इदमाम्नायते-"अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति" इति । तत्रामावास्याशब्दवाच्ये कर्मणि विधीयमानत्वादयं पिण्डपितृयज्ञः क्रत्वङ्गमिति चेत् । मैवम् । अमावास्याशब्दस्य कालवाचित्वात् । कर्मणि त्वयं शब्दो लाक्षणिकः । न च वाक्येन क्रत्वङ्गत्वाभावेऽपि

प्रकरणेन तद्भवतिति वाच्यम् । तस्यानारभ्याधीतत्वात् । तस्मादयं पुरुषार्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

वेदार्थस्यं प्रकाशन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधर श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

(मूलक्रमेण-अष्ट. १ अध्या. ३ अनु. १० (२६) । (भाष्यक्रमेण- कां. १ प्रपा. ३ अनु. १० (२६) ।

अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकारम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्यनिःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
तृतीये वाजपेयो यः स प्राधान्येन वर्णितः ।
पुनराधेयकं पिण्डपितृयज्ञश्च वर्णितः ॥
सोमादिब्राह्मणे पूर्वं यन्नोक्तं तच्चतुर्थके ।
प्रवक्ष्यते ग्रहाश्चास्मिन्ननुवाके समीरिताः ॥

तत्राऽऽदौ ग्रहाणां ग्रहणं विधत्ते-

उभये वा एते प्रजापतेरध्यसृज्यन्त । देवाश्चसुराश्च । तान्न व्यजानात् । इमेऽन्य इमेऽन्य इति । स देवान् शूनकरोत् । तानभ्यषुणोत् । तान्पवित्रेणापुनात् । तान्परस्तात्पवित्रस्य व्यगृह्णात् । ते ग्रहा अभवन् । तद्ग्रहाणां ग्रहत्वम् (१) । देवता व एता यजमानस्य गृहे गृह्यन्ते । यद्ग्रहाः । विदुरेनं देवाः । यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते, इति ।

देवा असुराश्चेत्यंते द्विविधा अपत्याविशेषः प्रजापतेः सकाशादधिकत्वेना सृज्यन्त । सृष्टानां च तेषामतिबहुलत्वेन संकीर्णत्वादिमेऽन्ये पृथग्भूता देवा इमे चान्ये पृथग्भूता असुरा इति प्रजापतिस्तद्विभागं न ज्ञातवान् । अतो विभागज्ञानाय देवान्सर्वानंशूनकरोत् । सोमलतावयवरूपाणि शरीराणि देवानां कृतवान् तानि लताशरीराणि स्वचिह्नत्वेन धृत्वा देवाव्यावृत्तत्वेन प्रजापतिना विज्ञाताः । तांश्च लतादेहानभिषुत्य दशापवित्राख्येण वस्त्रखण्डेन ऋजीषं यथा न संकीर्यत तथा रसं शोधयित्वा पवित्रस्य परस्तादूर्ध्वमवस्थि तस्याधोभागे विविधमिन्द्रावाय्वादिदेवार्थं गृहीतवान् । त च रसा ग्रहा अभवन् । तस्माद्गृह्यन्त इति व्युत्पत्या रसानां ग्रहत्वं संपन्नम् । य एते ग्रहास्ता ता देवता भूत्वा ता एव यजमानस्य गृहे हविर्धाने गृह्यन्ते । अत एते ग्रहा ग्रहीतव्या इत्यर्थः । एवं महिमानं जानतो यस्य यजमानस्य ग्रहा एते गृह्यन्ते तमेनं यजमानं देवा विदुः । सम्यगनुष्ठितवानित्येवं देवलोके प्रसिद्धि गच्छर्तात्यर्थः । सौमिकमन्नव्याख्यानरूपे षष्ठकाण्डे ऐन्द्रवाय्वादिग्रहविशेषा एव विहिता न तु ग्रहसामान्यम् । इह तु तद्विधीयत इत्ययमनुवाकस्तत्काण्डशेषः ।

ग्रहग्रहणं विधायोपांशु ग्रहस्य होमं विधत्ते–

एषा वै सोमस्याऽऽहुतिः। यदुवा ँ शुः । सोमेन देवा ँ स्तर्पयाणीति खलु वै सोमेन यजते । यदुपा ँ शुं जुहोति । सोमेनैव तद्देवा ँ स्तर्पयति, इति ।

"वाचस्पतये पवस्व वाजिन्" इत्यनुवाकेन सिद्धो योऽ यमुपांशुग्रह एषैव सोमस्य समन्ताद् धुतिः । अत्र हि पात्रस्थः सर्वोऽपि सोमो हूयते । न तु ग्रहान्तरवत्किंयानप्यवशिष्यते । यजमानोऽपि सोमेन देवांस्तृप्तान्करोमीत्यभिप्रेत्य सोमयागे प्रवृत्तः तस्मादुपांशु जुहुयात् । तेन संपूर्णसोमेनैव देवांस्तर्पयति ।

अथेतरग्रहहोमं विधत्ते–

यद्ग्रहाञ्जुहोति (२) । देवा एव तद्देवान्गच्छन्ति, इति ।

तेन ग्रहहोमेन लताशरीरधारिणो देवा एव दिव्यविग्रहधारिण इन्द्रवाय्वादिदेवानागच्छन्ति ।

ऊर्ध्वपात्रस्थाः सोमरसात्मका ये चमसास्तेषां होमं विधायानूर्ध्वं चतुरस्रपात्रस्थिताः सोमरसात्मका ये चमसास्तेषां होमं विधत्ते–

यच्चमसाञ्जुहोति । तेनैवानुरूपेण यजमानः सुवर्गं लोकमेति, इति ।

ग्रहैरेव देवानां तुष्टत्वाद्यजमानस्य स्वर्गार्थत्वेनानुरूपश्चमसहोमः । अतः स्तनैवानुरूपेण यजमानः स्वर्गं लोकं प्राप्नोतीति ।

प्रश्नोत्तराभ्यां रसग्रहणाधाररूपाणि पात्राणि विधत्ते-

किन्वैतदग्र आसीदित्याहुः । यत्पात्राणीति । इयं वा एतदग्र आसीत् । मृन्मयानि वा एतान्यासन् । तैर्देवा न व्यावृतमगच्छन् । त एतानि दारुमयाणि पात्राण्यपश्यन् । तान्यकुर्वत (३) । तैर्वै ते व्यावृतमगच्छन् । यद्दारुमयाणि पात्राणि भवन्ति । व्यावृतमेव तैर्यजमानो गच्छति, इति ।

यज्ञशालायां दृश्यमानानि पात्राणीति यत्तदेतत्पात्रनिष्पत्तेः पुरा किं नुं नाम वस्त्वासीदित्येवं पात्रोपदानभूतवस्तुप्रश्नः । एतानि पात्राणि मृन्मयान्येव दृष्टानि तस्मात्पात्रोत्पत्तेः पूर्वं तदुपादानं भूमिरासीदित्युत्तरम् । मनुष्यार्थपाकशालायामपि मृन्मयपात्राणां विद्यमानत्वात्तैः पात्रैर्देवा मनुष्येभ्यो व्यावृत्तिं न प्राप्ता इति पुनः प्रश्नवादिनां वचनम् । ते देवा क्वचिदवस्थितान्येव दारुमयाणि पात्राणि दृष्ट्वा स्वार्थं स्वीकृत्य तैर्दारुमयैर्मनुष्येभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्ता इत्युत्तरवादिनां वचनम् । तस्माद्दारुमयाणि पात्राणि कर्तव्यानि । तैर्यजमान इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्नोति ।

तत्र देवार्थानि दारुमयाणि पात्राणि यानि सन्ति यानि चान्यदद्रव्यसंग्रहार्थानि मृन्मयानि तदुभयं प्रशंसति-

यानि दारुमयाणि पात्राणि भवन्ति । अमुमेव तैर्लोकमभिजयन्ति । यानि मृन्मयानि । इममेव तैर्लोकमभिजयति, इति ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां स्थालीं मृन्मयानां दारुमयाणां ग्रहणहोम योर्व्यवस्थां विधत्त

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । काश्चतस्रः स्थालीर्वायव्याः सोमग्रहणीरिति । देवा वै पृश्निमदुहन् (४) । तस्या एते

स्तना आसन् ।। इयं वै पृश्निः । तामादित्या आदित्यस्थाल्या चतुष्पदः पशुनदुह्रन् । यदादित्यस्थाली भवति । चतुष्पद एव तया पशू न्यजमान इमां दुहे । तामिन्द्र उक्थ्यस्थाल्येन्द्रियमदुहत् । यदुक्थ्यस्थाली भवति । इन्द्रियमेव तया यजमान इमां दुहे । तां विश्वे देवा आग्रयणस्थाल्योर्जमदुह्रन् । यदाग्रयणस्थाली भवति । ऊर्जमेव तया यजमान इमां दुहे । तां मनुष्या ध्रुवस्थाल्यायुरदुह्रन् । यद् ध्रुवस्थाली भवति । आयुरेव तया यजमान इमां दुहे । स्थाल्या गृह्णाति । वायव्येन जुहोति । तस्मादन्येन पात्रेण पशून्दुहन्ति । अन्येन प्रतिगृह्णन्ति । अथो व्यावृतमेव तद्यजमानो गच्छति (५), इति ।

ग्रहत्वं ग्रहाञ्जुहोत्यकुर्वतादुहन्नाग्रयणस्थाली भवति । नव च ।।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ।। १ ।।

वायुः स्वामी येषां दारुमयाणां पात्रविशेषणं ते वायव्याः । यद्यप्येकैकस्य पात्रस्यैकैको देवस्तथाऽपि वायुना वरस्य वृतत्वाद्वायव्यशब्देनैव तेषां व्यवहारः । तथ चैन्द्रवायवग्रहब्राह्मणे समाम्नायते-"ते वायुमब्रुवन्निमं नः स्वदयेति । सोमऽब्रवीद्वरं तृणे मद्देवत्यान्येव वः पात्राण्युच्यन्ता इति । तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वाव्यान्युच्यन्ते" इति । ते च वायव्याः पात्रविशेषाः सोमग्रहणार्था ऐन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादिश्रवणात् । तद्वन्मृण्मयस्थाल्योऽपि चतस्रः सोमग्रहण्य इत्येवमत्र प्रसिद्धिः । ताश्च स्थाल्यः किं विधा इति प्रश्नः । तस्योत्तरमुच्यते । पुरा कदाचिद्भूमिः । पृश्निः श्वेतगोरूपाऽभूत् । भूविकारभूता आदित्यस्थाल्युक्थ्यस्थाल्याग्रयणस्थाली ध्रुवस्थालीत्येते चत्वारः स्थालीविशेषास्तस्या गोः स्तना आसन् । तांश्च स्तनाना दित्यादयो दुग्ध्वा पश्वादिफलानि प्राप्तवन्तः एवं यजमानोऽपि तानि प्रातुं स्थालीचतुष्टयं कुर्यात् । कृत्वा च मृन्मयस्थाल्यां तत्तद्देवतासंबन्धिन्यां तत्तद्देवार्थं सोमरसं गृह्णीयात् । तं च सोमरसं होमकाले दारुमये वायव्यपात्रेऽवनीय तेन पात्रेण जुहुयात् । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि

दोहपात्रमन्यत्क्षीरग्रहणपात्रं चान्यत्। अपि चैवंकुर्वाणो यजमान इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्नोति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमेऽनुवाके सोमविशेषे ग्रहविधिरुक्तः । द्वितीयानुवाके सौत्रामणिशेषामन्त्रा उच्यन्ते । तत्राऽऽश्विनसारस्वतैन्द्रग्रहेषु त्रिष्वपि साधारणं याज्यानुवाक्यायुगलम्। तथा च सौत्रामणिब्राह्मणमेवामाम्नातम् - "युवँ सुराममश्विनेति सर्वदेवत्ये याज्यनुवाक्ये भवतः" इति । तत्र पुरोनुवाक्यामाह-

युवँ सुराममश्विना । नमुचावासुरे सचा । विपिपाना शुभस्पती । इन्द्रं कर्मस्वावतम्, इति ।

हेऽश्विनौ नमुचावासुरे नमुचिनामके कस्मिश्चिदसुरे सचा संबद्धं सुरामं सुरया संपादितमिमं पात्रस्थं द्रव्यशेषं विपिपाना विशेषेण पिबन्तौ शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकौ युवां कर्मस्वेतेष्विन्द्रमावतं सहपानेन पालयतम् ।

याज्यामाह-

पुत्रमिव पितरावश्विनोभा । इन्द्रावतं कर्मणा दँसनाभिः । यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः । सरस्वती त्वा मघवन्नभीष्णात्, इति ।

हेऽश्विनौ युवामुभौ यथा लोके पितरौ पुत्रं पालयतस्तद्वद्यजमानमनेन कर्मणा रक्षतम् । दंसनाशब्दः कर्मवाची । शचीशब्द शक्तिवाची । ह इन्द्र यद्यस्मात्कारणात्मकर्म विशेषेण याभिः शक्तिभिः सह त्वं सुरया संपादितमिमं रसविशेषं विशेषेण पीतवांस्तस्माद्यजमानं रक्षेति शेषः । हे मघवन्नियं सरस्वती त्वामभीष्णाद्भिषज्यतु। पानेन परितोषयत्वित्यर्थः । अथ मन्त्रद्वयेन सुराया अनुमन्त्रणम्। तथा च सूत्रकारः-" हुतां हूयमानां वा यजमानोऽनुमन्त्रयते" इति ।

तत्र प्रथमं मन्त्रामाह-

अहाव्यग्ने ह॒विरा॒स्यै त । स्रु॒चीव घृ॒तं च॒मू इ॑व॒ सोमः॑ (१)। वा॒ज॒सनि॑ꣳ र॒यिम॒स्मे सु॒वीर॑म् । प्र॒श॒स्तं धे॑हि य॒शसं बृ॒हन्त॑म्, इति ।

हेऽग्ने ते तवाऽऽस्ये मुखेऽहावीदं द्रव्यं हुतम् । यथा स्रुचि जुह्वादौ घृतं निहितं यथा वा चमू चमसेषु सोमो निहितस्तद्वत्तस्मादस्मे अस्मासु सुवीरं शोभनकर्मशूरं पुत्रं धेहि संपादय । कीदृशम् । वाजसनिमन्नदातारं रयिं धनवन्तं प्रशस्तं विद्यादिगुणयुक्तं यशसं यशस्विनं बृहन्तं महान्तं सर्वकार्यसमर्थम् ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह–

यस्मि॒न्नश्वा॑स ऋ॒षभास॑ उ॒क्षणः॑ । व॒शाम॒षा अ॑वसृ॒ष्टास॒ आहु॑ताः । की॒ला॒ल॒पे सोम॑पृष्ठाय वे॒धसे॑ । हृ॒दा म॒तिं ज॑नय॒ चारु॑म॒ग्नये॑, इति ।

यस्मिन्नग्नावश्वादय आहुता अश्वासः । अश्वमेधयागे अश्वा हुताः । ऐन्द्र मृषभमित्यादिषु विहितेषु कर्मसु ऋषभा हुताः । ऐन्द्रमुक्षाणमित्यादिषूक्षाणो हुताः । सेचनसमर्था उक्षाणः पुंगवगात्रा ऋषभाः। मैत्रावरुणीं वशामालभेतेत्यादिषु विहितेषु वशा हुताः । सारस्वतं मेषमित्यादिषु मेषा हुता । ते च सर्वेऽवसृष्टासो यजमानेन समर्पिताः . तादृशायाग्नये हृदाऽन्तःकरणेन चारुं मतिं कर्मानुष्ठानविषयत्वेन समीचीना बुद्धिं जनयाह संपादयामि । कीदृशायाग्नये । कीलालपेऽन्नरसपायिने । सोमयागस्थितानि पृष्ठानि यस्यासौ सोमपृष्ठस्तस्मै वेधसे विधात्रे ।

नाना॒ हि वां दे॒वहि॑त॒ꣳसदो॑ मि॒तम् । मा सꣳसृ॑क्षाथां प॒रमे व्यो॑मन् । सु॒रा त्वम॑सि शु॒ष्मिणी॒ सोम॑ ए॒षः । मा मा॑ हिꣳसीः स्वां योनि॑मावि॒शन् (२) । यदत्र शि॒ष्टꣳ र॒सिनः॑ सु॒तस्य॑ । यदिन्द्रो॒ अपि॑ब॒च्छची॑भिः । अ॒हं तद॑स्य॒ मन॑सा शि॒वेन॑ । सोम॒ राजा॑नमि॒ह भ॑क्षयामि ।

कल्पः–"ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारं नाना हि वां देवहितꣳसदो मितं मा सँसृक्षाथां परमे व्योमन्सुरा त्वमसि सुष्मिणी सोम एष मा मा हिँसीः स्वां योनिमाविशन्यदत्र शिष्टꣳरसिनः सुतस्य

यदिन्द्रो अपिबच्छचीभिरहं तदस्य मनसा शिवेन सोमँ राजानमिह भक्षयामीति वा स्वयं पिबेत्'' इति । अत्र सुरोच्छेवस्य ब्रह्मणं पातारं किंचिन्मूल्यदानेन परिक्रीणीयात् । नाना हि वामिति मन्त्रेण यदत्रेति मन्त्रेण वा स्वयं पिबेदित्यर्थः । हे सोमग्रहसुराग्रहौ वां युवयोः सदा निवासस्थानं नाना मितं पृथगेव संपादितम् । अतः परमेव्योमन्प्रकृष्ट आकाशे भक्षणस्थाने मा संसृक्षाथां परस्परसंसृष्टौ मा भूताम् । हे पात्रस्थद्रव्य त्वं शुष्मिणी बलवती सुराऽसि । एष खलु सोमः सुप्रसिद्धविभवस्त्वं स्वां योनिं स्वकीयस्थानमुदररूपमाविशन्मामिह मा हिंसीः । अत्र पात्रे रसिनो रसवतः सुतस्याभिषुतस्य यच्छिष्टमस्ति यच्चेन्द्रः शचीभिः स्वशक्तिभिः सहापिबत्तत्रास्य पात्रस्थद्रव्यस्यैकदेशं सोमं राजानमहं शिवेन भक्तियुक्तेन मनसेह कर्मणि भक्षयामि ।

द्वे स्रुती अशृणवं पितॄणाम् । अहं देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वं भुवनँ समेति । अन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ।

कल्पः–''द्वे स्रुती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वं भुवनँ समेत्यन्तरा पूर्वमपरं च केतुमिति वा वल्मीकवपायामवनयेत्'' इति पितृणामस्मत्पूर्वपुरुषाणां द्वे स्रुती अशृणवं द्वौ मार्गाविति शास्त्रमुखेणाहं श्रुतवानस्मि । तयोर्मध्ये देवानामेको मार्गो येन गत्वा ब्रह्म लोके देवा भूत्वा न पुरावर्तन्ते । उतापि च मर्त्या येन गत्वा स्वर्गमनु भूय पुनरावर्तन्ते ताभ्यामुभाभ्यां मार्गाभ्यामिदं विश्वं भुवनं शास्त्रार्थनुष्ठानपरं सर्वप्राणिजातं समेति सम्यग्गच्छति । पूर्वं केतुं चिह्नं पृथिवीमपरं केतुं दिवं चान्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये द्वे स्रुती वर्तेते इत्यर्थः ।

यस्ते देव वरुण गायत्रछन्दाः पाशः । तं त एतेनावयजे, इति ।

कल्पः–''यस्ते देव वरुण गायत्रछन्दाः, पाशस्तं त एतेनावयजे स्वाहेत्याश्विनपात्रमभृथे प्रविध्यन्ति'' इति । हे वरुणदेवतेत्वदीयः पाशो गायत्र्याख्येण च्छन्दसा युक्तो यो विद्यते तं पासमेतेन पात्रेण विनाशयामि ।

कल्पः–''एतेनैव त्रिष्टुप्छन्दा इति सारस्वतस्य जगतीछन्दा इत्यैन्द्रस्य'' इति । एतेन देवेति मन्त्रेण त्रिष्टुप्छन्दा इतिविशेषयुक्तेन सारस्वतस्य पात्रं प्रविध्यन्ति । एवमुत्तरत्रापि । पाठस्तु–

यस्ते देव वरुण त्रिष्टुप्छन्दाः पाशः । तं त एतेनावयजे ।
यस्ते देव वरुण जगती छन्दाः पाशः । तं त एतेनावयजे,
इति ।

समाप्ताः सौत्रामणिशेषा मन्त्राः । अथ सोमशेषः कश्चिद्विधिः । यदुक्तं सूत्रकारेण-"राज्ञो राजभव्यस्य वाऽनूबन्ध्यायाः पशुपुरोडाशमष्टौ देव सुवाँहवींष्यनु निर्वपति" इति । तदिदं विधत्ते-

सोमो वा एतस्य राज्यमादत्ते । यो राजा सन्राज्यो वा सोमेन यजते । देवसुवामेतानि हवीँ षि भवन्ति । एतावन्तो वै देवानाँ सवाः । त एवास्मै सवान्प्रयच्छन्ति। स एनं पुनः सुवन्ते राज्याय देवसू राजा भवति, इति ।

सोम आविशन्यजे राज्यायैकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ।। २ ।।

यः पूर्वं राजा राजत्वयोग्यो वा भूत्वा सोमेन यजत एतस्य राज्यं सोम देव गृह्णाति । अतस्तन्निवारणाय हविर्निर्वापः । सुवन्ते प्रेरयन्ति राज्यार्थायमिति सुवो देवाश्च ते सुवश्च देवसवोऽग्न्यादयस्तत्संबन्धीनि हवींष्यग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालमित्यनुवाकोक्तानि यावन्त ऐश्वर्यविशेषास्तस्मिन्ननुवाके श्रूयन्ते-"अग्निरेवैनं गृहपतीनाँ सुवते सोमो वनस्पतीनाम्" इत्यादिना । एतावन्त एव गृहपतित्वादयोऽपेक्षिता देवानां संबन्धिन ऐश्वर्यविशेषाः तत्तदेवैरभिस्तुष्टास्त एवाग्न्यादयो देवा अस्मै यजमानाय तान्गृहपतित्वाद्यैश्वर्यविशेषान्प्रयच्छन्तीति ते देवा एनं यजमानं पुनरपि राज्याय प्रेरयन्ति । असावपि देवैः प्रेरितो राजा भवति । अत्र विनियोग संग्रहः-

युवं सुरामं याज्यनुवाक्ये सौत्रामणौ गते ।
अहाव्यस्मिन्निति द्वाभ्यां तत्र होमानुमन्त्रणम् ।।
नानेति वा यदत्रेति वा मन्त्राद्भक्षयेद्धविः ।
द्वे स्रुतीति च वल्मीकवपायां वा क्षिपेद्धि तत् ।।
यस्ते देवाश्विनादीनि विध्यन्त्यवभृथे त्रिभिः ।
अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन्दश मन्त्रा उदाहृताः ।। (इति) ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।। २ ।।

अथ चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये सौत्रामणिमन्त्रा उक्ताः । तृतीयचतुर्थयोरग्निहोत्रविषयं प्रायश्चित्तमुच्यते । तत्राप्यस्मिन्ननुवाके दोहविषयं प्रायश्चित्तम् । तत्र कंचिन्मन्त्रं पठति-

उदस्थाद्देव्यदितिर्विश्वरूपी । आयुर्यज्ञपतावधात् ।
इन्द्राय कृण्वती भागम् । मित्राय वरुणाय च, इति ।

येयमग्निहोत्रहविर्दोहनार्था धेनुः सेयं देवी देवतारूपोदस्थादुत्तिष्ठतु । कीदृशी । देव्यदितिर्भूमिरूपा विश्वरूपी कृष्णशुक्लादिनानारूपयुक्ता सेयं यज्ञपतावायुः संपादयतु । किं कुर्वती । इन्द्रमित्रावरुणेभ्यो हविर्भागं संपादयन्ती ।

तमेतं मन्त्रं विनियुङ्क्ते-

इयं वा अग्निहोत्री । इयं वा एतस्य निषीदति ।
यस्याग्निहोत्री निषीदति । तामुत्थापयेत् ।
उदस्थाद्देव्यदितिरिति । इयं वै देव्यदितिः (१) ।
इमामेवास्मा उत्थापयति, इति ।

यस्याग्निहोत्रहविर्दोहनाय प्रवृत्तस्याग्निहोत्री धेनुरुपविशति, एतस्य पुरुषस्यास्याग्निहोत्री भूमिरूपेति कृत्वा भूमिदेवतैव दोहं प्रतिबध्नन्ती निषीदति । तस्मादुदस्थादिति मन्त्रेण तामुत्थापयेत् मन्त्रगतस्यादितिशब्दस्य भूमिवाचित्वाद्भूमिमेवोत्थापयति ।

मन्त्रस्य द्वितीयपादतात्पर्यं दर्शयति-

आयुर्यज्ञपतावधादित्याह । आयुरेवास्मिन्दधाति, इति ।

उत्तरार्धस्य यथार्थतां दर्शयति-

इन्द्राय कृण्वती भागं मित्राय वरुणाय चेत्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

प्रायश्चित्तान्तरं विधत्ते-

अवर्तिं वा एषैतस्य पाप्मानं प्रतिख्याय निषीदति यस्याग्निहोत्र्युपसृष्टा निषीदति । तां दुग्ध्वा ब्राह्मणाय दद्यात् । यस्यान्नं नाद्यात् । अवर्तिमेवास्मिन्पाप्मानं प्रतिमुञ्चति (२), इति ।

वर्तिर्वर्तनं जीवनोपायः। अवर्तिदोरिद्यम् । यस्यानुष्ठातुर्दोहनार्थे वत्सेन संसृष्टा धेनुरुपविशति, एतस्यावर्तिं दारिद्र्यहेतु पाप्मानमेषा धेनुः प्रतिख्याय सर्वत्र प्रख्याप्योपविशति । अतस्तां धेनुं दुग्ध्वा पश्चाद्ब्राह्मणाय दद्यात् । कीदृशाय । यस्य ब्राह्मणस्यान्नमित ऊर्ध्वं यजमानो नाद्यात्तादृशाय । तेन दानेन स्वकीयं दारिद्र्यहेतुं पाप्मानमस्मिन्ब्राह्मणे कवचादिवत्प्रतिमुञ्चति ।

दोहनपूर्वकं दानं प्रशंसति-

दुग्ध्वा ददाति । न ह्यदृष्टा दक्षिणा दीयते, इति ।

यस्मात्प्रतिग्रहीत्रा पुरुषेणादृष्टा दक्षिणा दानयोग्या न भवति, तस्माद् दुग्ध्वा क्षीरं तस्यै प्रदर्श्य त्वमेवं दुग्ध्वा भुङ्क्ष्वेत्येवं दद्यात् ।

अथ प्रायश्चित्तान्तरं विधातुं प्रस्तौति-

पृथिवीं वा एतस्य पयः प्रविशति । यस्याग्निहोत्रं दुह्यमानꣳ स्कन्दति, इति ।

यस्य यजमानस्याग्निहोत्रार्थं हविर्दोहनकाले स्वल्पमपि पतति, एतस्य कृत्स्नमपि पृथ्वीमेव प्रविशति ।

एतत्प्रायश्चित्तरूपं मन्त्रपाठं विधत्ते-

यदद्य दुग्धं पृथिवीमसक्त । यदोषधीरप्यसरद्यदापः । पयो गृहेषु पयो अघ्नियासु । पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीत्याह । पय एवाऽऽत्मन्गृहेषु पशुषु धत्ते, इति ।

अद्यास्मिन्दिने यद्दुग्धं पृथिवीमसक्त पृथिव्यां पतितं यच्च विन्दुरूपेणौषधीरपो वा प्राविशत्तत्पयो मदीयेषु गृहेष्ववस्थितमस्तु । तथा तत्पयो मदीयासु गोषु स्थितमस्तु । तथा तत्पयो मदीयवत्सेषु स्थितमस्तु ।

तथा तत्पयो मयि स्थितमस्तु . तमेतं मन्त्रं पठेत् । तेन स्कन्नं पय आत्मनि गृहेषु पशुषु च स्थापितं भवति ।

एतदभिमन्त्रणानन्तरमुदकस्पर्शं विधत्ते-

अ॒प उप॑सृ॒जति (३) । अ॒द्भिरे॒वैन॑दाप्नोप्ति, इति ।

स्वेनोपसृष्टाभिरद्भिरेव स्कन्नमेतत्पयः पुनः प्राप्नोति ।

प्रायश्चित्तान्तरं विधत्ते-

यो वै य॒ज्ञस्याऽऽर्ते॒नाना॑र्तं॑ स॑ सृ॒जति॑ । उ॒भे वै ते तर्ह्या॑र्छतः । आ॑र्छति॒ खलु॒ वा ए॒तद॑ग्निहो॒त्रम् । यद्दु॒ह्यमा॑न॒ँ स्कन्द॑ति । यद॑भिदु॒ह्यात् । आर्ते॒नाना॑र्तं य॒ज्ञस्य स॑ सृ॒जेत् । तद॒व या॒दृक्की॒दृक् च॑ होत॒व्यम् । अथा॒न्यां दु॒ग्ध्वा पुन॑र्हो॑त॒व्यम् । अना॑र्ते॒नैवाऽऽर्तं॑ य॒ज्ञस्य॒ निष्क॑रोति (४), इति ।

यज्ञस्य संबन्धि हविर्द्विविधम् । आर्तमनार्तं चेति । दुह्यमानस्य स्कन्दने सति तदार्तं भवति । इतः परं धोक्ष्यमाणमनार्तं भवति । तथा सति स्कन्दनादूर्ध्वं तदेव पात्रस्थमभिलक्ष्य यदि पुनर्दुह्यात्तदानी-मार्तस्योपर्यनार्तस्य स्थापनादुभयमपि पयः संसृजेत् । तत्संसर्गे च द्वितीयमप्यार्तमेव भवेत् । तस्मादार्तस्योपरि दोहनं न कुर्यात् । किंतु तदेवाऽऽर्तं यादृशं पर्याप्तमपर्याप्तं वा होतव्यम् । तावता नित्यानुष्ठानसिद्धिः । अथाऽऽर्तपरिहारार्थमन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । तेन पुनर्होमेनैव यज्ञस्य यत्पूर्वमार्तं तत्समादधाति ।

प्रायश्चितान्तरं विधत्ते-

यद्यद्द्रु॑तस्य॒ स्कन्दे॑त् । यत्ततो हु॒त्वा॒ पुन॑रि॒यात् । य॒ज्ञं विच्छि॑न्द्यात् । यत्र॒ स्कन्दे॑त् । तन्नि॒षद्य॒ पुन॑र्गृह्णीयात् । यत्रै॒व स्कन्द॑ति । तत॑ ए॒वैन॒त्पुन॑र्गृह्णाति । तद॒व या॒दृक्की॒दृक्क॑ होत॒व्यम् । अथा॒न्यां दु॒ग्ध्वा पुन॑र्हो॑त॒व्यम् । अना॑र्ते॒नैवाऽऽर्तं॑ य॒ज्ञस्य॒ निष्क॑रोति (४), इति ।

दोहनादूर्ध्वमुदद्रुतस्याऽऽहवनीयं प्रत्युन्नीतस्य लेशो यदि भूमौ पतेत्तदा नीमहुत्वा यदि ततो देशात्पुनरागच्छेत्तदानीं यज्ञो विच्छिद्येत् ।

अतस्तत्परिहाराय यस्मिन्देशे स्कन्नं तस्मिन्नेव देशे स्वयमुपविश्य तत्पतितं पुनः पात्रे गृह्णीयात्। तथा सति यस्मिन्नेव देशे स्कन्नं तस्मिन्देशे पुनर्गृहीतत्वात्तेन दुग्धान्तरं न भवेत्। तदेव पुनर्गृहीतेन सहितं पात्रस्थं नित्यार्थं हुत्वा प्राय श्चित्तार्थमन्यां दुग्ध्वा जुहुयात्।

पुनरपि प्रायश्चित्तान्तरं विधत्ते–

वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते । यस्याग्निहोत्रेऽधिश्रिते श्वाऽन्तरा धावति । रुद्रः खलु वा एषः । यदग्निः । यद्गामन्वत्यावर्तयेत् । रुद्राय पशूनपि दध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् । यदपोऽन्वतिषिञ्चेत् । अनाद्यमग्नेरापः । अनाद्यमाभ्यामपि दध्यात् । गार्हपत्याद्भस्माऽऽदाय । इदं विष्णुर्विचक्रम इति वैष्णव्यर्चाऽऽहवनीयादध्व सयन्नुद्द्रवेत् यज्ञो वै विष्णुः यज्ञेनैव यज्ञ संतनोति । भस्मना पदमपि वपति शान्त्यै (६), इति ।

वै देव्यदितिर्मुञ्चति सृजति करोति करोत्याभ्यामपि दध्यात्पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
चतुर्थाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ।। ३ ।।

यस्य यजमानस्याग्निहोत्रहविषि पाकार्थं गार्हपत्येऽधिश्रिते सत्याहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये यदि श्वा धावेत्तदानीमेतस्य यज्ञो विच्छिद्येत् । अतस्तत्परिहाराय यदि तेन शुनो मार्गेण गामतिनीय पुनरावर्तयेत्तदानीमग्नेः क्रूरत्वेन रुद्ररूपत्वात्तस्मै रुद्राय पशून्समर्पयेत् । ततो यजमानः पशुरहितः स्यात्। यदि तु शुनः पदे जलमनुक्रमेणातिशयेन निषिञ्चेत्तदानीमग्नेरनाद्यभूता आपः संपन्नाः तादृशमनाद्यं वस्तु द्वाभ्यामग्निभ्यां समर्पयेत्ततो गोर्नयनमुदकस्य निषेचनं न कुर्यात्। किन्तु गार्हपत्यात्किचिद्भस्माऽऽदाय "इदं विष्णुः" इति मन्त्रेणाऽऽहवनीयपर्यन्तं भस्म प्रसारयंस्तस्योपरि स्वयं गच्छेत् । ततो यज्ञस्य विष्णुत्वाद्विष्णुरूपेणैव यज्ञेन वर्तमानं यज्ञं संततं करोति । तेन भस्मना शुनः पदमाच्छादयेत् । तच्च दोषस्य शान्त्यै भवति । अत्र विनियोगसंग्रहः–

उदस्थादित्यग्निहोत्रीमुत्थापयति दोहने ।
यदद्य दुग्धमित्येतत्स्कन्नक्षीराभिमन्त्रणे ।।
इदं विष्णुश्चान्तराये ध्वंसयेद्धस्म वह्निगम् ।
अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्मन्त्रास्त्रय उदीरिताः ।।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीयवेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः । ३ ।

अथ चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये दोहविषयं प्रायश्चित्तमुक्तम् । चतुर्थे वह्निविषयं प्रायश्चित्तमुच्यते । तत्रैकं प्रायश्चितं विधत्ते-

नि वा एतस्याऽऽहवनीयो गार्हपत्यं कामयते । नि गार्हपत्यं आहवनीयम् । यस्याग्निमनुद्धृतꣳ सूर्योऽभिनिम्रोचति । दर्भेण हिरण्यं प्रबध्य पुरस्ताद्धरेत् । अथाग्निम् । अथाग्निहोत्रम् । यद्धिरण्यं पुरस्ताद्धरति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । ज्योतिरेवैनं पश्यन्नुद्धरति । यदग्निं पूर्वꣳ हरत्यथाग्निहोत्रम् (१) । भागधेयेनैवैनं प्रणयति, इति ।

यस्य पुरुषस्यानुद्धृतमग्निमुपलक्ष्य सूर्योऽस्तमेति सायंकालीनाग्निहोत्रार्थादाहवनीयं प्रत्यग्निप्रणयनात्प्रागेव यद्यस्तमियात्तदानीमेतस्य पुरुषस्याऽऽहवनीयोगार्हपत्यं न्यक्कर्तुं कामयते । गार्हपत्यश्चैनं न्यक्कामयते । ततोऽग्निद्वयमपि फलप्रदं न भवति । ततोऽस्तमयादूर्ध्वं प्रणयन्पुरुषः केनचिद्दर्भेण हिरण्यं प्रकर्षेण वद्ध्वा तत्पुरस्तान्नयेत् । तस्य पृष्ठतोऽग्निं नयेत् । तस्यापि पृष्ठतोऽग्निहोत्रहविर्नयेत् । तत्रहिरण्यनयनेन ज्योतीरुपं हिरण्यं पुरतः पश्यन्पृष्ठतोऽग्नेरुद्धारादस्तमयदोषं न प्राप्नोति । पुरतोऽग्निं पश्चाद्धविर्नियनं तदीयेन भागधेयेन युक्तमेवाग्निं प्रणयति ।

अस्मिन्नुद्धरणे कंचिद्विशेषं विधत्ते-

ब्राह्मण आर्षेय उद्धरेत् । ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः । सर्वाभिरेवैनं देवताभिरुद्धरति, इति ।

स्वकीयानृषीन्यो वेत्ति स आर्षेयः प्रचराभिज्ञ इत्यर्थः । तादृशो

ब्राह्मणो दर्भेण प्रबद्धस्य हिरण्यस्य पृष्ठतो वह्निमुद्धरेत् । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्- "अन्वङ्ङार्षेयो ब्राह्मणो बहुविदग्निमुद्धरेत्" इति । "यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति" इति श्रुत्यन्तरात्सर्वदेवताकर्तृकमिदमुद्धरणं भवति ।

अत्रैवापरं विशेषं विधत्ते-

अग्निहोत्रमुपसाद्यातमितोरासीत् । व्रतमेव हतमनु म्रियते, इति ।

आर्षेयस्य ब्राह्मणस्य पृष्ठतोऽग्निहोत्रहविर्नीत्वा तदधस्तादुपसाद्य श्वासं निरुध्य ग्लानिपर्यन्तमवतिष्ठेत् । एवं सति सूर्यास्तमयेन विनाशितं व्रतमनु स्वयमपि मरणोपचारं नाटयति । लोकेऽपि हि म्रियमाणं स्निग्धमनुम्रियन्ते । पुनरपि विशेषान्तरं विधत्ते-

अन्तं वा एष आत्मनो गच्छति । यस्ताम्यति । अन्तमेष यज्ञस्य गच्छति । यस्याग्निमनुद्धृत ँ सूर्योऽभिनिम्रोचति (२) । पुनः समन्य जुहोति । अन्तेनैवान्तं यज्ञस्य निष्करोति, इति ।

यो ग्लानिं प्राप्नोति, एष विनाशमिव प्राप्नोति । यस्य चाग्न्युद्धरणात्पुरा सूर्योऽस्तमेति, एत्र यज्ञस्य विनाशं प्राप्नोति । अतो दोषद्वयनिवृत्त्यर्थं पुनः श्वासं कृत्वा जुहुयात् । तथा सति स्वकीयेन विनाशेन सह यज्ञस्य विनाशं समादधाति ।

पुनरप्यपरं विशेषं विधत्ते-

वरुणो वा एतस्य यज्ञं गृह्णाति । यस्याग्निमनुद्धृत ँ सूर्योऽभिनिम्रोचति । वारुणं चरुं निर्वपेत् । तेनैव यज्ञं निष्क्रीणीते, इति ।

वरुणेनापहृतो यज्ञश्चरुणा मूल्येन पुनः क्रीतो भवति । हिरण्यबन्धनमारभ्य चरुपर्यन्तमेकमिदं प्रायश्चित्तम् ।

अस्तमयनिमित्तं प्रायश्चित्तमभिधायोदयनिमित्तं प्रायश्चित्तं विधत्ते-

नि वा एतस्याऽऽहवनीयो गार्हपत्यं कामयते । नि गार्हपत्य आहवनीयम् । यस्याग्निमनुद्धृत ँ सूर्योऽभ्युदेति ।

चतुर्गृहीतमाज्यं पुरस्ताद्धरेत् (३) । अथाग्निम् । अथाग्निहोत्रम् । यदाज्यं पुरस्ताद्धरति । एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम । यदाज्यम् । प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयति । यदग्निपूर्वं हरत्यथाग्निहोत्रम् । भागधेयेनैवैनं प्रणयति । ब्राह्मण आर्षेय उद्धरेत् । ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः (४) । सर्वाभिरेवैनं देवताभिरुद्धरति, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अत्र पूर्वस्मादधिकं कंचिद्विशेषं विधत्ते-

पराची वा एतस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छति । यस्याग्निमनुद्धृत सूर्योऽभ्युदेति । उषाः केतुना जुषताम् । यज्ञं देवोभिरिन्वितम् । देवेभ्यो मधुमत्तमꣳ स्वाहेति प्रत्यङ्ङ्निषद्याऽऽज्यैन जुहुयात् । प्रतीचीमेवास्मै विवासयति, इति ।

यस्य पुरुषस्याग्न्युद्धरणात्प्राक्सूर्योदयो भवेदेतस्मै पुरुषायोषः कालदेवता व्युच्छन्ती प्रभातं कुर्वती पराची वै पुनरावृत्तिरहितैव व्यच्छति प्रभातं करोति । एकस्मिन्दिने प्रभातं कृत्वा विनश्यति दिनान्तरेषु प्रभातं कर्तुं न तिष्ठतीत्यर्थः । एतद्दोषपरिहाराय प्रत्युङ्मुख उपविश्य"उषाः" इत्यादि मन्त्रमुच्चार्याऽऽज्येन जुहुयात् । ततोऽस्मै यजमानार्थं प्रतीचीं पुनरावृत्तियुक्तां स्वाकृतिं कृत्वा विवासयति । दैनंदिनं प्रभातं संभावयति । मन्त्रस्यायमर्थः-इयमुषः कालदेवता केतुना दिवसचिह्नभूतेनाऽऽदित्येन सह देवैभिरिन्वितमन्यैर्देवैः प्रीतिपूर्वकं स्वीकृतमिमं यज्ञं जुषताम् । देवेभ्योऽन्तमाधुर्योपेतमाज्यं स्वादुतममस्त्विति ।

होमानन्तरकर्तव्यं विधत्ते-

अग्निहोत्रमुपसाद्यातमितोरासीत् । व्रतमेव हृतमनुम्रियते । अन्तं वा एष आत्मनो गच्छति (४) । यस्ताम्यति । अन्तमेष यज्ञस्य गच्छति । यस्याग्निमनुद्धृतꣳ सूर्योऽभ्युदेति । पुनः समन्यं जुहोति । अन्तेनैवान्तं यज्ञस्य

निष्करोति । मित्रो वा एतस्य यज्ञं गृह्णाति । यस्याग्निमनुद्धृत सूर्योऽभ्युदेति । मैत्रं चरुं निर्वपेत् । तेनैव यज्ञं निष्क्रीणीते, इति ।

पूर्ववत्सर्वं व्याख्येयम् । आज्योद्धरणमारभ्य मैत्रचरुपर्यन्तमेकं प्रायश्चित्तम् ।

अथाग्न्युद्वाननिमित्तं प्रायश्चित्तं विधत्ते–

यस्याऽहवनीयेऽनुद्वाते गार्हपत्य उद्वायेत् (६) । यदाहवनीयमनुद्वाप्य गार्हपत्यं मन्थेत् । विच्छिन्द्यात् । भ्रातृव्यमस्मै जनयेत् । यद्वै यज्ञस्य वास्तव्यं क्रियते । तदनु रुद्रोऽवचरति । यत्पूर्वमन्ववस्येत् । वास्तव्यमग्निमुपासीत । रुद्रोऽस्य पशून्घातुकः स्यात् । आहवनीयमुद्वाप्य । गार्हपत्यं मन्थेत् (७), इति ।

यस्य पुरुषस्याऽऽहवनीयाग्नौ विद्यमाने सति गार्हपत्याग्निर्नश्येत्तदानीमयं पुरुषस्तं विद्यमानमाहवनीयमविनाश्य यदि गार्हपत्यार्थं मन्थनं कुर्यात्तदानीमाहवनीयजनकस्य गार्हपत्यस्याभावाद्यज्ञो विच्छिद्येत् । पूर्वो ह्याहवनीयजनको गार्हपत्यो विनष्टः । इत ऊर्ध्वं मन्थनीयस्तु नैतस्याऽऽहवनीयस्य जनकः । किंच तन्मन्थनेन यजमानस्य भ्रातृव्यमुत्पादयेत् । मन्थनीयस्य पूर्वाहवनीयविरोधित्वात् । एवं तर्हि शास्त्रीयो गार्हपत्याहवनीयौ मा भूताम् । लौकिकमेवाग्निहोत्रं क्रियतामिति चेत् । तदप्यनुपपन्नम् । यज्ञस्य संबन्धि यदङ्गं वास्तव्यं लौकिकं क्रियते । वास्तवे लोकव्यवहारे भवं वास्तव्यम् । तल्लौकिकमङ्गमनु रुद्रः क्रूरो दवो यज्ञशालायां प्रविशति । एवं सति यदि पूर्वं विद्यमानमाहवनीयमनु कर्म समापयेत्तदानीं लौकिकमेवाग्निमुपासितवान्भवति । ततो रुद्रोऽस्य पशून्विनाशयेत् तस्मात्पूर्वसिद्धमाहवनीयं विनाश्य पश्चाद्गार्हपत्यार्थमग्निं मन्थेत् ।

तत्र मन्थनमन्त्रं विधत्ते–

इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः । स्वाद्योनेरधि जातवेदाः । स गायत्रिया त्रिष्टुभा जगत्या । देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्निति । छन्दोभिरेवैन स्वाद्योनेः प्रजनयति, इति ।

जातवेदा उत्पन्नसर्वजगदभिज्ञोऽग्निः स्वाद्योनेः स्वकीयात्कारणादितोऽरणेः प्रथममुत्पन्नः । स च गायत्र्यादिच्छन्दस्त्रयेण सहकारिणा देवान्हविश्च प्रकर्षेण जानन्नस्मदीयं हव्यं देवेभ्यो वहत्वित्यनेन मन्त्रेण मन्थनं कुर्यात् । तथा सति गायत्र्यदिच्छन्दोभिरेवानुगहीतः स्वकीयात्कारणादुत्पादितो भवति ।

यथोक्तं मन्थनविधिमनूद्यानुमन्त्रणं विधत्ते-

गार्हपत्यं मन्यति । गार्हपत्यं वा अन्वहिताग्नेः पशव उपतिष्ठन्ते । स यदुद्वायति । तदनु पशवोऽपक्रामन्ति । इषे रय्यै रमस्व (८), इति । सहसे द्युम्नाय । ऊर्जे पत्यायेत्याह । पशवो वै रयिः । पशूनेवास्मै रमयति, इति ।

मन्थनेन निष्पन्नो यो गार्हपत्यस्तदनु पशवोऽस्य संपद्यन्ते । तदुद्वासने तु पशवो नश्यन्ति । अतस्तदुद्रासनं वारयितुमिष इत्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्य चायमर्थः-हेऽग्ने इषऽन्नार्थं रय्यै धनार्थं सहसे बलार्थं द्युम्नाय यशोर्थमूर्जे क्षीरादिरसार्थं पत्याय स्वामित्वार्थं च रमस्व त्वामत्र क्रीडां कुरु । अस्मिन्मन्त्रे धनवाचिना रयिशब्देन पशूनामप्यभिमतत्वात्पशूनस्मै संपादयति ।

अथ मन्त्रेण समिन्धनविधिमभिप्रेत्य तस्य भागमनूद्य व्याचष्टे-

सारस्वतौ त्वोत्सौ समिन्धातामित्याह । ऋक्सामे वै सारस्वतावुत्सौ । ऋक्सामाभ्यामेवैनꣳ समिन्धे, इति ।

हेऽग्न उत्सावत्युत्सुकौ सारस्वतौ सरस्वतिसंबन्धिनावृग्वेदसामवेदौ त्वां समिन्धातां सम्यग्दीपयताम् ।

भागान्तरमुदाहृत्य व्याचष्टे-

सम्राडसि विराडसीत्याह । रथन्तरं वै सम्राट् । बृह द्विराट् (९) । ताभ्यामेवैनꣳ समिन्धे, इति ।

सम्यग्राजत इति सम्राट् । विविधं राजत इति विराट् । हेऽग्ने सामद्वयरूपस्त्वमसि ।

अथ निमित्तान्तरकृतंप्रायश्चित्तं विधत्ते-

वज्रो वै चक्रम्। वज्रो वा एतस्य यज्ञं विच्छिनत्ति। यस्यानो वा रथो वाऽन्तराग्नी याति । आहवनीयमुद्वाप्य । गार्हपत्यादुद्धरेत्। यदग्ने पूर्वं प्रभृतं पद ँहि ते। सूर्यस्य रश्मीनन्वाततान । तत्र रयिष्ठामनुसंभरैतम् । सं नः सृज सुमत्या वाजवत्येति । पूर्वेणैवास्य यज्ञेन यज्ञमनुसंतनोति, इति ।

शकटस्य रथस्य वा यच्चक्रं तल्लोहबद्धतया वज्रसमानम् । "रथतृतीयम्" इति वज्रांशत्वश्रुतेश्च । तथा सत्याहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये रथस्य शकटस्य वा गमने सति वज्रेण यज्ञो विच्छिद्येत् । अतस्तत्परिहारार्थमाहवनीयं विनाश्य यदग्नय इत्यादिमन्त्रेण गार्हपत्यात्पुनरुद्धरेत् । मन्त्रस्य चायमर्थः-हेऽग्ने तव प्रभृतं प्रकर्षेण पुष्टं यत्पदं स्वरूपं सूर्यस्य रश्मीनन्वनुक्रमणेन सर्वतः प्रसारयामास । तत्र यद्रयिष्ठां धनसमृद्धाववस्थितमेतमाहवनीयमनुक्रमेण संभर सम्यक्पोषय । नोऽस्मान्वाजवत्यान्नेनोपेतया सुमत्याशोभनबुद्ध्या संसृज संयोजय । अनेन मन्त्रेणाऽऽहवनीयोद्धरणे सति पूर्वसिद्धेनैव यज्ञेनास्य यजमानस्य करिष्यमाणं यज्ञमनुक्रमेण संततं करोति ।

अस्मिन्नेवोद्धरणे मन्त्रान्तरं विधत्ते -

त्वमग्ने सप्रथा असीत्याह अग्निः सर्वा देवताः । देवताभिरेव यज्ञ ँसंतनोति, इति ।

हेऽग्ने त्वं सप्रथाः कीर्तियुक्तोऽसि । अस्य मन्त्रस्योत्तरभाग उपहोमकाण्डे समाम्नास्यते । अस्मिन्पादे प्रशस्यमानोऽग्निः सर्वदेवतात्मकः । ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशंस्तस्मादाहुराग्निः सर्वदेवता इत्यन्यत्राऽऽम्नानात् । अतो देवताभिरेव सहायभूताभिर्यज्ञं संततं करोति ।

अत्रैव कर्तव्यशेषं विधत्ते-

अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्निमेव पथिकृत ँस्वेन भागधेयेनोपधावति । स एवैनं यज्ञियं पन्थामपि नयति । अनड्वा न्दक्षिणा । वही ह्येष समृद्ध्यै (१०), इति ।

हरत्यथाग्निहोत्रं निम्रोचति हरेद्देवता गच्छत्युद्वायेन्मन्थेद्रमस्व बृहद्विराडेति, नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
चतुर्थाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ।। ४ ।।

(नि वै पूर्वं त्रीणि निम्नो (म्रो)चति दर्भेण यद्धिरण्यमग्निहोत्रम् । पुनर्वरुणोवारुणं नि वा एतस्यावाभ्युदेति चतुर्गृहीतमाज्यं यदाज्यं यदग्निं परोच्युषाः । पुनर्मित्रो मैत्रं यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्वाते गार्हपत्ये यद्वै मन्थेदुर्द्धरत् ।। (१)

पन्थानं करोतीति पथिकृत्तादृशोग्निर्निरुप्तेन स्वकीयेन भागधेयेन सेवित एनं यजमानं यज्ञयोग्यं पन्थानं प्रापयति । तत्र चानड्वान्दक्षिणा देया । स च भारवाहित्वात्समृद्ध्यै संपद्यते ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

उषामन्त्रेण होमः स्यात्पुरा सूर्योदये सति ।
इतः प्रथेति मन्त्रेण पश्चिमानलमन्थनम् ।।
इषे रय्यै तु मथितं मन्त्रयेतानलं तदा ।
सारस्वतौ त्वेति मन्त्राद्देतमग्निं समिन्धयेत् ।।
यदग्न इत्यन्तराये रथेनाग्निं समुद्धरेत् ।
त्वमग्न इत्यपि तथा षण्मन्त्रा इति कीर्तिताः ।।

इति श्रीमत्सायणाचार्याविरचिते वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्य प्रथमकाण्डे
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।। ४ ।।

अथ चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽग्निविषयं प्रायश्चित्तमुक्तम् । पञ्चमे सोमविषयं प्रायश्चित्तमुच्यते । तत्र प्रातः सवनविषयं प्रायश्चित्तं विधत्ते-

यस्य प्रातः सवने सोमोऽतिरिच्यते । माध्यंदिनꣳ सवनं कामयमानोऽभ्यतिरिच्यते । गौधंयति मरुतामिति धयद्वतीषु कुर्वन्ति ।। हिनस्ति वै संध्यधीतम् । संधीव खलु वा एतत् । यत्सवनस्यातिरिच्यते । यद्धयद्वतीषु कुर्वन्ति । संधेः शान्त्यै, इति ।

यस्य यजमानस्य प्रातः सवनेऽनुष्ठिते सति तत्राभिषुतः सोमः कियानप्यवशिष्यते तस्यासौ सोमो माध्यंदिनसवनेऽपि स्वस्योपयोगमपेक्ष्यातिरिक्तो भवति । तस्यातिरेकदोषस्य परिहाराय धयच्छब्दोपेतास्वृक्षु गौर्धयति मरुतामित्यादिषु स्तोत्रं कुर्वन्ति । यद्वेद-वाक्यमहोरात्रयोः संघावधीतं तदध्येतारं हिनस्ति । तथा चाध्ययननिषेधेषु प्रस्तुतेष्वापस्तम्बः स्मरति-"तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा संध्योस्तथा" इति प्रातः सवनस्य सोमातिरेको यत्तदेतत्संधीव । यथा संध्याकालोऽहोरात्रोभयस्पर्श्येवमतिरिक्तसोमोऽपि प्रातःसवने संपादितत्वान्माध्यंदिनसवनकामित्वाच्चोभयस्य स्पर्शी । ततः संध्याकालाध्ययनसमानो दोषः प्राप्नुयात् । तत्र धयद्वतीषु स्तोत्रे क्रियमाणे सत्यतिरिक्तस्य सोमस्यापि प्रातःसवनान्तःपातित्वत्संधित्वं शाम्यति । तदेतत्सूत्रकारेणापि स्पष्टमुक्तम्-"यदि प्रातःसवने प्राग्घोमात्सोममतिरिक्तं पश्येत्तं चमसेष्वभ्युन्नयदुपजुहुयाद्वां हुते दृष्ट्वा स्तुतशस्त्रवन्तं कुर्यात् " इति । एवं सति प्रातःसवनस्यैतदन्तत्वादनन्तरभाविनो माध्यंदिनसवनत्वादुभयव्यतिरिक्तः संधिर्नाम कश्चिन्न भविष्यति ।

अतिरिक्तसोमस्य स्तोमार्थं धयद्वतीषु यत्स्तोत्रे क्रियते तत्र सामस्तोमविशेषौ विधत्ते-

गायत्रꣳ साम भवति पञ्चदशः स्तोमः । तनेव प्रातः सवनान्नयन्ति (१) , इति ।

प्रातः सवने हि बहिष्पवमानस्तोत्रं गायत्रसाम्ना निष्पाद्यते । आज्य-स्तोत्राणि पञ्चदशस्तोमेन । तस्योभयस्यात्र क्रियमाणत्वेन प्रातः सवनलक्षणसद्भावादतिरिक्तसोमस्यानुष्ठातारः प्रातःसवनान्नाप गच्छन्ति ।

धयद्वतीष्वृक्षु मरुच्छब्दस्य विद्यमानत्वात्तत्प्रयुक्तं गुणं दर्शयति-

मरुत्वतीषु कुर्वन्ति । तेनैव माध्यंदिनात्सवनान्नयन्ति, इति ।

मरुतो हि माध्यंदिनसवनसंबन्धिनः । तत्र हि दतीया ग्रहा आम्नाताः "यन्माध्यंदिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्ते" इति श्रुतेः । अतो मरुत्वतीषु स्तोत्रकरणेनमाध्यंदिनसवनलक्षणसद्भावादतिरिक्तसोमेन कामित-माध्यंदिनसवनं नापगच्छन्ति ।

अतिरिक्तसोमानुष्ठानप्रकारं विधत्ते-

होतुश्चमसमनून्नयन्ते। होताऽनुशँसति। मध्यत एव यज्ञँ समादधाति, इति।

दशसु चमसेषु मध्ये योऽयं होतुश्चमसस्तमादावतिरिक्तसोमेन पूरयित्वा पश्चादन्यान्पूरयेत्। अत्र होतैव शस्त्रं पठेत्। अत एव सूत्रकार आह- "ऐन्द्रावैष्णवं होताऽनुशंसति" इति एवं कुर्वन्यज्ञं मध्यतः समादधाति। अन्यूनातिरिक्तं सवनद्वयं समी करोति। यथा संधिदोषो न भवति तथा करोतीत्यर्थः।

अथ माध्यंदिनसवनविषयं प्रायश्चित्तं विधत्ते-

यस्य माध्यंदिने सवने सोमोऽतिरिच्यते। आदित्यं तृतीयसवनं कामयमानोऽभ्यतिरिच्यते। गौरिवीतँ साम भवति। अतिरिक्तं वै गौरिवीतम्। अतिरिक्तं यत्सवनस्यातिरिच्यते (२)। अतिरिक्तस्य शान्त्यै, इति।

यद्गौरिवीताख्यं साम तत्राक्षरातिरेकस्य विद्यमानत्वात्तेनायमतिरिक्तदोषः शाम्यति। इतरत्पूर्ववद्व्याख्येयम्।

अत्र सामाधारमृग्विशेषं विधत्ते-

बण्महाँ असि सूर्येति कुर्वन्ति। यस्यैवाऽऽदित्यस्य सवनस्य कामेनातिरिच्यते। तेनैवैनं कामेन समर्धयन्ति, इति।

वडित्यादिकमृक्प्रतीकम्। तत्र चाऽऽदित्यवाचकः सूर्यशब्द आम्नातः। तृतीयसवनं चाऽऽदित्यसंबन्धि। आदित्यग्रहस्य तत्र विहितत्वात्। अत एव सूत्रकारेणोक्तम्-"आदित्यारम्भणं तृतीयसवनम्" इति। एवं सत्यतिरिक्तेन सोमेन काम्यमानदित्यसंबन्धि तृतीयसवनं सूर्यशब्दघटितेन मन्त्रेण लब्धमिति कृत्वा तेन कामनातिरिक्तसोमं समृद्धं करोति।

ऋचं विधाय सामविशेषं विधत्ते-

गौरीवीतँ साम भवति। तेनैव माध्यंदिनात्सवनान्नयन्ति, इति।

माध्यंदिनसवने गौरिवीतसाम्नः पृष्ठस्तोत्रे विहितत्वात्तत्साम तत्सवनलक्षणम्। अतस्तेन साम्ना माध्यंदिनसवनान्नापगच्छन्ति।

स्तोमविशेषं विधत्ते-

सप्तदशः स्तोमः। तेनैव तृतीयसवनान्नयन्ति, इति।

तृतीयसवनगतस्याऽऽर्भवपवमानस्य सप्तदशस्तोमयुक्तत्वादसौ स्तोमस्तत्सवनलक्षणम्। तेन तृतीयसवनान्नापगच्छन्ति।

अनुष्ठानप्रकारं विधत्ते-

होतुश्चमसमनून्नयन्ते। होताऽनुश सँति (३)। मध्यत एव यज्ञ सँमादधति, इति।

पूर्ववद्व्याख्येयम्।

अथ तृतीयसवने प्रायश्चित्तविशेषं विधत्ते-

यस्य तृतीयसवने सोमोऽतिरिच्येत। उक्थ्यं कुर्वीत। यस्योक्थ्येऽतिरिच्येत। अतिरात्रं कुर्वीत। यस्यातिरात्रेऽतिरिच्येत। तत्त्वै दुष्प्रज्ञानम्। यजमानं वा एतत्पशव आसाद्य यन्ति। बृहत्साम भवति। बृहद्वा इमाल्लँोकान्दाधार। बार्हताः पशवः। बृहतैवास्मै पशून्दाधार, इति।

द्वादशस्तोत्रयुक्तेऽग्निष्टोमे प्रयुक्ते सति तृतीयसवने यदि सोमातिरकस्तदानीं तस्योपयोगाय द्वादशभ्य उपरि स्तोत्रत्रयोपेतमुक्थ्यं कुर्वीत। तत्रापि सोमातिरेके सत्येकोनत्रिंशत्स्तोत्रयुक्तमतिरात्रं कुर्वीत। तत्रापि सोमातिरेके ततोऽधिकस्तोत्रयुक्तस्य क्रतोरभावादतिरेकसमाधानं ज्ञातुं दुःशकं तर्हि मा भूत्समाधानमिति चेत्। न। पशुहानिप्रसङ्गात्। तेनातिरेकेण पशवो यजमानमासाद्य सर्वतोऽभिभूय यत्र क्वापि यन्ति। तस्मात्कार्यमेतत्समाधानम्। बृहत्सामगानेन तत्समाहितं भवति। बृहतः सर्वलोकधारणसमर्थत्वात्पशूनां च तत्सामलभ्यत्वेनाऽऽहृतत्वात्पलायमानान्पशून्यजमानार्थं तेन साम्नाधारयति।

तस्य साम्न आधरभूता ऋचो विधत्ते-

शिपिविष्टवतीषु कुर्वन्ति । शिपिविष्टो वै देवानां पुष्टम् । पुष्ट्यैवैन ँसमर्धयन्ति, इति ।

शिपिविष्टशब्दो यास्वृक्षु विद्यते ताः शिपिविष्टवत्यः । शिपिविष्टशब्दो विष्णुवाची । "यः पशोर्भूमा या पुष्टिस्तद्विष्णुः शिपिष्टः" इति श्रुत्यन्तरात् । स च देवानां पुष्टिहेतुः। अतः शिपिविष्टवतीषु कुर्वतीषु गायन्तीषु गाने सति पुष्ट्यैव यजमानं समृद्धं कुर्वन्ति ।

अनुष्ठानप्रकारं विधत्ते-

होतुश्चमसमनून्नयन्ते । होताऽनुश ँसति । मध्यत एव यज्ञ ँसमादधाति, इति ।

यन्ति सवनस्यातिरिच्यते शासति दाधाराष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ।। ५ ।।

पूर्ववत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।। ५ ।।

अथ चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे सोमातिरेकप्रायश्चित्तमुक्तम् । षष्ठे त्वेकग्रामवर्तिबहुसोमयागविषयविशेषोऽभिधीयते । तत्रैकं विशेषं विधत्ते-

एकैको वै जनतायामिन्द्रः । एकं वा एताविन्द्रमभिस ँसुनुतः । यौद्वौ स ँसुनुतः । प्रजापतिर्वा एष वितायते । यद्यज्ञः । तस्य ग्रावाणो दन्ताः । अन्यतरं वा एते स ँसुन्वतोर्निर्बप्सति । पूर्वेणोपसृत्या देवता इत्याहुः । पूर्वोपसृतस्य वै श्रेयान्भवति । एतिवन्त्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै (१), इति ।

सत्येकग्रामवर्तिन्यामेकस्यां जनतायां मध्य यौ द्वौ यजमानौ संसुनुतः संभूय सोमयागं कुरुतः । एकस्मिन्काले कुरुत इत्यर्थः । तावेतावुभौ यजमानावेकमेवेन्द्रमभिलक्ष्य संभूयैकस्मिन्कालेऽनुतिष्ठतः । तथा सति ममायमिन्द्रोऽस्त्वित्येवं तयोर्विप्रतिपत्तिर्भवेत् । अत एवाऽऽश्वलायनेनोक्तम्–"विमतानां प्रसवसंनिपातेऽशवः" इति । तत्र यो यज्ञः स एष प्रजापतिरूप एव भूत्वा विस्तार्यते । तस्य प्रजापति रूपस्य यज्ञस्योपांशुसवनादयो ग्रावाणस्तीक्ष्णदन्तस्थानीयाः । एते ग्रावाणः संभूय सोममभिषुण्वतोर्द्वयोर्यजमानयोर्मध्येऽन्तरं यजमानं निर्वप्सति निःशेषेण भर्त्सयन्ति । एकेन यजमानेनेन्द्रस्य परिगृहीतत्वादितरस्येन्द्राभावेन यागाभाव एव भर्त्सनम् । अत एवाभिज्ञाः पूर्वेण प्रथमप्रवृत्तेन यजमानेन देवता उपसृत्याः प्राप्या इत्याहुः । लोकेऽपि हि प्रथमं सेवमाने भृत्ये स्वामी पक्षपातं करोति । तस्मात्पश्चादुपगच्छन्तं निर्देवतं यजमानं ग्रावरूपा दन्ता दशन्ति । अतस्तत्परिहारायाऽऽज्यस्तोत्राण्येतिवन्ति कर्तव्यानि । इण् गतावित्यस्य धातोरर्थमतिशब्दो ब्रूते । क्तिन्प्रत्ययान्तस्यास्य धातोराङ्पूर्वत्वे सत्यतिशब्दनिष्पत्तेस्तदर्थवाचिनः शब्दा येषु स्तोत्रेषु विद्यन्ते तादृशानि स्तोत्राणि प्रातःसवने कर्तव्यानि । तथा सतीन्द्राभावदोषपरिहारेणास्याभिजयो भवति ।

तत्रापरं विशेषं विधत्ते–

मरुत्वतीः प्रतिपदः। मरुतो वै देवानामपराजितमायतनम् । देवानामेवापराजित आयतने यतते, इति ।

मरुच्छब्दो यास्वृक्ष्वस्ति ता मरुत्वत्यः । तथाविधा ऋच आज्यस्तोत्रे प्रतिपदः प्रथमभाविनीः कुर्यात् । देवानां मध्ये मरुतो बलवत्त्वेन पराजयरहितं स्थानम् । ततो देवसंबन्धिन्यपराजिते स्थाने प्रयत्नं करोति । ऋग्विशेषं विधाय सामविशेषं विधत्ते–

उभे बृहद्रथंतरे भवतः । इयं वाव रथंतरम् । असौ बृहत् । आभ्यामेवैनमन्तरेति । वाचश्च मनसश्च । प्राणाच्चापानाच्च । दिवश्च पृथिव्यश्च (२)। सर्वस्माद्वित्ताद्वेद्यात्, इति ।

एकस्मिन्स्तोत्रे बृहत्सामान्यस्मिन्रथंतरमित्येवं चतुर्ष्वाज्यस्तोत्रेषु पर्यायेणोभे सामनी भवतः । रथंतरस्य भूलोकरूपत्वात् । बृहतो द्युलोकरूपत्वात् । एतद्रूपाभ्यां सामभ्यामेवैनं यजमानं संसवदोषादन्तरितं

व्यवहितं करोति । किंच सामद्वयस्य वागादियुग्मरूपत्वाद्वागादिभिरपि व्यवधानं करोति । वित्तं पूर्वं लब्धं वेद्यमितः परं लब्धव्यम् ।

आज्यस्तोत्रेषु सामविशेषं विधाय तृतीये पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषं विधत्ते-

अभिवर्तो ब्रह्मसामं भवति । सुवर्गस्य लोकस्याभिवृत्त्यै, इति ।

ब्रह्मसंबन्धिनि पृष्ठस्तोत्रेऽभिवर्ताख्यं सामोद्गाता गायेत् । यामृचं ब्रह्मा शंसति तस्यामृच्युद्गात्रा गातव्यं साम ब्रह्मसाम्नम् । अभिवर्तसाम्ना स्वर्गोऽभिमुखत्वेन वर्तते ।

अथाहर्विशेषं विधत्ते-

अभिजिद्भवति । सुवर्गस्य लोकस्याभि जित्यै । विश्वजिद्भवति विश्वस्य जित्यै, इति ।

अभिजिद्विश्वजिताख्ययोरेकहयोरन्यतरं कुर्यात् । उभयोरपि जयहेतुत्वात् ।

अथापरं विशेषं विधत्त-

यस्य भूयाꣳसो यज्ञक्रतव इत्याहुः ।। स देवता वृङ्क्त इति । यद्यग्निष्टोमः सोमः परस्तात्स्यात् (३) । उक्थ्यं कुर्वीत ।। यद्युक्थ्यः स्यात् । अतिरात्रं कुर्वीत । यज्ञक्रतुभिरेवास्य देवता वृङ्क्त, इति ।

उभयोर्मध्ये यस्य यजमानस्य यज्ञक्रतवो भूयांसोऽङ्गभूतैर्यज्ञैर्युक्ताः प्रधानक्रतवोऽनुष्ठेयधर्मबहुला भवन्ति स तादृशो यजमानोऽल्पधर्मानुष्ठायिनोऽन्यस्य यजमानस्य देवता विनाशयति । अतः परस्तादन्यस्य यजमानस्य गृहे यद्यग्निष्टोमाख्यः सोमः स्यात्तदा स्वयं ततोऽधिकमुक्थ्यं कुर्वीत । यद्युक्थ्यस्तदा स्वयं ततोऽधिकमतिरात्रं कुर्वीत । एवं स्वकीयैरधिकयज्ञक्रतुभिरेवेतरस्य देवता विनाशयति । तस्य फलाधिक्याभाव एव विनाश इत्युच्यते ।

विशेषान्तरं विधत्ते-

यो वै छन्दोभिरभिभवति । स सꣳ सुन्वतोरभिभवति । संवेशाय त्वोपवेशाय त्वेत्याह । छन्दाꣳसि वै संवेश उपवेशः । छन्दोभिरेवास्य च्छन्दाꣳस्यभिभवति, इति ।

यो यजमानः स्वकीयैश्छन्दोभिरितरस्य च्छन्दास्यभिभवितुमुद्युङ्क्ते स एवं संसुन्वतोर्मात्सर्येण सोममभिषुण्वतोर्मध्ये परकीयाणि च्छन्दांस्याभिभवितुं समर्थो भवति । तस्मात्तत्सामर्थ्याय संवेशादिमन्त्रहोमं कुर्यात् । संप्राप्यावस्थितिः संवेसः । तत्रैवाऽऽसनमुपवेशः । हे देव मम संवेशाय त्वां भजे तथोपवेशाय च त्वां इत्येवं मन्त्रं होमकाले ब्रूयात् ।। एतन्मन्त्रशेषश्चसंहितायां तृतीयकाण्डे समाम्नातो व्याख्यातश्च । स्वकीयानि च्छन्दांस्येव संवेशोपवेशौ । तत्साधनत्वत् । अतः स्वकीयैश्छन्दोभिरेव होमतुष्टैरन्यस्यच्छन्दांस्यभिभवति ।

पुनरप्यन्यं विशेषं विधत्ते-

इष्टर्गो वा ऋत्विजामध्वर्युः (४) । इष्टर्गः खलु वै पूर्वोऽर्ष्टुः क्षीयते । प्राणापानौ मृत्योर्मा पातमित्याह । प्राणापानयोरेव श्रयते । प्राणापानौ मा मा हासिष्टमित्याह । नैनं पुराऽऽयुषः प्राणापानौ जहितः, इति ।

इष्टं वृङ्क्ते विनाशयतीतीष्टर्गोऽध्वर्युः सर्वेषामृत्विजामिष्टं विनाशयति । तस्यानुष्ठानबाहुल्येन प्रमादसंभवात् । अर्ष्टुरार्तिं गच्छत ऋत्विक्संघात्पूर्वः प्रथमभावीसन्नयमिष्टर्गोऽध्वर्युः क्षीणो भवति । ततः क्षयव्यावृत्तये प्राणपानावित्यादिमन्त्रं होमकाले ब्रूयात् । हे प्राणापानौ मृत्योः सकाशान्मा पातं मां रक्षतम् । अनेन अपूर्वभागेण प्राणापानयोरेवाऽऽश्रितो भवति । हे प्राणापानौ मां मा हासिष्टं मा कदाचिदपि मा परित्यजतम् । अनेन मन्त्रस्योत्ततरभागेण शतसंवत्सरादायुषः पुरा प्राणापानावेनं न परित्यजतः । इत्येवमेकदेशवर्तिनोः सोमयाजिनोः संशये प्राप्ते विशषोऽभिहितः ।

अथ सत्रविषये कंचिद्विशेषं विधत्ते-

आर्तिं वा एते निर्यन्ति । येषां दीक्षितानां प्रमीयते । तं यदवव्रर्जेयुः । क्रूरकृतामिवैषां लोकः स्यात् । आहर

दुहेति ब्रूयात् (५) । तं दक्षिणतो वेद्यै निधाय । सर्पराज्ञिया ऋग्भिः स्तुयुः । इयं वै सर्पतो राज्ञी । अस्या एवैनं परिददति, इति ।

सत्राय दीक्षितानां येषां मध्ये कश्चिन्म्रियेत तदानीमेते सर्वे सत्रिण आर्ति यज्ञविनाशरूपां बाधाँ निरन्तरं प्राप्नुवन्ति । तं मृतमन्ये दीक्षिता यद्यवज्ञाय दूरतो वर्जयेयुस्तदानीमेषां वर्जयतृणां क्रूरकृतामिव ब्रह्महत्यादिरूपं पापं कृतवतामिव नरकलोकः स्यात् । अतोऽवज्ञामकृत्वा तं मृतमिहाऽऽनीय दाहादिसंस्कारं च कुर्विति तदीयपुत्रादिकं प्रत्यादरेण ब्रूयात् । अथ तं प्रेतं वेद्या दक्षिणभागे निधाय सर्पराज्ञीदेवताका-भिर्भूमिर्भूम्नेत्यादिभिर्त्रिऋग्भिः स्तोत्रं कुर्युः । इयमेव भूमिः सर्पतः संचरतःप्राणिजातस्य राज्ञी । अतोऽस्यै भूम्या एवैनं मृतं समर्पयन्ति ।

अथ स्तुतेरुर्ध्वं शंसनं विधत्ते-

व्यृद्धं तदित्याहुः । यत्स्तुतमननुशस्तमिति । होता प्रथमः प्राचीनावीती मार्जालीयं परीयात् । यामीरनुब्रुवन् । सर्पराज्ञीनां कीर्तयेत् । उभयोरेवैनं लोकयोः परिददति (६) । अथो धुवन्त्येवैनम् । अथोऽन्यै वाऽस्मै ह्नुवत, इति ।

यद्देवतारूपं स्तोत्रेण विषयीकृतं तदनन्तरमेव शस्त्रेण विषयीकृतं न स्यात् । तत्समृद्धिहीनं भवतीत्यभिज्ञा आहुः ।। अतः सर्पराज्ञीभिः स्तोत्रे कृते सत्यनन्तरमेव होता प्रथमः पुरोगामी सन्प्राचीनावीती भूत्वा मार्जालीयं धिष्णियं परितो गच्छेत् । किं कुर्वन्योऽस्य कौष्ठ्येत्यादिका यामीर्त्रचोऽनुब्रुवन् । ततोभूमिर्भूम्नेत्यादिकाः सर्पराज्ञीर्ब्रूयात् । तथा सति यमविषयाभिर्भूमिविषयाभिश्च लोकद्वयेऽप्येनं प्रतिष्ठापयन्ति । अपि चैनं मृतं सत्रिणं धुवन्त्येव वस्त्रधूननादिभिरितरशवोपचारैरुपचरन्त्येव । अपि चास्मै मृतयजमानाय निह्नुवत एव वियोगासहिष्णुत्व-प्रलापादिभिरपलन्त्येव ।।

मार्जालीयपरिभ्रमणस्याऽऽवृत्तिं विधत्ते-

त्रिः परियन्ति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य एवैनं लोकेभ्यो धुवते । त्रिः पुनः परियन्ति । षट् संपद्यन्ते । षड् वा ऋतवः । ऋतुभिरेवैनं धुवते, इति ।

त्रिवारं प्रादक्षिण्येन लोकत्रयप्राप्त्यर्थमेनमुपचरन्ति पुनस्त्रिवारमप्रदक्षिणावृत्तौ सत्यां षट्संख्ययर्तुभिरेवैनमुपचरन्ति ।

अथ बहिष्पवमानार्थमृक्सामविशेषं विधत्ते-

अग्न आयूँषि पवस इति प्रति पदं कुर्वीरन् । रथंतरसामैषाँ सोमः स्यात् । आयुरेवाऽऽत्मन्दधते । अथो पाप्मानमेव विजहतो यन्ति (७), इति ।

अभिजित्यै पृथिव्याश्च स्यादध्वर्युर्ब्रूयाल्लोकयोः परिददति कुर्वीरँ स्त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ।। ६ ।।

बहिष्पवमानस्तोत्रस्याऽऽदौ पूर्वप्राप्तामृच बाधित्वाऽग्न आयूँषीत्यृचं पठेत् । तथा गायत्रं साम बाधित्वा रथंतरं साम गायेत् । तथा प्रतिपत्पाठे-नात्मन्यायुष्यं धारयन्ति । रथंतरसाम्ना यत्क्रूरकृत्समानलोकप्राप्तिपापं त्यजन्तः पुण्यलोकं प्राप्नुवन्ति ।

अत्र मीमांसा । षष्ठाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्-

मृते सत्रिणि नान्यः स्यात्स्याद्वा नात्रापि पूर्ववत् ।
स्यादस्वाम्येऽपि कर्त्रंशे साप्तदश्यस्य सिद्धये ।। (इति) ।

सत्रिषु बहुषु यजमानेष्वेकस्मिन्मृते प्रतिनिधिर्नास्ति । पूर्वाधिकरणे यजमानप्रतिनिधेर्निराकृतत्वादिति चेत् । मैवम् । भङ्ग्यन्तरेण तत्सिद्धेः । सत्रिणां हि कार्यद्वयं फलभोक्तृत्वं यागकर्तृत्वं च । तत्र प्रतिनिधेः फलित्वाभावेऽपि कर्तृत्वं संभवति । ऋत्विक्कार्ये कर्तृत्वे प्रतिनिधिमन्तरेण सप्तदशस्याभावात्षोडशैव कार्याणि निष्पद्येरन् । एकं कार्यं लुप्येत । तस्माद्यजमानस्य प्रतिनिध्यभावेऽपि ऋत्विजः प्रतिनिधिसंभवात्पुरुषान्तरं प्रतिनिधातव्यम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् -

स स्वाम्यप्युत कर्तैव स्वामी तत्स्थानगत्वतः ।

अनारब्धुः फलाभावादस्वामी कर्तृमात्रता ।। (इति) ।

यः सत्रिणः प्रतिनिधिस्तस्य यजमानस्थाने स्वीकृतत्वेन यजमानत्वमप्यस्तीति चेत् । मैवम् । आरभ्य समाप्तिपर्यन्तमनुष्ठातुः फलं यत्तुम् । प्रतिनिधिस्तु नाऽऽरब्धवान् । अतः फलाभावाद्यजमानत्वं नास्ति । किंतु कर्तृत्वमेव । मृतस्य तु समाप्त्यभावेऽपि फलमाम्नायते-"यो दीक्षितानां प्रमीयेतापि तत्र फलम्" इति ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

नास्य स्युः फलिसंस्काराः कार्या वा नाफलित्वतः ।

अन्येषां साप्तदश्यार्थमफलिन्यपि ते मताः ।। (इति) ।

सत्रे योऽयं प्रतिनिधिस्तस्य फलित्वाभावात्फलयोग्यताहेतवो वपनादिसंस्कारा न कर्तव्या इति चेत् । मैवम् । अस्य फलाभावेऽप्यस्मिन्संस्कृते सत्येन्यषां यत्साप्तदश्यं तत्संस्कृतेषु सप्तदशसु स्थितं भवति । ततः सप्तदशावराः सत्रमासीरन्नित्येतच्छास्त्रमनुगृहीतं भवति । अन्यथा संस्कृताः षोडशैवेति तच्छास्त्रं बाध्येत । यदि बहूनां यजमानानामलाभादवरा अल्पसंख्या यजमानाः स्युस्तदाऽपि सप्तदशापेक्षिताः । न तु ततोऽप्यल्पसंख्या इत्यर्थः । तस्मादफलिन्यपि तस्मिन्संस्काराः कर्तव्याः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।। ६ ।।

अथ चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे सवननिमित्तं प्रायश्चित्तमुक्तम् । सप्तमे यूपविरोहणादिप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । तत्र यूपविरोहणप्रायश्चित्तं विधत्ते-

असुर्यं वा एतस्माद्वर्णं कृत्वा । पशवो वीर्यमपक्रामन्ति। यस्य यूपो विरोहति । त्वाष्ट्रं बहुरूपमालभेत । त्वष्टा वै रूपाणामीशे । य एव रूपाणामीशे । सोऽस्मिन्पशून्वीर्यं यच्छति । नास्मात्पशवो वीर्यमपक्रामन्ति, इति ।

यस्य यजमानस्य यूपो विरोहणानङ्कुराञ्जन-

यत्येतस्माद्यजमानात्पशवो वीर्यं चापक्रामन्ति । किं कृत्वाऽसूर्यं वर्णमसुरेभ्यो हितं कृत्वा । तदेतदपक्रमणं निवारयितुं त्वष्टृदेवताकं बहुवर्णोपेतं पशुमालभेत । त्वष्टा हि रूपाणां स्वामी । "त्वष्टा वै पशूनां मिथुनाना रूपकृत्" इति श्रुत्यन्तरात् । अतः पशूनां "त्वष्टा रूपस्वामी यजमाने तान्पशून्वीर्यं च नियच्छति । ततो नास्मात्पशवो वीर्यं चापक्रामन्ति ।

अथाग्निविनाशप्रायश्चित्तं विधत्ते-

आर्तिं वा एते निर्यन्ति । येषां दीक्षितानामग्निरुद्वायति (१) । यदाहवनीय उद्वायेत् । यत्तं मन्थेत् । विच्छिन्द्यात् । भ्रातृव्यमस्मै जनयेत् । यदाहवनीय उद्वायेत् । आग्नीध्रादुद्धरेत् । यदाग्नीध्र उद्वायेत् । गार्हपत्यादुद्धरेत् । यद्गार्हपत्य उद्वायेत् । अत एव पुनर्मन्थेत् (२) । अत्र वाव स निलयेत । यत्र खलु वै निलीनमुत्तमं पश्यन्ति । तदेनमिच्छन्ति, इति ।

दीक्षितानां येषां पुरुषाणामग्निर्विनश्यति ते पुरुषा विनाशमेव प्राप्नुवन्ति । तत्परिहाराय कश्चिद्भ्रान्त आहवनीयस्य नाशे यद्याहवनीयार्थमेव मन्थनं कुर्यात्तदानीं तस्य मथिताहवनीयस्य गार्हपत्यजन्यत्वाभावात्तयोरुभयोरैकमत्याभावेन यज्ञो विच्छिद्येत । मथितस्य गार्हपत्येन विरोधाद्यजमानस्य भ्रातृव्यं जनयेत् तस्मादाहवनीयनाशे सत्याग्नीध्राद्धिष्णियाद्वह्निमुद्धरेत् । न तु मन्थनं कुर्यात् । आग्नीध्रस्य नाशे गार्हपत्यादग्निमुद्धरेत् । तस्य गार्हपत्यस्य नाशे तत एव गार्हपत्यादर्धदग्धकाष्ठात्पुनर्मन्थनं कुर्यात् । यस्मादत्रैवगार्हपत्ये सोऽग्निर्विलीनोऽन्तर्हितस्तस्मादत्रैव मन्थनं युक्तम् । लोकेऽपि मणिमुक्तादिकमुत्तमं वस्तु यत्र भूप्रदेशे पतित्वा निलीनं भवति तत्रैव तदन्विष्य लब्धुमिच्छन्ति । तस्माद्गार्हपत्यस्थितकाष्ठे मन्थनमुचितम् ।

तस्मिन्मन्थने कंचिद्विशेषं विधत्ते-

यस्माद्दारोरुद्वायेत् । तस्यारणी कुर्यात् । क्रुमुकमपि कुर्यात् । एषा वा अग्नेः प्रिया तनूः । यत्क्रुमुकः । प्रिययैवैनं तनुवा समर्धयन्ति, इति ।

गार्हपत्यवस्थितेष्वर्धदग्धकाष्ठेषु मध्ये चरमं वह्न्युद्वासनं यस्मिन्दारुणि पश्यतितद्दारुसंबन्धिन्यावेवारणीकुर्यात् । तयोररण्योर्मन्थनवेलायां क्रुमुकं प्रक्षिपेत् । तक्षणेननिष्पन्नोऽतिलघुः शकलः सोऽयं क्रुमुकः । सैषाऽग्नेरति प्रिया तनूः । क्रुमुकेन हि सहसा वह्निर्ज्वलति । अतः प्रियेणैव शरीरेण वह्निं समृद्धं करोति ।

आहवनीयमन्थने यो दोष उक्तस्तदभावेन गार्हपत्यमन्थनं प्रशंसति–

गार्हपत्यं मन्थति (३) । गार्हपत्यो वा अग्ने योनिः । स्वादेवैनं योनेर्जनयति । नास्मै भ्रातृव्यं जनयति । इति ।

आधानकाले गार्हपत्यस्येतराग्नियोनित्वं दृष्टम् । अतोऽत्रापि गार्हपत्यमन्थने सति स्वकीयादेव योनेरुत्तरभाविनमेनमाहवनीयाद्यग्निं जनयति । अतो विरोधाभावाद्यजमानस्य भ्रातृव्यं नोत्पादयति ।

पूर्वं यस्य प्रातःसवन इत्यनुवाके सोमातिरेकप्रायश्चित्तमुक्तम् । इदानीं सोमोपक्षयनिमित्तं प्रायश्चित्तं विधत्ते–

यस्य सोम उपदस्येत् । सुवर्णं हिरण्यं द्वेधा विच्छिद्य । ऋजीषेऽन्यदा धूनुयात् । जुहुयादन्यत् । सोममेवाभिषुणोति । सोमं जुहोति, इति ।

यस्य यजमानस्याभिषुतः सोम उपक्षीयते कृत्स्नानुष्ठानाय न पर्याप्नुयात्सोऽयं सम्यग्वर्णोपेतं हिरण्यं द्वेधा विभज्य तदीयमेकं शकलं पूर्वं निष्पीडितरसं सोमवल्लीसंबन्धिन्यृजीष आधूनुयान्मिश्रयित्वा पुनरभिषुणुयात् । इतरच्छकलं मुख्ये चमसे निधाय रसेन सह जुहुयात् । तथा कृते सोम एवाभिषुतो हुतश्च भवति ।

तदेतत्सुवर्णं प्रशंसति–

सोमस्य वा अभिषूयमाणस्य प्रिया तनूरुदक्रामत् (४) । तत्सुवर्णं हिरण्यमभवत् । यत्सुवर्णं हिरण्यं कुर्वन्ति । प्रिययैवैनं तनुवा समर्धयन्ति, इति ।

रजतव्यावृत्त्यर्थं सुवर्णमिति विशेषणम् ।

उपक्षयप्रायश्चित्तमुक्त्वाऽपहारप्रायश्चित्तं विधत्ते–

यस्याक्रीतं सोममपहरेयुः । क्रीणीया देव । सैव ततः प्रायश्चित्तिः, इति ।

दीक्षणीयेष्टेः पूर्वमेव सोमं संपाद्य क्रयपर्यन्तं क्वचिदवस्थापयेत् । अत एव सूत्रकार आह –"अत्र राजानमाहृत्य पयसौदनेन परिविवेषयन्त्याक्रयात्" इति । अत्र क्रयात्पूर्वं दीक्षादिवसेषु परिचर्यमाणं सोमं यदि केचिदपहरेयु स्तदानीमन्यमपि कंचित्सोमं संपाद्य क्रयः कर्तव्य एव । क्रयानुष्ठितिरेव तस्यापहारस्य प्रायश्चित्तिः ।

अथ क्रीतस्यापहारे प्रायश्चितं विधत्ते–

यस्य क्रीतमपहेयुः । आदाराँश्च फाल्गुनानि चाभिषुणुयात् । गायत्री यँसोममाहरत् । तस्य योऽँशुः पराऽपतत् (५) । त आदारा अभवन् । इन्द्रो वृत्रमहन् । तस्य वल्कः पराऽपतत् । तानि फाल्गुनान्यभवन् । पशवो वै फाल्गुनानि । पशवः सोमो राजा । यदादाराँश्चफाल्गुनानि चाभिषुणोति । सोममेव राजानमभिषुणोति, इति ।

क्रीतस्य सोमस्यापहारे सोमप्रतिनिधित्वेनाऽऽदाराणां फाल्गुनानां चाभिषवः । आद्रियन्ते सोमरहितैस्तत्पर्येणं स्वीक्रियन्त इत्यादाराः क्षीरयुक्तवल्ली विशेषाः । लोकव्यवहारे फल्गु स्वल्पमेव प्रयोजनं येषामार्द्रदूर्वाङ्कुरादीनां तृणानां तानि फाल्गुनानि । पुरा गायत्र्या समानीयमानस्य सोमस्य कश्चिदवयवो भूमौ पततिः . स आदाररूपेणोत्पन्नः । इन्द्रेण हतस्य वृत्रस्य वल्कस्त्वक्शकलो भूमौ पतित्वा फाल्गुनरूपेणोदभूत् । फाल्गुनानां पशुप्रियत्वात्पशुरूपत्वं सोमस्य च पशुप्राप्तिहेतुत्वात्पशुरूपत्वम् । एवं सत्यादारफाल्गुनाभिषवेण सोम एवाभिषुतो भवति ।

तत्र कर्तव्यविशेषान्विधत्ते–

शृतेन प्रातः सवने श्रीणीयात् । दध्ना मध्यं दिने (६) नीतमिश्रेण तृतीयसवने । अग्निष्टोमः सोमः स्याद्रथतरसाम् । य एवर्त्विजो वृताः स्युः । त एनं याजयेयुः । एकां गां दक्षिणां दद्यात्तेभ्य एव । पुनः सोमं क्रीणीयात् । यज्ञेनैव तद्यज्ञमिच्छति । सैव ततः प्रायश्चित्तिः, इति ।

अभिषुतमादारं फाल्गुनरसं शृतेन पक्वक्षीरेण श्रीणीयान्मिश्रयेत् । नवनीतोत्पत्तेः पूर्वावस्थमीषन्मथितं दधि नीतमिश्रम् । यद्यप्युक्थ्यषोडश्यादि रूपं क्रत्वन्तरमारब्धवांस्तथाऽपि तत्परित्यागेन प्रायश्चित्तरूपेऽस्मिन्प्रयोगे रथंतरपृष्टोग्निष्टोमरूप एव सोमयागः कार्यः तत्र पूर्वं वृत्ता ऋत्विज एव याजकास्तेभ्यः सर्वेभ्य एकैव गौर्दक्षिणा । तथा नैमित्तिकं प्रयोगमनुष्ठाय पुनर्नित्यप्रयोगार्थं सोमं क्रीणीयात् । एवं सति नैमित्तिकप्रयोगरूपेणैव यज्ञेन नित्यप्रयोगरूपं प्राप्तुमिच्छति सेयमेवंविधैवानुष्ठितिः। ततः क्रीतसोमापहारदोषात्प्रायश्चित्तिर्वि-मुक्तिहेतुः ।

अथ सत्रं संकल्प्य ततो निवृत्तौ प्रायश्चितं विधत्ते-

सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानमागुरते । यः सत्रायाऽऽगुरते । एतावान्खलु वै पुरुषः । यावदस्य वित्तम् । सर्ववेदसेन यजेत । सर्वपृष्ठोऽस्य सोमः स्यात् । सर्वाभ्य एव देताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानं निष्क्रीणीते (७) इति ।

उद्वार्यति मन्थेन्मन्थत्यक्रामत्परापतन्मध्यंदिन आगुरते पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ।। ७ ।।

यो यजमानः सत्रार्थं संकल्पयति स पुरुषः सर्वदेवताभ्यस्तत्प्रतिपादकस्तोत्रेभ्यश्च स्वात्मानं संकल्पयति । अस्य पुरुषस्य यावद्वित्तमस्ति तावदेवास्य पुरुषस्य सर्वकर्मनिर्वाहकं सारभूतं स्वरूपम् । दरिद्रस्य भोगदानयोरशक्तत्वात् । तथा च संकल्पितात्मकः पुरुषः स्वरूपसारभूतसर्ववेदसदक्षिणाकं सर्वपृष्ठस्तोत्रयुक्तं स्वसंकल्पित-दोषप्रायश्चित्तभूतं सोमभागं कुर्यात् । ततश्च स्वप्रतिनिधिभूत-तादृशयागकर्मणा सर्वदेवताभ्यस्तत्प्रतिपादकपृष्ठस्तोत्रेभ्यश्च संकल्पितं स्वात्मानं निष्क्रीणीते । यज्ञस्य सर्ववेदसत्वं तु वेदःशब्दस्य धनवाचित्वेन सर्ववेदः सर्वधनं दक्षिणा यस्मिन्यज्ञ इति व्युत्पत्या बोध्यम् । सेयं सत्रेषु संकल्पभ्रष्टस्य प्रायश्चित्तिः । तदिदं सोमप्रतिनिधिरूपं प्रायश्चित्तं सूत्रकारेण स्पष्टमुदाहृतम्- "सोमभावेपूतीकानभिषुणुयात्पूतीकाभाव आदारान्फाल्गुनानि च यानि श्वेततूलानि स्युस्तदभावे याः काश्चौषधीःक्षीरिणीररुणदूर्वाः कुशान्वा हरितानिति वाजसनेयकमिति,

यदि सत्रायाऽऽगूर्य न यजेत विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्वस्तोमेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत" इति ।

अत्र मीमांसा । षष्ठाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्–

सोमाभावे भवेत्पूतीविधिः प्रतिनिधावुत ।

नियमो वचनादाद्यो लाघवात्तन्नियम्यते ।। (इति) ।

यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयादिति लिङ्प्रत्ययस्य विधिवाचित्वादिदं वाक्यं पूतीकलताखण्डानां विधायकमिति चेत् । मैवम् सदृशतया प्रतिनिधेयत्वेन प्राप्तेषु पूतीकादिद्रव्येषु नियममात्रविधौ लाघवात् । तस्मात्पूतीकद्रव्यं नियम्यते ।

अत्रैवान्यच्चिन्तितम् –

पूतीकस्यापचारे स्यात्तेन सोमेन वा समम् ।

आद्यः श्रुतांशसादृश्यात्पूतीकाविधितोऽन्तिमः ।। (इति) । यदा सोमप्रतिनिधेः पूतीकस्यापचारः स्यात्तदा तेन पूतीकेन सदृशं द्रव्यान्तरमुपादेयम् "पूतीकानभिषिणुयात्" इति श्रुतेः पूतीकांशैः सादृश्यस्य लाभादिति चेत् । मैवम् । नास्ति पूतीकानां विधिः । किं तु नियमार्थं तद्वचनमित्युक्तम् । अतः श्रुतस्य सोमस्य सादृश्यलाभाय सोमसमं द्रव्यान्तरमुपादेयम् ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्–

एकां पञ्चेति कृत्स्नां वा गोसंख्यां वा निवर्तयेत् ।

स्यादाद्यो दक्षिणायोगान्नैवं व्यवहितत्वतः ।। (इति) ।

इदं श्रूयते–"यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यादभिदग्धे पञ्चगाः" इति । तदिदं संख्याविशिष्टं द्रव्यं विधीयमानं गवादिदक्षिणं कृत्स्नां निवर्तयेत्, । तस्य दक्षिणाशब्दयोगेन कार्यैकत्वात् । मैवम् । विशिष्टविधौ गौरवात् । गवां प्राप्तत्वाच्च संख्यामात्रं विधेयम् । तस्यं च गोपदेन व्यवधानान्न दक्षिणायोगोऽस्ति । गोपदयोगे तु गोगतां स्वविरोधिनीं संख्यामेव निवर्तयेन्न त्वन्यत्किञ्चिदिति राद्धान्तः ।

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्–

सत्रायाऽऽगुरते योऽयं यजेद्विश्वजितेत्यसौ ।

यः कोऽप्युत प्रवृत्तः स्यादप्रवृत्तोऽथवाऽग्रिमः ।।

अविशेषात्प्रवृत्तोऽस्तु सत्राङ्गं हि तथा भवेत् ।

निमित्तोक्तेरप्रवृत्तः प्रायश्चित्तं चरेदिदम् ।। (इति) ।

इदमाम्नायते–"यः सत्रायाऽऽगुरते स विश्वजिता यजेत" इति । आगुरते संकल्पयति । तत्र सत्रं संकल्प्य कश्चिदनुष्ठातुं प्रवृत्तः । अपरो न प्रवृत्तः । तयोरुभयोर्मध्ये यः कोऽपि विश्वजिता यजेत । कुतः । प्रवृत्त एव यजेतेति विशेषस्याश्रवणात् । एवमप्रवृत्त एव यजेतेत्यापि विशेषो न श्रूयते तस्मादुभयोरन्यतर इत्याद्यः पक्षः । प्रवृत्तस्य विश्वजिदनुष्ठाने सत्राङ्गत्वं विश्वजितो लभ्यते । तस्मात्प्रवृत्त एव विश्वजितं कुर्यादिति द्वितीयः पक्षः । 'यः सत्रायाऽऽगुरते' इति निमित्तत्वेनोपन्यासात्संकल्प्य यदि सत्रं नानुतिष्ठेत्तदा प्रायश्चित्तार्थं विश्वजिद्यागं कुर्यादिति राद्धान्तः ।

षष्ठाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्–

सर्वस्वदाने पित्रादावपि तद्धन एव वा ।

स्वत्वादाद्यः पितृत्वादावत्यागाद्धन एव तत् ।। (इति)।

इदमामनन्ति–"विश्वजिति सर्वस्वं ददाति" इति । तत्र धन इव पित्रादिष्वप्यात्मीयत्वस्य समानत्वादस्ति पित्रादीनामपि तद्दानमिति प्राप्ते ब्रूमः । आत्मसंबन्धत्यागपूर्वकं परसंबन्धापादनं दानमित्युच्यते । न हि दीयमाने पितरि स्वकीयपितृत्वत्यागः परकीयपितृत्वापादनं वा संभवति । किंच स्वशब्दस्याऽऽत्मा ज्ञातिरात्मीयं धनं चेति चत्वारोऽर्थाः । तेष्वेकस्मिन्प्रयोग एक एवार्थो वाच्यः । प्रकृतौ गवादिधनस्यैव दक्षिणात्वादिहापि धनवाचित्वं युक्तम् । तस्माद्धनस्यैव दानम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तिम्–

देया न वा महाभूमिः स्वत्वाद्राजा ददातु ताम् ।

पालनस्यैव राज्यत्वान्न स्वं भूर्दीयते न सा" (इति) ।

यदा सार्वभौमो राजा विश्वजिति सर्वं ददाति तदा गोपथराजमार्ग-जलाशयाद्यन्विता महाभूमिस्तेन दातव्या । कुतः । भूमेस्तदीयधनत्वात् । "राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जम्" इति स्मृतेरिति प्राप्ते ब्रूमः । दुष्टशिक्षाशिष्टपरिपालनाभ्यां राज्ञ ईशितृत्वं स्मृत्यभिप्रेतमिति न राज्ञो भूमिर्धनम् । किं तु तस्यां भूमौ स्वकर्मफलं भुञ्जानानां सर्वेषां प्राणिनां साधारणं धनम् । अतोऽसाधारणस्य भूखण्डस्य सत्यपि दाने महाभूमेर्दानं नास्ति ।

तत्रैवान्यच्चिन्तिम्–

दानं केसरिणां नो वा विहितप्रतिषेधतः ।

विकल्पः पर्युदासोऽयं ये यजामहनीतितः ।। (इति) ।

"न केसरिणो ददाति" इति विश्वजिति श्रूयते । तत्र सर्वस्वदानविधानात्केसरिदाननिषेधाच्चाश्वदानं विकल्पितमिति प्राप्ते ब्रूमः । नायं प्रतिषेधः। किं तु पर्युदासः । तत्प्रकारश्च दशमाध्यायस्याष्टमपादे ये यजामहमन्त्रोदाहरणेन व्युत्पादयिष्यते । ततस्तेन न्यायेनाश्वपर्युदासे सत्यश्वव्यतिरिक्तं सर्वस्वं देयमिति । विधिनिषेधायोरेकवाक्यातालाभान्नास्त्यश्वस्य पाक्षिकमपि दानम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

अर्जयित्वाऽपि किं सर्वं देयं द्रव्यं यदस्ति तत् ।
सर्वोद्देशविधेराद्यो न प्राप्ते सर्वता विधेः ।। (इति) ।

पूर्वोक्ते सर्वस्वदाने सर्वमुद्दिश्य दानं विधीयते । पुरुषेण भोग्यं शय्याऽऽ-सनादिकं यत्सर्वं तद्दातव्यमिति । तस्मादविद्यमानं सर्वमर्जयित्वाऽपि देयमिति चेत् । मैवम् । चोदकप्राप्तं दानमुद्दिश्य सर्वत्वाविधानात् । सर्वशब्दश्च प्रसिद्धवाचित्वाद्विद्यमानविषयः । तस्माद्यदस्ति तदेव देयम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् -

धर्मार्थं सेवकः शूद्रो देयो नो वा स दासवत् ।
देयोऽस्वत्वात्पराधीनगर्भदासो च दीयते ।। इति ।

यस्तु शूद्रो विहितं स्वधर्ममवगन्तुं सेवते सोऽपि स्वमध्यपातित्वाद्गर्भदासवद्देय इति चेत् । मैवम् ।। जीविताद्यदानेन तस्मिन्सेवके स्वत्वाभावात्स्वेच्छाचारित्वेन परस्वत्वादानासंभवाच्च न देयः । तत्रैवान्यच्चिन्तिम्-

भूतं भावि च देयं स्यात्कालऽवस्थितमेव वा ।
आद्यः सर्वश्रुतेरन्त्योऽसंभवादन्ययोस्तथा ।। (इति) ।

विश्वजिन्मया कर्तव्य इत्यध्यवसायादूर्ध्वं दक्षिणाकालात्पूर्वं यत्स्वेन भोग्यं संचितं तद्भूतम् । यच्च दक्षिणाकालादूर्ध्वं भविष्यत्येवेति निश्चितं तद्भावि । तदुभयमपि सर्वशब्दार्थत्वाद्दातव्यमिति चेत् । मैवम् । भूतस्य विनाशसंभवात् भाविनस्तदानीमप्राप्तत्वादविद्यमानस्य दानायोगाच्च दक्षिणाकालेऽवस्थितमेव सर्वं देयम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

दक्षिणाक्रतुभुक्त्यर्थं त्रयं देयमुतेष्टये ।
शिष्टाऽथवा दक्षिणार्थमेवाऽऽद्भ्यः सर्वशब्दतः ।।

क्रतुशेषस्तदा बाध्यः प्रधानत्वादबाधनात् ।
मध्योऽन्त्यो दक्षिणार्थस्यानुवादात्सर्वतोबिधेः ।। (इति) ।

प्रकृतौ कर्मारम्भ एव यजमानेनाऽऽत्मीयं धनं वचनबलात्त्रिधा व्यवस्थापितम् । इदं मे भुक्त्यर्थमिदं मे यज्ञार्थमिदं मे दक्षिणार्थमिति । तदेतत्रयमपि दक्षिणार्हत्वाद्दातव्यमित्येकः पक्षः । दक्षिणा हि माध्यंदिने सवने दीयते । तत ऊर्ध्वं तृतीयसवनमारभ्योदवसानीयान्तः क्रतुभागोऽवशिष्टः । स च द्रव्यालाभाद्बाध्येत । न चाङ्गभूतया दक्षिणया प्रधानस्य क्रतोर्बाधोयुक्तः । ततस्तदबाधनाय क्रत्वर्थं भागमवस्थाप्यावशिष्टं सर्वं देयमिति द्वितीयः पक्षः। यद्दक्षिणात्वेन विधीयते तत्सर्वमित्यनूद्य विधानादक्षिणार्थभाग एव दातव्य इति राद्धान्तः ।

अष्टमाध्याये प्रथमपादे चिन्तितम्-

इष्टेः सोमस्य वा धर्मा विश्वजित्प्रमुखेष्विहः ।
आविशषादौच्छिकः । स्युः सोमस्याव्यक्तिसाम्यतः ।। (इति) ।

"विश्वजिता यजेत" "अभिजिता यजेत" "द्वादशाहेन यजेत" इत्यादिषु नियामकाभावादिष्टिसोमयोरन्यतरस्य धर्मा इच्छया ग्रहीतव्याः । मैवम् । अव्यक्तलिङ्गे सोमसाम्यादुत्पत्तिवाक्ये देवतानभिधानमव्यक्तिस्तस्मात्सोमस्य धर्मानतिदिशेत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।। ७ ।।

अथ चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे विरोहणादिप्रायश्चित्तमुक्तम् । अथाष्टमे शुद्धिहेतवो मन्त्रा उच्यन्ते । ते चानारभ्याधीतं प्रकृतिगामीति न्यायेन प्रकृतौ विनियोक्तव्याः । तत्रापि शुद्धिलिङ्गेन शोधनक्रियासंबन्धिन एते भवन्ति । सा च क्रिया सोमप्रकरणे दीक्षितसंस्कारेष्वाम्नाता-'दर्भपिञ्जूलैः पवयति' इति । तत्राऽऽध्वर्यवा मन्त्राश्चित्पतिस्त्वा पुनातु, इत्यादिकास्तत्प्रकरण एव समाम्नाताः । अतः परिशेषात्पुनीमह इत्युत्तमपुरुषलिङ्गाच्च पाव्यमानस्य यजमानस्य जप इति गम्यते । अत एव सूत्रकारेणोक्तम् -"पाव्यमानो जपति तस्य ते पवित्रपते" इति च "पवमानः सुवर्जनः" इत्यस्मिन्ननुवाके प्रथमामृचमाह -

पवमानः सुवर्जनः । पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु मा, इति ।

यो देवः पोता सर्वेषां शोधयिता स देवः पवित्रेण शुद्धिसाधनेनास्मदी यज्ञजपध्यानादिना मां पुनातु शोधयतु । कीदृशः । पोता पवमानः शोधनकुशलः सुवर्जनः स्वर्ग एवोत्पन्नो विचर्षणिर्विविधशोधनप्रकाराभिज्ञः ।

अथ द्वितीयामाह-

पुनन्तु मा देवजनाः । पुनन्तु मनवो धिया । पुनन्तु विश्व आयवः, इति ।

ये कल्पादौ स्वर्गलोकेषु समुत्पन्नत्वेन देवरूपा जना ये च स्वायंभुवमनुप्रभृतय ऋषयो येऽपि स्वकर्मवशान्मनुष्यलोकमायान्तीत्यादयो मनुष्याः सदाचारसंपन्नाः शुश्रुवांस्ते विश्वे सर्वेऽपि धियाऽ नुग्रबुद्ध्या मां पुनन्तु ।

अथ तृतीयामाह-

जातवेदः पवित्रवत्। पवित्रेण पुनाहि मा । शुक्रेण देव दीद्यत् । अग्ने क्रत्वा क्रतूँ रनु (१), इति ।

हे जातवेद,उत्पन्नसर्वजगदभिज्ञाग्रे देव शुक्रेण दीद्यद्भास्वद्दीप्तया भासमानस्त्वं क्रतं ँरन्वस्मदनुष्ठेया कर्मविशेषाननुसृत्य पवित्रेण क्रत्वा शोधकेन त्वत्संकल्पेन पवित्रवदस्मदनुष्ठितं कर्म शुद्धियुक्तं यथा भवति तथा मां पुनीहि शोधय ।

अथ चतुर्थीमाह -

यत्ते पवित्रमर्चिषि । अग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनीमहे, इति ।

हेऽग्ने ते तवर्चिषिं ज्वालायामन्तरा मध्ये विततं विस्तृतं यत्पवित्रं शुद्धिसाधनं ब्रह्म प्रवृद्धमस्ति तेन वयंपुनीमहे ।

अथ पञ्चमीमाह-

उभाभ्यां देव सवितः। पवित्रेण सवेन च । इदंब्रह्म पुनीमहे, इति ।

हे सवितर्देवं त्वदीयं यत्पवित्रं शुद्धिसाधनं यश्च सवः । कर्मस्वस्मद्विषयं प्रेरणं ताभ्यामुभाभ्यामिदं ब्रह्म परिदृढं कर्म पुनीमहे शोधयामः ।

अथ षष्ठीमाह-

वैश्वदेवी पुनती देव्यागात् । यस्यै बह्वीस्तनुवो वीतपृष्ठाः । तया मदन्तःसध माद्येषु । वय ँ स्याम पतयो रयीणाम् (२), इति ।

सर्वदेवसंबन्धिनी या देवी शोधनकुशला साऽस्मान्पुनती शोधयन्ती, आगादागच्छतु । यस्यै यस्या देव्यास्तनुव शुद्धिहेतवो देहविशेषावीतपृष्ठाः क्रान्तस्तुतयस्तया देव्याऽनुहीताःसध माद्येषु ऋत्विग्भिः सह हर्षयोग्येषु कर्मसु मदन्तो हृष्यन्तो वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम ।

अथ सप्तमीमाह-

वैश्वानरो रश्मिभिर्मा पुनातु । वातः प्राणेनैषिरो मयोभूः। द्यावापृथिवी पयसा पयोभिः । ऋतावरी यज्ञिये मा पुनीताम्, इति ।

विश्वेषां नराणां हितोऽग्निरादित्यो वा देवः स्वकीयरश्मिभिर्मा पुनातु । वातो वायुदेवः प्राणेनेषिरः प्राणरूपेण देहेषु गच्छन्मयोभूः सुखस्य भावयिता भवतु । द्यावापृथिव्यौ च ऋतावरी सत्यवत्यौ यज्ञिये हिते सत्यौ पयसा जलेन पयोभिः क्षीरादिरसैश्च मां पुनीताम् ।

अथाष्टमीमाह-

वृहद्भिः सवितस्तृभिः । वर्षिष्ठैर्देवमन्मभिः । अग्ने दक्षैः पुनाहि मा, इति ।

हे सवितः कर्मसु प्रकाग्ने दव मन्मभिर्मननैरस्मदनुग्रहविषयैर्मा पुनीहि । कीदृशैर्बृहद्भिरादरयुक्तैस्तृभिः पापतरणसाधनैर्वर्षिष्ठै-श्चिरकालानुवृत्या वृद्धतमैर्दक्षैः शोधनकुशलैः।

अथ नवमीमाह-

येन॑ दे॒वा अपु॑नत । येनाऽऽपो॑ दि॒व्यंक॑शः । तेन॑ दि॒व्येन॒ ब्रह्म॑णा । (३) । इ॒दंब्रह्म॑ पुनीमह, इति ।

येन शुद्धिसाधनेन देवाःपूर्वान्यजमानानपुनत । कश गताविति धातोरुत्पन्नःसकारान्तः । कशः शब्दो गतिवाची । येन शुद्धिसाधनेनाऽऽपो देवता दिव्यंकशोऽपुनत दिव्यलोकविषयां गतिं शोधितवन्तः (त्यः) । दिव्यन द्युलोकयोग्येन ब्रह्मणा परिवृढेन तेन सुद्धिसाधनेनेदं ब्रह्मानुष्ठीयमानं परिवृढ कर्म पुनीमहे ।

अथ दशमीमाह-

यः पा॑वमा॒नीर॒ध्येति॑ । ऋषि॑भि॒ः संभृ॑त॒ँ॑ रस॑म् । सर्व॒ ँ॒स पू॒तम॑श्नाति ।। स्व॒दि॒तं मात॒रिश्व॑ना, इति ।

यः पुमान्पावमानीः शोधकदेवतासंबन्धनीरेता ऋचोऽध्येति पठत्यर्थतः स्मरति वा स पुरुषः सर्वं रसं सारभूतं फलमश्नाति भुङ्क्ते । कीदृशं रसम् । ऋषिभिःसंभूतं मन्त्रैस्तदभिज्ञैर्मुनिभिश्च संपादितम् । अत एव पूतं शुद्धं मातरिश्वना वायुनास्वदितं स्वादूकृतम् ।

अथैकादशीमाह-

पा॒व॒मा॒नीर्यो अ॒ध्येति॑ । ऋषि॑भि॒ःसंभृ॑त॒ँ॒ रस॑म् । तस्मै॒ सर॑स्वती दुहे । क्षी॒र ँ॒स॒र्पिर्मधू॒द॒कम्, इति ।

यः पावमानीरध्येति तस्मै पुरुषाय सरस्वती रसं दुहे । कीदृशम् । क्षीरादिरूप्रम् ।

पा॒व॒मा॒नीः स्व॒स्त्यय॑नीः(४) । सु॒दुघा॒ हि पय॑स्व॒तीः । ऋषि॑भि॒ःसंभृ॑तो॒ रस॑ः। ब्रा॒ह्म॒णेष्व॒मृत॑ँ॑ हि॒तम्, इति ।

याः पावमान्य ऋचस्ताः स्वस्त्ययनीः क्षेमप्रापिकाः सुदुघाः सुष्ठु फलं दुहानां पयस्वतीः क्षीरादिरसहेतवश्च प्रसिद्धास्ता अस्माननुगृह्णन्त्विति शेषः । ऋषिभिर्मन्त्रदर्शिभिर्मुनिभी रसः फलसारः संभृतोऽस्मासु संपादितोऽस्तु । ब्रह्म मन्त्रस्तत्पाठकाब्राह्मणा-स्तेष्वस्मास्वमृतमविनाशि फलं हितं संपादितमस्तु ।

अथ त्रयोदशीमाह-

पावमानीर्दिशन्तु नः। इमं लोकमथो अमुम्।
कामान्समर्धयन्तु नः । दवीर्देवैः समाभृताः, इति ।

देवैरिन्द्रादिभिः समाभृताः संपादिताः पावमानीर्देवीः पवमानमन्त्राभिमानिन्यो देव्यो नोऽस्माकं लोकद्वयं दिशन्तु प्रयच्छन्तु। तत्रत्यान्कामान्नोऽस्मदर्थं समृद्धान्कुर्वन्तु ।

अथ चतुर्दशीमाह-

पावमानीः स्वस्त्ययनीः। सुदुघा हि घृतश्चुतः । ऋषिभिः
संभृतो रसः (५)। ब्राह्मणेष्वमृतँ हितम् । इति ।

घृतं श्चोतन्ति क्षारयन्तीति घृतश्चुतः । अन्यत्पूर्ववत् ।।

अथ पञ्चदशीमाह-

येन देवाः पवित्रेण । आत्मानं पुनते सदा । तेन
सहस्रधारेण । पावमान्यः पुनन्तु मा, इति ।

देवा इन्द्राद्या येन पवित्रेण शुद्धिसाधनेन सदा स्वदेहं शोधयन्ति सहस्रावान्तरभेदयुक्तेन तेन साधनेन पावमान्य ऋचो यां पुवन्तु ।

अथ षोडशीमाह-

प्राजापत्यं पवित्रम् । शतोद्यामँ हिरण्ययम् । तेन ब्रह्मविदो
वयम् । पूतं ब्रह्म पुनीमहे, इति ।

यत्पवित्रं शुद्धिसाधनं प्राजापत्यं प्रजापतिसंबन्धि शतोद्यामं दर्भैर्निर्मितत्वाच्छतसंख्याकैरुद्यमैर्नाडीभिर्युक्त हिरण्मयं पापहरणसाधनेन निर्मितं तेन तादृशेन पवित्रेण ब्रह्मविदो वेदार्थविदो वयं पूतं ब्रह्म पूर्वमपि शुद्धं परिवृढं कर्म पुनीमहे भूयोऽपि शोधयामः ।

अथ सप्तदशीमाह-

इन्द्रः सुनीती सह मा पुनातु । सोमः स्वस्त्या वरुणः
समीच्या । यमो राजा प्रमृणाभिः पुनातु मा । जातवेदा
मोर्जयन्त्या पुनातु (६), इति ।

अनु रयीणां ब्रह्मणा स्वस्त्ययनीः सुदुघा हि घृतश्चुत ऋषिभिः संभृतो रसः पुनातु त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
चतुर्थाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ।। ८ ।।

इन्द्रः सुनीत्या शोभनफलप्रापिकया देव्या सह मां पुनातु । सोमः स्वस्त्या क्षेमप्रापिकया देव्या सह मां पुनातु । वरुणः समीच्याऽनुकूलया देव्या सह मां पुनातु । यमो राजा प्रमृणाभिः प्रकर्षेण मारिकाभिर्देवीभिः सह मां पुनातु । जातवेदा ऊर्जयन्त्या क्षीरादिरसप्रापिकया देव्या सह मां पुनातु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीये तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोनुवाकः।। ८ ।।

अथ चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे शुद्ध्यर्था मन्त्रा उक्ताः । तावता सोमशेषमशेषमवस्थाप्य नवमे राजसूयगतचातुर्मास्यशेष उच्यते । तानि चातुर्मास्यानि विधातुमादावाख्यायिकामाह–

प्रजा वै सत्रमासत तपस्तप्यमाना अजुह्वतीः । देवा अपश्यं चमसं घृतस्य पूर्णं स्वधाम् । तमुपोदतिष्ठन्तमजुहवुः । तेनार्धमास ऊर्जम वारुन्धत । तस्मादर्धमासे देवा ईज्यन्ते, इति ।

पुरा काचिद्देवपितृमनुष्यपशवसुराख्याः प्रजाः सत्रमन्वतिष्ठन् । सत्रसदृशं सुकृतं संपादितवन्त (त्य) इत्यर्थः ।। किं कुर्वत्यः । उपवासादिरूपं तपोऽनुतिष्ठन्त्योऽजुह्वतिर्न कंचिदपि होमं कुर्वत्यस्तासां प्रजानां मध्ये देवाः कंचित्कालं तपस्तप्त्वा घृतपूरितं स्वोचितान्नधारकं कंचिच्चमसं दृष्ट्वा तं प्राप्य समीप उत्थाय हुत्वा तद्–धोमनैकैकस्मिन्नर्धमासे स्वभोज्यं रसविशेषं प्राप्तवन्तः । तस्मात्कारणादर्धमासे पौर्णमास्याममावास्यायां च देवा दर्शपूर्णमासाभ्यामिज्यन्ते ।

अथ तदेव पित्रादीनां तपफलं दर्शयति –

पितरोऽपश्यं चमसं घृतस्य पूर्णं स्वधाम् ।

तमुपोदतिष्ठन्तमजुहवुः । तेन मास्यूर्जमवारुन्धत । तस्मान्मासि पितृभ्यः क्रियते । मनुष्या अपश्यं चमसं घृतस्य पूर्णं स्वधाम् (१) । तमुपोदतिष्ठन्तमजुहवुः । तेन द्वयीमर्जमवारुन्धत । तस्माद् द्विरह्नो मनुष्यैभ्य उपह्रियते । प्रातश्च सायं च । पशवोऽपश्यं चमस घृतस्य पूर्णं स्वधाम् । तमुपोदतिष्ठन्तमजुहवुः । तेन त्रयीमूर्जमवारुन्धत । तस्मात्रिरह्नः पशवः प्रेरते । प्रातः सङ्गवे सायम् । असुरा अपश्यं चमसं घृतस्य पूर्णं स्वधाम् । (२) ।

तमुपोदतिष्ठन्तमजुहवुः । तेन संवत्सर ऊर्जमवारुन्धत, इति ।

पितृभिरेकस्मिन्मासे स्वभोज्यान्नस्य प्राप्तत्वात्प्रतिमासममावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः क्रियते । मनुष्यैकस्मिन्नेवाह्नि कालद्वयवर्तिनो भोज्यस्य प्राप्तत्वात्प्रातःकाले सायंकाले भुज्यते । पश्वभिमानिभिर्देवैरेकस्मिन्नेवाह्नि कालत्रय भोज्यस्यान्नस्य प्राप्तत्वात्त्रिषु कालेषु पशवस्तृणभक्षणार्थं संचरन्ति । तत्तन्मध्यकाले तु रोमन्थं कुर्वन्तो वर्तन्ते । असुरास्त्वेकस्मिन्संवत्सरे स्वभोज्यमन्नं प्राप्तवन्तः ।

अथ देवैरनुष्ठितं व्यापारं दर्शयति –

ते देवा अमन्यन्त । अमी वा इदमभूवन् । यद्वय स्म इति । त एतानि चातुर्मास्यान्यपश्यन् । तानि निरवपन् । तैरेवैषां तामूर्जमवृञ्जत । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः (३), इति ।

ते देवा मिलित्वैवं विचारितवन्तो यदैश्वर्यं वयमिदानीं प्राप्य वर्तामहे तदिदं सर्वममी असुरा एव प्राप्तवन्तः । तस्मात्संवत्सरेसकृद्भुक्त्वा तृप्ताः सन्तः पुनः संवत्सरसमाप्तिपर्यन्तं स्वभोजनव्यापाराभावान्निरन्तरं युध्यन्तोऽस्मान्क्लेशयिष्यन्ति । एवं विचार्य ते देवा असुरविनाशहेतुत्वेनैतानि वक्ष्यमाणानि वैश्वदेवादीनि

चातुर्मासस्यानि दृष्टवन्तः। यस्मात्संवत्सरे तैर्निरुप्तैरसुराणां संवत्सरपर्याप्तं भोज्यं विनाशितवन्तस्ततो देवा विजयं प्राप्ता असुराश्च पराभूताः।

इत्थमाख्यायिकया चातुर्मास्यानामत्यन्तप्रशस्तत्वं दर्शयितुं दर्शपूर्णमासादिप्रशंसापूर्वकं तत्तत्प्रशंसामुपन्यस्य दर्शादिविध्यनुवादपुरःसरं तद्विधत्ते-

यद्यजते यामेव देवा ऊर्जमवारुंधत । तां तेनावरुन्धते यत्पितृभ्यः करोति । यामेव पितर ऊर्जमवारुन्धत । तां तेनावरुन्धे । यदावसथेऽन्नꣳहरन्ति । यामेव मनुष्या ऊर्जमवारुन्धत । तां तेनावरुन्धे । यद्दक्षिणां ददाति (४) । यामेव पशव ऊर्जमवारुन्धत । तां तेनावरुन्धे । यच्चातुर्मास्यैर्यजते ।। यामेवासुरा ऊर्जमवारुन्धत । तां तेनावरुन्धे । भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति, इति ।

यजते दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठति । पितृभ्यः करोति । पिण्डपितृयज्ञमनुतिष्ठति । आवसथेऽन्नं हरन्ति । वैश्वदेवान्तेऽतिथीनन्नेन पूजयन्ति । अन्वाहार्यगवादिरूपां दक्षिणां ददाति । तथा च यथा तेन तेन तत्तत्फलप्राप्तये दर्शपूर्णमासादयः कर्त्तव्या एवमत्रापिफलप्राप्तये चातुर्मास्यानि यजते । तत आत्मना भवति । स्वयमेव जययुक्तो भवति । भ्रातृव्यस्तु पराभवति ।

अत्र चातुर्मास्यविधौ तात्पर्यं दर्शयितुं पुनः प्रशंसति-

विराजो वा एषा विक्रान्तिः । यच्चातुर्मास्यानि । वैश्वदेवेनास्मिँल्लोके प्रत्यतिष्ठत् । वरुणप्रघासैरन्तरिक्षे साकमेधरमुष्मिँल्लोके । एष हत्वा वै तत्सर्वं भवति । य एवं विद्वाँश्चातुर्मास्यैर्यजते (५) इति । मनुष्या अपश्यं चमसं घृतस्य पूर्णꣳस्वधामसुरा अपश्यं चमसं घृतस्य पूर्णꣳस्वधामसुरा ददात्यतिष्ठच्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
चतुर्थाध्याये नवमोऽनुवाकः ।। ९ ।।

विशेषेण राजत इति विराट् प्रजापतिस्तस्य विशेषेण लोकत्रयाक्रमणसाधनानि चातुर्मास्यानि वैश्वदेवादीनि चतुर्षु मासेष्वनुष्ठेयत्वाच्चातुर्मास्यानि । फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवाख्यं पर्वानुष्ठाय मासचतुष्टयमतीत्याऽऽषाढ्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासाख्यं पर्वानुष्ठाय पुनर्मासचतुष्टयमतीत्य कार्तिक्यां पौर्णमास्यां तदीयचतुर्दश्यां च साकमेधाख्यं पर्वानुष्ठेयम् । एतैर्यथा प्रजापतेर्लोकत्रये प्रतिष्ठैवमन्योऽप्येतत्सत्सर्वं प्राप्नोति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।। ९ ।।

अथ चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।

नवमे चातुर्मास्यानि विहितानि । अथ दशमे तत्र विशेषं विधातुं प्रस्तौति-

अग्निर्वाव संवत्सरः । आदित्यः परिवत्सरः । चन्द्रमा इदावत्सरः । वायुरनुवत्सरः, इति ।

प्रभवविभवादीनां षष्टिसंवत्सराणां मध्य एकैकसंवत्सरपञ्चकमेकैकं युगम् । तस्मिन्युगे वर्तमानानां पञ्चानां संवत्सराणां क्रमेण संवत्सरः परिवत्सर इदावत्सरोऽनुवत्सर इद्वत्सर इत्येतानि नामधेयानि । तथा चोक्तम् -

चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।
संपरीदान्विदित्येतच्छब्दपूर्वास्तु वत्सराः ।। इति ।।

तत्र संवत्सरादीनां चतुर्णामभिमानित्वादग्न्यादयस्तद्रूपाः ।

एवं प्रस्तुत्य वैश्वदेवाख्ये कर्मणि संवत्सरस्वरूपाग्निप्राप्तिप्रतिपादनपुरःसरं कंचिन्मन्त्रविशेषं विधत्ते-

यद्वैश्वदेवेन यजते । अग्निमेव तत्संवत्सरमाप्नोति । तस्माद्वैश्वदेवेन यजमानः । संवत्सरीणाँ स्वस्ति माशास्त इत्याशासीत, इति ।

वैश्वदेवाख्यस्य प्रथमपर्वणः संवत्सररूपाग्निप्राप्तिहेतुत्वात्तद्यागकाले तदीयसूक्तवाकमध्ये संवत्सरीणामिति वाक्यं पठेत् ।

सूक्तवाके हि भूयो हविष्करणमाशास्ते, दिव्यं धामाऽऽशास्त इति वाक्यद्वयं पठितम् । तयोर्वाक्ययोर्मध्ये संवत्सरीणामिति वाक्यं पठेत् । अत एव सूत्रकार उदाहृत्य पठति-" संवत्सरीणा ँस्वस्तिमाशास्ते दिव्यं धामाऽऽशास्त इति सूक्तवाकस्याऽऽशीःषु होताऽनुवर्तयते " इति ।

अथ द्वितीयतृतीयपर्वणोः परिवत्सरेदावत्सररूपादित्यचन्द्रमसोः प्राप्तिप्रतिपादनपुरःसरं क्रमेण मन्त्रविशेषं विधत्ते-

यद्वरुणप्रघासैर्यजते । आदित्यमेव तत्परिवत्सरमाप्नोति (१) । तस्माद्वरुणप्रघासैर्यजमानः । परिवत्सरीणा ँ स्वस्तिमाशास्त इत्याशासीत् । यत्साकमेधैर्यजते । चन्द्रमसमेव तदिदावत्सरमाप्नोति तस्मात्साकमेधैर्यजमानः इदावत्सरीणा ँ स्वतिमाशास्त इत्याशासीत, इति ।

इत्थ चातुर्मास्यावयवरूपाणि वैश्वदेवादीनि त्रीणि पर्वाणि तदीयमन्त्रविशेषांश्च विधाय तदवयवरूपं महापितृयज्ञं विधत्ते-

यत्पितृयज्ञेन यजते । देवानेव तदन्ववस्यति, इति ।

तत्तेन पितृयज्ञेन पितृमद्विशेषणयुक्तसोमादीन्देवानन्ववस्यत्यनुक्रमेण प्रीणयति ।

अथ चतुर्थपर्वण्यनुवत्सररूपवायुप्राप्तिप्रतिपादनपरः सरं मन्त्रविशेषं विधत्ते-

अथ वा अस्य वायुश्चानुवत्सरश्चाप्रीतावुच्छिष्येते । यच्छुनासीरीयेण यजते (२) । वायुमेव तदनुवत्सरमाप्नोति । तस्माच्छुनासीरीयेण यजमानः । अनुवत्सरीणा ँस्वस्तिमाशास्त इत्याशासीत, इति ।

वैश्वदेवादिभिस्त्रिभिः पर्वभिःसंवत्सरादयस्तथा कालास्तदभिमानिदेवा अग्न्यादयः प्रीता अनुवत्सरः कालस्तदभिमानी वायुश्चेत्येतावुभौ पूर्वमप्रीताववशिष्टौ । शुनासीरीयाख्येन (ण) चतुर्थेन पर्वणा तदुभयप्रीतिर्भवति । तस्माच्छुनासीरीयेण यजमानोऽवत्सरीणाँ स्वतिमाशस्त इत्याशासीतेति पूर्ववद्व्याख्येयम्

पर्वचतुष्टयसंघात्मकं चातुर्मास्ययागं प्रशंसति-

संवत्सरं वा एष ईप्सतीत्याहुः। यश्चातुर्मास्यैर्यजत इति। एष ह त्वै संवत्सरमाप्नोति। य एवं विद्वा ँ श्चातुर्मास्यैर्यजते, इति।

यः पुमान्पर्वचतुष्टयोपतैश्चातुर्मास्यैर्यजते स एष संवत्सराभिमानिनं प्रजापतिं प्राप्तुमिच्छतीत्येवमभिज्ञा आहुः। तस्मात्तद्याजी संवत्सराभिमानित्वं प्राप्नोति।

अथ वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रशंसति-

विश्वे देवाः समजयन्त। तेऽग्निमेवायजन्त। त एतं लोकमजयन् (३)। यस्मिन्नग्निः. यद्वैश्वदेवेन यजते। एतमेव लोकं जयति। यस्मिन्नग्निः. अग्नेरेव सायुज्यमुपैति, इति।

विश्वे देवा इति देवगणविशेषाः। तद्गणस्था देवा यदा सम्यग्यष्टुमुपक्रान्तवन्तस्तदानीमग्निमेवेष्ट्वा यस्मिल्लँोकेऽग्निर्वर्तत एतमेव लोकं ते प्राप्नुवन्। अतोऽन्योऽपि विश्वेदेवेनेष्ट्वा यस्मिन्नग्निर्वर्तत तं लोकं प्राप्य तस्याग्नेः सायुज्यं सहावस्थानमेव प्राप्नोति।

पुनरपि वैश्वदेवं प्रकारान्तरेण प्रशंसति-

यदा वैश्वदेवेन यजते। अथ संवत्सरस्य गृहपतिमाप्नोति। यदा संवत्सरस्य गृहपतिमाप्नोति। अथ सहस्रयाजिनमाप्नोति। यदा सहस्रयाजिनमाप्नोति (४)। अथ गृहमेधिनमाप्नोति। यदा गृहमेधिनमाप्नोति। अथाग्निर्भवति। यदाऽग्निर्भवति। अथ गौर्भवति। एषा वै वैश्वदेवस्य मात्रा। एतद्वा एतेषामवमम्। अतोऽतो वा उत्तराणि श्रेयांसि भवन्ति॥ यद्विश्वे देवाः समयजन्त। तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम् (५), इति।

संवत्सराख्यस्य सत्रस्य गवामयनस्य यजमानेषु मुख्यो गृहपतिः

सहस्रदक्षिणायुक्तेनाऽऽप्तोर्यामादिना यजमानः सहस्रयाजी स एकः श्रुतिस्मृतृत्युदितगार्हस्थ्यानुष्ठायी गृहमेधी । एते गृहपत्यादयो मनुष्येषु श्रेष्ठाः । अग्निर्देवतात्मा गौर्गवाभिमानिदेवविशेषः । यस्मिन्दिने वैश्वदेवेन यजते तस्मिन्नेवदिने गृहपतिः सहस्रयाजी गृहमेधी वह्निगवाख्यदेवानां महिम्ना योग्यो भवति । येयं फलक्लृप्तिरुक्तैष्वैव वैश्वदेवपर्वणो मात्रा । इयदेव फलमित्यर्थः । एतच्च वैश्वदेवफलमेतेषामितरपर्वफलानां मध्येऽवंममत्यल्पम् । अतोऽत एकैकस्मात्पर्वफलादुत्तरोत्तरपर्वफलान्यत्यन्तं प्रशस्तानि । यस्माद्विश्वे देवा एतत्पर्व सम्यगनुष्ठितवन्तस्तस्मादस्य वैश्वदेवत्वं संपन्नम् ।

द्वितीयं पर्व प्रशंसति-

अथाऽऽदित्यो वरुण राजानं वरुणप्रघासैरयजत । स एतं लोकमजयत् । यस्मिन्नादित्यः । यद्वरुणप्रघासैर्यजते । एतमेव लोकं जयति । यस्मिन्नादित्यः । आदित्यस्यैव सायुज्यमुपैति । यदादित्यो वरुण राजानां वरुणप्रघासैरयजत । तद्वरुणप्रघासानां वरुणप्रघासत्वम्, इति ।

प्रकृष्टो घासो भक्ष्यविशेषो मेषसंबन्धी येषु हविर्विशेषेषु ते प्रघासाः । ते च वरुणसंबन्धिनः । वरुणपाशविमोकार्थमनुष्ठीयमानत्वात् । तथा च राजसूयप्रकरणे समाम्नायते-"तैर्वै स प्रजा वरुणपाशादमुञ्चत्" इति । तैरेतैर्वरुणप्रघासेरादित्यो वरुणं राजानमिष्ट्वा यस्मिन्निदानीमादित्यो दृश्यते तमेतं लोकमजयत् । अतोऽन्योऽपि तं लोकं जित्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यमप्नोति । वरुणमुद्दिश्येज्यमानत्वादेते वरुणप्रघासनामका हविर्विशेषाः संपन्नाः।
तृतीयं पर्व प्रशंसति-

अथ सोमो राजा छन्दांसि साकमेधैरयजत (६) । स एतं लोकमजयत् । यस्मिँश्चन्द्रमा विभाति । यत्साकमेधैर्यजते । एतमेव लोकं जयति । यस्मिँश्चन्द्रमा विभाति । चन्द्रमस एव सायुज्यमुपैति । सोमो वै चन्द्रमाः । एष ह त्वै साक्षात्सोमं भक्षयति । स एवं

विद्वान्त्साकमेधैर्यजते । यत्सोमश्च राजा छन्दाँसि च समैधन्त (७) । तत्साकमेधानाँ साकमेधत्वम्, इति ।

सोमो राजा साकमेधाख्यैर्हविर्भिश्छन्दोदेवान्पूजयित्वा यस्मिन्नयं चन्द्रमा विशेषेण भासते तमेतं लोकमजयत् । एवमन्योऽपितं लोकं जित्वा चन्द्रमसः सायुज्यं प्राप्नोति । एष यज्ञेऽप्यभिषूयमाणः सोम एव चन्द्रमाः । चन्द्रमस एतदभिमानित्वादतश्चन्द्रप्रसादेन कालव्यवधानमन्तरेण साकमेधयाजी यागं कृत्वा सोमं भक्षयति । यस्मादस्मिन्यज्ञे पूज्यपूजकभावेनच्छन्दोदेवताः सोमश्च समैधन्त संभूय वृद्धिं प्राप्तास्तस्मात्साकमेधन्ते वर्धन्त एभिर्हविर्विशेषैरिति तेषां साकमेधनाम संपन्नम् ।

पितृयज्ञं प्रशंसति-

अथर्तवः पितरः प्रजापतिं पितरं पितृयज्ञेनायजन्त । त एतं लोकमजयन् । यस्मिन्नृतवः । यत्पितृयज्ञेन यजते । एतमेव लोकं जयति । यस्मिन्नृतवः । ऋतूनामेव सायुज्यमुपैति । यदृतवः । पितरः प्रजापतिं पितरं पितृयज्ञेनायजन्त । तत्पितृयज्ञस्य पितृ यज्ञत्वम् (८) इति ।

वसन्ताद्यृतुदेवताः प्राणिनां पितरः । प्राण्युत्पत्तेःकालाधीनत्वात् । तेषामृतूनां पिता प्रजापतिः । तथा च ऋतवः प्रजापतिं स्वपितरं पितृयज्ञेन पूजयित्वा यस्मिन्निदानीं वसन्तादयो देवा वर्तन्ते तं लोकमजयन् । एवमन्योऽपितं लोकं जित्वा वसन्तादीनां सायुज्यं प्राप्नोति । ऋत्वात्मकाः पितरो यजन्त्यनेनेत्ययं पितृयज्ञः । अथवा प्रजापत्यात्मकः । पितेज्यतेऽनेनति पितृयज्ञः। पितृकर्तृकत्वेन पितृकर्मकत्वेन वा पितृसंबन्धी यज्ञ इत्यर्थः ।

त्र्यम्बकहवींषि प्रशंसति-

अथौषधय इमं देवं त्र्यम्बकैरयजन्त प्रथेमहीति । ततो वै ता अप्रथन्त । य एवं विद्वाँस्त्र्यम्बकैर्यजते । प्रथते प्रजया पशुभिः, इति ।

ओषधीदेवता वयं प्रथेमहि विस्तृता भवेमेत्यभिप्रेत्य त्र्यम्बकहविर्भिरिमं रुद्रं देवमिष्ट्वा प्रथिता अभवन् । एवमन्योऽपि तमिष्ट्वा

प्रजया पशुभिः प्रथितो भवति । त्र्यम्बकस्य रुद्रस्य संबन्धेन हविषां त्र्यम्बकनामेत्युन्नेयम् ।

चतुर्थं पर्व प्रशंसति–

अथ वायुः परमेष्ठिन ईशुनासीरीयैणायजत् । स एतं लोकमजयत् । यस्मिन्वायुः । यच्छुनासीरियेण यजते । एतमेव लोकं जयति । यस्मिन्वायुः (१) । वायोरेव सायुज्यमुपैति, इति ।

वायुश्चतुर्थपर्वणा परमेष्ठिनमाराध्य यस्मिन्निदानीं वायुर्वर्तते तमेतं लोकं जितवान् । एवमन्योऽपि तं लोकं जित्वा वायोः सायुज्यं प्राप्नोति । "इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालम्" इति शुनासीर संबन्धस्योक्तत्वादस्य पर्वणः शुनासीरीयत्वम् । "आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुम्" इत्यनुवाकनिरूपितो वैश्वदेवः । "ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं मारुती मामिक्षाम् " इत्यनुवाकेन निरूपिता ।। वरुणप्रघासाः . "अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति" इत्यनुवाकेन निरूपिता साकमेधाः । "सोमाय पितृमते पुरोडाशँ षट्कपालम्" इत्यनेन निरूपितः पितृयज्ञः । "प्रतिपूरुषमेककपालान्निर्वपति" इत्यनेन निरूपितानि त्र्यम्बकाणि । "ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुम्" इत्यनुवाकैकदेशेन निरूपितः शुनासीरीयः । अनेन शुनासीरीयेण सह चत्वारि पर्वाणि चतुर्षु निष्पाद्यमानत्वाच्चातुर्मास्थानीत्युच्यन्ते ।

एते चातुर्मास्ययाजिनस्तेषां पुनरावृत्तिरहितं फलं विचारेण दर्शयति–

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । प्र चातुर्मास्यायाजी मीयता३न प्रमीयता३ इति । जीवान्वा एष ऋतूनप्यैति । यदि वसन्ता प्रमीयते । वसन्तो भवति । यदि ग्रीष्मे ग्रीष्मः । यदि वर्षासु वर्षाः । यदि शरदि शरत् । यदि हेमन्हेमन्तः । ऋतुर्भूत्वा संवत्सरमप्यैति । संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिर्वावैषः (१०), इति ।

परिवत्सरमाप्नोति शुनाशीरीयेण यजतेऽ जयन्सहस्त्रयाजिनमाप्नोति वैश्वदेवत्वँसाकमेधैरयजत समेधन्त पितृयज्ञत्वं जयति यस्मिन्वायुर्हेमन्तस्त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
चतुर्थाध्याये दशमोऽनुवाकः ।। १० ।।

उ॒भयं॑ यु॒वं सु॒राम॒मुद॑स्था॒न्निवै॒ यस्य॑ प्रातःसवन एकै॑कोऽसु॒र्यं पव॑मानः प्र॒जा वै स॒त्रमा॑सता॒ग्निर्वाव सं॑वत्सा॒रो दश॑ । उ॒भये॒ वा उद॑स्थात्सर्वा॑भिर्मध्य॒तोऽ॒त्र वाव॑ ब्रा॒ह्म॒णेष्वथ गृहमे॒धिन॒ षट् षष्टिः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
चतुर्थोऽध्यायः ।। ४ ।।

दर्शपूर्णमासयाजिनस्तत्फलं प्राप्य तस्यानित्यत्वात्ततः प्रमीयन्ते पुनरावर्तन्ते । तथा चतुर्मास्ययाजी फलावस्थातः प्रच्यवत न वेति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । न प्रच्यवतं इत्यभिप्रेत्याभिज्ञस्योत्तरम् । अयमनुष्ठाताऽनुष्ठानानन्तरमेवर्तुदेवताः प्राप्नोति । यद्यपि देवताशरीरमन्यैर्न दृश्यते तथाऽप्यन्तबीजरूपेणाङ्कुरितं वर्तते । अत एव देवताजन्मव्यतिरेकेण जन्मान्तरं न भवति । सामान्येनोक्तामृतुप्राप्तिमेव वसन्तादिवाक्यानि विस्पष्टी कुर्वन्ति । यस्मिन्नृतावस्य वर्तमानदेहपातस्तद्देवतादेहःपूर्वमङ्कुरितो विस्पष्टी भवति । एवमृतुदेहेन तद्भोगान्भुक्त्वा च संवत्सरदेवं प्रविशति । स च संवत्सरः । प्रजापतिरूपः। स च प्रजापतिरेष एव शास्त्रैरिदानीमपि सर्वत्र वर्ण्यते । तस्मादयं फलावस्थातो न म्रियते ।

अस्य प्रपाठकस्यानुवाकार्थसंग्रह उच्यते-

दशानुवाका अत्र स्युराद्ये ग्रहविधिः स्मृतः ।
श्रुताः सौत्रामणीमन्त्रा द्वितीयेऽथतृतीयके ।।
दोहप्रायश्चित्तिरग्निप्रायश्चित्तश्चतुर्थके .
सोमाधिक्ये प्रतीकारः पञ्चमे संसवे पुनः ।
षष्ठे प्रायश्चित्तिरुक्ता यूपारोहादिकारिता ।
प्रायश्चित्तिः सप्तमे स्यात्पावमान्या जपोऽष्टमे ।
चातुर्मास्यान्युत्तर स्युर्दशमे तत्प्रसंशनस् ।।
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ।।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।।१ ।।

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधर श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डेचतुर्थप्रपाठकःसमाप्तः।। ४ ।।

(मूलक्रमेण-अष्ट० १ अध्या. ४ अनु.१०(३१)। (भाष्यक्रमेण-कां. १ प्रपा० ४अनु.१०.(३६) ।

अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकारम्भः।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ।।
सोमग्रहाद्या विहिताश्चतुर्थे हि प्रपाठके ।
नक्षत्राख्येष्टका मन्त्रप्रमुखाःपञ्चमे श्रुताः ।
अनारभ्योक्तितस्तेषां लिङ्गवाक्यानुसारतः।
योजनीयास्तत्र तत्र न्यायाद्वासंप्रदायतः ।।

तत्र तु प्रथमानुवाके प्रोक्ता नक्षत्रेष्टकामन्त्राः क्वचिद्विकृतिरूपे चयने द्रष्टव्याः । यथाऽनारभ्याधीतं सामिधेनीसाप्तदश्यं प्रकृतौ प्रत्यक्षश्रुतेन पाञ्चदश्येनावरुद्धायामवकाशमलभमानं विकृतौ निविशत एवमेतेऽपि मन्त्राःप्रत्यक्षश्रुतैः कृत्तिका नक्षत्रमग्निर्देवता'' इत्यादिमन्त्रैरवरुद्धायां प्रकृताववकाशाभावाद्विकृतौ निविशन्ते.तत्र प्रथमं मन्त्रमाह-

अ॒ग्नेः कृत्तिकाः । शु॒क्रं प॒रस्ता॒ज्ज्योति॒रवस्तात्, इति ।

अग्निर्नक्षत्रस्य स्वामी । तस्य स्वभूताः सप्त कृत्तिका अम्बादुलादयः । ताश्च मध्ये वर्तन्ते शुक्रं तेजो दीप्तिसाधनं काष्ठं वा । तच्च परस्तात्परपार्श्वे वर्तते । ज्योतिर्ज्वाला सा चावस्तादपरपार्श्वे वर्तते। तासामुभयपार्श्वयोः शुक्रज्योतिषोरभिमानिदेवते अत्यन्तदीप्तिमत्यौ परं दीपयन्त्यौ वर्तेते । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् ।

द्वितीयं मन्त्रमाह-

प्र॒जापते रोहि॒णी । आपः प॒रस्ता॒दोषधयो॒ऽवस्तात्, इति ।

प्रजापतिर्नक्षत्रस्वामी देवस्तस्य स्वभूता रोहिणी मध्ये वर्तते । आप ओंषधयश्च पार्श्वद्वये वर्तन्ते ।

तृतीयं मन्त्रमाह-

सोमस्येन्वका । वितंतानि पुरस्ताद्वयन्तोऽवस्तात्, इति ।

इन्वका मृगशीर्षसंघगतास्तारकाः। वितंतानि विस्तीर्णास्तन्तवः । वयन्तः पटस्य निर्मातारो देवताविशेषाः ।

चतुर्थं मन्त्रमाह-

रुद्रस्य बाहू । मृगयवः पुरस्ताद्विक्षारोऽवस्तात् इति ।

बाहुशब्देन द्विवचनान्तेनाऽऽर्द्रानक्षत्रमुपलक्ष्यते बाहुवत्प्रयत्नहेतुत्वात् मृगयवो व्याधविशेषा देवाः । विक्षारो विशिष्टो लक्ष्यवेधः ।

पञ्चमं मन्त्रमाह-

अदित्यै पुनर्वसू । वातः पुरस्तादार्द्रमवस्तात् (१), इति ।

वातो वृष्टेःपूर्वभावी वायुः । आर्द्रं वृष्टिजन्यद्रवत्वम् ।

षष्ठं मन्त्रमाह-

बृहस्पतैस्तिष्यः. जुह्वतः पुरस्ताद्यजमाना अवस्तात्, इति ।

जुह्वतो होमकर्तार ऋत्विजः । यजमानाः स्वामिनः।

सप्तमं मन्त्रमाह-

सर्पाणामाश्रेषाः । अभ्यागच्छन्तः पुरस्तादभ्यानृत्यन्तोऽवस्तात्, इति ।

अभ्यागच्छन्तः सर्पनृत्तदर्शनार्थमुत्सुका अभिमुखमागच्छन्तः पुरुषाः। अभ्यानृत्यन्तःफणानां प्रसारणनाभिमुखं नृत्तं कुर्वन्तः सर्पाः।

अष्टमं मन्त्रमाह-

पितृणां मघाः। रुदन्तः पुरस्तादपभ्रं ँ शोऽवस्तात्,इति ।

रुदन्तो रोदनं कुर्वन्तो बन्धवः । अपभ्रंशो देहपातः । नवमं मन्त्रमाह-

अर्यम्णः पूर्वे फल्गुनी । जाया पुरस्तादृषभोऽवस्तात्, इति ।

जाया प्रसिद्धा । ऋषभो भर्ता संक्ता पुरुषः ।

दशमं मन्त्रमाह-

भगस्योत्तरे । वहतवः परस्ताद्वहमाना अवस्तात् (२), इति ।

उत्तरे इत्यत्र फल्गुनी इत्यनुवर्तते पितृगृहात्कान्यया नीयमाना धन विशेषा वहतवः तेषां वोढारो वहमानाः ।

एकादशं मन्त्रमाह-

देवस्य सवितुर्हस्तः । प्रसवः परस्तात्सनिरवस्तात्, इति ।

प्रसवः कार्येषु प्रेरणम् । सनिर्धनदानम्।

द्वादशं मन्त्रमाह-

इन्द्रस्य चित्रा । ऋतं परस्तात्सत्यमवस्तात्, इति ।

चिन्त्यमानं वस्तुतत्वमृतमुच्यते । वाच्यमानं वस्तुतत्त्वं सत्यम् । त्रयोदशं मन्त्रमाह-

वायोर्निष्ट्या । व्रततिः परस्तादसिद्धिरवस्तात्, इति ।

निष्ट्या स्वातिः । व्रततिर्वायुना चालयितुं शक्या वल्ली । असिद्धिर्वल्ल्या अधःपातः।

चतुर्दशं मन्त्रमाह-

इन्द्राग्नियोर्विशाखे । युगानि पर स्तात्कृषमाणा अवस्तात्, इति ।

कर्षणेन बलीवर्दगलयोः स्थप्यमानं काष्ठं युगम् । कृषमाणाः कृषिकर्तारः ।

पञ्चदशं मन्त्रमाह-

मित्रस्यानूराधाः । अभ्यारोहत्परस्तादभ्यरूढमवस्तात् (३), इति ।

संमुखत्वेनावस्थितमुन्नतं देशमारोढुमुद्यतं पदमभ्यारोहत् । पूर्ववत्कृतारोहणं पदमभ्यारूढम् ।

षोडशं मन्त्रमाह-

इन्द्रस्य रोहिणी । शृणत्परस्तात्प्रतिशृणदवस्तात्, इति ।

रोहिणीशब्देन ज्येष्ठोच्यते । संग्रामारोहणहेतुत्वात् । शृणुद्धिसनोद्युक्तं स्वकीयं बलम् । प्रतिशृणत्प्रतिकूलत्वेन हिंसोद्युक्तं परकीयं बलम् ।

सप्तदशं मन्त्रमाह-

निर्ऋत्यै मूलवर्हणी । प्रतिभञ्जन्तः परस्तात्प्रतिशृणन्तोऽवस्तात्, इति ।

यन्मूलनक्षत्रं तदेव विरोधिपदार्थनिवर्हणशक्तित्वाद्वर्हणीत्युच्यते । प्रतिकूलां सेनां भग्नां कुर्वन्तः पुरुषाः प्रतिभञ्जन्तः । स्वात्मानं प्रातिकूल्येन हिंसन्तः पुरुषाः प्रतिशृणन्तः ।

अष्टादशं मन्त्रमाह-

अपां पूर्वा अषाढाः । वर्चः परस्तात्समितिरवस्तात्, इति ।

परसैन्याभिभवक्षमं बलं वर्चः । समितिर्युद्धम् ।।

एकोनविंशं मन्त्रमाह-

विश्वेषां देवानामुत्तराः । अभिजयत्परस्तादभिजितमवस्तात्, इति ।

जयाभिमुखं सैन्यमभिजयत् । लब्धजयमभिजितम् । अस्मिन्मन्त्र उत्तरा इत्यत्राषाढा इत्यनुवर्तते ।

विंशं मन्त्रमाह-

विष्णोः श्रोणा । पृच्छमानाः परस्तात्पन्था अवस्तात् (४), इति ।

श्रवणनक्षत्रं श्रोणा । तल्लोकजिज्ञासवः पुरुषाः पृच्छमानाः । तल्लोकप्राप्त्युपायः पन्थाः ।

एकविंशं मन्त्रमाह–

वसूना॒ꣳश्रवि॑ष्ठाः । भू॒तं प॒रस्ता॒द् भूति॑र॒वस्ता॑त्, इति ।

धनिष्ठानक्षत्रं श्रविष्ठाः । पूर्वमनुभूतमैश्वर्यं भूतम् । अनुभूयमानमनुभविष्यमाणं च भूतिः ।

द्वाविंशं मन्त्रमाह–

इन्द्र॑स्य श॒तभि॑षक् । वि॒श्वव्य॑चाः प॒रस्ता॑द्वि॒श्वक्षि॑तिर॒वस्ता॑त्, इति ।

पूर्वं चित्रानक्षत्रस्वामी योऽयमिन्द्र उक्तः सोऽयं त्वष्टा परमैश्वर्ययोगादिन्द्र उच्यते । अन्यत्र "त्वष्टा नक्षत्रमभ्येति चित्राम्" इति मन्त्राम्नानात् । यत्विन्द्रस्य रोहिणीत्युक्तं तत्र ज्येष्ठानक्षत्राधिपतिः प्रसिद्ध एवेन्द्रः "इन्द्रो ज्येष्ठामनुनक्षत्रमेति" इत्यवाम्नानात् । अत्र त्विन्द्रशब्देन परमैश्वर्ययोगाद्वरुणो गृह्यते । "क्षत्रस्य राजा वरुणोऽधिराजो नक्षत्राणाꣳ शतभिषग्वसिष्ठः" इति मन्त्राम्नानात् । विश्वं व्यचति व्याप्नोतीति विश्वव्यचा वृष्टिः । विश्वेषां सस्यानामाधारभूतः क्षेत्रविशेषो विश्वक्षितिः।

त्रयोविंशं मन्त्रमाह–

अ॒जस्यैक॑पद॒ः पूर्वे॑ प्रोष्ठप॒दाः । वै॒श्वा॒न॒रं प॒रस्ता॑द्वैश्वावस॒वम॒वस्ता॑त्, इति ।

अजशब्देनैकपाच्छब्देन च सूर्योऽभिधीयते । "तꣳ सूर्यं देवमजमेकपादम्" इति मन्त्राम्नानात् । जगदनुग्रहाय स्वेच्छागृहीतं शरीरं मुक्त्वा मनुष्यवत्कर्म पारतन्त्र्येण जन्माभावादस्याजत्वम् । एक एव पद्यते संचरतीत्येकपात् । "सूर्य एकाकी चरति" इति मन्त्रान्तरविशेषात् । विश्वेषां नराणां हितं जगत्प्रकाशनं वैश्वानरम् "आदित्याज्जायते वृष्टिः" इति स्मृत्यभिहितम् वृष्टिद्वारा विश्वेषां निवासहेतुत्वं वैश्वावसवम् ।

चतुर्विंशं मन्त्रमाह–

अहे॑र्बु॒ध्नियस्यो॒त्तरे । अ॒भि॒षि॒ञ्चन्त॑ः । प॒रस्ता॑दभि षु॒ण्वन्तो॒ऽवस्ता॑त्, इति ।

अहिशब्देन बुध्नियशब्देन चाऽऽवसंथाख्यः पञ्चमोऽग्निरुच्यते ।

अत एवाऽधानप्रकरणे "अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय" इत्याम्नातम्। सोऽयमहिंसकत्वादन्येन हिंसितुमशक्यत्वाच्चाहिः । बुध्ने मूले जगदादावुत्पन्नत्वाद् बुध्नियः। उत्तरे इत्यत्र प्रोष्ठपदा इत्यनुवर्तते। राजसूयादियागविशेषेष्वभिषेककर्तार ऋत्विजोऽभिषिञ्चन्तः । सोमयागेष्वभिषवं कुर्वन्तोऽभिषुण्वन्तः।

पञ्चविंशं मन्त्रमाह-

पूष्णो रेवती। गावः परस्ताद्वत्सा अवस्तात्, इति।

गावः प्रसिद्धाः। वत्साश्च पोषणीयाः।

षड्विंशं मन्त्रमाह-

अश्विनोरश्वयुजौ। ग्रामः परस्तात्सेनाऽवस्तात्, इति।

देवभिषग्भ्यामश्विभ्यां चिकित्सनीय एकस्थाननिवासो जनसंघो ग्रामः। परराष्ट्रं गच्छञ्जनसंघः सेना। साऽप्यश्विभ्यां चिकित्सनीयैव।

सप्तविंशं मन्त्रमाह-

यमस्यापभरणीः। अपकर्षन्तः परस्तादपवहन्तोऽवस्तात्, इति।

पापिजनान्घातयितुं बलादानयन्तो दूता अपकर्षन्तः । आनीतानां यातनां कुर्वन्तोऽपवहन्तः। एतेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषु नक्षत्राधिपतिदेवताया अनुकूलौ पार्श्वद्वयवर्तिनावर्थौ योजनीयौ।

अष्टाविंशैकोनत्रिंशयोर्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति-

पूर्णा पश्चाद्यत्ते देवा अदधुः (५), इति।

आर्द्रामवस्ताद्वहमाना अवस्तादभ्यारूढमवस्तात्पन्था अवस्ताद्वत्सा अवस्तात्पञ्च च।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके पञ्चमाध्यये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तादित्यृगेका । यत्ते देवा अदधुर्भागधेयमित्यृगन्या । एतच्चोभयं संहितायां तृतीयकाण्डे व्याख्यातम् । एतैरेकोन त्रिंशन्मन्त्रैः क्वचिद्विकृतिविशेषे चयने प्रकृतिमन्त्रान्बाधित्वा नक्षत्रेष्टका उपदध्यात्।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमेऽनुवाके वैकृतिनक्षत्रैष्टकामन्त्रा उक्ताः । अथ द्वितीयतृतीययोरनुवाकयोः कर्मानुष्ठानाय पुण्यकालो निरूप्यते । तस्य चानारभ्याधीतत्वात्कर्मविशेषसंबन्धापादकस्य वाक्यादेरभावाच्च क्रत्वर्थत्वं नास्ति, किं तु पुरुषार्थत्वमित्यवगन्तव्यम् ।

तत्रास्मिन्ननुवाके नक्षत्रमुपजीव्य कालविशेषं विधत्ते-

यत्पुण्यं नक्षत्रम् । तद्बट् कुर्वीतोपव्युषम् । यदा वै सूर्य उदेति । अथ नक्षत्रं नैति । यावति तत्र सूर्यो गच्छेत् । जघन्यं पश्येत् । तावति कुर्वीत यत्कारी स्यात् । पुण्याह एव कुरुते । एवँ ह वै यज्ञेषु च शतद्युम्नं च मात्स्यो निरवसाययांचकार (१), इति ।

ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्ध्या कर्तुः स्वस्य क्रियमाणस्य कर्मणश्चानुकूलत्वेन पुण्यं यन्नक्षत्रमस्ति, उपव्युषः कालसमीपे तन्नक्षत्रं बट् कुर्वीत बाढं कुर्वीत । आकाशे सूर्योदयदेशादूर्ध्वमेतावति दूरे तन्नक्षत्रं तिष्ठतीति बुद्धौ दृढनिश्चयं कुर्यात् । उपव्युषमित्यस्यैवाभिप्रायः स्पष्टी क्रियते । यस्मिन्काले सूर्य उदेति तस्मिन्काले तन्नक्षत्रं पुरुषो नैति न प्राप्नोति । सूर्यप्रकाशने तिरोहितत्वाद् द्रष्टुं न शक्यत इत्युदयात्प्रागेव नक्षत्रदर्शनकाले तस्य स्थानविशेषं निश्चिनुयात् । तच्च नक्षत्रं यावत्प्राच्यामुदयं प्राप्य पश्चिमाभिमुखं गच्छति । तथा सति यस्मिन्देशे नक्षत्रस्थानं स्वेन निश्चितं तत्स्थानात्प्राचीनः समीपदेशस्तन्नक्षत्रापेक्षया जघन्यः । तस्मिञ्जघन्यदेशे यावति काले सूर्यो गच्छेत्तावति काले स्वेन कर्तव्यं कर्म कुर्यात् । यत्कर्म करोतीति यत्कारी । तादृशश्चिकीर्षुः पुरुषस्तस्मिन्काले प्रारभेत । तथा सति सत्स्वपि शास्त्रोक्तेषु कालदोषेषु तेषां दोषाणामुपशमादयं पुरुषः पुण्याह एव तत्कृतवान्भवति । तदेतत्सांप्रदायिकम् । यस्मान्मात्स्यो नाम कश्चिदृषिर्यज्ञेषुनामकं शतद्युम्नं च पुरुषमीदृशे मुहूर्ते कारयित्वा निःशेषेण श्रैष्ठ्यं प्रापयामास ।

अथ प्रसङ्गाल्लोकद्वये श्रेयः साधनं नक्षत्रसमूहध्यानविशेषं विधत्ते-

यो वै नक्षत्रियं प्रजापतिं वेद । उभयोरेनं लोकयोर्विदुः। हस्त एवास्य हस्तः । चित्राशिरः निष्ट्या हृदयम् । ऊरू विशाखे । प्रतिष्ठाऽनूराधाः। एव वै नक्षत्रियः प्रजापतिः । य एवं वेद । उभयोरेनं लोकयोर्विदुः(२) । अस्मि ँश्चामुष्मि ँश्चँ, इति ।।

नक्षत्राण्येव शरीरं यस्य प्रजापतेस्तं प्रजापतिं यः पुरुषो वेदोपास्ते तं पुरुषं लोकद्वये देवामनुष्याश्च जानन्ति । तथाविधख्यातियुक्तो भवतीत्यर्थः । यदिदं हस्तनक्षत्रं तदेव प्रजापतेर्हस्तस्थानीयम् । चित्रानक्षत्रं तु शिरःस्थानीयम् । निष्ट्या स्वातीनक्षत्रं तु हृदयस्थानीयम् । विशाखानक्षत्रमुरुस्थानीयम् । अनूराधानक्षत्रं पादस्थानीयम् । एवमुपास्यमानः प्रजापतिर्नक्षत्रियः । य एवं वेदेत्यादेः पुनरभिधानमुपसंहारार्थम् । अथ प्रासङ्गिकं किंचिल्लौकिकं काम्यं कर्म विधत्ते-

यां कामयेत दुहितरं प्रिया स्यादिति । तां निष्ट्यायां दद्यात् । प्रियैव भवति नैव तु पुनरागच्छति, इति ।

निष्ट्या स्वातीनक्षत्रं तस्मिन्नक्षत्रे दत्ता दुहिता पत्युः प्रियैव भवति। किं त्वस्ति कश्चिदन्यो विशेषः । पितुर्गृहं नाऽऽगच्छत्येवाऽऽगन्तु मनस्तु न कुरुते । नेयं नक्षत्रनिन्दा, किंतु प्रीत्यतिशयमापकत्वेन नक्षत्रस्तुतिरेव । अथान्यत्किंचिल्लौकिकं कर्म विधत्ते-

अभिजिन्नाम नक्षत्रम् । उपरिष्टा?म् । अवस्ताच्छ्रोणायै । देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवास्तस्मिन्नक्षत्रेऽभ्यजयन् (३) यदभ्यजयन् । तदभिजितोऽभिजित्वम् । यं कामयेतानपजय्यं जयेदिति । तमेतस्मिन्नक्षत्रे यातयेत् । अनपजय्यमेव जयति । पापपराजितमिव तु, इति ।

उत्तराषाढानक्षत्रस्य यश्चतुर्थः पादः श्रवणनक्षत्रस्य यः प्रथमः पादस्तदुभयं मिलित्वा नक्षत्रसंधिरूपमभिजिदाख्यं किंचिन्नक्षत्रम् । देवास्तस्मिन्नक्षत्रे युद्धं कृत्वाऽभितो जितवन्तः । तस्मादभिजिदिति नाम संपन्नम् । एवं सति केनापि जेतुमशक्यं सैन्यमयं राजा जयेत्विति कामयमानोऽभिजिन्नक्षत्रे प्रयत्नं कारयेत्ततो जयत्येव । किं त्वस्ति

किंचिदन्यच्छत्रोः । पापेन तदीयं सैन्यं पराजितमिव भवति । अस्य राज्ञो न कश्चित्प्रयासः। इयमपि पूर्ववन्नक्षत्रप्रशंसैव ।

अथ श्रौतकर्माङ्गत्वेन रेवतीं विधत्ते-

प्रजापतिः पशूनसृजत । ते नक्षत्रं नक्षत्रमुपातिष्ठन्त । ते समावन्त एवाभवन् । ते रेवतीमुपातिष्ठन्त (४) । ते रेवत्यां प्राभवन् । तस्माद्रेवत्यां पशूनां कुर्वीत । यत्किंचार्वाचीनꣳ सोमात् । प्रैव भवन्ति, इति ।

प्रजापतिना सृष्टाः पशवो रेवतीव्यतिरिक्ते तस्मिन्नक्षत्रे स्वकीयस्वामिगृहे समागतास्ते च समा एवाभवन् । समशब्दादुत्पन्न आवतुप्रत्ययः स्वार्थिकः । यावन्तः समागतास्तावन्त एव न तु वृद्धिं गताः। रेवत्यां तु स्वामिगृहं प्राप्ताः प्रभूता अभवन् । तस्मात्सोमयागादर्वाचीनं पशूनां संबन्धि यत्कर्म "वायव्यꣳ श्वेतमालभेत" इत्यादि तद्रेवत्यां कुर्वीत । तेन पशवः प्रभूता एव भवन्ति ।

नामनिरुक्त्या देवसंबन्धेन च नक्षत्राणि प्रशंसति-

सलिलं वा इदमन्तरासीत् । यदतरन् । तत्तारकाणां तारकत्वम् । यो वा इह यजते । अमुं स लोकं नक्षते । तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम् (५) । देवगृहा वै नक्षत्राणि । य एवं वेद । गृह्येव भवति, इति ।

द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये यदिदं स्थावरजंगमात्मकं जगद्दृश्यते तत्सर्वं पुरा प्रलयकाले सलिलमेवासीत् तदानीं कृत्तिकाद्याः सलिलं तीर्त्वा लोकान्तरेषु गताः । तस्मात्तरन्तीति व्युत्पत्त्या तारकत्वं संपन्नम् । यो यजमान इह नक्षत्रयुक्ते काले यागं करोति स यजमानोऽमुं स्वर्गं लोकं नक्षते प्राप्नोति । नक्ष गताविति धातुः। अतो नक्षत्र इति व्युत्पत्त्या नक्षत्रत्वं संपन्नम् । किंच देवतागृहसदृशान्येतानि नक्षत्राणि । यथा मनुष्या गृहेषु दीपप्रकाशेन व्यवहरन्त्येवं देवा नक्षत्रप्रकाशेन व्यवहरन्ति । अतः प्रशस्तानि नक्षत्राणि । एवं वेदिता प्रशस्तगृहो बहुगृहो वा भवति ।

अथ प्रसङ्गाल्लौकिकं कंचिद्धर्मं विधत्ते-

यानि वा इमानि पृथिव्याश्चित्राणि । तानि नक्षत्राणि

तस्मादश्लीलनामँश्चित्रे। नावस्येन्न यजेत। यथा पापाहे कुरुते। तादृगेव तत्, इति।

पृथिव्याः संबन्धीनि चित्राणि विविधानि ग्रामनगरादीनि स्थानानि यानि सन्ति तानि नक्षत्रसदृशानि। यथा द्युलोके नक्षत्राणि विविधान्युपकारकाणि च दृश्यन्ते तद्वद्भूरमादीन्यपि। तस्माद्भूसंबन्धि चित्ररूपं यत्स्थानमश्लीलनामकं प्रतिकूलनक्षत्रसदृशं निन्दितं स्थानं म्लेच्छजनभूयिष्ठं तस्मिन्नश्लीलनाम्नि ग्रामे निवासं यागाद्यनुष्ठानं च न कुर्यात्। यथा पापाहे निषिद्धदिने कृतं नोपकारकं तथा निषिद्धदेशेऽपि कृतं तादृशमेव भवति।

अथ नक्षत्राणामुत्तमाधमविभागं दर्शयितुं देवयमसंबन्धित्वेन नक्षत्राण्युपन्यस्य तत्संचारं दर्शयति-

देवनक्षत्राणि वा अन्यानि (६)। यमनक्षत्राण्यन्यानि। कृत्तिकाः प्रथमम्। विशाखे उत्तमम्। तानि देवनक्षत्राणि। अनूराधाः प्रथमम्। अपभरणीरुत्तमम्। तानि यमनक्षत्राणि। यानि देवनक्षत्राणि। तानि दक्षिणेन परियन्ति। यानि यमनक्षत्राणि (७)। तान्युत्तरेण, इति।

एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्या इति विहितस्यैनप्प्रत्ययस्या-दूरार्थवाचित्वाद्देवलोकस्य समीपे दक्षिणापार्श्वे कृत्तिकादीनि परिभ्रमन्ति। अनुराधादीनि तु यमलोकस्य समीप उत्तरपार्श्वे परिभ्रमन्ति।

अथ निर्वचनमुखेन यमनक्षत्राणामधमत्वं दर्शयति-

अन्वेषामरात्स्मेति। तदनूराधाः। ज्येष्ठमेषा-मवधिष्मेति। तज्ज्येष्ठघ्नी॥ मूलमेषामवृक्षामेति। तन्मूलबर्हणी। यन्नासहन्त। तदषाढाः। यदश्लोणत् (८)। तच्छ्रोणा। यदशृणोत्। तच्छ्रविष्ठाः। यच्छतमभिषज्यन्। तच्छतभिषक्। प्रोष्ठपदेषूदयच्छन्तः। रेवत्यामरवन्त। अश्वयुजोरयुञ्जत। अपभरणीष्वपावहन्। तानि वा एतानि यमनक्षत्राणि, इति।

पुरा कदाचिद्युयुत्सवो देवाः परस्परमिदमब्रुवन्नेषामसुराणां युद्धार्थं वयमनुकूलया साग्र्युऽरात्स्म समृद्धा अभूमेति । यस्मिन्नक्षत्रे तदिदं वचनमब्रुवंस्तस्य नक्षत्रस्यानूराधा इति नाम संपन्नम् । तदनुकूलया सामग्र्या राद्धिः । समृद्धिरत्रेति व्युत्पत्तेः । एषामसुराणां मध्ये ज्येष्ठं पुरुषं मुख्यमवधिष्मेति यस्मिन्नक्षत्रेऽ ब्रुवंस्तस्य नक्षत्रस्य ज्येष्ठघ्नीति नाम । तत्र नामैकदेशेन ज्येष्ठेति लौकिको व्यवहारः । भीमसेन भीम इतिवत् । एवमसुराणां मूलं निवासस्थानमवृक्षमव विच्छिन्नं कृतवन्तो वयमिति यस्मिन्नक्षत्रेऽब्रुवंस्तस्य नक्षत्रस्य मूलबर्हणीति नाम । मूलस्य बर्हणमुद्यमनमुच्छेदनमत्रेति व्युत्पतेः । अत्राप्येकदेशेन लौकिको व्यवहारः । ययोर्नक्षत्रर्देवकृतमुपद्रवं सोढुमशक्ता असुरास्तस्य नक्षत्रद्वयस्याषाढा इति नाम । न सहन्तेऽत्रेति व्युत्पत्तेः । श्रोणेति संघवाची । यस्मिन्नक्षत्रे प्रहारसंघोऽसुरेष्वभूत्तस्य श्रोणेति नाम । श्रवणमिति लौकिकव्यवहारः । यस्मिन्नक्षत्रे देवैरुक्तमधिक्षेपमसुर-संघोऽशृणोत्तस्यश्रविष्ठा इति नाम । धनिष्ठेति लौकिकव्यवहारः। यस्मिन्नक्षत्रेऽसुकृतं प्रहाराणां शतं देवा अभिष्ज्यन्ननायासेन चिकित्सितवन्तस्तस्य शतभिषगिति नाम । प्रोष्ठपदाख्ये नक्षत्रद्वये देवाः स्वकीयान्यायुधान्यसुरयोधनायोद्यतवन्तस्तस्मान्नत्रद्वयस्य प्रोष्ठपद-नामत्वम् । यस्मिन्नक्षत्रे देवा अरवन्तासुरभीतिकरं शब्दमकुर्वंस्तस्य रेवतीति नाम । यस्मिन्नक्षत्रे देवा रथेष्वश्वान्योजित-वन्तस्याश्वयुगिति नाम । यस्मिन्नक्षत्रे प्राणानामपहारामसुरा अवहंस्तस्यापभरणीति नाम । प्राणभरणाददगतत्वात् । तान्येतान्यनूराधादीनि यमवदसुराणां मरणहेतुत्वाद्यमनक्षत्राणि ।

तत्र नामनिर्वचनादेव तेषामधमत्वेन वर्जनत्वप्रतीतेरितरनक्षत्रेषु कृत्तिकादिषूत्तमत्वप्राप्तया तेषु लौकिकवैदिककाम्यानुष्ठानं विधत्ते-

यान्ये॒व दैव॑नक्ष॒त्राणि॑ । तेषु॑ कुर्वीत यत्का॒री स्यात् । पुण्या॒ह ए॒व कु॑रुते (९), इति ।

व॒का॒रैवं व॒दो॒भयो॑रिनं लो॒कयो॑र्विदुरजयन्रे॒वती॒मुपा॑तिष्ठन्त नक्ष॒त्रत्व॒म॒न्यानि॒ यानि॑ यमनक्ष॒त्राण्यश्लो॑णद्यमनक्ष॒त्राणि॒ त्रीणि॑ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ।। २ ।।

यत्काम्यं कर्म करोतीति यत्कारी स पुरुषस्तत्कर्म देवनक्षत्रेषु कुर्वन्नितरेषां कालदोषाणामुपशान्त्या पुण्याह एव कृतवान्भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।। २ ।।

अथ पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयानुवाके नक्षत्रोपजीवनेन शुभकालो निरूपितः। तृतीये दिवसभागोपजीवनेन शुभकालो निरूप्यते । अह्न पञ्च विभागाः । प्रातः संगवमध्याह्नापराह्णसायाह्नशब्दाभिधेयाः। तत्राऽऽद्यन्तयोः स्वभावविशेषं दर्शयति-

देवस्य सवितुः प्रातः प्रसवः प्राणः । वरुणस्य सायमासवोपऽपान ः इति ।

योऽयमुदयान्तरभावी मुहूर्तत्रयात्मकः कालः प्रातः शब्दवाच्यः स च सवितुः प्रेरकस्य देवस्य प्रसवः प्रेरणयुक्तः । सूर्योदये सत्यनुष्ठातारः कर्षकाः सेवका वणिजश्च स्वस्वव्यापारेषु सूर्यप्रकाशेन प्रेर्यन्ते । तस्मात् प्रकर्षेणानिति चेष्टते सर्वो लोकोऽत्रेत्ययं कालः प्राणरूपः । अह्नोऽन्तिमो मुहूर्तत्रयात्मकः कालः सायंशब्दाभिधेयः । स च वरुणसंबन्धी । तत ऊर्ध्वं तारकेन तमसा जगदावरणात् । स च प्राणिप्रेरणस्या-ऽऽसमन्ताच्छेदकत्वादासव इत्युच्यत । अस्तमयकाले हि सर्वे प्राणिनः स्वस्वव्यापारेभ्य उपरमन्ते । अतोऽपगतचेष्टत्वादपान इत्युच्यत ।

अथ प्रातः संगवयोः प्रथमद्वितीययोर्भागयोः संधिरूपं कालं हेयतया निरूपयति-

यत्प्रतीचीनं प्रातस्तनात् । प्राचीनꣳ संगवात् । ततो देवा अग्निष्टोमं निरमिमत। तत्तदात्तवीर्यं निर्मार्गः, इति ।

प्रातःकाले योऽयमन्तिमो मुहूर्तस्तं पृथक्कृत्य तत्स्वरूपं प्रातस्तनात्कालात्प्रतीचीनमित्युच्यते । मुहूर्तत्रयात्मकस्य संगवाख्यस्य द्वितीयभागस्य यः प्रथमो मुहूर्तस्तं पृथक्कृत्य तत्स्वरूपं संगवात्प्राचीनमिति व्यपदिश्यते । प्रातःकालात्प्रतीचीनं संगवात्प्राचीनं च मुहूर्तद्वयात्मकं संधिरूपं यत्कालरूपं भवति ततः संधिरूपात्कालादग्निष्टोमसंस्थारूपं सोमयागं देवा निर्मितवन्तः । यस्मात्कारणात्संधिरूपप्रत्तंवीर्यं देवैर्गृहीतसारत्वान्निःसारं तस्मादयं निर्मार्गः कालः मार्गो मार्जनं शुद्धिः ततो निर्गतो निर्मार्गः ।

प्रातः कालवत्संगवकालं प्रशंसति-

मित्रस्यं संगवः । तत्पुण्यं तेजस्व्यहः । तस्मात्तर्हि पशवः समायन्ति, इति ।

योऽयं संगवो द्वितीयो भागस्तस्य मित्रः स्वामी । मित्रस्य च सर्वानुग्राहकत्वात् । तदीयमह्नः स्वरूपं पुण्यमध्ययनादिपुण्यकर्मोपेतम् । अत एव तेजस्वित्वेन भासते । तस्मात्तेजस्वित्वादेव तस्मिन्काले पशवोऽरण्येषु सम्यगाचरन्ति ।

अथ द्वितीयतृतीयभागयोः संधिं पूर्वसंधिवन्निन्दति-

यत्प्रतीचीनं संगवात् (१)। प्राचीनं मध्यंदिनात् । ततो देवा उक्थ्यं निरमिमत । तत्तदात्तवीर्यं निर्मार्गः, इति ।।

तृतीयभागं प्रशंसति-

बृहस्पतेर्मध्यंदिनः । तत्पुण्यं तेजस्व्यहः। तस्मात्तर्हि तेऽक्ष्णिष्ठं तपति, इति ।

मध्यंदिनभागस्य बृहस्पतिःस्वामी । तस्यातिशयेन ब्रह्मवर्चसित्वात्तदीयमह्नः स्वरूपं पुण्यमतस्तस्मिंस्ते पशवोऽक्ष्णिष्ठं नाशरहितमुद्वेगराहित्येनावस्थानरूपं तपः कुर्वन्ति । पशूनां तथाऽवस्थानमेव तपः । "गावो वा एतत्सत्रमासत" इत्यत्र तथा तत्तपःप्रतिपादनात् । वस्तुतस्तु तेक्ष्णिष्ठमित्येकमेव पदम् । तथा च तेक्ष्णिष्ठमतिशयेन तीक्ष्णं यथा स्यात्तथा तस्मिन्काले सूर्यस्तपति । ब्राह्मणश्च तथा तपेदिति । "मध्यंदिने प्रबलमधीयीत" इति श्रुतेः ।

तृतीयचतुर्थभागयोः संधिं निन्दति-

यत्प्रतीचीनं मध्यंदिनात् । प्राचीनमपराह्णात् । ततो देवाः षोडशिनंनिरमिमत । तत्तदात्तवीर्यं निर्मार्गः (२), इति ।

चतुर्थभागं प्रशंसति-

भगस्यापराह्णः । तत्पुण्यं तेजस्व्यहः । तस्मादपराह्णे कुमार्यो भगमिच्छमानाश्चरन्ति, इति ।

भगं सौभाग्यं शृङ्गारं गृहवर्तिनां सर्वेषां भोजनादिव्यापारेषु निष्पन्नेष्वपराह्णकाले मातरः पुत्रीणां कुमारीणामङ्गप्रक्षा-

लनधम्मिल्लबन्धननयनाञ्जनादिभिः शृङ्गारं कुर्वन्ति । सौभाग्यदेवतायास्तत्कालस्वामित्वेन तदेतदुचितम् ।

अथ चतुर्थपञ्चमभागयोः संधिं निन्दति–

यत्प्रतीचीनमपराह्णात् । प्राचीनं सायात् । ततो देवा अतिरात्रं निरमिमत । तत्तदात्तवीर्यं निर्मार्गः, इति ।

पञ्चमभागं प्रशंसति–

वरुणस्य सायम् । तत्पुण्यं तेजस्व्यहः । तस्मात्तर्हि नानृतं वदेत् (३), इति ॥

वरुणस्योग्रदेवतात्वात्तस्मिन्पुण्यकालेऽनृतवादिनं वरुणो बाधते । अत एवान्यत्र श्रूयते--"अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति" इति । तस्मात्तस्मिन्कालेऽतिप्रयत्नादनृतं वर्जयेत् ।

उत्तमाधमकालविभागज्ञानं प्रशंसति–

ब्राह्मणो वा अष्टाविंशो नक्षत्राणाम् । समानस्याह्नः पञ्च पुण्यानि नक्षत्राणि । चत्वार्यश्लीलानि । तानि नव । यच्च परस्तान्नक्षत्राणां यच्चावस्तात् । तान्येकादश । ब्राह्मणो द्वादशः । य एवं विद्वान्संवत्सरं व्रतं चरति । संवत्सरेणैवास्य व्रतं गुप्तं भवति, इति ।

कृत्तिकादीनि भरण्यन्तानि सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि तदपेक्षया ब्राह्मणोऽष्टाविंशो नक्षत्रम् । यथा नक्षत्रयोगात्कालस्य कर्मयोग्यतैवं ब्राह्मणवचनादपि कालः कर्मयोग्यो भवति । अत एव शिष्टाः कर्मारम्भेषु पुण्याहं वाचयन्ति । संवत्सरसंपादनेन प्रशंसति । एकस्याह्नः प्राप्ताः प्रातः संगवादयः पञ्च भागा नक्षत्रांशोपेतत्वात्पञ्च नक्षत्राणि । तानि च पूर्वोक्तरीत्या प्रशस्तत्वात्पुण्यानि । यानि च संधिरूपाणि तान्यग्निष्टोमाद्युत्पादनेन निःसारत्वादश्लीलानि निन्दितानि । एवं पुण्यान्यश्लीलानि च मिलित्वा नवसंख्याकानि । यच्च नक्षत्रांशयुक्तेन नक्षत्राणामेतेषां नवसंख्याकानां परस्तादुपरि प्रदोषकालरूपं यच्चाधस्तादुषःकालरूपं ताभ्यां द्वाभ्यां सह तान्येकादश संपद्यन्ते तदपेक्षया वचनेन पुण्याहत्वसंपादको ब्राह्मणो द्वादशः ।

एवमेते कालविशेषा द्वादशमासत्वेन भाविताः संवत्सरतामापद्यन्ते । एवमनेन प्रकारेण यो विद्वान् संवत्सरत्वसंपादनेनैकस्मिन्दिने व्रतं कर्मविशेषमाचरति तस्य तद् व्रतं प्रसिद्धेनैव संवत्सरेण गुप्तं भवति । संवत्सरानुष्ठानेन यावत्फलं तावदाप्नोतीत्यर्थः ।

अथ प्रकारान्तरेण तदभिधत्ते-

समानस्याह्नः पञ्च पुण्यानि नक्षत्राणि । चत्वार्यश्लीलानि । तानि नव । आग्नेयी रात्रिः । ऐन्द्रमहः । तान्येकादश । आदित्यो द्वादशः । य एवं विद्वान्संवत्सरं व्रतं चरति । संवत्सरेणैवास्य व्रतं गुप्तं भवति । (४), इति ।

सङ्ग्वांत्षोडशिन निरमिमत तत्तदार्त्तवीर्यं मिर्मार्गो वदेद्भवति समानस्याह्नः पञ्च पुण्यानि नक्षत्राण्यष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
पञ्चमाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ।। ३ ।।

पूर्वं प्रदोषकालोषः काल ब्राह्मणैर्द्वादशसंख्या पूरिता । इदानीं तत्त्रयं परित्यज्याग्निदेवताकां रात्रिमिन्द्रदेवताकमहरान्दियं च तत्त्रयस्थाने निवेश्यानुसंधानमुच्यत इति विशेषः।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।। ३ ।।

अथ पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये हेयोपादेयकालविभागो निरूपितः । स च क्रतुविशेषसंबन्धाभावात्पुरुषार्थः । अतः सामान्येन सर्वकर्मसु संबध्यत । चतुर्थे सोमविषये विशेषोऽभिधीयते । यदुक्तं पूर्वप्रपाठके-"यद्दारुमयाणि पात्राणि भवन्ति" इति । तदेतत्प्रशंसति-

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । कति पात्राणि यज्ञं वहन्तीति । त्रयोदशेति ब्रूयात् ।। स यद्ब्रूयात् । कस्तानि निरमिमीतेति । प्रजापतिरिति ब्रूयात् । स यद् ब्रूयात् ।

कुतस्तानि निरमिमीतेति । आत्मन इति । प्राणापानाभ्यामेवोपाँश्वन्तर्यामौ निरमिमीत (१) । व्यानादुपाँशुसवनम् । वाच ऐन्द्रवायवम् । दक्षक्रतुभ्यां मैत्रा वरुणम् । श्रोत्रादाश्विनम् । चक्षुषः शुक्रामन्थिनौ । आत्मन आग्रयणम् ।। अङ्गेभ्य उक्थ्यम् । आयुषो ध्रुवम् । प्रतिष्ठाया ऋतुपात्रे, इति ।

सोमग्रहणसाधनत्वेन यज्ञनिर्वाहकाणां पात्राणां संख्याविशेषो निर्मातृविशेषो निर्माणसाधनं चेति त्रयं ब्रह्मवादिनां प्रश्नेनाभिज्ञपुरुषोत्तरेण च निर्णीतम् । प्रजापतिः स्वशरीरान्निरमिमीतेति । सामान्येनोक्तस्य प्राणापानाभ्यामित्यादिना विशेषः कथितः । तत्र प्राणवायोरुपांशुपात्रं निर्मितम् । अपानवायोरन्तर्यामपात्रम् । व्यानवायोरुपांशुसवनाख्यः पाषाणः वागिन्द्रियादैन्द्रवायवपात्रम् । दक्ष उत्साहः । क्रतुः संकल्पः ताभ्यां मैत्रावरुणपात्रम् । श्रोत्रादाश्विनपात्रम् । चक्षुरिन्द्रियाच्छुक्रामन्थिपात्रद्वयम् । आत्मनो मध्यशरीरादाग्रयणपात्रम् । अङ्गेभ्यो हस्तपादादिभ्य उक्थपात्रम् । स्वकीयादायुष्याद्धद्ध्रुवपात्रम् । प्रतिष्ठाहेतुभ्यां पादाभ्यामृतुपात्रद्वयम् । प्रजापतेः सत्यं संकल्पत्वा दिदमेतस्माज्जायतामिति संकल्पमात्रेण तथैव जायते । यस्मादत्र प्राणादिभ्य एतानि निष्पन्नानि तस्मात्तत्तन्मन्त्रेष्वनेनैव क्रमेण प्राणादय एव दृश्यन्ते । तथा च ग्रहाभिवीक्षणमन्त्रा एवमाम्नायन्ते-"प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वापानाय व्यानाय वाचे दक्षक्रतुभ्याम्" इत्याद्याः।

सवनीयपुरोडाशान्प्रशसंति-

यज्ञं वाव तं प्रजापतिर्निरमिमीता । स निर्मितो नाध्रियत समम्लीयत । स एतान्प्रजापतिरपिवापानपश्यत् । तान्निरवपत् तैर्वै स यज्ञमप्यवपत् । यदपिवापा भवन्ति । यज्ञस्य धृत्या असंम्लयाय (२), इति ।

उपाँश्वन्तर्यामौ निरमिमीतामिमीत षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके

पञ्चमाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ।। ४ ।।

यथोक्तग्रहपात्रसाध्यः प्रजापतिनिर्मितः स सोमयज्ञो दृढो नाभवत, किंतु विशीर्णोऽभूत् । अतस्तद्दार्ढ्यहेतूनपिवापान्सवनीयपुरोडाशान्दृष्ट्वा तन्निर्वापेण तं यज्ञमप्यवपद् दृढीचकार । अतोऽन्यस्यापि तन्निर्वापो

यज्ञस्य दाढ्र्याय विशरणाभावाय भवति । सोमप्रकरणे षष्ठकाण्डे "प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते" इत्यनुवाके पात्रस्तुतिस्तस्मादनुसवनं पुरोडाशा निरुप्यन्त इति निर्वापविधिश्चाऽऽम्नातः । अतस्तच्छेषोऽयमनुवाको द्रष्टव्यः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यवरचित माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।

ऋतमेव परमेष्ठि । ऋतं नात्यैति किंचन । ऋते समुद्र अभिहितः। ऋते भूमिरियँ श्रिता । अग्निस्तिग्मेन शोचिषा । तप आक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितम् । वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य निवर्तये । सत्येन परिवर्तये (१) तपसाऽ स्यानुवर्तये । शिवेनास्योपवर्तये शग्मनास्याभिवर्तये । तदृतं तत्सत्यम् । तद्व्रतं तच्छकेयम् । तेन शकेयं तेन राध्यासम्, इति ।

चतुर्थे सोमशेषभूता पात्रस्तुतिरुक्ता । पञ्चमे चातुर्मास्यशेषा वपनमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र वैश्वदेवस्यानुष्ठानान्ते यद्वपनं तत्राऽऽह्यान्मन्त्रान्सूत्रकारो विनियुङ्क्ते–"त्रेण्या शलल्येक्षुकाण्डेनेक्षुशलाकया लौहेन च क्षुरेणौदुम्बरेण च केशान्निवर्तयते वापयते श्मश्रूणि "ऋतमेव परमेष्ठि, ऋतं नात्येति किंचन, ऋते समुद्र आहितः, ऋते भूमिरियँ श्रिता, अग्निस्तिग्मेन शोचिषा तप आक्रान्तमुष्णिहा शिरस्तपस्याहितं वैश्वानरस्य तेजसा ऋतेनास्य निवर्तये सत्येन परिवर्तये तपसाऽस्यानुवर्तये शिवेनास्योपवर्तये शग्मेनास्याभिवर्तये' इति निवर्तयत इति, 'तदृतं तत्सत्यं तद् व्रतं तच्छकेयं तेन शकेयं तेन राध्यासम्' इति यजमानो जपति" इति । सूत्रगतस्त्रेण्यादिशब्दार्थ उपरितनानुवाके व्याख्यास्यते । ऋतमेवेत्यादिशग्मेनास्याभिवर्तये इत्यन्ता मन्त्राः केशनिवर्तने विनियुक्ताः । तद् व्रतमित्यादि यजमानजपे । ऋतं सत्यवदनं तदेव परमेष्टि जगत्स्रष्टुः प्रजापतेःस्वरूपम् । तस्माल्लोके किंचन वस्तुजातमतिक्रमितुं न भवति । तत्कथमिति तदेवोच्यते । योऽयं समुद्रो जलराशिरत्युन्नतः सोऽप्यृते समाहितः । प्रजापतिर्वेलां कृत्वा तामिमां नातिक्राम त्वमिति समुद्रमुवाच । स तस्मिन्नेव सत्यवाक्ये तथैव व्यवस्थितः । समुन्नतोऽपि जलराशिर्वेलामुल्लङ्घ्यभूमिं न प्लावयति ॥

तथा खदमन्तरेण सर्वान्प्राणिनो धारयति प्रजापतिनोक्ते सत्यवाक्ये भूमिरियमाश्रिता वर्तते । तथा प्रजापतेः सत्यवाक्येनैवायमग्निस्तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णेन रश्मिना युक्तो वर्तते । तथा प्रजापतिवाक्येन सत्येन महर्षिभिस्तप्यमानं तप उष्णिहादिच्छन्दोविशेषयुक्तेन मन्त्रेणाऽऽक्रान्तम् । तपस्यमाना हि च्छन्दोयुक्तान्मन्त्राञ्जपन्ति । तथा प्रजापतिसत्यवाक्यादेव यजमानाः शिरोमुण्डनादिलक्षणे तपसि व्यवस्थिताः । तस्माद्वैश्वानरस्य स्वामिनः प्रजापतेस्तेजसर्तेनास्य यजमानस्य केशान्निवर्तये निवृत्तान्क रोमि । सत्येन तदीयेन परिवर्तये परितः परित्यक्तान्करोमि । मानसमृतं वाचिकं सत्यमिति तद्विभेदः। तथाऽस्य यजमानस्य तपसा निमित्तभूतेनानुवर्तये केशाननुकूलान्करोमि । शिवेन शान्तेन प्रजापतिसत्यवाक्येनास्य केशानुपवर्तते समीपे केशमूले क्षुरस्य वर्तनं कुर्वे । शग्मेन सुखप्रापकेण प्रजापतेः सत्यवाक्येनास्य केशानभिवर्तयेऽभितः क्षुरं व्यापारयामि । सोऽयमध्वर्योर्वपनमन्त्रः । अथ यजमानस्य जपमन्त्रः । तत्प्रजापतेर्ऋतं मानसं तच्च वाचिकं सत्यं तदनेनानुष्ठेयं तद् व्रतं कर्मलक्षणं तत्सर्वं संपादयितुं शकेयं शक्तो भूयासम् । तेन प्रजापतिसत्येनैव शकेयं भूयासं व्रतेन कर्मणा राध्यासं समृद्धो भूयासम् ।

अथ वरुणप्रघासपर्वानन्तरभाविवपनमन्त्रौ–

यद् धर्मः पर्यवर्तयत् । अन्तान्पृथिव्या दिवः । अग्निरीशान ओजसा । वरुणो धीतिभिः सह (२), । इन्द्रो मरुद्भिः । सखिभिः, सह, इति ।

कल्पः–"अत्र पौर्णमास्येष्टोन्दनादिपूर्ववन्निवर्तनं सर्वं वा वापयेत् । मन्त्रादिर्विक्रियते–यद्धर्मः पर्यवर्तयदन्तान्पृथिव्या दिवः, अग्निरीशान ओजसा, वरुणो धीतिभिः, सह, इन्द्रो मरुद्भिः, सखिभिः सहन्यग्निस्तिग्मेनेत्यादि समानमिति । घर्मो दीप्यमानो य आदित्योऽस्ति सोऽयं पृथिव्या दिवश्चान्तन्प्रजापतिसत्यवाक्येनैव पर्यवर्तयत्परितः प्रकाशितवान् । अग्निश्चौजसा तेजोबलेनेशानः सर्वं दग्धुं प्रभुर्भवति । वरुणश्च धीतिभिर्बुद्धिविशेषैः सह स्वव्यापार प्रभवति । इन्द्रश्च मरुद्भिः । वरुणश्च धीतिभिर्बुद्धिविशेषैः सह स्वव्यापारे प्रभवति । मरुद्भिः स्वकीयैः सखिभिः सह प्रजापतिसत्यवाक्येन स्वव्यापारे प्रभुर्भवति । एतावन्पूर्वस्मान्मन्त्राद्विशेषः । अवशिष्टस्तु समानः ।

तस्यावशिष्टस्य पाठस्तु–

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा । तप आक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितम् । वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य

निर्वर्तये । सत्येन परिवर्तये । तपसाऽस्यानुवर्तये । शिवेनास्योपवर्तये । शग्मेनास्याभिवर्तये (३)। तद्दृतं तत्सत्यम् । तद् व्रतं तच्छकेयम् । तेन शकेयं तेन राध्यासम्, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् । पूर्ववद्वैश्वदेवान्ते श्मश्रूणामेव वपनं केशानां तु कर्तनम् । इह तु केशानां वपनकर्तने विकल्पिते ।

अथ साकमेधपर्वानन्तरभाविवपनमन्त्रौ-

यो अस्याः पृथिव्यास्त्वचि । निवर्तयत्योषधीः । अग्निरीशान ओजसा । वरुणो धीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह ।

कल्प-"पौर्णमास्येष्ट्योन्दनादिपूर्ववन्निवर्तनं सर्वं वा वापयेत् । मन्त्रादिर्विक्रियते-यो अस्याः पृथिव्यास्त्वचि निवर्तयत्योषधीरग्निरीशान ओजसा वरुणो धीतिभिः सहेन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सहाग्निस्तिग्मेनेति समानम्" इति । य आदित्योऽस्ति सोऽयं प्रजापतिसत्यवाक्येनास्याः पृथिव्यास्त्वच्युपरिभाग ओषधीर्निवर्तयति परिवापयति । अग्निरीशान इत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

मन्त्रस्तु-

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा । तप आक्रान्तमुष्णिहा (४) शिरस्तपस्याहितम् । वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य निवर्तये । सत्येन परिवर्तये । तपसाऽस्यानुवर्तये । शिवेनास्योपवर्तये । शग्मेनास्याभिवर्तये तदृतं तत्सत्यम् । तद् व्रतं तच्छकेयम् । तेन शकेयं तेन राध्यासम् (५), इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ शुनासीरीयपर्वान्तरं क्षौरमन्त्रौ-

एकं मासमुदसृजत् । परमेष्ठी प्रजाभ्यः । तेनाऽऽभ्यो मह

आवहत् । अमृतं मर्त्याभ्यः । प्रजामनु प्रजायसे । तदु ते मर्त्यामृतम् । येन मासा अर्धमासाः ऋतवः परिवत्सराः । येन तेते प्रजापते । ईजानस्य न्यवर्तयन् (६)। तेनाहमस्य ब्रह्मणा । निर्वर्तयामि जीवसे ।

कल्पः-"अत्र पौर्णमास्येष्टौन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनं सर्वं वा वापयेत् मन्त्रादिर्विक्रियतेएकंमासमुदसृजत्परमेष्ठी प्रजाभ्यस्तेनाऽऽभ्यो मह आवहदमृतं मर्त्याभ्यः प्रजामनुप्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतं येन मासा अर्धमासा ऋतवः परिवत्सरा येन ते ते प्रजापत ईजानस्य न्यवर्तयन् । तेनाहमस्य ब्रह्मणा निवर्तयामि जीवसे, इत्यग्निस्तिग्मेन शोचिषति समानम्" इति । परमेष्ठी प्रजापतिरेकं मासं मासोपलक्षितं चातुर्मास्यानुष्ठानयोग्यकालमुदसृजदुत्कर्षेण सृष्टवान् । मर्त्याभ्यो मनुष्यरूपाभ्य आभ्यो जगति दृश्यमानाभ्यः प्रजाभ्यस्तेन चातुर्मास्यानुष्ठानयोग्यकालेन महो महदमृतमविना शिफलमावहत्संपादितवान् । तच्च फलं पूर्वप्रपाठके चातुर्मासस्ययाजिनो मरणाविचारे निर्णीतम् । सूत्रकारेणाप्येतदेवाभिप्रेत्योक्तम्--"अक्षय्यँ ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" इति । हे मर्त्य मनुष्यरूप यजमान प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपामनुप्रजायसेऽनुक्रमेणोत्पादयसि । तदु तदेव पुत्रपौत्रादिरूपेणावस्थानं ते तव चामृतमविनाशिफलं मर्त्यत्वादेतस्य शरीरस्य नाशेऽपि पुत्रपौत्रादिसंततेरविच्छेदनाद्येन मन्त्रसामर्थ्येन मासार्धमासर्तुसंवत्सरविशेषाः । स्वोचितकार्यकारिणः प्रवर्तन्ते । प्रजापतेः पुत्रपौत्रादिस्वरूपाणां प्रजानां पालक यजमान, ईजानस्य यागं कृतवतस्ते तव मासादिकास्ते कालविशेषा येन मन्त्रेण न्यवर्तयन्निरन्तरं संपादितास्तेन ब्रह्मणा मन्त्रेणाहमध्वर्युरस्य यजमानस्य जीवसे जीवनाय निवर्तयामि कृन्तनेन केशान्निवृत्तान्करोमि । एतावानत्र मन्त्रविशेषः । अवशिष्टस्तु समानः । तत्पाठस्तु-

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा । तप आक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितम्, वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य निवर्तये । सत्येन परिवर्तये । तपसाऽस्यानुवर्तये । शिवेनास्योपवर्तये । शग्मेनास्याभिवर्तये । तदृतं तत्सत्यम् । तद् व्रतं तच्छकेयम् । तेन शकेयं तेन राध्यासम् (७), इति ।

परिवर्तय सहाभिवर्तय उष्णिहा राध्यासं न्यवर्तयन्नुपवर्तय चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके

पञ्चमाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ।। ४ ।।

पूर्ववद्व्याख्येयम् । अथवा क्षुरपरत्वेन योजनीयम् । अग्निसमानोऽयं क्षुरः । स तीक्ष्णेन दीप्तिसमानेन धाराग्रेण सह वर्तते । उष्णिहा छन्दः समानसामर्थ्ययुक्तेन क्षुरेण वपनरूपं तप आक्रान्तं प्रारब्धं यजमानस्य शिरस्तस्मिन्वपनरूपं तपस्याहितं समर्पितम् । वैश्वानरसमानस्य क्षुरस्य तेज परिमाणेन ऋतेनावश्यंभाविव्यापारेणास्य यजमानस्य केशान्निवर्तये निवृत्तान्करोमि । निवृत्तिप्रकारविशेषा एव परिवर्तनानुवर्तनोपवर्तनाभिवर्तनशब्दैरुच्यन्ते । तृतीयान्तैः क्षुर एव विशेष्यते । यजमानमन्त्रस्त्वेवं व्याख्येयः । यदेतत्केश कृन्तनं तदेव वाचिकमानससत्यरूपमनुष्ठीयमानवपनरूपं तत्कृन्तनं संपादयितुं शक्नोमि । तेन च कृन्तनेन कर्म साङ्गं कर्तुं शक्नोमि । फलेन च समृद्धो भूयासमिति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।। ५।।

अथ पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे चातुर्मास्ययाजिनां वपनमन्त्रा उक्ताः । षष्ठे तद्विधिरुच्यते । तत्राऽऽदावन्वयव्यतिरेकाभ्यां वपनक्रमं विधत्ते-

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत । तदसुरा अकुर्वत । तेऽसुरा ऊर्ध्वं पृष्ठेभ्यो नापश्यन् । ते केशानग्रेऽवपन्त । अथ श्मश्रूणि । अथोपपक्षौ । ततस्तेऽवाञ्च आयन । पराभवन् यस्यैवं वपन्ति । अवाङेति (१) । अथो परैव भवति । अथ देवा ऊर्ध्वं पृष्ठेभ्योऽपश्यन् । त उपपक्षावग्रेऽवपन्त । अथ श्मश्रूणि । अथ केशान् । ततस्तेऽभवन् । सुवर्गं लोकमायन् । यस्यैवं वपन्ति । भवत्यात्मना । अथो सुवर्गं लोकमेति (२), इति ।

देवैर्यद्यदङ्गं यज्ञेऽनुष्ठितं तत्तदङ्गमसुरास्तथैवान्वतिष्ठन । वपनं तु

स्वबुद्ध्यैव प्रवृत्ताः । पृष्ठशब्देन तत्समीपवर्तिनौ कक्षावुपलक्ष्येते । ते सर्वेऽप्यसुराः स्वकीयान्कक्षानारभ्योर्ध्वं वपनं कर्तव्यमिति शास्त्रार्थं नापश्यन्नाज्ञासिषुः । अज्ञात्वा च केशश्मश्रूपपक्षक्रमेणाधोमुखप्रवृत्तं वपनं कृत्वा स्वयमवाञ्चो नीचा भूत्वा लोके समागत्य पराभूताः। एवमन्योऽपि नीचो भूत्वा लोके समागत्य पराभवति। देवास्तु कक्षेभ्य ऊर्ध्वक्रमं ज्ञात्वा कक्षश्मश्रुकेशक्रमेण वपनं कृत्वा लोकेऽस्मिन्नैश्वर्यं प्राप्ता ऊर्ध्वक्रमेण स्वर्गं च प्राप्नुवन् । अन्योऽप्येवं कृत्वाऽत्र स्वयमेव प्रभुर्भवति स्वर्गं च प्राप्नोति ।

ऊर्ध्वक्रमेण सह विकल्पार्थं क्रमान्तरं विधत्ते-

अथैतन्मनुर्वप्त्रे मिथुनमपश्यत् । स श्मश्रूण्यग्रेऽवपत । अथोपपक्षौ । अथ केशान् । ततो वै स प्राजायत प्रजया पशुभिः। यस्यैवं वपन्ति । प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते, इति ।

वप्त्रे यो वप्ताऽध्वर्युस्तदर्थं तस्यानुष्ठानार्थं तन्मिथुनमूर्ध्वमवाञ्चं चेति द्विविधं वनप्रकारं मनुरपश्यत् । दृष्ट्वा च मध्यवर्तीति श्मश्रूण्यादावुप्त्वा ततोऽधोवर्तिनोः कक्षयोर्वपनंकृत्वा पश्चात्तदूर्ध्ववर्तिनां केशानां वपनं चकार । ततस्तादृशाद्वपनात्स मनुः प्रजया पशुभिश्च प्रभूतोऽप्येवं कृत्वा मनुष्यमिथुनैः पशुमिथुनैश्च प्रभूतो भवति ।

तदेतद्वपनं प्रशंसति-

देवासुराः संयत्ता आसन् । ते संवत्सरे व्यायच्छन्त । तान्देवाश्चातुर्मास्यैरेवाभिप्रायुञ्जत (३) । वैश्वदेवेन चतुरो मासोऽवृञ्जतेन्द्रराजानः। ताञ्छीर्षं नि चावर्तयन्त परि च । वरुण प्रघासैश्चतुरो मासोऽवृञ्जत वरुणराजानः। ताञ्छीर्षं नि चावर्तयन्त परि च । साकमेधैश्चतुरो मासोऽवृञ्जत सोमराजानः । ताञ्छीर्षं नि चावर्तयन्त परि च । या संवत्सर उपजीवाऽऽसीत् । तामेषामवृञ्जत । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः(४) । य एवं विद्वाँश्चातुर्मास्यैर्यजते । भ्रातृव्यस्यैव मासोऽवृङ्क्त । शीर्षन्नि च वर्तयते परि च ।

यैषा संवत्सर उपजीवा। वृङ्क्ते तां भ्रातृव्यस्य। क्षुधाऽस्य भ्रातृव्यः पराभवति, इति।

देवाश्चासुराश्च युद्धोद्युक्ताः सन्तः संवत्सरानुष्ठानसाध्ये फले व्यायच्छन्त विरोधमारभन्त। अस्माकमेवेदं फलं भवत्विति परस्परं कलहं कृतवन्तः। तदानीं तानसुरानभिलक्ष्य फलं वारयितुं चातुर्मास्यैरेवानुष्ठानं कृतवन्तः। तेषु च देवेषु त्रयो व्यूहाः। इन्द्रस्वामिक एकोव्यूहः। वरुणस्वामिको द्वितीयः। सोमस्वामिकस्तृतीयः। तत्रेन्द्रस्वामिका देवा वैश्वदेवेन पर्वणा चतुरो मासानसुरसंबन्धिना विनाशितवन्तः। विनाशितानेव तन्मासानभिलक्ष्य ताञ्चर्शीर्षस्वकीये शिरसि निवर्तनं च परिवर्तनं च कृतवन्तः। वपनीयानां केशानां स्थापनीयेभ्यःशिखागतकेशेभ्यः पृथक्करणं निवर्तनम्। पृथक्कृतानां वपनं परिवर्तनम्। एवमुत्तरव्यूहद्वयेऽपि योजनीयम्। एवं त्रिविधमासचतुष्टयानुष्ठानैनैकस्मिन्संवत्सरे तैरसरैरुपजीवनाय या धनादि संपत्संपादिता तेषामसुराणां तां संपदं विनाशितवन्तः। ततो देवाः संपन्ना अभवन्। असुराश्च पराभूताः। एवं ज्ञात्वा चातुर्मास्यानुष्ठानेन भ्रातृव्यसंबन्धिनो मासान्विनाश्य तद्विनाशनार्थं स्वशिरसि निवर्तनपरिवर्तनं कृत्वा वैरिणः संवत्सरोपजीव्यां संपदं सम्यग्विनाशयति। स च शत्रुरन्नाभावेन क्षुत्पीडितो भवति।

अथ वपनसाधनं विधत्ते-

लोहितायसेन निवर्तयते। यद्वा इमामग्निर्ऋतावागते निवर्तयति। एतदेवैनाँ रूपं कृत्वा निवर्तयति। सा ततः श्वः श्वो भूयसी भवन्त्येति (५)। प्रजायते। य एवं विद्वांल्लोहितायसेन निवर्तयते। एतदेव रूपं कृत्वा निवर्तयते। स ततः श्वः श्वो भूयान्भवन्नेति। प्रैव जायते, इति।

अयसा निर्मितः क्षुर आयसः। स च लोहितस्ताम्रमिश्रेणायसा निर्मितत्वात्। तादृशेन क्षुरेण केशान्निवर्तयेद्वपनं कुर्यादित्यर्थः। लोके संचरन्दावाग्निर्ऋतौ धर्मकालरूपे समागते सति यदेवोग्ररूपं धृत्वेमां भूमिं निवर्तयति शुष्कजलाशयां शातितपलाशपादपां लूनधान्यां मुण्डितामिव करोति तदानीमग्निरेतदेव लोहितक्षुरसमानरूपं कृत्वेमां निवृत्तजलादियुक्तां करोति। सा च भूमिर्दग्धतृणा सती तत ऊर्ध्वं-

मुत्तरोत्तरदिवसं भूयसी भवन्ती प्रजायते वर्धमाना सती तृणादिकमुत्पादयति । एवमन्योऽपि लोहितायसेनक्षुरेण वपनं प्रानुवन्नग्निसमानरूपं तस्य कृत्वा वपनं प्राप्नोति । स च तत ऊर्ध्वं धनादिभिः समृद्धो भवल्लोकं संचरति प्रजाश्चोत्पादयति ।

वपनीयानामितरेषां च केशानां विभागकरणे साधनं विधत्ते-

त्रेण्या शलल्या निवर्तयते । त्रीणि त्रीणि वै देवानामृद्धानि । त्रीणि च्छन्दाꣳसि त्रीणि सवनानि । त्रय इमे लोकाः(६) । ऋद्ध्यामेव तद्वीर्य एषु लोकेषु प्रतितिष्ठति, इति ।

तिस्र एण्यः श्वेतराजयो यस्याः शलल्याः सा त्रेणी । शललीशब्देन शललाख्यस्य क्षुद्रमगृस्य पुच्छभागवर्ती तीक्ष्णाग्रलोहशलाकादृशो रोमविशेष उच्यते । तया श्वेतराजित्रययुक्तया शलल्या वपनीयान्केशानितरेभ्यः पृथक्कुर्यात् । यच्च श्वेतराजित्रयं प्रशस्तम् । यतो देवानां संबन्धीनि समृद्धवस्तूनि प्रत्येकं त्रिसंख्यायुक्तानि दृश्यन्ते । गायत्री त्रिष्टुब्जगतीत्येतानि च्छन्दांसि त्रिसंख्याकानि । प्रातर्माध्यंदिनतृतीयाख्यानि सवनानि च त्रिसंख्याकानि । लोकाश्च त्रिसंख्याकाः । अतो राजित्रययोगे सति देवसंबन्धिन्यां समृद्धौ वीर्ये लोकत्रये च प्रतितिष्ठिति ।

वपनक्रमं साधनं च विधाय वपनं विधत्ते-

यच्चातुर्मास्ययाज्यात्मनो नावद्येत् ।। देवेभ्य आवृश्च्येत । चतुर्षुंचतुर्षु मासेषु निवर्तयेत । परोक्षमेव तद्देवेभ्य आत्मनोऽ वद्यत्यनाव्रस्काय, इति ।

चातुर्मास्ययाजी स्वशरीराशं यदि देवेभ्यो नावद्येत्तदा देवेभ्यो विच्छिद्येत । अतो विच्छेदाभावाय तदा तदा मासचतुष्टये वपनं कुर्यात् । तथा सति वपनव्यवधानेन स्वशरीरावदानमेव देवार्थं करोति । तच्चाविच्छेदाय भवति ।

तदेतद्वनं प्रशंसति-

देवानां वा एष आनीतः । यश्चातुर्मास्ययाजी । य एवं

विद्वान्नि च वर्तयते परि च । देवता एवाप्यैति । नास्य रुद्रः प्रजां पशूनभिमन्यते (७), इति

एत्येत्ययुञ्जतासुर एति लोका मन्यते ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ।। ६ ।।

योऽयं चातुर्मास्ययाजी स एष देवानां स्वभूतः सँल्लंके समानीतः । तस्मा देवं विद्वान्पुरुषः शलल्या केशान्पृथक्कुर्यात् । लोहितायसेन वपेच्च । स देवता एव प्राप्नोति । अस्य प्रजां पशून् रुद्रो न हिनस्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।। ६ ।।

अथ पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे चातुर्मास्यशेषो वपनविधिरुक्तः । सप्तमे त्वग्निचयनशेषा इष्टकोपधान मन्त्रा उच्यन्ते । "प्राची दिशाम्" इत्यादिभिर्मन्त्रैर्या अपानभृत इष्टका उक्तास्तदुपधानादूर्ध्वं "आयुषः" इत्यादिभिर्मन्त्रैर्द्वादशसंतत्याख्या इष्टका उपधेयाः । तन्मन्त्रपाठस्तु-

आयुषः प्राण ँसंतनु । प्राणादपान ँसंतनु । अपानाद्व्यान ँसंतनु । व्यानाच्चक्षुः संतनु । चक्षुषः श्रोत्रँ संतनु । श्रोत्रान्मनः संतनु । मनसो वाच ँसंतनु । वाच आत्मान ँसंतनु । आत्मनः पृथिवी ँसंतनु । पृथिव्या अन्तरिक्ष ँसंतनु । अन्तरिक्षाद्दिवँ संतनु । दिवः सुवः संतनु (१), इति ।

पृथिव्या अन्तरिक्ष ँसंतनु द्वे च ।।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ।। ७ ।।

ह इष्टक आयुष्प्राणयोः परस्परं संततमविच्छेदं कुरु । आयुष इति तृतीयार्थे पञ्चमी । आयुषा सह प्राणं संयोजयेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । आत्मा परो जीवो वा । द्यौर्द्युलोकः । सुवःशब्देन तत्रत्यो भोगस्थानविशेष उच्यते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।। ७ ।।

अथ पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे संतत्याख्येष्टकामन्त्रा उक्ताः । अष्टमेऽथर्वशिरोभिधानानामिष्टकानां दशानां मन्त्रा उच्यन्ते । ताश्चेष्टकाः "प्राच्या त्वा दिशा सादयामि" इत्येतैर्मन्त्रैरुपधेयाभ्य इष्टकाभ्य ऊर्ध्वं पञ्चम्यां चितावुपधेयाः । तत्र प्रथमामृचमाह-

इन्द्रो दधीचो अस्थभिः । वृत्राण्यप्रतिष्कुतः । जघान नवतीर्नव, इति ।

अथर्वणः पुत्रः कश्चिदर्षिदध्यङ्नामा । तस्य यान्यस्थीनि वज्रसमानि तैरस्थिभिर्वृत्राणि निवारकाणि परबलानि जघान । कीदृश इन्द्रः । अप्रतिष्कुतः प्रतिकूलो भूत्वा कुतोऽयमित्येवं निराकर्ता वैरी यस्यासौ प्रतिष्कुस्तथाविधशत्रुराहित्यादयमप्रतिष्कुतः । कियन्ति वृत्राणि नवसंख्याका नवतीर्दशाधिकान्यष्टशतानीत्यर्थः । ह इष्टके तथाविधेन्द्ररूपा त्वमसि तादृशमिन्द्रस्त्वामुपदधात्विति वाऽध्याहर्तव्यम् ।

अथ द्वितीयामाह-

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः । पर्वतेष्वपश्रितम् । तद्विदच्छर्यणावति, इति ।

अग्नि कदाचिदश्वो भूत्वा देवेभ्योऽपक्रम्य पर्वतेषु निलीनः । तदानीमयमिन्द्रस्तस्याश्वस्य यच्छिरो द्रष्टुमिच्छन्पर्वतेषु चचार तदानीं पर्वतेष्वाश्रितं तदश्वस्य शिरः शर्यणावन्नामके कस्मिंश्चित्पर्वते विदल्लब्धवान् । ह इष्टके त्वं तथाविधाश्वशिरोरूपाऽसि ।

अथ तृतीयामाह-

अत्राह गोरमन्वत । नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्था चन्द्रमसो गृहे, इति ।

त्वष्टुः सूर्यस्य गोशब्दाभिधेयो रश्मिर्योऽस्ति तस्य नामात्राहास्मिन्नेवाग्नौ विद्यत इत्येवं यजमाना अमन्वत अग्निं दीप्तं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिरित्येव भावितवन्त इत्यर्थः । कीदृशं रश्मिनाम । अपीच्यमप्यञ्चति पुनः

पुनर्गच्छतीत्यपीच्यम् । यदा वह्निज्वाला तदा तदा सूर्यरश्मिरित्येवं तेषां निश्चयः । एतच्च युक्तम् । एतस्यैव तेजसो रात्रावग्निप्रवेशस्य दिवसे सूर्यप्रवेशस्य चाग्निहोत्रब्राह्मणे प्रपञ्चयिष्यमाणत्वात् । इत्था चन्द्रमसो गृहे । एवमेव चन्द्रमण्डले यो रश्मिस्तन्नामाप्यस्मिन्नेवाग्नौ मन्यन्ते । सूर्यरश्मिरेव चन्द्रगतत्वात् । "सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमाः" इति श्रुत्यन्तरात् । यः सूर्यरश्मिर्यश्च चन्द्ररश्मिस्तदुभयरूपेयमग्निज्वालेति तात्पर्यार्थः । इष्टके तथा विधाग्निरूपा त्वमसि ।

अथ चतुर्थीमाह-

इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत् (१) । इन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूषत, इति ।

गाथिनः सामगा इन्द्रमिदिन्द्रमेव बृहद्यथा महद्भवति तथा गायन्तीति शेषः । अर्किणः शस्त्रिणो होतारः । अर्केभिरर्चनीयैः शस्त्रैरिन्द्रं शंसन्तीति शेषः । वाणीरध्वर्योर्वाच इन्द्रमनूषत स्तुवन्ति । ह इष्टके तथाविधेन्द्ररूपा त्वमसि ।

अथ पञ्चमीमाह-

इन्द्र इद्धर्योः सचा । संमिश्ल आ वचोयुजा । इन्द्रो वज्री हिरण्ययः, इति ।

हर्योरश्वयोरिन्द्र इदिन्द्र एव सचा सक्तः । संबद्धो हरिद्वययुक्ते रथेऽवस्थित इत्यर्थः । तथा वचोयुजा नानाविधवाक्यसंदर्भयुक्तेन स्तोत्रेण, आ समन्तात्संमिश्लः संयुक्तः । स एवेन्द्रो वज्री वज्रहस्त । हिरण्ययः सुवर्णाभरणयुक्तः ।

अथ षष्ठीमाह-

इन्द्रो दीर्घाय चक्षसे । आ सूर्यꣳरोह यद्दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत्, इति ।

अथेन्द्रो दीर्घाय चक्षसे दूरवर्तिनो दर्शनाय दिवि द्युलोके सूर्यमारोहयदारोहं कृतवान् । स च सूर्यो गोभी रश्मिभिरद्रिं पर्वतादियुक्तां भूमिं विशेषणैरयत्प्रेरितवान्प्रकाशितवानित्यर्थः ।

अथ सप्तमीमाह-

इन्द्र वाजेषु नो अव । सहस्रप्रधनेषु च (२) । उग्र उग्राभिरुतिभिः, इति ।

हे इन्द्र त्वमुग्रः प्रतिकूलनिवारणे तीव्रः । सन्वाजेष्वन्नेषु सहस्रप्रधनेषु सहस्रसंख्याकेषु प्रकृष्टधनेषु च निमित्तभूतेषूग्राभिरूतिभिः प्रतिबन्धनिवारणाय तीव्रै रक्षणैर्नोऽस्मानव रक्ष ।

अथाष्टमीमाह-

तमिन्द्रं वाजयामसि । महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभोऽभुवत्, इति ।

तथाविधगुणयुक्तमिन्द्रं वयं वाजयामसि गमयामो भक्त्या प्रेरयाम इत्यर्थः । किमर्थम् । महे वृत्राय हन्तवे महान्तं पापरूपं वैरिणं हन्तुम् । स चेन्द्रो वृषाऽ स्माकं कामानां वर्षयिता सन्वृषभोऽभुवच्छ्रेष्ठो भवतु ।

अथ नवमीमाह-

इन्द्रः स दामने कृतः । ओजिष्ठः स बले हितः । द्युमनी श्लोकी स सौम्यः, इति ।

स तादृश इन्द्रो दामने दामकृत्ये बन्धने कृतः पाशैर्वशीकृत इत्यर्थः । स चेन्द्र ओजिष्ठोऽतिबलवान् । अत एव बले हितो बलकृत्ये वैरिविनाशनेऽस्माभिर्भक्त्या प्रेरितः । स चेन्द्रो द्युम्नी धनवान् । श्लोकी कीर्तिमान् सौम्यो रमणीयः ।

अथ दशमीमाह-

गिरा वज्रो न संभृतः । सबलो अनपच्युतः । ववक्षुरुग्रो अस्तृतः (३), इति ।

बृहद्वास्तृतः ।

इतिकृष्णयजुर्वेदीयैत्तिरीयब्राह्मणेप्रथमाष्टके
पञ्चमाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ।। ८ ।।

सोऽयमिन्द्रो गिरऽस्मदीयया स्तुतिरूपया वाचा वज्रो न वज्र इव संभृतः सम्यगस्माभिर्वशीकृतः । सबलो बलेन सैन्येन युक्तः । अनपच्युतः कदाचिदप्यपलायितः । ववक्षुर्युद्धभारं वोढुमिच्छुः । उग्रः शत्रूणां

भयंकरः । अस्तृतः कनाप्यहिंसितः । ह इष्टक ईदृगिन्द्ररूपा त्वमसि । ईदृगिन्द्रस्त्वामुपदधात्विति सर्वत्र शेषोऽध्याहर्तव्यः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
पञ्चमप्रपाठके- ऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमेऽथर्वशिरोभिधानानामिष्टकानां मन्त्रा उक्ताः । नवमे सोमशेषभूता इष्टयो विधीयन्ते । तत्राऽऽदौ शब्दनिर्वचनेनेष्टीः प्रशंसति-

देवासुराः संयत्ता आसन् । स प्रजापतिरिन्द्रं ज्येष्ठं पुत्रमपन्यधत्त । नेदेनमसुरा बलीया ँ सोऽहनन्निति । प्रह्लादो ह वै कायाधवः । विरोचन ँ स्वं पुत्रमपन्यधत्त । नेदेनं देवा अहनन्निति । ते देवाः प्रजापतिमुपसमेत्योचुः । नाराजकस्य युद्धमस्ति । इन्द्रमन्विच्छामेति । तं यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छन् (१) । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्वविन्दन् । तमिष्टिभिरन्वैच्छन् । तमिष्टिभिरन्वविन्दन् । तदिष्टीनामिष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः, इति ।

देवाश्चासुराश्च यदा युद्धार्थमुद्यतास्तदानीं प्रजापतिः स्वकीयं ज्येष्ठं पुत्रमिन्द्रं युद्धभूमेरपनीय क्वचिद्गूढे स्थाने निहितवान् । तस्याप्ययमभिप्रायः । बलीयांसोऽसुरा एनं दुर्बलमिन्द्रं नेदहन्नैव घ्नन्त्विति । तथा कयाधुसंज्ञिताया हिरण्यकशिपुभार्यायाः पुत्रः प्रह्लादः स्वकीयं पुत्रं विरोचनमसुरसैन्यस्वामिनं युद्धभूमेरपनीय क्वचिन्निहितवान् । तस्यायमभिप्रायः । एनं विरोचनं देवाः सर्वथा मा घ्नन्त्विति । एवं च राजद्वयरहितयोः सेनयोरवस्थितयोः सत्योर्देवाः प्रजापतिसमीपं प्राप्यैवमूचुः । राजरहितस्य सैन्यस्य न क्वचिदपि युद्धमस्ति । युयुत्सवः सर्वेऽपि राजानमन्तरेण पलायिष्यन्ते । तस्मादिन्द्रं राजानं तत्र तत्रान्विच्छाम इत्युक्त्वा प्रजापतिनाऽनुज्ञातास्तमिन्द्रं लब्धुं ज्योतिष्टोमोक्थ्यादिरूपान्क्रतूननुष्ठितवन्तः । अङ्गभूतेष्टिरहितैस्तैर्महाक्रतु-

भिरिन्द्रमलब्ध्वा तत्र कारणमङ्गेष्टिवैकल्यं निश्चित्य ता इष्टीरनुष्ठाय ताभिरिष्टिभिरेनं लब्धवन्तः । एवं च सत्यन्वेषणसाधनत्वादेष्टय इत्येतासां नाम । तथाऽपि मुख्यं नाम गोपयित्वा परोक्षेण तिरोहितेन नाम्ना व्यवहर्तुमिष्टय इत्याचक्षते । अन्वेषणसाधनत्वमेष्टित्वम् । यजनसाधत्वमिष्टित्वम् । अतस्तेन व्यवहारे सति मुख्यं नाम परोक्षं भवति । देवानां च परोक्षं नाम प्रियम् । अत एव लोकेऽपि देवदत्तादिनाम परित्यज्याऽऽचार्या उपाध्यायमिश्रा इत्यादिनामभिः पूज्याः परितुष्यन्ति । यद्यप्यन्वेषणार्थस्वीकारेऽपीच्छतिधातोः क्तिन्प्रत्यये सति यजिधातुवदिष्टिरित्येव रूपं संपद्यते । तथाऽप्यौणादिकं कंचित्ककाररहितं प्रत्ययमभिप्रेत्य रूपमीदृशं श्रुत्या विवक्षितम् ।

याभिरिष्टिभिरिन्द्रमैच्छंस्तासां मध्ये प्रथमामिष्टिं दर्शयति –

तस्मा एतमाग्नावैष्णवमेकादशकपालं दीक्षणीयं निरवपन् । तदपद्रुत्यातन्वत । तान्पत्नीसंयाजान्त उपानयन् (२) । ते तदन्तमेव कृत्वोदद्रवन्, इति ।

तस्मादिन्द्रलाभार्थमग्नाविष्णुदेवताकमेकादशकपालं पुरोडाशयुक्तं दीक्षणीयाख्यं कर्मानुष्ठितवन्तः । तेषु देवेषु मध्ये यावद्भिर्देवैर्यजमानैर्ऋतविग्रूपैः कर्मानुष्ठातुं शक्यते तावन्तो देवाः कृत्स्नं देवसैन्यसंघादपक्रम्य क्वचिद्देवयजनदेशे तद्दीक्षणीयाख्यं कर्म विस्तारितवन्तः । तदानीमितरे देवास्तमिन्द्रमन्विष्य तैर्ऋत्विग्भिः पत्नीसंयाजपर्यन्ते कर्मण्यनुष्ठिते सति तानुष्ठातृन्देवान्प्रति समीपे समानयन् । ते चर्त्विगुरुपा देवाः स्वप्रयोजनस्य निष्पन्नत्वात्पत्नीसंयाजान्तमेव तत्कर्म कृत्वा तत्परित्यज्योद्गताः ।

तावताऽपीन्द्रस्थैर्याभावे पुनस्त ऋत्विजः प्रायणीयाख्यामिष्टिं-कृतवन्त इत्येतद्दर्शयति-

ते प्रायणीयमभिसमारोहन् । तदपद्रुत्यातन्वत । ताञ्छंय्वन्त उपाऽऽनयन् । ते तदन्तमेव कृत्वोदद्रवन्, इति ।

अभिसमारोहन्प्रायणीयाख्यं कर्माभिलक्ष्य देवयजनं प्रविष्टाः । अन्यत्पूर्ववत् ।

पुनरपीन्द्रस्थैर्यायाऽऽतिथ्याख्यामिष्टिं दर्शयति-

त आतिथ्यमभिसमारोहन् । तदपद्रुत्यातन्वत् । तानि डान्त उपाऽनयन् । ते तदन्तमेव कृत्वोदद्रवन् । तस्मादेता एतदन्ता इष्टयः संतिष्ठन्ते (३), इति ।

पत्नीसंयाजानामेकविधत्वान्नास्ति तत्र संदेहः शंखिडयोर्द्वैविध्यमस्ति । पत्नीसंयाजेभ्यः पूर्वं होत्रा शंयुवाकेऽनूच्यमान आहवनीये परिधीननुप्रहरति । सोऽयमेकः प्रकारः आश्वलायनस्तु पत्नीसंयाजानभिधाय तदूर्ध्वं शंयुवाकविकल्पमुदाजहार–"संयुवाको भवेन्न वा" इति । पुरोडाशेनाऽऽज्येनेत्येवमिडाऽपि द्विविधा । तत्र पूर्वमिडान्तत्वं द्रष्टव्यम् ।

एवमिष्टीः प्रशस्य तास्तिस्र इष्टीर्विधत्ते–

एवं ँहि देवा अकुर्वत । इति देवा अकुर्वत । इत्यु वै मनुष्याः कुर्वते, इति ।

यस्मादेवमुक्तप्रकारेण देवा अकुर्वत तस्मान्मनुष्या अप्यनेनैव प्रकारेणेष्टीः कुर्युः । मध्ये पठितमिति देवा इति वाक्यं मनुष्यवक्तृकोऽनुवादः । इति देवा इत्यनेन प्रकारेण कृतवन्त इत्यनूद्य तत्सर्वं देवानुष्ठितप्रकारं हृदि निधाय पश्चात्तदनुतिष्ठन्ति ।

अथोपसदनुष्ठानप्रकारं विधातुं स्तौति–

ते देवा ऊचुः । यद्वा इदमुच्चैर्यज्ञेन चराम । तन्नोऽसुराः पाप्माऽनुविन्दन्ति । उपाँशूपसदा चराम । तथा नोऽसुराः पाप्मा नानु वेत्स्यन्तीति । त उपाँशूपसदमतन्वत । तिस्र एव सामिधेनीरनूच्य (४) । स्रुवेणाऽऽघारमाधार्य । तिस्रः पराचीराहुतीर्हुत्वा । स्रुवेणोपसदं जुहवांचक्रुः । उग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधी ँस्वाहेति । अशनयापिपासे ह वा उग्रं वचः एनश्च वैरहत्यं च त्वेषं वचः । एतं ँह वाव तच्चतुर्धा विहितं पाप्मानं देवा अपजघ्निरे, इति ।

असुराः सर्वत्र स्वयं प्रयोगमजानानां देवसमीपे कंचिद्गूढपुरुषमवस्थाप्य ततस्तेन ज्ञात्वा स्वयमप्यनुतिष्ठन्ति । एवं वृत्तान्तं विज्ञाय देवाः परस्परमिदमूचुः । यदि वयमुच्चध्वनिना यज्ञमनुतिष्ठामस्तर्ह्यस्माननु सर्वं प्रयोगं पापिष्ठा असुरा जानन्ति । अतस्तज्ज्ञाननिवारणायोपांशु यथा भवति तथोपसत्कर्मानुष्ठानं निष्पादयामः । तथा सति पापिष्ठा असुरा अस्माननुप्रयोगं न ज्ञास्यन्तीत्येवं निश्चित्योच्चध्वनिं परित्यज्योपांश्वेवोपसदमन्वतिष्ठन् । तत्प्रकारसत्वे तादृशः । चोगकप्राप्ताः पञ्चदश सामिधेनीःपरित्यज्य तिस्र एव सामिधेन्यस्तैरनूक्तास्तथा स्रुच्याऽऽघारं परित्यज्य स्रौवाघारमवानुष्ठितवन्तः । तदूर्ध्वं तिस्रः प्रधानाहुतीरग्निं सोमं विष्णुं चोद्दिश्य हूयमानाः पराचीर्हुतवन्तः । प्रकृतौ तु प्रतिप्रधानं पृथगेव वेद्या उत्तरतो दक्षिणदेशमागत्य होमःक्रियते । इह तु सकृदेवाऽऽगत्य होमत्रयं क्रियते ।

तदिदं पुनरावृत्तिराहित्यं पराचीशब्देन विवक्षितम् । तदेतदाहुतित्रयं हुत्वा चतुर्थीमुपसदाख्यां प्रधानाहुतिं "या ते अग्नेऽयाशया" इति संहितायामाम्नातमन्त्रानुच्चार्य स्रुवेण हुतवन्तः । तस्य मन्त्रस्योत्तरभाग उग्रं वच इत्यादिवाक्यमदित । तत्र क्षुत्पिपासे एवोग्रं वच उच्यते । क्षुधिताः स्मः पिपासिताः स्मो नास्माकमन्नपाने विद्येते इत्येतद्वाक्यं घोरं कृपालवः श्रोतुं न सहन्ते । तदेतदुग्रत्वं यदेतद्गोब्रधादि रूपमुपपातकं यच्च वीरहत्यादिरूपं महापातकं तदेतत्वेषं वच इत्यनेनाभिधीयते । त्वेषशब्देन दीप्तिवाचिना चितक्लेशरूपा ज्वालोपचर्यते । उपपातकं महापातकं च निष्पन्नमिति श्रुतवतश्चित्ते महान्क्लेशो भवति । क्षुत्पिपासे महापातकोपपातके इत्येवं फलरूपेण तत्साधनरूपेण चावस्थितं चतुर्विधं पाप्मानं देवा उपसद्धोमेन विनाशितवन्तः । अयं देवैरनुष्ठितप्रकारः सर्वोऽपि सूत्रकारेण संगृहीतः-'ध्रौवादष्टौ जुह्वां गृह्णाति चतुरुपभृति घृतवतीशब्दे जुहूपभृतावादाय दक्षिणा सकृदभिक्रान्त उपांशुयाजवत्प्रचरत्यर्धेन जौहवस्याग्निं यजत्यर्धेन सोमपौपभृतं जुह्वामानीय विष्णुमिष्ट्वा प्रत्याक्रम्य या ते अग्नेऽयाशया तनूरितिस्रुवेणसदं जुहोति" इति ।

तमिमं प्रकार विधत्ते-

तथों एवैतदैवंविद्यजमानः । तिस्र एव सामि धेनीरनूच्य । स्रुवेणाऽऽघारमाघार्य (५) । तिस्रः पराचीराहुतीर्हुत्वा । स्रुवेणोपसदं जुहोति । उग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो

अपावधीं स्वाहेति । अशनयापिपासे ह वा उग्रं वचः । एनश्च वैरहत्यं च त्वेषं वचः । एतमेव तच्चतुर्धा विहितं पाप्मानं यजमानोऽपहते, इति ।

तदेतद्यजमानवाक्यं पुर्वोक्तदेववाक्यवद्व्याख्येयम्, । उपसदनुष्ठानप्रकारं विधायानन्तरमग्नीषोमीयपश्वनुष्ठानं विधातुं प्रस्तौति-

तेऽभिनीयैवाहः पशुमालभन्त । अह्न एव तद्देवा अर्वातिं पाप्मानं मृत्युमपजघ्निरे । तेनाभिनीयैव रात्रेः प्राचरन् । रात्रिया एव तद्देवा अर्वातिं पाप्मानं मृत्युमपजघ्निरे (६), इति ।

अनुष्ठितापसदस्ते देवा अहरभिनीयैवास्तमयात्प्रागह्नो विशिष्टं कालं प्राप्यैवाग्नीषोमीयं पशुमालभन्त । योऽ यमवर्तिं जीवनार्थवृत्तिप्रतिबन्धकं पाप्मानं मृत्युसदृशं तेन पश्वालम्भेनाह्नोऽपनीय देवा विनाशितवन्तः । अभिनीयवैहानि पशुमुपक्रम्यैव तेन पशुना रात्रेः संबन्धिनि कालविशेषेऽनुष्ठितवन्तः । तेनानुष्ठानेन देवा रात्र्याः सकाशात्तं पाप्पमानमपनीय नाशितवन्तः । अत्र प्रयाजपर्यन्तयाहन्यनुष्ठेयं शेषो रात्रावनुष्ठेय इति । एतमर्थं सूत्रकारः स्पष्टमुदाजहार--"दिवा प्रयांजै । प्रचर्य" इति ।

तमिममनुष्ठानप्रकारं विधत्ते-

तस्मादभिनीयैवाहः पशुमालभेत । अह्न एव तद्यजमानोऽवर्तिं पाप्मानं भ्रातृव्यानपनुदते । तेनाभिनीयैव रात्रेः प्रचरेत् । रात्रिया एव तद्यजमानोऽवर्तिं पाप्मानं भ्रातृव्यानपनुदते, इति ।

यस्माद्देवैरनुष्ठितं तस्माद्यजमानोऽपि तथाऽनुतिष्ठेत् । देववाक्यवद्यजमानवाक्यं व्याख्येयम् । तत्र मृत्युरूपः पाप्माऽत्र तु भ्रातृव्यरूप इति विशेषः ।

उक्तस्य पशोर्देवतासंबन्धं विधत्ते- ।

स एष उपवसथीयेऽहन्द्विदेवत्यः पशुरालभ्यते । द्वयं वा

अस्मिँल्लोके यजमानः । अस्थि च मा सं च । अस्थि चैव तेन मा सं च यजमानः स ँ स्कुरुते, इति ।

यस्मिन्नहनि देवता यजमानस्य समीपे निवसति तदहरुपवसथीयम् । अत एवान्यत्राऽऽम्नायते—"उपास्मिञ्छ्वो यक्ष्यमाणे देवता वसन्ति" इति । अत्राप्यग्नीषोमीयानुष्ठानादूर्ध्वदिने यजमानः सोमेन यक्ष्यते । तस्मादिदमहरुपवसथीयम् । यस्मिन्नहनि यः पशुरालभ्यः स द्विदेवत्यः । तौ च देवावग्नीषोमौ । "यदग्नीषोमीयं पशुमालभते" इत्यन्यत्राऽऽम्नानात् । यजमानस्य शरीरमप्यस्मिन्मनुष्यलोकेऽस्थिमांसद्वयात्मकं ततो द्विदेवत्येन पशुना यजमानः स्वकीयमस्थि मांसं च संस्कुरुते ।

एतत्पशुदेवताप्रसङ्गेन सवनीयपशुदेवतामग्निरूपा-मनुबन्ध्याख्यपशुदेवतां मित्रावरुणरूपां च मिलित्वा प्रशंसति—

ता वा एताः पञ्च देवताः । अग्नीषोमावग्निर्मित्रावरुणौ । पञ्च पञ्ची वै यजमानः । त्वङ्मा ँ स ँ स्नावास्थि मज्जा । एतमेव तत्पञ्चधा विहितमात्मानं वरुणपाशान्मुञ्चति । भेषजतायै निर्वरुणत्वाय, इति ।

ता वा एताः पशुदेवताः पञ्चसंख्याकाः । कास्ता इति ता उच्यन्ते । उपवसथीयेऽह्नि द्वावग्नीषोमावस्य पशोर्देवौ परेद्युः सवनेष्वग्निः सवनीयपशोर्देवः । अन्ते मित्रावरुणावनूबन्ध्याख्यपशोर्देवौ । यजमानोऽप्यवयवपञ्चकोपेतत्वात्पञ्ची । पञ्चभिस्त्वगादिभिः पञ्चीति समासे सति पञ्चपञ्ची । अतःपशुत्रये पञ्चदेवता यजमानः पञ्चावयवोपेतं स्वदेहं वरुणपाशान्मोचयति । अतस्तद्भजनमौषधसिद्धये भवति । सा च सिद्धिर्वरुणोपद्रवपरिहाराय भवति । तस्मादेताः पञ्च देवता भजनीयाः ।

अथ प्रातरनुवाकाख्य ऋक्समूहे छन्दोविशेषान्विधत्ते—

त ँ सप्तभिश्छन्दोभिः प्रातरह्वयन् । तस्मात्सप्तचतुरुत्तराणि च्छन्दा ँसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्ते, इति ।

देवास्तमिन्द्रं प्रातः काले सप्तभिश्छन्दोभिराहूतवन्तः । तस्मात्कारणात्प्रातरनुवाके गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्याख्यानि मुख्यानि च्छन्दांसि चतुर्भिरुत्तरैरुष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्त्याख्यैश्छन्दोभिः सहितानि प्रैषमनुवक्तव्यानि । ताश्छन्दोविशेषयुक्ता ऋच ऐतरेयब्राह्मणेऽवगन्तव्यः।

अथ वहिष्पवमानाख्यस्य स्तोत्रस्य प्रथमामृचं विधत्ते-

तमेतयौपसमेत्योपासीदन् । उपास्मै गायता नर इति ।

तस्मादेतया बहिष्पवमान उपसद्यः (७), इति ।

ऐच्छन्ननय ँ स्तिष्ठन्तेऽनूच्यानूच्य स्रुवेणाघारमाघार्य रात्रिया एव तद्देवा अवर्ति पाप्मानं मृत्युमपजघ्निरे मित्रावरुणौ नव च ।

[जुहवामेत ँ ह देवाथो जुहोत्येतमेव तद्यजमानस्तेऽभिनीय देवा यजमानो देवा देवा यजमानो यजमानः प्राचरन्प्रचरदालभन्तालभेत् मृत्युमपजघ्निरे मित्रावरुणौ भ्रातृव्यान् (१)]।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये नवमोऽनुवाकः ।। ९ ।।

देवास्तमिन्द्रसुपास्मा इत्येतयर्चा समीपे प्राप्योपाविशन् । तस्मादेतयर्चा वहिष्पवमानाख्यः स्तोत्रविशेषः सामगैरारब्धव्यः ।

अत मीमांसा । नवमाध्यास्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

मन्द्रादिकमपूर्वाय परायावान्तराय वा ।

फलादाद्यो नो समं तल्लक्षणा तु विशिष्यते ।। (इति) ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते-"यावत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयान्मन्द्र प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिथ्यायामुपाँ शूपसत्सूच्चैरग्नीषोमीये" इति । अत्र ध्वनेरुच्चावचभावः । परमापूर्वप्रयुक्तस्तस्य फलवत्वादिति चेत् । मैवम् । अवान्तरापूर्वेऽपि समानं फलवत्वं परमापूर्वजननद्वारेण फलसंबन्धात् समाने च फलवत्वे संनिकृष्टलक्षणया निर्णयः । तथा हि-दीक्षणीयादिशब्दा अङ्गकर्मवाचिनः । न च मन्द्रत्वादिधर्माणां कर्मस्वरूपं प्रयोजकम् । अपूर्वप्रयुक्तेर्निर्णीतत्वात् । ततो दीक्षणीयादिशब्दैरपूर्वं लक्षणीयम् । तत्र स्ववाक्यगतमवान्तरापूर्वं संनिकृष्टं तदद्वारकं परमापूर्वं विप्रकृष्टम् । तस्मादवान्तरापूर्वप्रयुक्ता एते धर्माः । अश्वमेधगतत्रैधातवीयामामूहाभावःफलम् । तथा ह्यश्वमेधे समाम्नायते-"त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति" इति । यदि परमापूर्वप्रयुक्तं स्यात्ततस्तस्योपकार-विशेषनिबन्धन इति तत्कार्यापन्नायां त्रैधातवीयायां भविष्यति । अथाऽऽग्नावैष्णवापूर्वप्रयुक्तस्तदा त्रैधातवीयायां तदपूर्वं न भवति किंत्वन्यदेवेति नास्त्यूहः ।

दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्-

प्रायणीयातिथ्ययोः किं विकल्पः शंय्विडान्तयोः ।
नियमो वा विकल्पः स्यांन्निषेधपरिसंख्यया ।।
शंय्विडान्तत्वावाक्याच्च नियमो विधिमात्रतः ।
नित्यानुवादो नञ्वाक्यं दोषबाहुल्यमन्यथा ।। [इति] ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते–'शंय्वन्ता प्रायणीया संतिष्ठते न पत्नीः संयाजयन्ति" इति । इडान्ता आतिथ्याः संतिष्ठन्ते नानुयाजान्यजवि" इति । प्रकृतौ यदा होता "तच्छंयोः" ति मन्त्रं जपति तदानीमध्वर्युः परिधीनग्नौ प्रक्षिपति । तदाह कल्पसूत्रकारः–"अनूच्यमाने शंयुवाक आहवनीये परिधीन्प्रहरति" इति । ततो हविःशेषेषु भक्षितेषु पत्नीः संयाजयन्तीति क्रमः । तथा प्रधानयागनारिष्ठहोम-प्राशित्रादिभक्षणेडाभक्षणानूयाजसूक्तवाकशंयुवाका इत्यधस्तनः प्रयोगक्रमः । पत्नीसंयाजानामुपरि फलीकरणहेमप्रायश्चित्त-होमकपालोद्वासनैरिष्टिः समाप्यंते । एवं स्थिते विकृतिरूपायाः प्रायणीयेष्टेः । शंयुवाकान्तत्वमातिथ्येष्टेरिडाभक्षणान्तत्वं च विकल्पितं स्यात् । कुतः । निषेधवाक्यविधिवाक्याभ्यां प्रकरणद्वयप्रतीतेः । तथा हि- शंय्वन्तत्वेडान्तत्वविधिनैवोपरितनपत्नीसंयाजानूयाजनिषेधे पुनर्निषेध वचनं परिसंख्यार्थम् । पत्नीसंयाजानूयाजव्यतिरिक्ते नास्ति निषेध इति परिसंख्या । तेन प्रकृतिवद्यथाप्राप्तं कपालोद्वासनान्तत्वमनयोरिष्ट्योः प्रतीयते । विधिवाक्येन च शंय्विडान्तत्वम् । तेन व्रीहियववद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । विधिमात्रस्यात्रप्रवृत्तेः शंय्वन्तत्वमिडान्तत्वं च तयोः प्रतिनियतम् । पत्नीसंयाजाद्यभावस्त्वर्थसिद्धः । ततो नञ्पदयुक्तमुपरितनं प्रतिषेधवाक्यं नित्यानुवादः । पत्नीसंयाजाद्यकरणाल्लाघवं भवतीति । अन्यथा बहवोदोषाः प्रसज्येरन् । विकल्पे तावदष्टौ दोषाः प्रसिद्धाः । परिसंख्यायां च त्रयो दोषाः । विधिपरिसंख्याभ्यां वाक्यभेदोपसंहारोऽपरो दोषः । ततः शंय्विडान्तत्वं नियतम् ।

तत्रैव शंय्विडे पूर्वे परे वा स्वेच्छयाऽथवा ।
परे एवाथवा पूर्वे एवाऽऽद्यो द्विविधश्रुतेः ।।
निषेधस्यार्थवत्वाय परे एवानुवादगीः ।
पूर्वैकवाक्यतां याति पूर्वे एवाविरोधतः ।। [इति] ।

प्रायणीयातिथ्ययोरेवान्तत्वेन निर्णीते शंय्विडे पुनः संदिह्येते । प्रकृतौ द्विविधे शंय्विडे पत्नीसंयाजेभ्यः पुरस्तादुपरिष्टाच्च विहिते । ते चात्र चोदकप्राप्ते । तत्र द्विविधश्रुतेरर्थे चोदकेनातिदिष्टे सति विशेषनियामकाभावादिच्छया स्वीकार्ये इत्येकः पक्षः । यदि प्रायणीया

पूर्वशंय्वन्ताऽऽतिथ्या च पूर्वेडान्ता स्यात्तदानीमन्तत्वविधिनैव ताभ्यां शंय्विडाभ्यामूर्ध्वमप्राप्तानां पत्नीसंयाजानामनूयाजानां च वारितत्वात्तन्निषेधो व्यर्थः स्यात्. । परयोःशंय्विडयोरन्तत्वेन ताभ्यां शंय्विडाभ्यां पूर्वप्राप्तानां तेषामनिवारणात्तन्निवाराणाय सार्थको निषेधः तस्मात्पर एव शंय्विडे ग्राह्ये इति द्वितीयः पक्षः । निषेधोऽयं नित्यानुवाद इत्युक्तम् । स च पूर्वयोः शंय्विडयोरन्तत्वेऽ प्येकवाक्यतामापाद्यार्थवादत्वेनोपपद्यते । असंजातविरोधिन्यौ हि पूर्वे शंय्विडे । तस्मात्ते एव ग्राह्ये इति राद्धान्तः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्–

उपसत्सु निषिद्धेभ्यः शिष्टं सर्वं किमाचरेत् ।
यावदुक्तमुताऽऽद्योऽस्तु चोदकस्यानिवारणात् ।।
स्रौवाघारे पुनः श्रुत्या शिष्टस्य परिसंख्यया।
अपूर्वार्थत्वतो वाऽन्त्योऽनुवादोऽत्र निषेधगीः ।। [इति] ।

ज्योतिष्टोमे विहितासूपत्सु पठ्यते–"अपयाजास्ता अननूयाजाः" इति । तत्र निषिद्धान्प्रयाजानूयाजान्वर्जयित्वाऽवशिष्टं चोदकप्राप्तमङ्गजातं सर्वमाचरणीयमिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतौ विहित एव स्रौवाघारः पुनरिह विधीयते । स च चोदकप्राप्तमन्यत्सर्वमङ्गजातं परिसंचष्टे । अन्यथा पुनर्विधानवैयर्थ्यात् । ननु पुनर्विधानं प्रतिप्रसवार्थम् । अत एव श्रुतिस्तत्र स्रौवाधारमभावशङ्कानिराकरणपूर्वकं विदधाति, "नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्यन्मुखं कुर्यात्स्रुवेणाऽऽघारमाघारयति" इति । अयमर्थः–स्रौवाघारः सर्वत्र यज्ञस्य मुखम् । तथा सति यदि कश्चिन्मन्द उपसत्प्रयोगादौ स्रौवाघारमहुत्वा तस्य स्थाने कांचिदन्यामाहुतिं जुहुयात्तदा मुखव्यत्यासेन प्रत्यवायं प्राप्नुयात् । तस्मात्स्रौवाधार आदौ कर्तव्य इति । नैतद्युक्तम् । चोदकप्राप्तस्याऽऽघारस्य कारणमन्तरेणाकस्माद भावशङ्काया अयुक्तत्वात् । तस्मात्परिसंख्यार्थ एव पुनर्विधिः । आहुत्यन्तरनिन्दा तु तच्छेषभूतोऽर्थवादः । यदि परिसंख्या त्रिदोषेत्युच्यते तर्हि गृहमेधीयवदपूर्वं कर्मास्तु । प्रयाजादिनिषेधो नित्यानुवादः । सर्वथा यावदुक्तमत्रानुष्ठेयम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।। ९ ।।

अथ पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।

नवमे दीक्षणीयादीनि बहिष्पवमानोपक्रमान्तानि सोमाङ्गान्युक्तानि।

दशमे त्रिवृदादिस्तोमरूपाणि सोमाङ्गान्युच्यन्ते । तत्राऽऽदौ चात्वालखननं सप्रमाणं विधत्ते-

स संमुद्र उत्तरतः प्राज्वलद्भूम्यन्तेनं । एष वाव स संमुद्रः । यच्चात्वालः। एष उ वेव स भूम्यन्तः । यद्वैद्यन्तः । तदेतत्त्रिशलं त्रिपूरुषम् । तस्मात्तं त्रिवितस्तं खनन्ति, इति ।

योऽयं प्रसिद्धो लवणसमुद्रः सोऽयमुत्तरस्यां दिशि भूमेरन्तिमभागेन सह कदाचित्प्रज्वलितोऽभूत । सोऽ यमत्र देवयजनभूमौ संपाद्यते । योऽयं चात्वालाख्यो गर्तोऽस्ति स एष एवात्र समुद्रस्थानीयः । योऽयं वेदेरवसानदेशःसोऽयं भूमेरवसानभागः । "एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः" इति भूमित्वं वेदेराम्नातम् । यत्समुद्रस्य पुरुषत्रयपरिमाणमूर्ध्वं प्रज्वलनं तदेतदत्र चात्वाले त्रिशलं शललीमृगसंबन्धिरोमत्रयपरिमितं भवति । तस्य च रोम्णो वितस्तिः । परिमाणं तद्रोमत्रमत्र पुरुषत्रयरूपेणोपचर्यते । तस्मात्तं चात्वालं वितस्तित्रयपरिमितं खनेयुः ।

तमेतं चात्वालमादित्य रूपेण प्रशंसति-

स सुवर्णरजताभ्यां कुशीभ्यां परिगृहीत आसीत् । तं यदस्या अध्यजनयन् । तस्मादादित्यः (१) । अथ यत्सुवर्णरजताभ्यां कुशीभ्यां परिगृहीत आसीत् । साऽस्य कौशिकता, इति ।

स चात्वालः परितः सुवर्णरजतनिर्मिताभ्यां शकलाभ्यां गृहीतोऽभवत् । स्तोत्रं कुर्वाणाः सामगाः स्तोत्रावृत्तिगणनार्थं यां काष्ठशलाकां प्रादेशमात्रपरिमितां भूमौ स्थापयन्ति सेयं कुशीत्युच्यते । तादृशं सुवर्णरजतनिर्मितं कुशीद्वयं चात्वालस्यान्तिके स्थापयित्वा तस्य चात्वालस्याहोरात्रनिष्पादकेनाऽऽदित्येन साम्यं संपादितवन्तः । यस्मादस्या भूमेरध्युपरि तं चात्वालमजनयंस्तस्मादयमदितेः संबन्धित्वादादित्य इत्युच्यते । कुशीद्वयपरिगृहीतत्वाच्च कौशिक इत्यपि नाम ।

इत्थं चात्वालं विधाय त्रिवृदादिस्तोमान्विधातुमादौ त्रिवृत्स्तोमं प्रशंसति-

तं त्रिवृताऽभिप्रास्तुवत । तं त्रिवृताऽऽददत । तं त्रिवृताऽऽहरन् । यावती त्रिवृतो मात्रा, इति ।

त्रिवृता तिस्रो वृतस्तृचरूपावयवा यस्य स्तोमस्य सोऽयं स्तोमस्त्रिवत् । तेन स्तोमेन देवास्तमादित्यं स्तुत्वा तं स्वाधीनत्वेन समादाय स्वापेक्षिते स्थाने समाहरन् । तस्य त्रिवृत्स्तोमस्य संबन्धिनी मीयतेऽवगम्यत इति मात्रा धनादिसंपद्यावती विद्यते तावती देवैर्लब्धेति शेषः ।

एवमन्यानपि त्रीन्स्तोमान्प्रशंसति–

तं पञ्चदशेनाभिप्रास्तुवत । तं पञ्चदशेनाऽऽददत । तं पञ्चदशेनाऽऽहरन् । यावती पञ्चदशस्य मात्रा (२) । तँ सप्तदशेनाभिप्रास्तुवत । तँ सप्तदशेनाऽऽ हरन् । यावती सप्तदशस्य मात्रा । तस्य सप्तदशेन ह्रियमाणस्य तेजो हरोऽपतत् । तमेकविँशेनाभिप्रास्तुवत । तमेकविँशेनाऽऽददत । तमेकविँशेनाऽऽहरन् । यावत्येकविँशस्य मात्रा, इति ।

एकस्मिंस्तृचे वर्तमानास्तिस्र ऋचो ब्राह्मणोक्तेनाऽऽवृत्तिविशेषेण पञ्चदशसंख्याका यस्मिन्स्तोमे संपाद्यन्ते सोऽयं पञ्चदशः । एवं सप्तदशैकविँशावपि । तत्र सप्तदशस्तोमेन स्तुत्वा यदाऽऽदित्य आह्रियते तदानीं तस्य तेजः कियदप्यधोऽपतत् । यद्यपि हरःशब्देनापि तेज एवाभिधीयते तथाऽपि पौनरुक्त्यपरिहाराय लेशो लक्ष्यते । अतः कियदपीति व्याख्यातम् । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

ते यत्त्रिवृता स्तुवते (३) । त्रिवृतैव तद्यजमानमाददते । तं त्रिवृतैव हरन्ति । यावती त्रिवृतो मात्रा । अग्निर्वै त्रिवृत् । यावद्वा अग्नेर्दहतो धूम उदेत्यानुव्येति । तावती त्रिवृतो मात्रा । अग्नेरेवैनं तत् । मात्राँ सायुज्यँ सलोकतां गमयन्ति, इति ।

त उद्गातारो यदि सोमयागे त्रिवृता स्तोमेन स्तुवीरंस्तदानीं त्रिवृत्स्तोम सामर्थ्येनैव लोकविशेषे हरन्ति । तत्र त्रिवृत्स्तोमदेवताया

यावती भोग्यवस्तुसंपत्तिस्तावतीमयं यजमानः प्राप्नोति । अयमेवार्थः संग्रहेण पुनरपि स्पष्टी क्रियते । अग्निरेव त्रिवृत्स्तोमाभिमानी देवः । तस्य चाग्नेररण्यादिकं दहतो दहनवेलायां धूम उद्गत्यानुक्रमेण यावन्तं देशं विविधं व्याप्नोति तावती त्रिवृत्संबन्धिनी भोगभूमिः । तस्मादुद्गातार एनं यजमानमग्नेर्मात्रामग्निदेवतासंबन्धिनीं भोग्यवस्तुसंपत्रिं प्रापयन्ति तथैवाग्नेः सायुज्यं सहावस्थानं प्रापयन्ति । तथैवाग्नेः संबन्धिनीं सलोकतामेकलोकावस्थानं प्रापयन्ति । अग्निसमानभोग्यवस्तुप्राप्तिरुत्तमं फलम् अग्निसमीपेऽवस्थानं मध्यमम् । अग्निलोकेऽवस्थानमधमम् । एतच्चानुष्ठानश्रद्धातारतम्येन व्यवस्थापनीयम् ।

इत्य त्रिवृत्स्तोमं विधायाथ त्रीनुत्तरान्स्तोमान्विधत्ते –

अथ यत्पञ्चदशेन स्तुवते । पञ्चदशेनैव तद्यजमानमाददते (४) । तं पञ्चदशेनैव हरन्ति । यावती पञ्चदशस्य मात्रा । चन्द्रमा वै पञ्चदशः । एष हि पञ्चदश्यामपक्षीयते । पञ्चदश्यामापूर्यते । चन्द्रमस एवैनं तत् । मात्रा ँसायुज्यँ सलोकतां गमयन्ति । अथ यत्सप्तदशेन स्तुवते । सप्तदशेनैव तद्यजमानमाददते । त ँ सप्तदशेनैव हरन्ति (५) । यावती सप्तदशस्य मात्रा । प्रजापतिर्वै सप्तदशः । प्रजापतेरेवैनं तत् । मात्रा ँसायुज्य ँ सलोकतां गमयन्ति । अथ यदेकवि ँ शेन स्तुवते । एकवि ँ शेनैव तद्यजमानमाददते । तमेकवि ँ शेनैव हरन्ति । यावत्येकवि ँशस्य मात्रा । असौ वा आदित्य एकवि ँशः । आदित्यस्यैवैनं तत् (६) । मात्रा ँसायुज्य ँ सलोकतां गमयन्ति, इति ।

यस्मादेष चन्द्रमाः कृष्णपक्षस्य पञ्चदश्याममावास्यायामपक्षीयते शुक्लपक्षस्य पञ्चदश्यां पौर्णमास्यामापूर्यते । चन्द्रमाः पञ्चदशस्तोमाभिमानी देवः । "प्रजापतेराश्रावय" इत्यादिसप्तदशाक्षरात्मकत्वात्सप्तदशस्तोमस्वामित्वम् । अन्यत्र "द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविँशः"

इत्येकविंशस्तोमपूरकत्वेनाऽऽदित्यस्याऽऽम्नातत्वादादित्य एकविंशस्तोमस्वामी। अन्यत्सर्वं पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

पुरा याभ्यां कुशीभ्यां चात्वालो देवैः परिगृहीतस्तयोः कुश्योरपनयनं दर्शयति–

ते कुश्यौ । व्यघ्नन् । ते अहोरात्रे अभवताम् । अहरेव सुवर्णाऽभवत् । रजता रात्रिः । स यदादित्य उदेति । एतामेव तत्सुवर्णा कुशीमनुसमैति । अथ यदस्तमेति । एतामेव तद्रजतां कुशीमनुसं विशति, इति ।

अथ ते देवाश्चात्वालसमीपे पूर्वं स्थापिते कुश्यौ वियुज्य हतवन्तः । परित्यक्तवन्त इत्यर्थः । ते च त्यक्ते कुश्यावहोरात्ररूपे अभूताम् । तत्सुवर्णकुश्या अह्नो रूपत्वादयमादित्य उद्यंस्ता कुशीमनु सम्यक्प्रवर्तते । रजतकुश्या रात्रिरूपत्वादादित्योऽस्तं गच्छंस्तां कुशीमनुप्रविशति । तदेवमनया पूर्वोक्तया च कुशीस्तुत्या स्तुतिकाले स्तोत्रीयाणां गणनाय कुश्यः स्थापनीयाः पश्चादपनेया इति विधिरुन्नीयते ।

अथ चात्वालप्रसङ्गाद् बुद्धिस्थे प्रदरे कंचिन्निषेद्धुं पुरुषार्थं दर्शयति–

प्रह्लादो ह वै कायाधवः । विरोचनँ स्वं पुत्रमुदास्यत् । स प्रदरोऽभवत् । तस्मात्प्रदरादुदकं नाऽऽचामेत् (७), इति ।

आदित्यः 'पञ्चदशस्य मात्रा स्तुवते पञ्चदशेनैव तद्यजमानमाददते सप्तदशेनैव हरन्त्यादित्यस्यैवेनं तद्विंशति चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके

पञ्चमाध्याये दशमोऽनुवाकः ।। १० ।।

कयाधुसंज्ञायाः स्त्रियः पुत्रः प्रह्लादः स्वकीयं पुत्रं विरोचनं केनापि निमित्तेन कुपितो हस्तेनोद्धृत्य क्वचिद्भूमावपातयत् । स भूमिप्रदेशः प्रदरश्छिद्ररूपोऽभूत् । तस्य प्रदरस्याऽऽसुरत्वात्तत्र प्रविष्टमुदकं पुरुषो नाऽऽचामेत् । तथा चाऽऽपस्तम्बः स्मरति–"न वर्षधारास्वाचामेत्तथा न प्रदरोदके" इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।। १० ।।

अथ पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।

दशमे त्रिवृदादिस्तोमा विहिताः । एकादशे सवनीयपशुपुरोडाशा उच्यन्ते । यदुक्तं संहितायाः षष्ठे काण्डे–"तस्मादनुसवनं पुरोडाशा निरूप्यन्ते" इति । ते पुरोडाशा अत्र प्रपञ्च्यन्ते । तत्राऽऽदौ तावज्ज्योतिष्टोमे स्तोमानामियत्तां दर्शयति–

ये वै चत्वारः स्तोमाः । कृतं तत् । अथ ये पञ्च । कलिः सः । तस्माच्चतुष्टोमः । तच्चतुष्टोमस्य चतुष्टोमत्वम्, इति ।

पूर्वोक्तास्त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविँश इत्येवंरूपाः स्तोमा ये सन्ति ते कृतयुगस्य स्वरूपभूताः । कृतयुगे धर्मस्य चत्वारः पादा विद्यन्ते । ये त्वन्येन केनचित्स्तोमेन सह पञ्च स्तोमास्तेषां कलियुगरूपत्वम् । तत्र तन्मध्यगतानां चतुर्णां कृतयुगार्थत्वेन विभागे सति क्लेरसाधारणस्तोम एक एव परिशिष्यते । धर्मश्च कलियुग एकपादेव । ततः कलिस्वरूपत्वेन पञ्चस्तोमपक्षस्य निन्दितत्वाच्चतुष्टोमपक्षस्य एक कृतयुगस्वरुपत्वेन प्रशस्तत्वादयं सोमयागश्चतुष्टोम एव कर्तव्यः । चत्वारः स्तोमा अत्रेति व्युत्पत्या सोमयागस्य चतुष्टोमत्वं संपन्नम् ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां स्तोमानां ज्योतिष्ट्वं संपादयति–

तदाहुः । कतमानि तानि ज्योतीँषि । य एतस्य स्तोमा इति । त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविँशः (१) । एतानि वाव तानि ज्योतीँषि । य एतस्य स्तोमाः, इति ।

ज्योतिष्टोमनाम्न्येतस्मिन्यागे यानि ज्योतींषि स्तोमाश्च प्रतीयन्ते । सामानाधिकरण्यात्तु स्तोमानामेव ज्योतिष्ट्वमवभासते । तत्र केचित्स्तोमाः पूर्वमुदाहृताः । इतः परं य एतस्य स्तोमा ज्योतिष्ट्वार्हास्तेषु च स्तोमेषु ज्योतींषि कानीत्येवं जिज्ञासवः पप्रच्छुः । ये पूर्वामुक्तास्त्रिवृदाद्याश्चत्वारःस्तोमास्त एवैतस्य यागस्य ज्योतींषि। एतैर्हि स्तोमैर्निष्पाद्यत्वेन ज्योतिर्भिरिव यागोऽवभास्यते । अत एव सप्तमकाण्डे समाम्नातम्– "तस्मात्तज्ज्योतिरुच्यते द्वौ स्तोमौ प्रातः सवनं वहतः" इत्यादि ।

एवं चतुष्टोमत्वं स्तोमानां ज्योतिष्टोमत्वं चाभिधयाथाऽऽख्यायिकामुखेन सवनीयपुरोडाशान्प्रपञ्चयति-

सोऽब्रवीत् । सप्तदशेन ह्रियमाणो व्यलेशिषि । भिषज्यतमेति । तमश्विनौ धानाभिरभिषज्यताम् । पूषा करम्भेण भारती परिवापेण । मित्रावरुणौ पयस्यया, इति ।

पूर्वस्मिन्ननुवाके तस्य सप्तदशेन ह्रियमाणस्य तेजो हरोऽपतदित्यादित्यस्य तेजोहानिराम्नाता । स आदित्यो देवान्प्रत्येवमब्रवीत् । सप्तदशस्तोमेन ह्रियमाणोऽहं तेजोवियोगादलेशिषि, अल्पोऽभूवंस्तस्मान्मां भिषज्यत । एवमादित्येन प्रार्थिता देवा अश्विपूषादयः स्वस्वपरिचितेनौषधेन चिकित्सामकुर्वन् । धाना भृष्टयवाः । करम्भो यवपिष्टमाज्यसंयुतम् । परिवापो लाजाः। पयस्याऽऽमिक्षा ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां धानादीनां चतुर्णां द्रव्याणां हविषामिन्द्रदेवताकत्वं दर्शयति-

तदाहुः (२) । यदश्विभ्यां धानाः । पूष्णः करम्भः । भारत्यै परिवापः । मित्रावरुणयोः पयस्याऽथ । कस्मादेतेषा हविषामिन्द्रमेव यजन्तीति । एता ह्येनं देवता इति ब्रूयात् । एतैर्हविर्भिरभिषज्य स्तस्मादिति, इति ।

पूर्वोक्तरीत्या धानादीन्यश्विन्यादिदेवसंबन्धीनि द्रव्याणि । तथा सति होमकालेऽश्विन्यादिदेवताः परित्यज्य कस्मात्कारणादेतेषां हविषामिन्द्रदेवस्वामित्वं कृत्वा यजमाना यजन्तीत्येवं वेदवादिनः पप्रच्छ । अत्राभिज्ञ उत्तरमेवं ब्रूयात् । यस्मादेताः सर्वा देवता एनमिन्द्रमुपजीवन्तीति शेषः । तस्मादिन्द्रस्यैव धानादिहविः स्वामित्वं युक्तम् । एतैरेवेन्द्रस्वामिकैर्हविभिरश्विपूषादिदेवा आदित्यस्य चिकित्सां कृतवन्तः । अत एव सूत्रकार इन्द्रविषयमेव प्रैषमन्त्रमुदाजहार- सर्वेषां पुरोडाशानां जुह्वाँ देवतानि समवद्यत्युपभात सौविष्टकृतानि प्रातः प्रातः सवस्येन्द्राय पुरोडाशानामनुब्रूहि" इति ।

धानादिहविश्चतुष्टयं प्रशस्य पञ्चमं पुरोडाशाख्यं हविः प्रशंसति-

तं वसवोऽष्टाकपालेन प्रातः सवनेऽभिषज्यन् । रुद्रा

एकादशकपालेन माध्यंदिने सवने । विश्वे देवा द्वादशकपालेन तृतीयसवने (३), इति ।

तमादित्यम् । न चात्रेन्द्रस्य स्तोतव्यत्वे सति भैषज्येनाऽऽदित्यस्तुतिस्युक्तेति वाच्यम् । इन्द्रस्यैव मूर्त्यन्तरं स्वीकृत्याऽऽदित्यरूपेणावस्थितत्वात् । अथवाऽदितेः पुत्र इति व्युत्पत्त्याऽऽदित्यशब्देनेन्द्र एव विवक्षित इति गमयितव्यम् ।

अत्रोक्तार्थवादानुसारेण सवनत्रये विलक्षणपुरोडाशप्राप्तावन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्वारयति–

स यदष्टाकपालान्प्रातः सवने कुर्यात् । एकादशकपालान्माध्यंदिने सवने । द्वादशकपाला ँस्तृतीयसवने । विलोम तद्यज्ञस्य क्रियेत । एकादशकपालानेव प्रातः सवने कुर्यात् । एकादशकपालान्माध्यंदिने सवने । एकादशकपाला ँ स्तृतीयसवने । यज्ञस्य सलोमत्वाय, इति

अत्र पुरोडाशार्थानि यानि कपालानि तेषां वैलक्षण्यं यज्ञस्य विलोमत्वमैकविधत्वं सलोमत्वं तदिदं पक्षद्वयं सूत्रकार आह–"अष्टौ पुरोडाशकपालान्येकादश माध्यंदिने द्वादश तृतीयसवने सवनीन्द्रानेकादशकपालाननुसवनमेके समामनन्ति" इति ।

पूर्ववदत्रापि प्रश्नोत्तराभ्यां पुरोडाशानामिन्द्रदेवताकत्वं दर्शयति–

तदाहुः । यद्वसूनां प्रातः सवनम् । रुद्राणां माध्यंदिन ँ सवनम् । विश्वेषां देवानां तृतीयसवनम् । अथ कस्मादेतेषा ँहविषामिन्द्रमेव यजन्तीति । एता ह्येनं देवता इति ब्रूयात् । एतैर्हविर्भिरभिषज्य ँस्तस्मादिति (४), इति ।

एकवि ँश आहुस्तृतीयसवने प्रातः सवनं पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
पञ्चमाध्याये एकादशोऽनुवाकः ।। ११ ।।

धानादिवाक्यात्पुरोडाशवाक्यं व्याख्येयम् । यद्यपि न धानादयः पुरोडाशास्तथाऽपि पुरोडाशसाहचर्याच्छत्रिन्यायेन पुरोडाश इति व्यवहारः । यथैकस्मिन्नेव च्छत्रिणि सत्यापि च्छत्रिणो गच्छन्तीति सर्वेषु च्छत्रित्वव्यवहारस्तद्वत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।। ११ ।।

अथ पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः

एकादशे सवनीयपुरोडाशः प्रपञ्चिताः । अथ द्वादशे सप्त च्छन्दांसि प्रपञ्च्यन्ते । तत्राऽऽदौ श्रायन्तीयवारवन्तीयनामनिरुक्तिद्वारा प्रशंसति–

तस्या वाचोऽवपादादबिभयुः। तमेतेषु सप्तसु च्छन्दः-स्वश्रयन् । यदश्रयन् तच्छ्रायन्तीयस्य श्रायन्तीयत्वम् । यदवारयन् । यद्वारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वम् । इति ।

योऽयमादित्य आकाशमार्गे संचरति सोऽयमधस्तात्पतिष्यतीत्येवं तस्याऽऽदित्यस्याधोदेशविषयात्पाताद्भीता देवास्तत्पातपरिहाराय तमादित्यमेतेषु गायत्र्यादिषु सप्तसु च्छन्दःसु स्थापितवन्तः। यस्माद्देवाश्छन्दांस्याश्रितवन्तस्तस्मात्तेषु च्छन्दःसु गीयमानस्य सामविशेषस्य श्रायन्तीयं नाम संपन्नम् । यस्माच्छन्दः स्वादित्यं स्थापयित्वा तस्याधः पातं निवारितवन्तस्तस्मात्तेषु च्छन्दःसु गातव्यस्य सामविशेषस्य वारवन्तीयं नाम संपन्नम् । स्तोत्रकर्मसाधनानां श्रायन्तीयादिसाम्नामाधारत्वाच्छन्दांसि प्रशस्तानीत्यर्थः ।

तेषु च्छन्दःसु बृहतीं विशेषेण प्रशंसति–

तस्या वाच एवावपादादबिभयुः। तस्मा एतानि सप्त चतुरुत्तराणि च्छन्दाँ स्युपादधुः । तेषामति त्रीण्यरिच्यन्त । न त्रीण्युदभवन् (१) । स बृहतीमेवास्पृशत् । द्वाभ्यामक्षराभ्याम् । अहोरात्राभ्यामेव, इति ।

च्छन्दः स्वादित्यं स्थापयित्वाऽपि तेषां च्छन्दसां न्यूनाधिकभावेन कार्यक्षमत्वाभावमाशङ्कमाना देवाः पुनरादित्यपाताद्भीताः सन्तस्तेष्वेव च्छन्दःसु कार्यक्षममेकं छन्दोऽन्विच्छन्तस्तानि सप्तापि च्छन्दांस्यादित्यसमीपे स्थापितवन्तः । चत्वार्युष्णिगनुष्टुप्पङ्क्तिर्बृहतीत्येतान्युत्तराणि येषां गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीत्येषां प्रसिद्धानां मुख्यच्छन्दसां तानि मुख्यच्छन्दांसि चतुरुत्तराणि तानि च मिलित्वा सप्तसंख्याकानि तेषां सप्तानां मध्ये त्रीणि पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगतीत्येतान्यत्यरिच्यन्त । यदा बृहतीं कृत्वा गानं क्रियते तदानीमेतेष्वप्यक्षराण्यधिकानि भवेयुः । तथा त्रीणि गायत्र्युष्णिगनुष्टुबित्येतानि नोदभवन्नोद्भूतानि बृहतीं पूरयितुं न

समर्थानि । कैश्चिदक्षरैर्न्यूनत्वात् । स च न्यूनाधिकभावः श्रुत्यैव दर्शयिष्यते । तदानीं स आदित्यस्तानि षडपि च्छन्दांसि परित्यज्य बृहतीमेवस्वकार्यक्षमेयमित्येवं स्पृष्टवान् । सा च बृहती स्वकार्येषु षट् त्रिंशदक्षरेषु द्वे एवाक्षरे अहोरात्ररूपतामापाद्य ताभ्यामादित्यस्योपकरोति । तावताऽधः पतिभीतिर्निवृत्ता ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां बृहतीमहिमानं दर्शयति-

तदाहुः । कतमा सा देवाक्षरा बृहती । यस्यां तत्प्रत्यतिष्ठत् । द्वादश पौर्णमास्यः । द्वादशाष्टकाः । द्वादशामावास्याः । एषा वाव सा देवाक्षरा बृहती (२) । यस्यां तत्प्रत्यतिष्ठदिति, इति ।

बृहती द्विविधा-शब्दात्मिका देवतात्मिका चेति । तस्या अवयवभूतान्यक्षराणि च द्विविधानि- शब्दात्मकानि देवतात्मकानि च । न क्षरत्येभिर्द्विविधैरवयवैरिति व्युत्पत्या द्विविधा अप्यवयवा अक्षरशब्दवाच्याः । तत्र शब्दात्मफाक्षरावयवाः "पुनानः सोम" इत्यादिष्वृक्षु प्रसिद्धः । देवतारूपाक्षरावयवैर्युक्ता देवतारूपा या बृहती तस्यामादित्यमण्डलं प्रतिष्ठितम् । सा च बृहती तदवयवाश्च कीदृशीति पप्रच्छुः । तत्राभिज्ञ उत्तरं ब्रूते । पौर्णमास्यः कृष्णाष्टम्योऽमावास्याश्च संवत्सरगताः सर्वा मिलित्वा देवतारूपा अक्षरावयवाः । तत्संघारूपेयं बृहती देवताऽऽदित्यमण्डलस्याऽऽधारभूता । तया धारितमादित्यमण्डलमधो न पततीति स्तोत्रगानकाले भावनार्थमिदं देवतारूपं निरूप्यते ।

अथ देवतारूपाणां छन्दसां संवादमुखेन सर्वेषां प्रशस्तं बृहतीरूपत्वं संपादयति-

यानि च च्छन्दाꣳस्यत्यरिच्यन्त । यानि च नोद भवन् । तानि निर्वीर्याणि हीनान्यमन्यन्त । साऽब्रवीद् बृहती । मामेव भूत्वा । मामुपसꣳश्रयतेति । चतुर्भिरक्षैरनुष्टुब्बृहतीं नोदभवत् । चतुर्भिरक्षरैः पङ्क्तिर्बृहतीमत्यरिच्यत । तस्यामेतानि

चत्वार्यक्षराण्यपच्छिद्याऽऽदधात् (३) । ते बृहती एव भूत्वा । बृहतीमुपसमश्रयताम्, इति ।

यानि पङ्क्त्यादीनि बृहत्या अधिकाक्षराणि यानि चानुष्टुबादीनि बृहतीं पूरयितुं न पर्याप्तानि तानि द्विविधान्यपि स्वमनस्येवममन्यन्त । वयं निर्वीर्याणि बृहतीकार्यं संपादयितुमसमर्थान्यतो हीनान्यधमानीति । तेषां खेदं दृष्ट्वा तत्परिहारोपायं सा बृहती देवताऽब्रवीत् । ह छन्दांसि यूयं मामेव भूत्वा प्राप्य मदीयामेवाक्षरसंख्यां धृत्वेत्यर्थः । ततो मामुपेत्य सम्यक्सेवध्वमिति । तत्रानुष्टुभो द्वात्रिंशदक्षरत्वाद् बृहत्याः षट्-त्रिंशदक्षरत्वाच्चतुर्भिरक्षरैरियमनुष्टुब्बृहतीं पूरयितुं न समर्था । पङ्क्तेः पञ्चभिः पादैरुपेतत्वादेकैकस्य पादस्याष्टाक्षरत्वे सति चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः संपद्यते । चतुर्भिरक्षरैः पङ्क्तिर्बृहत्या अधिका । तस्यां पङ्क्तौ विद्यमानान्येतानि चत्वार्यधिकाक्षराण्यपच्छिद्येयं बृहती न्यूनायामनुष्टुभि स्थापितवती । ततस्ते पङ्क्त्यनुष्टुभौ बृहत्यावेव भूत्वा तां बृहतीमुपेत्य सम्यगसेवेताम् । एकस्य न्यूनाधिकयुग्मस्य बृहतीत्वं संपादितम् ।

अथान्ययोर्युग्मयोरपि तत्संपादयति-

अष्टाभिरक्षरैरुष्णिग्बृहतीं नोदभवत् । अष्टाभिरक्षरैस्त्रिष्टुग्बृहतीमत्यरिच्यत । तस्यामेतान्यष्टावक्षराण्यपच्छिद्याऽऽदधात् । ते बृहती एव भूत्वा । बृहतीमुपसमश्रयताम् । द्वादशभिरक्षरैर्गायत्री बृहतीनादभवत् । द्वादशभिरक्षरैर्जगती बृहतीमत्यरिच्यत । तस्यामेतानि द्वादशाक्षराण्यपच्छिद्याऽऽदधात् (४) । ते बृहती एव भूत्वा । बृहतीमुपसमश्रयताम्, इति ।

उष्णिगष्टाविंशत्यक्षरा प्रसिद्धमन्यत् ।

अथानुसंधानार्थं रथरूपकं परिकल्पयति-

सोऽब्रवीत्प्रजापतिः । छन्दांसि रथो मे भवत् । युष्माभिरहमेतमध्वानमनुसंचराणीति । तस्य गायत्री च जगती च पक्षावभवताम् । उष्णिक् च त्रिष्टुप्च प्रष्ट्यौ । अनुष्टुप्च पङ्क्तिश्च धुर्यौ । बृहत्यैवोद्धिरभवत् । स एतं

छन्दोरथमास्थाय । एतमध्वानमनुसमचरत् । एत ँह वै छन्दोरथमास्थाय । एतमध्वानमनुसंचरति । येनैष एतत्संचरति । य एवं विद्वान्सोमेन यजते । य उ चैनमेवं वेद (५), इति ।

अभवन्वाव सा देवाक्षरा बृहत्यदधाद्द्वादशाक्षराण्यपच्छिद्योदधादास्थाय षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके

पञ्चमाध्याये द्वादशोऽनुवाकः ।। १२ ।।

अग्नेः कृत्तिका यत्पुण्यं देवस्य सवितुर्ब्रह्मवादिनः कत्यृतमेव देवा वा आयुष इन्द्रो दधीचो देवासुराः स प्रजापतिः स समुद्रो ये वै चत्वारस्तस्या वाचो द्वादश । अग्नेः कृत्तिका देवगृहा वा ऋतमेवर्ध्यामिव तिस्रः पराचीर्येर्वै चत्वारो नवपञ्चाशत् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे

प्रथमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ।। ५ ।।

स प्रजापतिरादित्यरूपेणाऽऽकाशमार्गे गन्तुमेवमुवाच । हे छन्दांसि गायत्र्यादीनि यूयं मदर्थं रथाकारं प्राप्नुत । रथाकारैर्युष्माभिरहमेतमाकाशाध्वानमनुदिनं संचराणीति । ततस्तस्य प्रजापतेर्गमनार्थं गायत्रीजगत्यौ पक्षौ रथस्य चक्रे अभवताम् । उष्णिक्त्रिष्टुभौ प्रष्ट्यावीषारूपे दीर्घकाष्ठे अभवताम् । अनुष्टुप्पङ्क्त्यौ धुरि योजनीयावश्वावभवताम् । बृहत्येबोद्धिरूर्ध्वस्थापनीय पीठसमानोपवेशनफलकरूपाऽभूत् । स प्रजापतिस्तादृशं रथमारुह्यानुदिनमेतन्मार्गं संचरति । यः पुमानेवं रथमनुसंदधानः सोमेन यजते यश्चैनं रथमेवं ध्यायति स एष उभयविधोऽपि पुरुषो येनाध्वनैष प्रजापतिरेतद् दृश्यमानं स्थानं संचरति तमेतमेवाध्वानं छन्दोरथामरुढोऽनुदिनं संचरति। अत्रैवं विद्वान्सोमेन यजत इति वाक्य एवं शब्देन देवासुरा इत्याद्यनुवाकचतुष्टयोक्तः साङ्गः सोमयागाकारः परामृश्यते । अतोऽयं सोमयागस्य प्रयोगविधिर्द्रष्टव्यः।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।। १२ ।।

अथास्य प्रपाठकस्यानुवाकार्थः संगृह्यते-

नक्षत्राख्येष्टकाः मन्त्राः पञ्चमाद्ये समीरिताः ।

नक्षत्रद्वारकः पुण्यः काल उक्तो द्वितीयके ।।
हेयाहेयावहर्भागौ तृतीये समुदीरितौ ।
तुर्ये पात्रोक्तिरन्यस्मिन्मन्त्रा वपनगाः श्रुताः ।।
षष्ठे तद्ब्राह्मणं मन्त्रा इष्टकार्था द्वयोः श्रुताः।।
चतुर्षु नवमाद्येषु साङ्गः सोम उदीरितः ।।
औपानुवाक्यरूपः स्यात्पञ्चमोऽयं प्रपाठकः ।
ब्राह्मणं राजसूयस्य प्रोक्तं षष्ठे च सप्तमे ।।
अष्टमे संहितायां तु समन्त्रा विधयः श्रुताः।
विधिव्याख्यानरूपत्वादनुब्राह्मणमुच्यते ।।
प्रतिप्रपाठकं तत्रानुवाका दश वर्णिताः ।
षष्ठस्याऽऽद्येऽनुमत्याद्या इष्टयोऽथ द्वितीयके ।।
वरुणस्य प्रघासाः स्युस्तुर्ये शेषस्तु पञ्चमे ।।
साकमेधास्तु षष्ठे स्युस्तच्छेषः सप्तमे भवेत् ।
अष्टमे पितृयज्ञः स्यात्तच्छेषो नवमे स्मृतः ।।
दशमे त्र्यम्बकाणि स्युरिति षष्ठः समापितः ।
सप्तमाद्ये शुनासीरीयेन्द्रतुर्ये उभे तथा ।।
पञ्चाध्मीयमपामार्गहोमाश्चत्वार ईरिताः ।।
द्वितीये देविकादीनि तृतीये रत्निनां हविः ।।
तुर्ये हविर्देवसुवां पञ्चमे तु जलाहृतिः ।
षष्ठे स्याज्जलसंस्कारो दिग्जयध्यानमुत्तरे ।।
अभिषेकोऽष्टमे प्रोक्तो रथारोहणमुत्तरे ।
दशमे सेव्यते सर्वैः सप्तमोऽयं प्रपाठकः ।।
अष्टमाद्ये हवींषिं स्युः संसृपां दशपेयकः ।
द्वितीये वेष्टयोऽ यस्मिंश्चतुर्थे प्रयुजां हविः ।।
सौत्रामणिर्द्वयोः प्रोक्तः पवित्राहस्तु सप्तमे ।
अभिषेच्योऽप्यष्टमे तु विशेषः साममन्त्रयोः ।।
शेषोऽभिषेकगेऽन्यस्मिन्दशमे तु द्विरात्रकः ।
क्षत्रस्य धृतिरित्येवमष्टमोऽयं प्रपाठकः ।
अक्षरार्थः संहितायां तन्मन्त्रविधिभिः सह ।

व्याख्यातोऽवेक्ष्यतां तत्र काण्डोऽत्र समापितः ।।
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ।।

इति श्रीमत्सायणचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे
पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमपपाठकाः
समाप्ताः ।। ५ ।। ६ ।। ७ ।। ८ ।।

इति श्रीराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरबुक्कराजाज्ञापालकेन माधवामात्येन विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डः समाप्तः।। १ ।।

(मूलक्रमेण–अष्ट.–१ अध्या. ५ अनु. १२ (४८) ।
(भाष्यक्रमेण– का. १ प्रपा. ८ अनु. ४२ (६८) ।

अथ प्रथमाष्टके षष्ठः प्रपाठकः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति । ये प्रत्यञ्चः शम्याया अवशीयन्ते । तन्नैर्ऋतमेककपालम् । इयं वा अनुमतिः। इयं निर्ऋतिः । नैर्ऋतेन पूर्वेण प्रचरति। पाप्मानमेव निर्ऋतिं पूर्वां निरवदयते । एककपालो भवति। एकधैव निर्ऋतिं निरवदयते। यदहुत्वा गार्हपत्य ईयुः (१)। रुद्रो भूत्वाऽग्निरनूत्थाय । अध्वर्युं च यजमानं च हन्यात् । वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जषाण इत्याह । आहुत्यैवैन ँ शमयति । नार्तिमार्छत्यध्वर्युर्न यजमानः। एकोल्मुके नयन्ति । तद्धि निर्ऋत्यै भागधेयम् । इमां दिशं नयति । एषा वै निर्ऋत्यै दिक् । स्वायामेव दिशि निर्ऋतिं निरवदयते (२) स्वकृत इरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्वै निर्ऋत्या आयतनम् । स्व एवाऽऽयतने निर्ऋतिं

निरवदयते । एष ते निर्ऋते भाग इत्याह । निर्दिशत्येवैनाम् । भूते हविष्मत्यसीत्याह । भूमिमेवोपावर्तते । ञ्चेमम हँस इत्याह । अ ँहस एवैनं मुञ्चति । अङ्गुष्ठाभ्यां जुहोति(३)। अन्तत एव निर्ऋतिं निरवदयते । कृष्णं वासः कृष्णतूषं दक्षिणा । एतद्वै निर्ऋत्यै रूपम् । रूपेणैव निर्ऋतिं निरवदयते । अप्रतीक्षमायन्ति । निर्ऋत्या अन्तर्हित्यै स्वाहा नमो य इदं चकारेति पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति । आहुत्यैव नमस्यन्तो गार्हपत्यमुपावर्तन्ते । आनुमतेन प्रचरति । इयं वा अनुमतिः (४) इयमेवास्मै राज्यमनुमन्यते । धेनुर्दक्षिणा । इमामेव धेनुं कुरुते । आदित्यं चरुं निर्वपति । उभयीष्वेव प्रजास्वाभिषिच्यते । दैवीषु च मानुषीषु च । वरो दक्षिणा । वरो हि राज्य ँ समृद्ध्यै । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति । अग्निः सर्वा देवताः । (५) । विष्णुर्यज्ञः । देवताश्चैव यज्ञं चावरुन्धे । वामनो वही दक्षिणा । यद्वही । तेनाऽऽग्नेयः। यद्वामनः । तेन वैष्णवः समृद्ध्यै । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । अग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्निति । यदग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति (६) । वार्त्रघ्नमेव विजित्यै हिरण्यं दक्षिणा समृद्ध्यै । इन्द्रो वृत्र ँहत्वा । देवताभिश्चेन्द्रियेण च व्यार्ध्यत । स एतमैन्द्राग्नमेकादशकपालमपश्यत् । तं निरवपत् । तेन वै स देवताश्चेन्द्रियं चावारुन्धे । यदैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपति । देवताश्चैव तेनैन्द्रियं च यजमानोऽवरुन्धे । ऋषभो वही दक्षिणा (७) । यद्वही तेनाऽऽग्नेयः । यदृषभः । तेनैन्द्रः समृद्ध्यै आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । ऐन्द्रं दधि । यदाऽऽग्नेयो

भवति । अग्निर्वै यज्ञमुखम् । यज्ञमुखमेवर्धिं पुरस्ताद्धत्ते । यदैन्द्रं दधि (८) । इन्द्रियमेवावरुन्धे । ऋषभो वही दक्षिणा । यद्वही । तेनाऽऽग्नेयः । यदृषभः । तेनैन्द्रः समृद्ध्यै । यावतीर्वै प्रजा ओषधीनामहुतानामाश्नन् । ताः पराभवन् । आग्रयणं भवति हुताद्याय । यजमानस्यापराभावाय (९) देवा वा ओषधीष्वाजिमयुः । ता इन्द्राग्नी उदजयताम् । तावेतमैन्द्राग्नं द्वादशकपालं निरवृणाताम् । यदैन्द्राग्नो भवत्युज्जित्यै । द्वादशकपालो भवति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्नमवरुन्धे । वैश्वदेवश्चरुर्भवति । वैश्वदेवं वा अन्नम् । अन्नमेवास्मै स्वदयति (१०) । प्रथमजो वत्सो दक्षिणा समृद्ध्यै । सौम्यꣳश्यामाकं चरुं निर्वपति । सोमो वा अकृष्टपचस्य राजा । अकृष्टपच्यमेवास्मै स्वदयति । वासो दक्षिणा । सौम्यꣳहि देवतया वासः समृद्ध्यै । सरस्वत्यै चरुं निर्वपति । सरस्वते चरुम् । मिथुनमेवावरुन्धे । मिथुनौ गावौ दक्षिणा समृद्ध्यै । एति वा एष यज्ञमुखादृद्ध्याः । योऽग्नेर्देवताया एति । अष्टावेतानि हवीꣳषि भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । तेनैव यज्ञमुखादृद्ध्या द्वया अग्नेर्देवतायै नैति (११), [इति ।]

ईयुर्निरवदयतेऽङ्गुष्ठाभ्यां जुहोत्यनुमतिर्देवता निर्वपति वही दक्षिणा यदैन्द्रं दध्यप रामावाय स्वदयति गावौ दक्षिणा समृद्ध्यै षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
षष्ठाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ।। १ ।।

अथ षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।

वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । ताः सृष्टा न

प्राजायन्त । सोऽग्निरकामयत । अहमिमाः प्रजनयेयमिति । स प्रजापतये शुचमदधात् । सोऽशोचत्प्रजामिच्छमानः । तस्माद्यं च प्रजा भुनक्ति यं च न । तावुभौ शोचतः प्रजामिच्छमानौ । तास्वग्निमप्यसृजत् । ता अग्निरध्यैत् (१) सोमो रेतोऽदधात् । सविता प्राजनयत् । सरस्वती वाचमदधात् । पूषाऽपोषयत् । ते वा एते त्रिः संवत्सरस्य प्रयुज्यन्ते । ये देवाः पुष्टिपतयः । संवत्सरो वै प्रजापतिः । संवत्सरेणैवास्मै प्रजाः प्राजनयत् । ताः प्रजा जाता मरुतोऽघ्नन् । अस्मानपि न प्रायुक्षतेति (२) स एतं प्रजापतिर्मारुतꣳ सप्तकपालमपश्यत् । तं निरवपत् । ततो वै प्रजाभ्योऽकल्पत । यन्मारुतो निरू (रु) प्यते । यज्ञस्य क्लृप्त्यै । प्रजानामघाताय सप्तकपालो भवति । सप्त गणा वै मरुतः । गणश एवास्मै विशं कल्पयति । स प्रजापतिरशोचत् (३) । याः पूर्वाः प्रजा असृक्षि । मरुतस्ता अवधिषुः । कथमपराः सृजेयेति । तस्य शुष्मआण्डं भूतं निरवर्तत । तद् व्युदहरत् । तदपोषयत् । तत्प्राजायत् । आण्डस्य वा एतद्रूपम् । यदामिक्षा । यद् व्युद्धरति (४) । प्रजा एव तद्यजमानः पोषयति । वैश्वदेव्यामिक्षा भवति । वैश्व देव्यो वै प्रजाः । प्रजा एवास्मै प्रजनयति । वाजिनमानयति । प्रजास्वेव प्रजातासु रेतो दधाति । द्यावापृथिव्य एककपालो भवति । प्रजा एव प्रजाता द्यावापृथिवीभ्यामुभयतः परिगृह्णाति । देवासुराः संयत्ता आसन् । सोऽग्निरब्रवीत् (५) । मामग्रेऽब्रवीत् । मया मुखेनासुराञ्जेष्यथेति । मां द्वितीयमिति सोमोऽब्रवीत् । मया राज्ञा जेष्यथेति । मा तृतीयमिति सविता । मया

प्रसूता जेष्यथेति । मां चतुर्थीमिति सरस्वती । इन्द्रियं वोऽहं धास्यामीति । मां पञ्चममिति पूषा । मया प्रतिष्ठया जेष्यथेति । (६) । तेऽग्निना मुखेनासुरानजयन् । सोमेन राज्ञा । सवित्रा प्रसूताः । सरस्वतीन्द्रियमदधात् । पूषा प्रतिष्ठाऽऽसीत् । ततो व देवा व्यजयन्त । यदेतानि हवीꣳषि निरुप्यन्ते विजित्यै । नोत्तरवेदिमुपवपति । पशवो वा उत्तरवेदिः । अजाता इव ह्येतर्हि पशवः (७) ।

ऐदित्यशोचद्वयुद्धरत्यब्रवीत्याप्रतष्ठया जेष्यथेत्येतर्हि पशवः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ।। २ ।।

अथ षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

त्रिवृद्बर्हिर्भवति । माता पिता पुत्रः । तदेव तन्मिथुनम् । उल्बं गर्भो जरायु । तदेव तन्मिथुनम् । त्रेधा बर्हिः संनद्धं भवति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति एकधा पुनः संनद्धं भवति । एक इव ह्ययं लोकः (१) । अस्मिन्नेव तेन लोके प्रतितिष्ठति । प्रसुवो भवन्ति । प्रथमजामेव पुष्टिमवरुन्धे । प्रथमजो वत्सो दक्षिणा समृद्ध्यै । पृषदाज्यं गृह्णाति । पशवो वै पृषदाज्यम् । पशूनेवावरुन्धे । पञ्चगृहीतं भवति । पाङ्क्ता हि पशवः। बहुरूपं भवति (२) । बहुरूपा हि पशवः समृद्ध्यै । अग्निं मन्थन्ति । अग्निमुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । यदग्निं मन्थन्ति । अग्निमुखा एव तत्प्रजा यजमानः सृजते । नव प्रजाया (याजा) इज्यन्ते । नवानूयाजाः । अष्टौ हवीꣳषि । द्वावाघारौ । द्वावाज्यभागौ (३)। त्रिꣳशत्संपद्यन्ते । त्रिꣳशदक्षरा विराट् । अन्नं विराट् ।

विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे । यजमानो वा एककपालः । तेज आज्यम् । यदेककपाल आज्यमानयति । यजमानमेव तेजसा समर्धयति । यजमानो वा एककपालः । पशव आज्यम् (४) । यदेककपाल आज्यमानयति । यजमानमेव पशुभिः समर्धयति । यदल्पमानयेत् । अल्पा एन पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् । यद्बह्वानयेत् । बहव एनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् । बह्वानीयाऽऽविः पृष्ठं कुर्यात् । बहव एवैनं पशवो भुञ्जन्त उपतिठन्ते । यजमानो वा एककपालः । यदेककपालस्यावद्येत् । (५) । यजमानस्यावद्येत् । उद्वा माद्येद्यजमानः । प्र वा मीयेत । सकृदेव होतव्यः । सकृदिव हि सुवर्गो लोकः । हुत्वाऽभिजुहोति । यजमानमेव सुवर्ग लोक गमयित्वा । तेजसा समर्धयति । यजमानो वा एककपालः । सुवर्गो लोक आहवनीयः (६) यदेककपालमाहवनीये जुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति । यद्धस्तेन जुहुयात् । सुवर्गाल्लोका द्यजमानमवविध्येत् । स्रुचा जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । यत्प्राङ्पद्येत । देवलोकमभिजयेत् । यद्दक्षिणा पितृलोकम् । यत्प्रत्यक् (७) । रक्षाꣳसि यज्ञꣳ हन्युः । यदुदङ् । मनुष्यलोकमभिजयेत् । प्रतिष्ठितो होतव्यः । एककपालं वै प्रतितिष्ठन्तं द्यावापृथिवी अनुप्रतितिष्ठतः । द्यावापृथिवी ऋतवः । ऋतून्यज्ञः । यज्ञं यजमानः । यजमानं प्रजाः । तस्मात्प्रतिष्ठितो होतव्यः । (८) वाजिनो यजति । अग्निर्वायुः सूर्यः । ते वै वाजिनः । तानेव तद्यजति । अथो खल्वाहुः । छन्दाꣳसि वै वाजिन इति । तान्येव तद्यजति । ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी सोमपानौ ।

तयोः परिधयं आधानम् । वाजिनं भागधेयम् । (९) । यदप्रहृत्य परिधीञ्जुहुयात् । अन्तराधानाभ्यां द्या संप्रयच्छेत् । प्रहृत्य परिधीञ्जुहोति । निराधानाभ्यामेव द्या संप्रयच्छति । बर्हिषि विषिञ्चन्वाजिनमानयति । प्रजा वै बर्हिः । रेतो वाजिनम् । प्रजास्वेव रेतो दधाति । समुपहूय भक्षयन्ति । एतत्सोमपीथा ह्येत । अथो आत्मन्नेव रेतो दधते । यजमान उत्तमो भक्षयति । पशवो वै वाजिनम् । यजमान एव पशून्प्रतिष्ठापयन्ति (१०) ।

लोको बहुरूपं भवत्याज्यभागौ पशव आज्यमवद्येदाहवनीयः प्रत्यक्त स्मात्प्रतिष्ठितो होतव्यो भागधेयमेते चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
षष्ठाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ।। ३ ।।

अथ षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

प्रजापतिः सविता भूत्वा प्रजा असृ(सृ)जत । ता एनमत्यमन्यन्त । ता अस्मादपाक्रामन् । ता वरुणो भूत्वा प्रजा वरुणे नाग्राहयत् । ताः प्रजा वरुणगृहीताः । प्रजापतिं पुनरुपाधावन्नाथमिच्छमानाः । स एतान्प्रजापतिर्वरुणप्रधासानपश्यत् । तां निरवपत् । तैर्वै स प्रजा वरुणपाशादमुञ्चत् । यद्वरुणप्रघासा निरुप्यन्ते (१)। प्रजानामवरुणंग्राहाय । तासां दक्षिणो बाहुर्न्यक्न आसीत् । सव्यः प्रसृतः । स एतां द्वितीयां दक्षिणतो वेदिमुदहन् । ततो वै स प्रजानां दक्षिणबाहुं प्रासारयत् । यद्द्वितीयां दक्षिणतो वेदिमुद्धन्ति । प्रजानामेव तद्यजमानो दक्षिणं बाहुं प्रसारयति । तस्माच्चातुर्मास्ययाज्यमुष्मिँल्लोक उभयाबाहुः। यज्ञाभिजित ँह्यस्य । पृथमात्राद्वेदी असंभिन्ने भवतः ।

(२) । तस्मात्पृथमात्रं व्य ँ सौ । उत्तरस्यां वेद्यामुत्तरवेदिमुपवपति । पशवो वा उत्तरेवेदिः । पशूनेवावरुन्धे । अथो यज्ञपुरुषोऽनन्तरित्यै । एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवी ँ षि । अथैष ऐन्द्राग्नो भवति । प्राणापानौ वा एतौ देवानाम् । यदिन्द्राग्नी । यदैन्द्राग्नो भवति । (३) । प्राणापानावेवावरुन्धे । ओजो बलं वा एतौ देवानाम् । यदिन्द्राग्नी । यदैन्द्राग्नो भवति । ओजो बलमेवावरुन्धे । मारुत्यामिक्षा भवति । वारुण्यामिक्षा । मेषी च मेषश्च भवतः । मिथुना एव प्रजा वरुणपाशान्मुञ्चति । लोमशौ भवतो मेध्यत्वाय (४) । शमीपर्णान्युपवपति । घासमेवाभ्यामपियच्छति । प्रजापतिमन्नाद्यं नोपानमत् । स एतेन शतेध्मेन हविषाऽन्नाद्यमवारुन्ध । यत्परःशतानि शमीपर्णानि भवन्ति । अन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै । सौम्यानि वै करीराणि । सौम्या खलु वा आहुतिर्दिवो वृष्टिं च्यावयति । यत्करीराणि भवन्ति । सौम्ययैवाऽऽहुत्या दिवो वृष्टिमवरुन्धे । काय एककपालो भवति । प्रजानां कन्त्वाय । प्रतिपूरुषं करम्भपात्राणि भवन्ति । जाता एव प्रजा वरुणपाशान्मुञ्चति । एकमतिरिक्तम् । जनिष्यमाणा एव प्रजा वरुणपाशान्मुञ्चति (५) ।

निरुप्यन्ते भवतो भवति मेध्यत्वाय रुन्धे षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ।। ४ ।।

अथ षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।

उत्तरस्यां वेद्यामन्यानि हवीꣳषि सादयति । दक्षिणायां मारुतीम् । अपधुरमेवैनां युनक्ति । अथो ओज एवाऽऽसामवरुन्धे । तस्माद्ब्रह्मणश्च क्षत्राच्च विशोऽन्यतोऽपक्रमिणीः । मारुत्या पूर्वया प्रचरति । अनृतमेवावयजते । वारुण्योत्तरया । अन्तत एव वरुणमवयजते । यदेवाध्वर्युः करोति (१) । तत्प्रतिप्रस्थाता करोति । तस्माद्यच्छ्रेयान्करोति । तत्पापीयान्करोति । पत्नीं वाचयति । मेध्यामेवैनां करोति । अथो तप एवैनामुप नयति । यज्जारꣳसन्तं न प्रब्रूयात् । प्रियं ज्ञातिꣳरुन्ध्यात् । असौ मे जार इति निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवैनं वरुणपाशेन ग्राहयति (२) । प्रघास्यान्हवामह इति पत्नीमुदानयति । अहूतैवैनाम् । यत्पत्नी पुरोनुवाक्यामनुब्रूयात् । निर्वीर्यो यजमानः स्यात् । यजमानोऽन्वाह । आत्मन्नेव वीर्यं धत्ते । उभौ याज्याꣳसवीर्यत्वाय । यद्ग्रामे यदरण्य इत्याह । यथोदितमेव वरुणमवयजते । यजमानदेवत्यो वा आहवनीयः (३) । [भ्रातृव्यदेवत्यो दक्षिणः । यदाहवनीये जुहुयात् । यजमानं वरुणपाशेन ग्राहयेत् । दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । भ्रातृव्यमेव वरुणपाशेन ग्राहयति । शूर्पेण जुहोति । अन्नमेव वरुणमवयजते । शीर्षन्नधिनिधाय जुहोति । शीर्षत एव वरुणमवयजते । प्रत्यङ्तिष्ठञ्जुहोति (४)।] प्रत्यङ्ङेव वरुणपाशान्निर्मुच्यते । अक्रन्कर्म कर्मकृत इत्याह । देवानृणं निरवदाय । अनृणा गृहानुपप्रेतेति वावैतदाह । वरुणगृहीतं वा एतद्यज्ञस्य । यद्यजुषा गृहीतस्यातिरिच्यते । तुषाश्च निष्कासश्च । तुषैश्च निष्कासेन

चावभृथमवैति । वरुणगृहीतेनैव वरुणमवयजते । अपोऽवभृथमवैति (५)। अप्सु वै वरुणः । साक्षादेव वरुणमवयजते । प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्याह । वरुणपाशादेव निर्मुच्यते । अप्रतीक्षमायन्ति । वरुणस्यान्तर्हित्यै । एधोऽस्येधीषीमहीत्याह । समिधैवाग्निं नमस्यन्त । उपायन्ति । तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह । तेज एवाऽऽत्मन्धत्ते (६) ।

करोति ग्राहयत्याहवनीयस्तिष्ठञ्जुहोत्यपोऽवभृथमेवैति धत्ते ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
षष्ठाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ।। ५ ।।

अथ षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।

देवासुराः संयत्ता आसन् । सोऽग्निरब्रवीत् । ममेयमनीकवती तनूः । तां प्रीणीत । अथासुरानभिभविष्यथेति । ते देवा अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टकपालं निरवपन् । सोऽग्निरनीकवान्स्वेन भागधेयेन प्रीतः । चतुर्धाऽनीकान्यजनयत् । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः(१), यदग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति । अग्निमेवानीकवन्त स्वेन भागधेयेन प्रीणाति । सोऽग्निरनीकवान्स्वेन भागधेयेन प्रीतः । चतुर्धाऽनीकानि जनयते । असौ वा आदित्योऽग्निरनीकवान् । तस्य रश्मयोऽनीकानि । साक सूर्येणोद्यता निर्वपति । साक्षादेवास्मा अनीकानि जनयति । ते सुराः पराजिता यन्तः । द्यावापृथिवी उपाश्रयन् (२) । ते देवा मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यश्चरुं निरवपन् । तान्द्यावापृथिवीभ्यामेवोभयतः समतृपन् । यन्मरुद्भ्यः । सांतपनेभ्यश्चरुं निर्वपति ।

द्यावापृथिवीभ्यामेव । तदुभयतो यजमानो भ्रातृव्यात्संतपति । मध्यंदिने निर्वपति । तर्हि हितेऽक्ष्णिष्ठं तपति । । चरुर्भवति । सर्वत एवैनान्संतपति । ते देवाः । श्वोविजयिनः सन्तः । सर्वासां दुग्धे गृहमेधीयं चरुं निरवपन् (३) । आशिता एवाद्योपवसाम। कस्य वा हेदम् । कस्य वा श्वोभवितेति । स शृतोऽभवत् । तस्याहुतस्य नाश्नन् । न हि देवा अहुतस्याश्नन्ति । तेऽब्रुवन् । कस्मा इम ँ होष्याम इति । मरुद्भ्यो गृहमेधिद्भ्य इत्यब्रुवन् । तं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽजुहवुः (४) । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । यस्यैवं विदुषो मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो गृहे जुह्वति । भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति । यद्वै यज्ञस्य पाकत्रा क्रियते । पशव्यं तत् । पाकत्रा वा एतत्क्रियते । यन्नेध्मा बर्हिर्भवति । न सामिधेनीरन्वाह (५) न प्रयाजा इज्यन्ते । नानूयाजाः । य एवं वेद । पशुमान्भवति । आज्यभागौ यजति । यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरैति । मरुतो गृहमेधिनो यजति । भागधेयेनैवैनान्समर्धयति । अग्नि ँ स्विष्टकृतं यजति प्रतिष्ठित्यै । इडान्तो भवति । पशवो वा इडा। पशुष्वेवोपरिष्टात्प्रतितिष्ठति (६) ।

असुरा अश्रयन्गृहमेधीयं चरुं निरवपन्नजुहवुरन्वाहेडान्तो भवति द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
षष्ठाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ।। ६ ।।

अथ षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।

यत्पत्नी गृहमेधीयस्याश्नीयात् । गृहमेध्यैव स्यात् । वि त्वस्य यज्ञ ऋध्येत् । यन्नाश्नीयात् । अगृहमेधी स्यात्

नास्य यज्ञो व्यृध्येत् । प्रतिवेशं पचेयुः । तस्याश्नीयात् । गृहमेध्यैव भवति । नास्य यज्ञो व्यृध्यते (१) । ते देवा गृहमेधीयेनेष्ट्वा । आशिता अभवन् । आञ्जताभ्यञ्जत । अनुवत्सानवासयन् । तेभ्योऽसुराः क्षुधं प्राहिण्वन् । सा देवेषु लोकमवित्त्वा । असुरान्पुनरगच्छन् । गृहमेधीयेनेष्ट्वा । आशिता भवन्ति । आञ्जतेऽभ्यञ्जते (२) । अनुवत्सान्वासयन्ति । भ्रातृव्यायैव तद्यजमानः क्षुधं प्रहिणोति । ते देवा गृहमेधीयेनेष्ट्वा । इन्द्राय निष्कासं न्यदधुः । अस्मानेव श्व इन्द्रो निहितभाग उपावर्तितेति । तानिन्द्रो निहितभाग उपावर्तत । गृहमेधीयेनेष्ट्वा । इन्द्राय निष्कासं निदध्यात् । इन्द्र एवैनं निहितभाग उपावर्तते । गार्हपत्ये जुहोति (३) । भागधेयेनैवैन ँ समर्धयति । ऋषभमाह्वयति । वषट्कार एवास्य सः । अथो इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमानो भातृव्यस्य वृङ्क्ते । इन्द्रो वृत्र ँ हत्वा । परां परावतमगच्छत् । अपाराधमिति मन्यमानः । सोऽब्रवीत् । क इदं वेदिष्यतीति । तेऽब्रुवन्मरुतो वरं वृणामहै (४) । अथ वयं वेदाम । अस्मभ्यमेव प्रथम ँ हविर्निरुप्याता इति । त एनमध्यक्रीडन् । तत्क्रीडिनां क्रीडित्वम् । यन्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः प्रथम ँ हविर्निरुप्यते । विजित्यै । साक ँ सूर्येणोद्यता निर्वपति । एतस्मिन्वै लोके इन्द्रो वृत्रमहन्समृद्ध्यै । एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवी ँ षि एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्नः । अथैष ऐन्द्रश्चरुर्भवति । उद्धारं वा एतमिन्द्र उदहरत । वृत्र ँ हत्वा । अन्यासु देवतास्वधि । यदेष ऐन्द्रश्चरुर्भवति । उद्धारमेव तं यजमान उद्धरते । अन्यासु प्रजास्वधि । वैश्वकर्मण

एककपालो भवति । विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमानोऽवरुन्धे (५) ।

ऋध्यतेऽभ्यञ्जते जुहोति वृणामहै भवत्यष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ।। ७ ।।

अथ षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता वरुणप्रघासैर्वरुणपाशादमुञ्चत् । साकमेधैः प्रत्यस्थापयत् । त्र्यम्बकैरुद्रं निरवादयत । पितृयज्ञेन सुवर्गं लोकमगमयत् । यद्वैश्वदेवेन यजते । प्रजा एव तद्यजमानः सृजते । ता वरुणप्रघासैर्वरुणपाशान्मुञ्चति । साकमेधैः प्रतिष्ठापयति । त्र्यम्बकैरुद्रं निरवदयते (१) । पितृयज्ञेन सुवर्गं लोकं गमयति । दक्षिणतः प्राचीनावीती निर्वपति । दक्षिणावृद्धि पितृणाम् । अनादृत्य तत् । उत्तरत एवोपवीय निर्वपेत् । उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्ते । अथो यदेव दक्षिणार्धेऽधिश्रयति । तेन दक्षिणा वृत् । सोमाय पितृमते पुरोडाशꣳ षट्कपालं निर्वपति । संवत्सरो वै सोमः पितृमान् (२) संवत्सरमेव प्रीणाति । पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः । मासा वै पितरो बर्हिषदः । मासानेव प्रीणाति । यस्मिन्वा ऋतौ पुरुषः प्रमीयते । सोऽस्यामुष्मिँल्लोके भवति । बहुरूपा धाना भवन्ति । अहोरात्राणामभिजित्यै । पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थम् । अर्धमासा वै पितरोऽग्निष्वात्ताः (३) । अर्धमासानेव प्रीणाति । अभिवान्यायै दुग्धे भवति । सा हि पितृदेवत्यं दुहे । यत्पूर्णम् । तन्मनुष्याणाम् । उपर्यर्धो देवानाम् । अर्धः

पितृणाम् । अर्ध उपमन्थति । अर्धो हि पितृणाम् । एकयोपमन्थति (४) । एका हि पितृणाम् । दक्षिणोपमन्थति । दक्षिणावृद्धि पितृणाम् । अनारभ्योपन्थति । तद्धि पितृन्गच्छति । इमां दिशं वेदिमुद्धन्ति उभये देवाश्च पितरश्चेज्यन्ते । चतुःस्रक्तिः भवति । सर्वा ह्यनुदिशः पितरः । अखाता भवति (५) । खाता हि देवानाम् । मध्यतोऽग्निराधीते । अन्ततो हि देवानामाधीयते । वर्षीयानिध्म इध्माद्भवति । व्यावृत्यै । परिश्रयति । अन्तर्हितो हि पितृलोको मनुष्यलोकात् । यत्परुंपि दिनम् । तद्देवानाम् । यदन्तरा । तन्मनुष्याणाम् (६) । यत्समूलम् । तत्पितृणाम् । समूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्यै । दक्षिणा स्तृणाति । दक्षिणावृद्धि पितृणाम् । त्रिः पर्येति । तृतीये वा इमो लोके पितरः । तानेव प्रीणाति । त्रिः पुनः पर्येति । षट् संपद्यन्ते (७) । षड् वा ऋतवः । ऋतूनेव प्रीणाति । यत्प्रस्तरं यजुषा गृह्णीयात् । प्रमायुको यजमानः स्यात् । यन्न गृह्णीयात् । अनायतनः स्यात् । तूष्णीमेव न्यस्येत् । न प्रमायुको भवति । नानायतनः । यत्त्रीन्परिधीन्परिदध्यात् (८) । मृत्युना यजमानं परिगृह्णीयात् । यन्न परिदध्यात् रक्षाँसि यज्ञं हन्युः । द्वौ परिधी परिदधाति । रक्षसामपहत्यै । अथो मृत्योरेव यजमानमुत्सृजति । यत्त्रीणि त्रीणि हवीँष्युदाहरेयुः । त्रयस्त्रय एषाँ साकं प्रमीयेरन् । एकैकमनूचीनान्युदाहरन्ति । एकैक एवैषामन्वञ्चः प्रमीयते । कशिपु कशिपव्याय । उपबर्हणमुपबर्हण्याय । आञ्जनमाञ्जन्याय । अभ्यञ्जनमभ्यञ्जन्याय । यथाभागमेवैनान्प्रीणाति (९) ।

निरवदयते पितृमानग्निष्वात्ता एकयोपमन्थत्यखाता भवति मनुष्याणां पद्यन्ते परिदध्यान्मीयते पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
षष्ठाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ।। ८ ।।

अथ षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीत्याह । उभयेहि देवाश्च पितरश्चेज्यन्ते । एकामन्वाह । एका हि पितृणाम् । त्रिरन्वाह । त्रिर्हि देवानाम् । आघारावाघारयति । यज्ञपरुषोरनन्तरित्यै । नाऽऽर्षेयं वृणीते । न होतारम् । (१)। यदार्षेयं वृणीते । यद्धोतारम् । प्रमायुको यजमानः स्यात् । प्रमायुको होता । तस्मान्न वृणीते । यजमानस्य होतुर्गोपीथाय । अपबर्हिषः प्रयाजान्यजति । प्रजा वै बर्हिः । प्रजा एव मृत्यो रुत्सृति । आज्यभागौ यजति (२) । यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरैति । प्राचीनावीती सोमं यजति । पितृदेवत्या हि एषाऽऽहुतिः । पञ्चकृत्वोऽवद्यति । पञ्च ह्येता देवताः । द्वे पुरोनुवाक्ये । याज्यादेवता वषट्कारः । ता एव प्रीणाति । संतत मवद्यति (३) । ऋतूनाꣳ संतत्यै । प्रैवैभ्यः । पूर्वया पुरोनुवा क्ययाऽह । प्रणयति द्वितीयया । गमयति याज्यया । तृतीये वा इतो लोके पितरः । अह्न एवैनां पूर्वया पुरोनुवा क्ययाऽत्यानयति । रात्रियै द्वितीयया । ऐवैनान्याज्यया गमयति । दक्षिणतोऽवदाय । उदङ्ङतिक्रामति व्यावृत्यै (४) । आस्वधेत्याश्रावयति । अस्तु स्वधेति । प्रत्याश्रावयति । स्वधा नम इति बषट् करोति । स्वधाकारो हि पितृणाम् । सोममग्रे यजति । सोमप्रयाजा हि पितरः । सोमं पितृमन्तं यजति । संवत्सरो

वै सोमः पितृमान् । संवत्सरमेव तद्यजति । पितृन्बर्हिषदो यजति । (५) । ये वै यज्वानः । ते पितरो बर्हिषदः। तानेव तद्यजति । पितृनग्निष्वात्तान्यजति । ये वा अयज्वानो गृहमेधिनः । ते पितरोऽग्निष्वात्ताः । तानेव तद्यजति । अग्निं कव्यवाहनं यजति । य एव पितृणामग्निः । तमेव तद्यजति (६) । अथो यथाऽग्नि स्विष्टकृतं यजति । तादृगेव तत् । एतत्ते तत ये च त्वामन्विति तिसृषु स्रक्तीषु निदधाति । तस्मादातृतीयात्पुरुषान्नामनि गृह्णन्ति । एतावन्तो हीज्यन्ते । अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्याह । ह्रीका हि पितरः । उदञ्चो निष्क्रामन्ति । एषा वै मनुष्याणां दिक् । स्वामेव तद्दिशमनुनिष्क्रामन्ति (७) । आहवनीयमुपतिष्ठन्ते । न्येवास्मै तद्ध्नुवते । यत्सत्याहवनीये । अथान्यत्र चरन्ति । आतमितोरुपातिष्ठन्ते । अग्निमेवोपद्रष्टारं कृत्वा । पितृन्निरवदयन्ते । अन्तं वा एते प्राणानां गच्छन्ति । य आतमितोरुपतिष्ठन्ते । सुसदृशं त्वा वयमित्याह (८)। प्राणो वै सुसंदृक् । प्राणमेवाऽऽत्मन्दधते । योजान्विन्द्र ते हरी इत्याह । प्राणमेव पुनरयुङ्क्त । अज्ञन्नमीमदन्त हीति गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते । अक्षन्नमीमदन्ताथ त्वोपतिष्ठामह इति वावैतदाह । अमीमदन्त पितरः सोम्या इत्यभिप्रपद्यन्ते। अमीमदन्त पितरोऽथ त्वाऽभिप्रपद्यामह इति वावैतदाह । अपः परिषिञ्चति । मार्जयत्येवैनान् (९) । अथो तर्पयत्येव । तृप्यति प्रजया पशुभिः । य एवं वेद । अपबर्हिषाव नूयाजी यजति । प्रजा वै बर्हिः । प्रजा एव मृत्योरुत्सजति । चतुरः प्रयाजान्यजति ।

द्वावनूयाजौ । षट् संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतूनेव प्रीणाति । न पत्न्यन्वास्ते । न संयाजयन्ति । यत्पत्न्यन्वासीत् । यत्संजायैयुः । प्रमायुका स्यात् । तस्मान्नान्वास्ते । न संयाजयन्ति । पत्नियै गोपीथाय (१०) ।

होतारमाज्यभागौ यजति संततमवद्यति व्यावृत्यै बर्हिषदो यजति तमेव तद्यजत्यनुनिष्कामन्त्याहैनानृतवो नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये नवमोऽनुवाकः ।। ९ ।।

अथ षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।

प्रतिपूरुषमेककपालान्निर्वपति । जाता एव प्रजा रुद्रान्निरवदयते । एकमतिरिक्तम् । जनिष्यमाणा एव प्रजा रुद्रान्नि रवदयते । एककपाला भवन्ति । एकधैव रुद्रं निरवदयते । नाभिधारयति । यदभिघारयेत् । अन्तरवचारिण ँरुद्रं कुर्यात् । एकोल्मुके नयन्ति (१) । तद्धि रुद्रस्य भागधेयम् । इमां दिशं यन्ति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते । रुद्रो वा अपशुकाया आहुत्यै नातिष्ठत । असौ तै पशुरिति निर्दिशेद्यं द्विष्यात् । यमेव द्वेष्टि । तमस्मै पशुं निर्दिशति । यदि न द्विष्यात् । आखुस्तै पशुरिति ब्रूयात् (२) । न ग्राम्यान्पशून्हिनस्ति । नाऽऽरण्यान् । चतुष्पथे जुहोति । एष वा अग्नीनां पड्वीशो नाम । अग्निवत्येव जुहोति । मध्यमेन पर्णेन जुहोति । स्रुग्ध्यैषा । अथो खलु । अन्तमेनैव होतव्यम् । अन्तत एव रुद्रं निरवदयते (३) । एष तै रुद्र भागः सह स्वस्राऽम्बिकयेत्याह । शरद्वा अस्याम्बिका स्वसा । तया वा एष हिनस्ति । य ँ

हिनस्ति । तयैवैनँ सह शमयति । भेषजं गव इत्याह । यावन्त एव ग्राम्याः पशवः । तेभ्यो भेषजं करोति । अवाम्ब रुद्र मदिमहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते (४) । त्र्यम्बकं यजामह इत्याह । मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति वावैत दाह । उत्किरन्ति । भगस्य लीप्सन्ते । मूतें कृत्वा सजन्ति । यथा जनं यतेवसं करोति । तादृगेव तत् । एष ते रुद्र भाग इत्याह निरवत्यै । अप्रतीक्षमायन्ति । अपः परिषिञ्चति । रुद्रस्यान्तर्हित्यै । प्र वा एतेऽस्माल्लोकाच्चयवन्ते । ये त्र्यम्ब कैश्चरन्ति । आदित्यं चरुं पुनरेत्य निर्वपति । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति (५)।

यन्ति ब्रूयान्निरवदयते शास्ते सिञ्चति षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
षष्ठाध्याये दशमोऽनुवाकः ।। १० ।।

अनुमत्यै वैश्वदेवेन ताः सृष्टास्त्रिवृत्प्रजापतिः सवितोत्तरस्यां देवासुराः सोऽग्निर्मम यत्पत्नी वैश्वदेवेन ता वरुणप्रघासैरग्नेयं देवेभ्यः प्रतिपुरुषं दर्श ।। १० ।।

अनुमत्यै प्रथमजो वत्सो बहुरूपा हि पशवस्तस्मात्प्रथमात्रं हि पशवस्तस्मात्प्रथमात्रं यदग्नयेऽनीकवत उद्धारं वा + अग्नये देवेभ्यः प्रतिपुरुषं पञ्चसप्ततिः ।। ७५ ।।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे
प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ।। ६ ।।

अथ प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीँषि । अथेन्द्राय शुनाशीराय दश पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वा इन्द्रा शुनासीरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्नमवरुन्धे । वायव्यं पयो

भवति । वायुर्वै वृष्ट्यै प्रदापयिता । स एवास्मै वृष्टिं प्रदापयति । सौर्य एककपालो भवति । सूर्येण वा अमुष्मिंल्लोके वृष्टिर्धृता । स एवास्मै वृष्टिं नियच्छति (१) द्वादशगव ँसीरं दक्षिणा समृद्ध्यै । देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा अग्निमब्रुवन् । त्वया वीरेणासुरानभिभवामेति । सोऽब्रवीत् । त्रेधाऽहमात्मानं विकरिष्य इति । स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुत । अग्निं तृतीयम् । रुद्रं तृतीयम् । वरुणं तृतीयम् । (२) सोऽब्रवीत् । क इदं तुरीयमिति । अहमितीन्द्रोऽब्रवीत् । सं तु सृजावहा इति । तौ समसृजेताम् । स इन्द्रस्तुरीयमभवत् । यदिन्द्रस्तुरीयमभवत् । तदिन्द्रतुरीयस्यैन्द्रतुरीयत्वम् । ततो वै देवा व्यजयन्त । यदिन्द्रतुरीयं निरुप्यते विजित्यै (३) । बहिनी धेनुर्दक्षिणा । यद्वहिनी । तेनाऽऽग्नेयी । यद्गौः। तेन रौद्री । यद्धेनुः । तेनैन्द्री । यत्स्त्री सती दान्ता । तेन वारुणी समृद्ध्यै । प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । (४) । त ँसृष्ट ँरक्षा ँस्यजिघा ँसन् । स एताः प्रजापतिरात्मनो देवता निरमिमीत । ताभिर्वै स दिग्भ्यो रक्षा ँसि प्राणुदत यत्पञ्चावत्तीयं जुहोति । दिग्भ्य एतद्यजमानो रक्षा ँसि प्रणुदते । समूढ ँरक्षः संदग्ध ँरक्ष इत्याह । रक्षा ँस्येव संदहति । अग्नये रक्षोघ्ने स्वाहेत्याह । देवताभ्य एव विजिग्यानाभ्यो भागधेयं करोति । प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा समृद्ध्यै (५) । इन्द्रो वृत्र ँहत्वा । असुरान्पराभाव्य । नमुचिमासुरं नालभत । त ँशच्यागृह्णात् । तौ समलभेताम् । सोऽस्मादभिशुनतरोऽभवत् । सोऽब्रवीत् । संधा ँसंदधावहै । अथ त्वा वः स्रक्ष्यामि । न मा शुष्केण

नाऽऽर्द्रेण हनः (६) न दिवा न नक्तमिति । स एतमपां फेनमसिञ्चत् । न वा एष शुष्को नाऽऽर्द्रो व्युष्टासीत् । अनुदितः सूर्यः । न वा एतद्दिवा न नक्तम् । तस्यैतस्मिँल्लोके । अपां फेनेन शिर उदवर्तयत् । तदेनमन्ववर्तत । मित्रध्रुगिति । (७) । स एतानपामार्गानजनयत् । तानजुहोत । तैर्वै स रक्षाꣳस्यपाहत यदपामार्गहोमो भवति । रक्षसामपहत्यै । एकोल्मुकेन यन्ति । तद्धि रक्षसा भागधेयम् । इमां दिशं यन्ति । एषा वै रक्षसां दिक् । स्वायामेव दिशि रक्षाꣳसि हन्ति (८) । स्वकृत इरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्वै रक्षसामायतनम् । स्व एवाऽऽयतने रक्षाꣳसि हन्ति । पर्णमयेन स्रुवेण जुहोति । ब्रह्म वै पर्णः । ब्रह्मणैव रक्षाꣳसि हन्ति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह । सवितृप्रसूत एव रक्षाꣳसि हन्ति । हत ꣳरक्षोवधिष्म रक्ष इत्याह । रक्षसाꣳस्तृत्यै । यद्वस्ते तद्दक्षिणा निरवस्यै । अप्रतीक्षमायन्ति । रक्षसामन्तर्हित्यै (९)।

यच्छति वरुणं तृतीयं विजित्या असृजत समृद्ध्यै हनो मित्रध्रुगिति हन्ति स्तृत्यै त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
सप्तमाध्याये प्रथमोऽनुवाकः।। १ ।।

अथ सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।

धात्रे पुराडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वै धाता । संवत्सरेणैवास्मै प्रजाः प्रजनयति। अन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते । राते राका । प्रसिनीवाली जनयति । प्रजास्वेव प्रजावासु कुह्वा वाचं दधाति । मिथुनौ गावौ दक्षिणा समृद्ध्यै । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं

निर्वपति । ऐन्द्रावैष्णवमेकादशकपालम् (१) । वैष्णवं त्रिकपालम् । वीर्यं वा अग्निः । वीर्यमिन्द्रः । वीर्यं विष्णुः । प्रजा एव प्रजाता वीर्यं प्रतिष्ठापयति । तस्मात्प्रजा वीर्यवतीः । वामन ऋषभो वही दक्षिणा । यद्वही । तेनाऽऽग्नेयः । यदृषभः (२) । तेनैन्द्रः । यद्वामनः । तेन वैष्णवः समृद्ध्यै । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रासोमीयमेकादशकपालम् । सोम्यं चरुम् । सोमो वै रेतोधाः । अग्निः प्रजानां प्रजनयिता । वृद्धानामिन्द्रः प्रदापयिता । सोम एवास्मै रेतो दधाति (३) । अग्निः प्रजां प्रजनयति । वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छति । बभ्रुर्दक्षिणा समृद्ध्यै । सोमापौष्णं चरुं निर्वपति । ऐन्द्रापौष्णं चरुम् । सोमो वै रेतोधाः । पूषा पशूनां प्रजनयिता । वृद्धानामिन्द्रः प्रदापयिता । सोम एवास्मै रेतो दधाति । पूषा पशून्प्रजनयति (४)। वृद्धानिन्द्रः प्रयच्छति । पौष्णश्चरुर्भवति । इयं वै पूषा । अस्यामेव प्रतितिष्ठिति । श्यामो दक्षिणा समृद्ध्यै । बहु वै पुरुषो मेध्यमुपगच्छति । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः । संवत्सरेणैवैनँ स्वदयति । हिरण्यं दक्षिणा (४) । पवित्रं वै हिरण्यम् । पुनात्येवैनम् । बहु वै राजन्योऽनृतं करोति । उपजाम्यै हरते । जिनाति ब्राह्मणम् । वदत्यनृतम् । अनृते ख वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति । वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति । वरुणपाशा देवैनं मुञ्चति । अश्वो दक्षिणा । वारुणो हि देवतयाऽश्वः समृद्ध्यै (६) ।

ऐन्द्रावैष्णवमेकादशकपालं यद्वृषभो दधाति पूषा पशून्प्रजनयति हिरण्यं दक्षिणा दक्षिणैकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
सप्तमाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ।। २ ।।

अथ सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

रत्निनामेतानि हवीꣳषि भवन्ति । एते वै राष्ट्रस्य प्रदातारः । एते पादातारः । य एव राष्ट्रस्य प्रदातारः । ये पादातारः। त एवास्मै राष्ट्रं प्रयच्छन्ति । राष्ट्रमेव भवति। यत्समाहृत्य निर्वपेत्। अरत्निनः स्युः । यथायथं निर्वपति रत्नित्वाय (१) । यत्सद्यो निर्वपेत्। यावतीमेकेन हविषाऽऽशिषमवरुन्धे । तावतीमवरुन्धीत । अन्वहं निर्वपति । भूयसीमेवाऽशिषमवरुन्धे । भूयसो यज्ञक्रतूनुपैति । बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे । मुखत एवास्मै ब्रह्म सꣳश्यति । अथो ब्रह्मन्नेव क्षत्त्रमन्वारम्भयति । शितिपृष्ठो दक्षिणा समृद् ध्यै (२) । ऐन्द्रमेकादशकपालꣳराजन्यस्य गृहे । इन्द्रियमेवावरुन्धे । ऋषभो दक्षिणा समृद् ध्यै । आदित्यं चरुं महिष्यै गृहे । इयं वा आदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति । धेनुर्दक्षिणा समृद्ध्यै । भगाय चरुं वावातायै गृहे । भगमेवा-स्मिन्दधाति । बिचित्तगर्भा पष्ठौही दक्षिणा समृद्ध्यै (३) नैर्ऋतं चरुं परिवृक्त्यै गृहे कृष्णानां व्रीहीणां नख निर्भिन्नम् । पाप्मानमेव निर्ऋतिं निरवदयते । कृष्णाकूटा दक्षिणा समृद्ध्यै । आग्नेयमष्टाकपालꣳसेनान्यो गृहे । सेना मेवास्य सꣳश्यति। हिरण्यं दक्षिणा समृद्ध्यै । वारुणं दशकपालꣳसूतस्य गृहे । वरुणसवमेवावरुन्धे । महानिरष्टो दक्षिणा समृद्ध्यै । मारुत ꣳसप्तकपालं ग्रामण्यो

गृहे (४)। अन्नं वै मरुतः। अन्नमेवावरुन्धे। पृश्निर्दक्षिणा समृद्ध्यै। सावित्रं द्वादशकपालं क्षत्तुर्गृहे प्रसूत्यै। उपध्वस्तो दक्षिणा समृद्ध्यै। आश्विनं द्विकपालं संग्रहीतुर्गृहे। अश्विनौ वै देवानां भिषजौ। ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति। सवात्या दक्षिणा समृद्ध्यै। पौष्णं चरुं भागदुघस्य गृहे (५) अन्नं वै पूषा। अन्नमेवावरुन्धे। श्यामो दक्षिणा समृद्ध्यै। रौद्रं गावीधुकं चरुमक्षावापस्य गृहे। अन्तत एव रुद्रं निरवदयते। शबल उद्वारो दक्षिणा समृद्ध्यै। द्वादशैतानि हवीꣳषि भवन्ति। द्वादश मासाः संवत्सरः। संवत्सरेणैवास्मै राष्ट्रमवरुन्धे। राष्ट्रमेव भवति (६) यन्न प्रतिनिर्वपेत्। रत्निन आशिषोऽवरुन्धीरन्। प्रतिनिर्वपति। इन्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालम्। इन्द्रायाꣳहोमुचे। आशिष एवावरुन्धे। आयन्नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं वध्यादित्याह। आशिषमेवैतामाशास्ते। मैत्राबार्हस्पत्यं भवति। श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धे (७)। बार्हस्पत्ये मैत्रमपि दधाति। ब्रह्म चैवास्मै क्षत्रं च समीची दधाति। अथो ब्रह्मन्नेव क्षात्त्रं प्रतिष्ठापयति। बार्हस्पत्येन पूर्वेण प्रचरति। मुखत एवास्मै ब्रह्म सꣳश्यति। अथो ब्रह्मन्नैव क्षत्रमन्वारम्भयति। स्वयंकृता वेदिर्भवति। स्वयंदिनं बर्हिः। स्वयं कृत इध्मः। अनभिजितस्याभिजित्यै। तस्माद्राज्ञामरण्यमभिजितम्। सैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा समृद्ध्यै (८)।

रत्नित्वाय समृद्ध्यै पष्ठौही दक्षिणा समृद्ध्यै ग्रामण्यो गृहे भागदुघस्य गृहे भवति दुग्धेऽभिजित्यै द्वे च।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
सप्तमाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ।। ३ ।।

अथ सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

देवसुवामेतानि हवी ँषि भवन्ति । एवावन्तौ वै देवानां ँसवाः । त एवास्मै सर्वान्प्रयच्छन्ति । त एन ँसुवन्ते । अग्निरेवैनं गृहपतीना ँसुवते सोमो वनस्पतीनाम् । रुद्रः पशूनाम् । बृहस्पतिर्वाचाम् । इन्द्रो ज्येष्ठानाम् । मित्रः सत्यनाम् । (१) । वरुणो धर्मपतीनाम् । एतदेव सर्व भवति । सविता त्वा प्रसवाना ँसुवतामिति हस्तं गृह्णाति प्रसूत्यै । ये देवा देवसुवः स्थेत्याह । यथा यजुरेवैतत् । महते क्षत्राय महत आधिपत्याय महते जानराज्यायेत्याह । आशिषमेवैताशास्ते । एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणाना ँ राजेत्याह । तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः । प्रति त्यन्नाम राज्यमधायीत्याह (२) । राज्यमेवास्मिन्प्रतिदधाति । स्वां तनुवं वरुणो अशिश्रेदित्याह । वरुणसवमेवावरुन्धे । शुचेर्मित्रस्य व्रत्या अभूमेत्याह । शुचिमेवैनं व्रत्यं करोति । अमन्महि महत ऋतस्य नामेत्याह । मनुत एवैनम् । सर्वे व्राता वरुणास्याभूवन्नित्याह । सर्वव्रातमेवैनं करोति । विमित्रराववैरर्रातिमतारीदित्याह (३) अरातिमेवैनं तारयति । असूषुदन्त यज्ञिया ऋतेनेत्याह । स्वदयत्येवैनम् । व्युत्रितो जरिमाणं न आनडित्याह । आयुरेवास्मिन्दधाति । द्वाभ्यां विमृष्टे । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै । अग्नीषोमीयस्य चैकादशकपालस्य देवसुवां च हविषामग्नये स्विष्टकृते समवद्यति ।

देवताभिरेवैनमुभयतः परिगृह्णाति । विष्णुक्रमान्क्रमते । विष्णुरिव भूत्वेमा ँ ल्लोकानभिजयति (४) ।

सत्यानामधायीत्याहातारीदित्याह क्रमत एकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।

अर्थेतः स्थेति जुहोति । आहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णाति । अथो हविष्कृतानामेवाभिघृतानां । वहन्तीनां गृह्णाति । एता वा अपा ँ राष्ट्रम् । राष्ट्रमेवास्मै गृह्णाति । अथो श्रियमेवैनमभिवहन्ति । अपां पतिरसीत्याह । मिथुनमेवाकः। वृषाऽस्यूर्मिरित्याह (१) ऊर्मिमन्तमेवैनं करोति । वृषसेनोऽसीत्याह । सेनामेवास्य स ँ श्यति । व्रजक्षितस्थेत्याह । एता वा अपां विशः । विशमेवास्मै पर्यूहति । मरुतामोजः स्थेत्याह । अन्नं वै मरुतः अन्नमेवावरुन्धे । सूर्यवर्चसः स्थेत्याह (२) । राष्ट्रमेव वर्चस्व्यकः । सूर्यत्वचसः स्थेत्याह । सत्यं वा एतत् । यद्वर्षति । अनृतं यदा तपति वर्षति । सत्यानृते एवावरुन्धे । नैन ँ सत्यानृते उदिते हि ँ स्तः । य एवं वेद । मां दास्थेत्याह । राष्ट्रमेव ब्रह्मवर्चस्यकः (३) । वाशाः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव वश्यकः । शक्वरीः स्थेत्याह । पशवो वै शक्वरीः । पशूनेवावरुन्धे । विश्वभृतस्थेत्याह । राष्ट्रमेव पयस्व्यकः । जनभृतः स्थेत्याह । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः अग्नेस्तैजस्यास्थेत्याह (४) । राष्ट्रमेव तैजस्व्यकः । अपामोषधीना ँ रसस्थेत्याह । राष्ट्रमेव मधव्यमकः । सारस्वतं ग्रहं गृह्णाति । एषा वा अपां पृष्ठम् । यत्सरस्वती । पृष्ठमेवैन ँ समानानां करोति ।

षोडशाभिर्गृह्णाति । षोडशकलो वै पुरुषः यावानेव पुरुषः । तस्मिन्वीर्यं दधाति । षोडशभिर्जुहोति षोडशभिर्गृह्णाति । द्वात्रि ँ शत्संपद्यन्ते । द्वात्रि ँ शदक्षराऽनुष्टुप् । वागनुष्टुप् सर्वाणि च्छन्दा ँ सि । वाचैवैन ँ सर्वेभिश्छन्दोभि रभिषिञ्चति (५) ।

ऊर्मिरित्याह सूर्यवचस स्थेत्याह ब्रह्मवर्चस्यकस्तेजस्याः स्थेत्याहैव पुरुषः षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
सप्तमाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ।। ५ ।।

अथ सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।

देवीरापः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमित्याह । ब्रह्मणैवैनाः स ँ सृजति । अनाधृष्टाः सीदतेत्याह । ब्रह्मणैवैनाः सादयति । अन्तरा होतुश्च धिष्णियं ब्राह्मणाच्छ ँ सिनश्च सादयति । आग्नेयो वै होता । ऐन्द्रो ब्राह्मणाच्छ ँ सी तेजसा चैवेन्द्रियेण चोभयतो राष्ट्रं परिगृह्णाति । हिरण्येनोत्पुनाति । आहुत्यै हि पवित्राभ्यामुत्पुनन्ति । व्यावृत्यै (१) । शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति । अनिभृष्टमसीत्याह । अनिभृष्ट ँ ह्येतत् । वाचो बन्धुरित्याह । वाचो ह्येष बन्धुः । तपोजा इत्याह । तपोजा ह्येतत् । सोमस्य दात्रमसीत्याह (२) । सोमस्य ह्येतद्दात्रम् । शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामीत्याह । शुक्रा ह्यापः । शुक्र ँ हिरण्यम् । चन्द्राश्चन्द्रेणेत्याह । चन्द्रा ह्यापः । चन्द्रँ हिरण्यम् । अमृता अमृतेनेत्याह । अमृता ह्यापः । अमृत ँ हिरण्यम् (३) स्वाहा राजसूयायेत्याह । राजसूयाय ह्येना उत्पुनाति । सधमादो द्युम्नि नीरुज एता इति वारुण्यर्चा

गृह्णाति। वरुणसममेवावरुन्धे। एकया गृह्णाति। एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति। क्षत्त्रस्योल्बमसि क्षत्त्रस्य योनिरसीति ताप्यं चोष्णीषं च प्रयच्छति सयोनित्वाय। एकशतेन दर्भपुञ्जीलैः पवयति। शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः। आत्मैकशतः (४) यावानेव पुरुषः। तस्मिन्वीर्यं दधाति। दध्याशयति। इन्द्रियमेववरुन्धे। उदुम्बरमाशयति। अन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै। शष्पाण्याशयति। सुराबलिमेवैनं करोति। आविद एता भवन्ति। आविदमेवैनं गमयन्ति (५)। अग्निरेवैनं गार्हपत्येनावति। इन्द्र इन्द्रियेण। पूषा पशुभिः। मित्रावरुणौ प्राणापानाभ्याम्। इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्। स दिवमलिखत्। सोऽर्यम्णः पन्था अभवत्। स आविन्ने द्यावापृथिवी धृतव्रते इति द्यावापृथिवी उपाधावत्। स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्। आविन्ने द्यावापृथिवी धृतव्रते इति यदाह (६)। आभ्यामेव प्रसूतो यजमानो वज्रं भातृव्याय प्रहरति। आविन्ना देव्यदितिर्विश्वरूपीत्याह। इयं वै देव्यदितिर्विश्वरूपी। अस्यामेव प्रतितिष्ठति। आविन्नोऽयमसावामुष्यायणोऽस्यां विश्यस्मिन्राष्ट्र इत्याह। विशैवैन ँ राष्ट्रेण समर्धयति। महते क्षत्राय महते आधिपत्याय महते जानराज्यायेत्याह। आशिषमेवैतामाशास्ते। एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणाना ँ राजेत्याह। तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः (७)। इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति धनुः प्रयच्छति विजित्यै। शत्रुबाधनाः स्थेतीषून्। शत्रुमेवास्य बाधन्ते। वात मा प्रत्यञ्चं पात मा तिर्यञ्चमन्वञ्चं मा पाते त्याह।

तिस्रो वै शरव्याः । प्रतीची तिरश्च्यनूची । ताभ्य एवैनं पान्ति । दिग्भ्यो मा पातेत्याह । दिग्भ्य एवैनं पान्ति । विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यः पातेत्याह । अपरिमितादेवैनं पान्ति । हिरण्यवर्णावुषसां विरोक इति त्रिष्टुभा बाहू उदूगृह्णाति । इन्द्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव वीर्यमुपरिष्टा दात्मन्धत्ते (८)।

व्यावृत्त्यै दात्रमसीत्याहामृतं हिरण्यमेकशतो गमयन्त्याह ब्राह्मणा नाष्ट्राभ्यः पातेत्याह चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ।। ६ ।।

अथ सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।

दिशो व्यास्थापयति । दिशामभिजित्यै । यदमुप्रकामेत् । अभिदिशो जयेत् । उत्तु माद्येत् । मनसाऽनुप्रक्रामति । अभिदिशो जयति । नोन्माद्यति । समिधमातिष्ठेत्याह । तेज एवावरुन्धे (१) । उग्रा मा तिष्ठेत्याह । इन्द्रियमेवावरुन्धे । विराज मा तिष्ठेत्याह । अन्नाद्यमेवावरुन्धे । उदीची मा तिष्ठेत्याह । पशूनेवावरुन्धे । ऊर्ध्वा मा तिष्ठेत्याह । सुवर्गमेव लोकमभिजयति । अनूज्जिहीते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (२) मारुत एष भवति । अन्नं वै मरुतः । अन्न मेवावरुन्धे । एकवि ँशतिकपालो भवति प्रतिष्ठित्यै । योऽरण्येऽनुवाक्यो गणः । तं मध्यत उपदधाति । ग्राम्यैरेव पशुभिरारण्यान्पशून्परिगृह्णाति । तस्माद् ग्राम्यैः पशुभिरारण्याः पशवः परिगृहीताः । पृथिर्वैन्यः । अभ्यषिच्यत (३) स राष्ट्रं नाभवत् । स एतानि पार्थान्यपश्यत् । तान्यजुहोत् । तैर्वै स राष्ट्रमभवत् ।

यत्पार्थानि जुहोति । राष्ट्रमेव भवति । बार्हस्पत्यं पूर्वे षामुत्तमं भवति । ऐन्द्रमुत्तरेषां प्रथमम् । ब्रह्म चैवास्मै क्षत्रं च समीची दधाति । अथो ब्रह्मन्नेव क्षत्त्रं प्रतिष्ठापयति (४) । षट् पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । षडुपरिष्टात् । द्वादश संपद्यन्ते । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरः खलु वै देवानां पूः । देवानामेव पुरं मध्यतो व्यवसर्पति । तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति । भूतानामेवैष्टीर्जुहोति । अत्रात्र वै मृत्युर्जायते । यत्र यत्रैव मृत्युर्जायते । तत एवैनमवयजते । तस्माद्राजसूयेनेजानः । सर्वमायुरेति । सर्वे ह्यस्य मृत्यवोऽवेष्टाः । तस्माद्राजसूयेनेजानो नाभिचरितवै प्रत्यगेनमभिचारः स्तृणुते (५) ।

रुन्धे समष्ट्या असिच्यत स्थापयति जायते पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ।। ७ ।।

अथ सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादिति शार्दूलच र्मोपस्तृणाति । यैव सोमे त्विषिः । या शार्दूले । तामेवा वरुन्धे । मृत्योर्वा एष वर्णः । यच्छार्दूलः । अमृतꣳ हिरण्यम् । अमृतमसि मृत्योर्मा पाहीति हिरण्यमुपास्यति । अमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते । शतमानं भवति । (१) । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति । दिद्योन्मा पाहीत्युपरिष्टादधिनिदधाति । उभयत एवास्मै शर्म दधाति । अवेष्टा दंदशूका इति क्लीबꣳ सीसेन विध्यति । दंदशूकानेवावयजते । तस्मात्क्लीबं दंदशूकाद ꣳशुकाः । निरस्तं नमुचेः शिर इति लोहितायसं निरस्यति । पाप्मानमेव नमुचिं निरवदयते । प्राणा

आत्मनः पूर्वेऽभिषिच्या इत्याहुः (२) । सोमो राजा वरुणः । देवा धर्मसुवश्च ये । ते ते वाच ँ सुवन्तां ते ते प्राण ँ सुवन्तामित्याह । प्राणानेवाऽऽत्मनः पूर्वानभिषिञ्चति । यद्ब्रूयात् । अग्नेस्त्वा तेजसाऽभिषिञ्चामीति । तेजस्व्येव स्यात् । दुश्चर्मा तु भवेत् । सोमस्य त्वा द्युम्नेनाऽभिषिञ्चामीत्याह । सौम्यो वै देवतया पुरुषः (३) । स्वयैवैनं देवतयाऽभिषिञ्चति । अग्नेस्तेजसेत्याह । तेज एवास्मिन्धधाति । सूर्यस्य वर्चसेत्याह । वर्च एवास्मिन्दधाति । इन्द्रस्येन्द्रियेणेत्याह । इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति । मित्रावरुणयोर्वीर्येणेत्याह । वीर्यमेवास्मिन्दधाति । मरुतामोजसेत्याह (४) । ओज एवास्मिन्दधाति । क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्याह । क्षत्राणामेवैनं क्षत्रपतिं करोति । अतिदिवस्पाहीत्याह । अत्यन्यान्पाहीति वावैतदाह । समाववृत्रन्नधरागुदीचीरित्याह । राष्ट्रमेवास्मिन्ध्रुवमकः । उच्छेषेणेन जुहोति । उच्छेषणभागो वै रुद्रः । भागधेयेनैव रुद्रं निरवदयते (५) । उदङ्परेत्याग्नीध्रे जुहोति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते । रुद्र यत्ते क्रयीपरं नामेत्याह । यद्वा अस्य क्रयीपरं नाम । तेन वा एष हिनस्ति य ँ हिनस्ति । तेनैवैन ँ सह शमयति । तस्मै हुतमसि यमेष्टमसीत्याह । यमादेवास्य मृत्युमवजयते (६)। प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति तस्यै गृहे जुहुयात् । यां कामयेत राष्ट्रमस्यै प्रजास्यादिति । राष्ट्रमेवास्यै प्रजा भवति । पर्णमयेनाध्वर्युरभिषिञ्चति । ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्त्विषिं दधाति । औदुम्बरेण राजन्यः । ऊर्जमेवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति । आश्वत्थेन वैश्यः।

विशमेवास्मिन्पुष्टिं दधाति । नैयग्रोधेन जन्यः । मित्राण्येवास्मै कल्पयति । अथो प्रतिष्ठित्यै । (७) ।

भवत्याहुः पुरुष ओजसेत्याह निरवदयते यजते जन्यो द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके सप्तमाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ।। ८ ।।

अथ सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति रथमुपावहरति विजित्यै । मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मीत्याह । ब्रह्मणै वैनं देवताभ्यां युनक्ति । प्रष्टिवाहिनं युनक्ति । प्रष्टिवाही वै दैवरथः । देवरथमेवास्मै युनक्ति । त्रयोऽश्वा भवन्ति । रथश्चतुर्थः । द्वौ सव्येष्ठसारथी । षट्त्संपद्यन्ते (१) षड्वा ऋतवः । ऋतुभिरेवैनं युनक्ति । विष्णुक्रमान्क्रमते । विष्णुरिव भूत्वेमाँल्लोकानाभिजयति । यः क्षत्रियः प्रतिहितः । सोऽन्वारभते । राष्ट्रमेव भवति । त्रिष्टुभाऽन्वारभते । इन्द्रियं वै त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति (२) । मरुतां प्रसवेऽजैषमित्याह । मरुद्भिरेव प्रसूत उज्जयति । आप्तं मन इत्याह । यदेव मनसैप्सीत् । तदापत् । राजन्यं जिनाति । अनाक्रान्त एवाऽऽक्रमते । वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते । यो राजन्यं जिनाति । समहमिन्द्रियेण वीर्येणेत्याह (३) । इन्द्रियमेव वीर्यमात्मन्धत्ते । पशूनां मन्युरसि तवेव मे मन्युर्भूयादिति वाराही उपानहावुपमुञ्चते । पशूनां वा एष मन्युः । यद्वराहः । तेनैव पशूनां मन्युमात्मन्धत्ते । अभि वा इयँ सुषुवाणं कामयते । तस्येश्वरेन्द्रियं वीर्यमादातोः । वाराही उपानहावुपमुञ्चते । अस्या एवान्तर्धत्ते । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानात्यै (४) । नमो मात्रे पृथिव्या

इत्याहाहिँ मायै । इयदस्याऽऽयुरस्याऽऽयुम धेहीत्याह । आयुरेवाऽऽत्मन्धत्ते । ऊर्गस्यूर्जं मे धेहीत्याह । ऊर्जमेवाऽऽत्मन्धत्ते । युङ्ङसि वचाऽसि वर्चो मयि धेहीत्याह । वर्च एवाऽऽत्मन्धत्ते । एकधा ब्रह्मण उपहरन्ति । एकधैव यजमान आयुरूर्जं वर्चो दधाति । रथविमोचनीया जुहोति प्रतिष्ठित्यै (५) । त्रयोऽश्वा भवन्ति । रथश्चतुर्थः । तस्माच्चतुर्जुहोति । यदुभौ सहावतिष्ठेताम् । समानं लोकमियाताम् । सह संग्रहीत्रा रथवाहने रथमादधाति । सुवर्गादेवैनं लोकादन्तर्दधाति । हँसः शुचिषदित्यादधाति । ब्रह्मणैवैनमुपावहरति । ब्रह्मणा दधाति । अतिच्छन्दसा दधाति । अतिच्छन्दा वै सर्वाणि च्छन्दाँसि । सर्वेभिरेवैनं छन्दोभिरादधाति । वर्ष्म वा एषा छन्दसाम् । यदतिच्छन्दाः । यदतिच्छन्दसा दधाति । वर्ष्मैवैनँसमानानां करोति (६) ।

पद्यन्ते दधाति वीर्येणेत्याहानात्यै प्रतिष्ठित्यै ब्रह्मणा दधाति सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके
सप्तमाध्याये नवमोऽनुवाकः ।। ९ ।।

अथ सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।

मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैत्रं वा अहः । वारुणी रात्रिः । अहोरात्राभ्यामेवैनमुपावहरति । मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैत्रो वै दक्षिणः । वारुणः सव्यः । वैश्वदेव्यामिक्षा । स्वमेवैनौ भागधेयमुपावहरति । समहं विश्वैर्देवैरित्याह (१) । वैश्वदेव्यो वै प्रजाः । ता एवाऽऽद्याः कुरुते । क्षत्रस्य नाभिरसि क्षत्रस्य योनिरसीत्यधीवासमास्तृणाति सयोनित्वाय । स्योना

मासीद् सुषदा मासीदेत्याह । यथा यजुरेवैतत् । मा त्वा हि ँ सीन्मा मा हि ँ सीदित्याहि ँसायै । निषसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्या । स्वासाम्राज्याय सुक्रतुरित्याह । साम्राज्यमेवैन ँ सुक्रतुं करोति । ब्रह्मा ँ ३ त्व ँ राजन्ब्रह्माऽसि सविताऽसि सत्यसव इत्याह । सवितारमेवैन ँ सत्यसवं करोति (२) । ब्रह्मा ँ ३ त्वँ राजन्ब्रह्माऽसीन्द्रोऽसि सत्यौजा इत्याह । इन्द्रमेवैन ँ सत्यौजसं करोति । ब्रह्माँ२ त्व ँ राजन्ब्रह्माऽसि मित्रोऽसि सुशेव इत्याह । मित्रमेवैन ँ सुशेषं करोति । ब्रह्माँ३ त्व ँ राजन्ब्रह्माऽसि वरुणोऽसि सत्यधर्मेत्याह । वरुणमेवैन ँ सत्यधर्माणं करोति । सविताऽसि सत्यसव इत्याह । गायत्रीमेवैतेनाभिव्याहरति । इन्द्रोऽसि सत्यौजा इत्याह । त्रिष्टुभमेवैतेनाभिव्याहरति (३) । मित्रोऽसि सुशव इत्याह । जगतीमेवैतेनाभिव्याहरति । सत्यमेता देवताः । सत्यमेतानि च्छन्दा ँसि । सत्यमेवावरुन्धे । वरुणोऽसि सत्यधर्मेत्याह । अनुष्टुभमेवैतेनाभिव्याहरति । सत्यानृते वा अनुष्टुप् । सत्यानृते वरुणः । सत्यानृते एवावरुन्धे (४) । नैन ँसत्यानृते उदिते हि ँस्तः । य एवँ वेद । इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति स्फ्यं प्रयच्छति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रेणेवास्मा अवरपर ँ रन्धयति । एव ँ हि तच्छ्रेयः । यदस्मा एते रध्यैयुः । दिशोऽभ्यय ँ राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान्प्रयच्छति । एते वै सर्वेयाः । अपराजयिनमेवैनं करोति (५) । ओदनमुद् ब्रुवते । परमेष्टी वा एषः । यदोदनः । परमामेवैन ँ श्रियं गमयति । सुश्लोका ३ँ सुमङ्गला ३ँ सत्यराजा३नित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । श्यौनः शेपमाख्यापयते ।

वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति । परःशतं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रति [ति]ष्ठति । मारुतस्य चैकविꣳशतिकपालस्य वैश्वदेव्यै त्वाऽऽमिक्षाया अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति । देवताभिरेवैनमुभयतः परिगृह्णाति । अपानप्त्रे स्वाहोर्जोनप्त्रे स्वाहाऽग्नये गृहपतये स्वाहेति तिस्र आहुतीर्जुहोति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति (६) ।

देवैरित्याह सत्यसवं करोति त्रिहुभमेवैतेनाभिव्याहरति सत्यानृते एवावरुन्धे करोति शतेन्द्रियः षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये दशमोऽनुवाकः ।। १० ।।

एतद्ब्राह्मणानि धात्रे रत्निनां देवसुवामर्थेऽतो देवीर्दिशः सोमस्येन्द्रस्य मित्रो दश ।। १० ।।

एतद्ब्राह्मणानि वैष्णवं त्रिकपालमन्नं वै पूषा वाऽ ऽशास्थेस्याह दिय उर्दहपरेत्यब्रह्माँ२ त्वँ राजश्चतुः षष्टिः ।। ६४ ।।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ।। ७ ।।

अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

वरुणस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । तत्सꣳसृद्भिरनुसमसर्पत् । तत्सꣳसृपाꣳसꣳसृप्त्वम् । अग्निना देवेन प्रथमेऽहन्ननु प्रायुङ्क्त । सरस्वत्या वाचा द्वितीये । सवित्रा प्रसवेन तृतीये । पूष्णा पशुभिश्चतुर्थे । बृहस्पतिना ब्रह्मणा पञ्चमे । इन्द्रेण देवेन षष्ठे । वरुणेन स्वया देवतया सप्तमे (१) । सोमेन राज्ञाऽष्टमे । त्वष्ट्रा रूपेण नवमे ।

विष्णुना यज्ञेनाऽऽप्नोत् । यत्स्ँ सृपो भवन्ति । इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आप्नोति । पूर्वा पूर्वा वेदिर्भवति । इन्द्रियस्य वीर्यस्यावरुद्ध्यै । पुरस्तादुपसदाँ सौम्येन प्रचरति । सोमो वै रेतोधाः । रेत एव तद्दधाति । अन्तरा त्वाष्ट्रेण । रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि विकरोति । उपरिष्टाद्वैष्णवेन । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवान्ततः प्रतितिष्ठति (२) ।

सप्तमं दधाति पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टकेऽष्टमाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ।। १ ।।

अथाष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।

जामि वा एतत्कुर्वन्ति । यत्सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति । पुण्डरिस्रजां प्रयच्छत्यजामित्वाय । अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तः । अप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन् । यत्पुण्डरीकमभवत् । यत्पुण्डरिस्रजां प्रयच्छति । साक्षादेव दीक्षातपसी अवरुन्धे । दशभिर्वत्सतरैः सोमं क्रीणाति । दशाक्षरा विराट् (१) अन्नं विराट् विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे । मुष्करा भवन्ति सेन्द्रत्वाय । दशपेयो । अन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै । शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति । सप्तदशँ स्तोत्रं भवति । सप्तदशः प्रजापतिः (२) प्रजापतेराप्त्यै । प्रकाशावध्वर्यवे ददाति । प्रकाशमेवैनं गमयति । स्रजमुद्गात्रे । व्यैवास्मै वासयति । रुक्मँ होत्रे । आदित्यमेवास्मा उन्नयति । अश्वं प्रस्तोतृप्रतिहर्तृभ्याम् । प्राजापत्यो वा अश्वः । प्रजा पतेराप्त्यै (३) । द्वादश पष्ठौहीर्ब्रह्मणे । आयुरेवावरुन्धे । वशां मैत्रावरुणाय ।

राष्ट्रमेव वश्यंकः । ऋषभं ब्राह्मणाच्छ॒ꣳसिने । राष्ट्रमेवेन्द्रियाण्यंकः । वाससी नेष्टापोतृभ्याम् । पवित्रे एवास्यैने । स्थूरियवाचितमच्छावाकाय । अन्तत एव वरुणमवयजते (४) अनड्वाहमग्नीधे । वह्निर्वा अनड्वान् । बहूनिरग्नीत् । वह्निनैव वह्नियज्ञस्यावरुन्धे । इन्द्रस्य सुषुवाणस्य त्रेधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । भृगुस्तृतीयमभवत् । श्रायन्तीयं तृतीयम् । सरस्वती तृतीयम् । भार्गवो होता भवति । श्रायन्तीयं ब्रह्मसामं भवति । वारवन्तीयमग्निष्टोमसामम् । सारस्वतीरपो गृह्णाति । इन्द्रियस्य वीर्यस्यावरुद्ध्यै । श्रायन्तीयं ब्रह्मसामं भवति । इन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यꣳ श्रयति । दारवन्तीयमग्निष्टोमसामम् । इन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं वारयति (५) ।

विराट् प्रजापतिरश्वः प्रजापतेराप्त्यै यजते ब्रह्मसामं भवति सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टकेऽष्टमाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथाष्टमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

ईश्वरो वा एष दिशोऽनून्मदितोः । यं दिशोऽनुव्यास्थापयन्ति । दिशामवेष्टयो भवन्ति । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठत्यनुन्मादाय । पञ्च देवता यजति । पञ्च दिशः । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति । हविषो हविष इष्ट्वा बार्हस्पत्यमभिघारयति । यजमानदेवत्यो वै बृहस्पतिः । यजमानमेव तेजसा समर्धयति (१) । आदित्या मह्लां गर्भिणीमालभते । मारुतीं पृश्निं षष्ठौहीम् । विशं चैवास्मै राष्ट्रं च समीची दधाति । आदित्यया पूर्वया प्रचरति मारुत्योत्तरया । राष्ट्र एव विशमनुबध्नाति ।

उच्चैरादित्याया आश्रावयति । उपांशु मारुत्य । तस्माद्राष्ट्रं विशमति वदति । गर्भिण्यादित्या भवति (२) । इन्द्रियं वै गर्भः । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः । अगर्भा मारुती । विड्वै मरुतः । विशमेव निरिन्द्रियामकः । देवासुरा संयत्ता आसन् । ते देवा अश्विनोः पूषन्वाचः सत्यं संनिधाय । अनृतेनासुरानभ्यभवन् । तेऽश्विभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निरवपन् । ततो वै ते वाचः सत्यमवारुन्धत (३) । यदश्विभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । अनृतेनैव भ्रातृव्यानभिभूय । वाचः सत्यमवरुन्धे । सरस्वते सत्यवाचे चरुम् । पूर्वमेवोदितम् । उत्तरेणाभिगृणाति । सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालं प्रसूत्यै । दूतान्प्रहिणोति । आविद एता भवन्ति । आविदमेवैनं गमयन्ति । अथो दूतेभ्य एव न च्छिद्यते । तिसृधन्वं शुष्कदृतिर्दक्षिणा समृद्ध्यै (४) ।

अर्धयति भवत्यरुन्धत गमयन्ति द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टकेऽष्टमाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ।। ३ ।।

अथाष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । तस्माच्छिशिरे कुरुपञ्चालाः प्राञ्चो यान्ति । सौम्यं चरुम् । तस्माद्वसन्तं व्यवसायादयन्ति । सावित्रं द्वादशकपालम् । तस्मात्पुरस्ताद्यवाना सवित्रा विरुन्धते । बार्हस्पत्यं चरुम् । सवित्रैव विरुध्य । ब्रह्मणा यवानादधते । त्वाष्ट्रमष्टाकपालम् (१) । रूपाण्येव तेन कुर्वते । वैश्वानरं द्वादशकपालम् । तस्माज्जघन्ये नैदाघे प्रत्यञ्चः कुरुपञ्चाला यान्ति । सारस्वतं चरुं निर्वपति ।

तस्मात्प्रावृषि सर्वा वाचो वदन्ति । पौष्णेन व्यवस्यन्ति । मैत्रेण कृषन्ते । वारुणेन विधृत्ता आसते क्षैत्रपत्येन पाचयन्ते । आदित्येनाऽऽदधत्ते (२) । मासि मास्येतानि हवीꣳषि निरूप्याणीत्याहुः । तेनैवर्तून्प्रयुङ्क्त इति । अथो खल्वाहुः । कः संवत्सरं जीविष्यतीति । षडेव पूर्वेद्युर्निरूप्याणि । षडुत्तरेद्युः तेनैवर्तून्प्रयुङ्क्ते । दक्षिणो रथवाहनवाहः पूर्वेषां दक्षिणा । उत्तर उत्तरेषाम् । संवत्सरस्यैवान्तौ युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (३) ।

त्वाष्ट्रमष्टाकपालं दधत्ते युनक्तयेकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टकेऽष्टमाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथाष्टमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।

इन्द्रस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापत् । स यत्प्रथमं निरष्ठीवत् । निरष्ठीवत् । तत्क्वलमभवत् । यद्द्वितीयम् । यद्बदरम् । यत्तृतीयम् । तत्कर्कन्धुः । यन्नस्तः । स सिꣳहः । यदक्ष्योः (१) । स शार्दूलः । यत्कर्णयोः । स वृकः । य ऊर्ध्वः । स सोमः । याऽवाची । सा सुरा । त्रयाः सक्तवो भवन्ति । इच्छियस्यावरुद्ध्यै । त्रयाणि लोमानि (२) त्विषिमैवावरुन्धे । त्रयो ग्रहाः वीर्यमेवावरुन्धे नाम्नां दशमी । नव मै पुरुषे प्राणाः नाभिर्दशमी । प्राणा इन्द्रियं वीर्यम् । प्राणानेवेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते । सीसैन क्लीबाच्छष्पाणि क्रीणाति । न वा एतदयो न हिरण्यम् (३) । यत्सीसम् । न स्त्री न पुमान् । यत्क्लीबः । न सोमो न सुरा । यत्सौत्रामणीसमृद्ध्यै । स्वाद्वीं त्वा स्वादुनेत्याह ।

सोममेवैनां करोति। सोमोऽस्य शिवभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्वेत्याह । एताभ्यो ह्येषा देवताभ्यः पच्यते। तिस्रः सꣳसृष्टा वसति (४)। तिस्रो हि रात्रीः क्रीतः सोमो वसति। पुनातु ते परिस्रुतमिति यजुषा पुनाति व्यावृत्त्यै। पवित्रेण पुनाति। पवित्रेण हि सोमं पुनन्ति। वारेण शश्वतातनेत्याह वारेण हि सोमं पुनन्ति। वायुः पूतः पवित्रेणेति नैतया पुनीयात्। व्यृद्धा ह्येषा। अतिपवितस्यैतया पुनीयात्। कुविदङ्गेत्यनिरुक्तया प्राजापत्यया गृह्णाति । अनिरुक्तः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै। एकयर्चा गृह्णाति। एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति । आश्विनं धूम्रमालभते । अश्विनौ वै देवानां भिषजौ। ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति। सारस्वतं मेषम्। वाग्वै सरस्वती । वाचैवैनं भिषज्यति । ऐन्द्रमृषभꣳ सैन्द्रत्वाय (६)।

अक्ष्योर्लोमानि हिरण्यं वसति गृह्णाति भिषज्यत्येकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टकेऽष्टमाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ।। ५ ।।

अथाष्टमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।

यत्त्रिषु यूपेष्वालभेत। बहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात्। भ्रातृव्यमस्मै जनयेत् । एकयूप आलभते । एकधैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधाति । नास्मै भ्रातृव्यं जनयति। नैतेषां पशूनां पुरोडाशा भवन्ति। ग्रहपुरोडाशा ह्येते । युवꣳसुराममश्विनेति सर्वदेवत्ये याज्यानुवाक्ये भवतः । सर्वा एव देवताः प्रीणाति (१) । ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारम् । ब्राह्मणो ह्याहुत्या

उच्छेषणस्य पाता । यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । वल्मीकवपायामवनयेत् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यद्वै सौत्रामण्यै व्यृद्धम् । तदस्यै समृद्धम् । नानादेवत्याः पशवश्च पुरोडाशाश्च भवन्ति समृद्ध्यै । ऐन्द्रः पशूनामुत्तमो भवति । ऐन्द्रः पुरोडाशानां प्रथमः (२) । इन्द्रिये एवास्मै समीची दधाति । पुरस्तादनूयाजानां पुरोडाशैः प्रचरति । पशवो वै पुरोडाशाः । पशूनेवावरुन्धे । ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रियमेवावरुन्धे । सावित्रं द्वादशकपालं प्रसूत्यै । वारुणं दशकपालम् । अन्तत एव वरुणमवयजते । वडवा दक्षिणा (३) । उत वा एषाऽश्व ँसूते । उताश्वतरम् । उत सोम उत सुरा । यत्सौत्रामणीसमृद्ध्यै । बार्हस्पत्यं पशुं चतुर्थमतिपविस्याऽलभते । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्मणैव यज्ञस्य व्यृद्धमपिवपति । पुरोडाशवानेष पशुर्भवति । न ह्येतस्य ग्रहं गृह्णन्ति । सोमप्रतीकाः । पितरस्तृष्णुतेति शतातृण्णाया ँसमवनयति (४) । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति । दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । पापवस्यसस्य व्यावृत्त्यै । हिरण्यमन्तरा धारयति । पूतामेवैनां जुहोति । शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति । यत्रैव शतातृण्णां धारयति (५) । तन्निदधाति प्रतिष्ठित्यै । पितृन्वा एतस्यैन्द्रियं वीर्यं गच्छति । य ँसोमोऽतिपवते । पितृणां याज्यानुवाक्याभिरुपतिष्ठते । यदेवास्य पितृनिन्द्रियं वीर्यं गच्छति । तदेवावरुन्धे । तिसृभिरुपतिष्ठते । तृतीये वा इतो लोके पितरः । तानेव प्रीणाति । अथो त्रीणि वै यज्ञस्यैन्द्रियाणि ।

अध्वर्युर्होता ब्रह्मा । त उपतिष्ठन्ते । यान्येव यज्ञस्यैन्द्रियाणि । तैरेवास्मै भेषजं करोति (६) ।

प्रीणाति प्रथमो दक्षिणा समवनयति धारयतीन्द्रियाणि चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टकेऽष्टमाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथाष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।

अग्निष्टोममग्न आहरति । यज्ञमुखं वा अग्निष्टोमः । यज्ञमुखमेवाऽऽरभ्य सममाक्रमते । अथैषोऽभिषेचनीयश्चतुस्त्रि ँ शः पयमानो भवति । त्रयस्त्रि ँ शद्वै देवाताः । ता एवाऽप्नोति । प्रजापतिश्चतुस्त्रि ँ शः । तमेवाऽऽप्नोति । स ँ शर एष स्तोमानामयथा पूर्वम् । यद्विषमाः स्तोमाः (१) । एतावान्वै यज्ञः । यावान्पवमानाः। अन्तः श्लेषणं त्वा अन्यत् । यत्समाः पवमानाः । तेनास ँ शरः । तेन यथापूर्वम् । आत्मनैवाग्निष्टोमेनर्ध्नोति । आत्मना पुण्यो भवति । प्रजा वा उक्थानि । पशव उक्थानि । यदुक्थ्यो भवत्यनुसंतत्यै (२) ।

स्तोमाः पशव उक्थान्येकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टकेऽष्टमाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

उप त्वा जामयो गिर इति प्रतिपद्भवति । वाग्वै वायुः । वाच एवैषोऽभिषेकः । सर्वासामेव प्रजानां ँ सूयते । सर्वा एनं प्रजा राजेति वदन्ति । एतमुत्यं दशक्षिप इत्याह । आदित्या वै प्रजाः । प्रजानामेवैतेन सूयते । यन्ति वा

एते यज्ञमुखात् । ये सं भार्या अक्रन् (१) । यदाह पवस्व वाचो अग्रिय इति । तेनैव यज्ञमुखान्नयन्ति । अनुष्टुवप्रथमा भवति । अनुष्टुगुत्तमा । वाग्वा अनुष्टुक् । वाचैव प्रयन्ति । वाचोद्यन्ति । उद्वतीर्भवन्ति । उद्वद्वा अनुष्टुभो रूपम् । आनुष्टुभो राजन्यः (२) तस्मादुद्वतीर्भवन्ति । सौर्यनुष्टुगत्तमा भवति । सुवर्गस्य लोकस्य संतत्यै । यो वै सवादेति । नैन ँ सव उपनमति । यः सामभ्य एति । पापीयान्सुषुवाणो भवति । एतानि खलु वै सामानि । यत्पृष्ठानि । यत्पृष्ठानि भवन्ति । (३)। तैरेव सवान्नैति । यानि देवराजाना ँ सामानि । तैरमुष्मिँल्लोक ऋध्नोति । यानि मनुष्यराजाना ँ सामानि । तैरस्मिँल्लोक ऋध्नोति । उभयोरेव लोकयोर्ऋध्नोति । देवलोके च मनुष्यलोके च । एकवि ँ शोऽभिषेचनीयस्योत्तमो भवति । एकवि ँ शः केशवपनीयस्य प्रथमः । सप्तदशो दशपेयः (४) । विड्वा एकवि ँशः । राष्ट्र ँसप्तदशः । विश एवैतन्मध्यतोऽभिषिच्यत । तस्माद्वा एष विशां प्रियः । विशो हि मध्यतोऽभिषिच्यते । यद्वा एनमदो दिशोऽनुव्यास्थापयन्ति । तत्सुवर्गं लोकमभ्यारोहति । यदिमं लोकं न प्रत्यवरोहेत । अतिजनं धेयात् । उद्वा माद्येत् । यदेव प्रतीचीनः स्तोमो भवति । इममेव तेन लोकं प्रत्यवरोहति । अथो अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्यनुन्यादाय (५) ।

अक्रन्राजन्यो भवन्ति दशपेयो माद्येत्रीणिं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टकेऽष्टमाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथाष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

इयं वै रजता । असौ हरिणी । यद्रुक्मौ भवतः । आभ्यामेवैनमुभयतः परिगृह्णाति । वरुणस्य वा अभिषिच्यमानस्याऽऽपः । इन्द्रियं वीर्यं निरघ्नन् । तत्सुवर्णँ हिरण्यमभवत् । यद्रुक्ममन्तर्दधाति । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानिर्घाताय । शतमानो भवति शताक्षरः । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति । आयुर्वै हिरण्यम् । आयुष्मा एवैनमभ्यतिक्षरन्ति । तेजो वै हिरण्यम् । तेजस्वा एवैनमभ्यतिक्षरन्ति । वर्चो वै हिरण्यम् । वर्चस्वा एवैनमभ्यतिक्षरन्ति (१) ।

शतक्षरोऽष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टकेऽष्टमाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथाष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।

अप्रतिष्ठितो वा एष इत्याहुः । यो राजसूयेन यजत इति । यदा वा एष एतेन द्विरात्रेण यजते । अथ प्रतिष्ठा । अथ संवत्सरमाप्नोति । यावन्ति संवत्सरस्याहोरात्राणि । तावतीरेतस्य स्तोत्रीयाः । अहोरात्रेष्वेव प्रतितिष्ठति । अग्निष्टोमः । पूर्वमहर्भवति । अतिरात्र उत्तरम् (१) । नानैवाहोरात्रयोः प्रतितिष्ठति । पौर्णमास्यां पूर्वमहर्भवति । व्यष्टकायामुत्तरम् । नानैवार्धमासयोः प्रतितिष्ठति । अमावास्यायां पूर्वमहर्भवति । उद्दृष्ट उत्तरम् । नानैव मासयोः प्रतितिष्ठति । अथो खलु । ये एव समानपक्षे पुण्याहे स्याताम् । तयोः कार्यं प्रतिष्ठित्यै (२) । अपशव्यो द्विरात्र इत्याहुः । द्वे ह्येते छन्दसी । गायत्रं च त्रैष्टुभं च ।

जगतीमन्तर्यन्ति । न तेन जगती कृतेत्याहुः । यदेनां तृतीयसवने कुर्वन्तीति । यदा वा एषाऽहीनस्याहर्भजते । साह्नस्य वा सवनम् । अथैव जगती कृता । अथ पशव्यः । व्युष्टिर्वा एष द्विरात्रः । य एवं विद्वान्द्विरात्रेण यजते । व्यैवास्मा उच्छति । अथो तम एवापहते । अग्निष्टोममन्तत आहरति । अग्निः सर्वा देवताः । देवतास्वेव प्रतितिष्ठति (३) ।

उत्तरं प्रतिष्ठित्यै पशव्यः सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टकेऽष्टमाध्याये दशमोऽनुवाकः ।। १० ।।

वरुणस्य जामीश्वर आग्नेयमिन्द्रस्य यत्रिष्वग्निष्टोममुप त्वेयं वै रजताऽप्रतिष्ठितो दर्शे ।। १० ।।

वरुणस्य यदश्विभ्यां यत्रिषु तस्मादुद्वतीः सप्तत्रि ँ शत् ।। ३७ ।।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ।। ८ ।।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टकः (काण्डः) समाप्तिमगमत् ।।

(मूलक्रमेण–अष्ट. १ अध्या. ८ अनु. १० (७८ ।)

(भाष्यक्रमेण–कां. प्रपा. ८ अनु. ७८) ।

Prof. Pushpendra Kumar, Professor of Sanskrit Deptt., Delhi University, Delhi.

1. First class first and gold medalist in M.A. (Sanskrit), Delhi University-1958. Shastri-Punjab University.
2. Ph.D. on 'Śakti Cult in the Purana's (Published) Delhi University, 1967.
3. Common-Wealth Scholar and Post Doctoral fellow, London University-London 1970-72.
4. Visited many European countries viz. France, Italy, Germany, Austria, Holland, Switzerland and Greece for higher studies.
5. Principal, Shri Lal Bahadur Shastri Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, New Delhi, 1972-74.
6. Fellow of Royal Asiatic Socity of Great Britain and Ireland since 1971.
7. Author of fifteen books and more than 50 articles.
8. General editor : Cultural Heritage from the Purāṇas : (a ten volume project of the 'Purāṇa-Vidya Series).
9. Chief Investigator - U.G.C.'s Major Research project - 'A descriptive Catalogue of Sanskrit Inscriptions.'
10. Specialization in Purāṇas, Tantras, Buddhism, Indian Art, Sanskrit Literature, Epigraphy and Grammar.
11. Organised ten All India Saminars on very interesting and fascinating topics and published the proceedings.

Agn
664
Bha
4vols
Bha
3vols
Brah
728
Devi
1154
Gane
832
Garu
668
Hari
1802
Kurn
298
Linga
774
Mark
828
Narad
932
Padm
2381 pp
Shiva
1504
Shiva
412
Skand
5600
Skand
(small
Vama
472

ALL MAHAPURANAS

Text with Shloka Index & Introduction

lahapurana
450.00

ata Mahapurana-
2304 pp Set 1500.00

ya Mahapurana
1400 pp Set 1200.00

Mahapurana
450.00

agavata Mahapurana
800.00

Purana
1993 450.00

Mahapurana
400.00

sha Purana
2vols set 900.00

Mahapurans
300.00

lahapurana
400.00

leya Mahapurana
450.00

Mahapurana
600.00

Mahapurana
4vols set 1600.00

ahapurana-
2vols set 900.00

ahapurana (Small Type)
400.00

Mahapurana
8 vols set 4000.00

Mahapurana-3vols
e) 1500.00

Mahapurana
400.00

Vayu Mahapurana
540 pp 400.00

Vishnudharmottara Mahapurana
1246 pp 900.00

Vishnu Mahapurana-with two commentaries
680 pp 500.00

Maha Bhagavat Devipurana Press

Kalki Purana
316pp 120.00

Vasuki Purana
260 pp 100.00

Saura Purana
290 pp 100.00

Narsimha Purana
380 pp 100.00

Ekamara Purana
490 pp 150.00

Ashtadasha purana Darpana
Contents of 18 Puranas
432 pp 180.00

PURANAS WITH TEXT, TRANS & NOTES IN ENGLISH VERSWISE

Vishnu Purana – *H.H. Wilson*
1065 pp 2 vols Set 500.00

Matsya Purana – *N.S. singh*
1252 pp 2 vols 500.00

Narasimha Purana —*Dr.S.Jena*
1100 pp 400.00

Kalika Purana
Prof. Biswanarayan Shastri
(Shloka & Name Index)
3vols set 1992 900.00

NAG PUBLISHERS
11 A, U.A. Jawahar Nagar, Delhi-110007